

*НАТАЛЯ
РОМАНОВИЧ-
ТКАЧЕНКО*

ТВОРИ

НАТАЛЯ
РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО
ТВОРИ

*НАТАЛЯ
РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО*

ТВОРИ

Оповідання
Повісті
Спогади

*Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1987*

*В своих произведениях
украинская советская писательница
Наталья Романович-Ткаченко (1884—1933)
раскрывает психологию человека,
пребывающего на гребне революционных событий,
поднимает вопросы женской эмансипации,
гармоничного сочетания личного
и общественного.
В одноименник входят рассказы,
повести, воспоминания.*

Упорядкування,
підготовка текстів *В. І. Тищенко*
Передмова, примітки *Н. М. Шумило*
Рецензент *Л. Н. Калениченко*

ІЗ ДНІВ БОРОТЬБИ

Наталія Романович-Ткаченко (1884—1933) належить до когорти українських радянських письменників старшого покоління, творчий шлях яких розпочався ще до 1917 р. і які одразу після Жовтневої революції включилися у будівництво нового соціалістичного ладу. Ім'я цієї призабутої сьогодні письменниці свого часу вивів на літературні обрії Іван Франко. В біографії великого Каменяра такий факт був далеко не поодиноким. Підтримати здібну людину, допомогти їй визначитися, підказати щось суттєве або і вчасно спинити — давній, добровільно взятий на себе Франковий обов'язок. Пригадаймо хоча б, з якою неприхованою радістю у статті «З останніх десятиліть XIX в.», надрукованій 1901 р. в «Літературно-науковому віснику», він констатував появу цілого суцвіття талантів. Багато з названих тоді — Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Ольга Кобилянська, О. Маковей, Л. Мартович, М. Черемшина — стали класиками літератури, чимало інших — Б. Грінченко, А. Кримський, Г. Хоткевич, Дніпрова Чайка, Андрій Чайківський, М. Яцків, А. Крушельницький — міцно увійшли до літературного процесу, примноживши його здобутки. Але для І. Франка всі вони, незалежно від міри таланту, були тоді «молодою Україною», тою силою, якій судилося відроджувати літературне життя.

З Наталею Романович-Ткаченко Франко познайомився у Львові, куди вона разом із своїм чоловіком емігрувала 1903 р., тікаючи від переслідувань жандармерії за революційну діяльність. Зустрічалася вона згодом з багатьма видатними діячами української культури, зокрема з Ольгою Кобилянською і Лесею Українкою. Та все ж вирішальну роль у її творчій біографії відіграв І. Франко.

Родом зі Сквирини на Київщині, Н. Романович-Ткаченко дитячі роки провела в Чигирині та на Чигиринщині, вчилася в гімназії (спершу в Златополі, пізніше в Києві). Сім'я, в якій виростала майбутня письменниця, мала свої літературні традиції. Батько її, Данило Адамович Краєвський, походив із збіднілих шляхтичів, які здавна жили в Тетіїві на Київщині і займалися хліборобством. Мати — дочка дрібного урядовця — Софія Олексіївна Андреева. Замолоду, здобувши учительську освіту, батько працював по сільських школах у Сквирі, Чигирині, Златополі, тоді ж почав писати вірші. До революції він на власні кошти видав у приватному видавництві свою книжечку під назвою «Сельский маскарад. Стихотворения в прозе». А в збірнику «Червоні свята», що виходив у 20-і роки, поряд з творами П. Тичини, М. Рильського, О. Олеся, В. Еллана було надруковано його вірш «Пролетарій став вбачати». Напевне від батька й успадкувала Н. Романович-Ткаченко потяг до літератури.

Вихована на поезіях Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Нікітіна, Кольцова, Фета, до української літератури вона привернулася завдяки участі в українських робітничих гуртках 900-х років. У тих гуртках молодь цікавилася не лише вітчизняним письменством (Т. Шевченко, М. Драгоманов, І Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний,

Б. Грінченко), а передусім філософською, соціально-політичною та економічною літературою. Вона читала «Капітал» К. Маркса, «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса, статті В. Белінського, М. Чернишевського, Д. Писарева, М. Добролюбова, а також праці Г. Спенсера, твори А. Гетнера, А. Рамбо, О. Міньє про французьку революцію.

Історія розвитку суспільної думки Європи, філософська школа Гегеля, історія робітничого руху на Заході — ось питання, які стояли на порядку денному гуртківців. Та найгостріші суперечки тривали навколо проблеми шляхів їхньої подальшої діяльності: самоосвіта і просвітництво в широкому розумінні чи практична революційна боротьба? Пристрасті та події вирували тоді з небувалою силою. «Середньошкільні гуртки для самоосвіти, недільна школа для робітників, диспути в Літературно-артистичному товаристві, театр Кропивницького й Садовського, десятки нових знайомств, щоденно нові враження»¹, — так згадувала пізніше Н. Романович-Ткаченко про тодішній київський період свого активного громадського життя.

Опинившись у Галичині без засобів до існування, подружжя Ткачєнків наполегливо шукало роботи. Ці пошуки і привели молоду жінку до Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Вона довідалась, що Франкові потрібна людина, яка могла б завершити переклад «Історії західно-європейських літератур до кінця XVIII ст.» Оразу погодилася виконати це замовлення, зголошувалася й надалі перекладати з російської, французької, німецької та англійської мов. Відтоді й зав'язалися її дружні взаємини з І. Франком.

Не без впливу Івана Яковича Н. Романович-Ткаченко стала слухачкою філологічного факультету Львівського університету, не без його впливу почала й писати. А одного разу навіть наважилась передати до «Літературно-наукового вісника», що його редагував І. Франко, три своїх оповідання — «Осінь», «Фантазія», «До мамі». Йй не давала спокою думка, що скаже І. Франко. А він при зустрічі похвалив і настійно радив не кидати літературної праці; його лише бентежило, що, засилаючи оповідання до набору, не знав як підписати і на свій розсуд поставив прізвище Романович. І. Франко не знав, що це було не дівоче прізвище початкуючої авторки, а тимчасове конспіративне ім'я її чоловіка, революціонера-підпільника, на яке до Галичини надходили листи з Росії. Пізніше письменниця підписувала свої твори подвійним прізвищем Н. Романович-Ткаченко. Так, по суті, з легкої руки І. Франка вона придбала свій літературний псевдонім.

Під загальною назвою «Три нариси» згадані оповідання побачили світ на сторінках «Літературно-наукового вісника» 1905 р. Ці твори привертали до себе увагу передусім ще не зовсім звичною на той час для української літератури тематикою. Вони написані переважно з життя революційної студентської молоді немовби у відповідь на лист-звернення М. Коцюбинського та М. Чернявського 1903 р. до українських письменників із закликком розширювати тематичні межі рідного письменства.

З циклу «Три нариси» найбільш зріле оповідання «Осінь». Назва його, до певної міри символічна, відповідає тому пригніченому настроєві, який охопив головну героїню твору. Молода жінка і мати відчуває, як дрібні сімейні клопоти, постійні матеріальні нестатки

¹ Романович-Ткаченко Н. Из зеленого зшитку моєї товаришки [Фрагменти з записок революціонерки 900-х років] // Червоний шлях.— 1926.— № 2.— С. 41.

поступово спустошують її, заземлюють наснажене мріями життя, не дають їй можливості виявити свою громадську активність, розкрити особистість повною мірою. І тільки згадка про друга ранньої юності, який відбуває покарання в Сибіру в той час, як вона «кисне» серед свого невлаштованого побуту, наповнює її енергією й силою, спонукає до боротьби із сірими і духовно виснажливими буднями.

Уже в цьому, одному з перших оповідань Н. Романович-Ткаченко поставила проблему, до якої повертатиметься впродовж усієї своєї творчості: гармонійна єдність громадського і особистого, повний вияв схованих у людській природі творчих начал і пристрастей — необхідна умова для щастя духовно багатішої особистості. Ця проблема простежується як у творах дожовтневого періоду — «На балконі» (1909), «А дух переможе колись!» (1910), «Біля родинного вогнища» (1911), «Петрусь, Нінусь, Юрусь» (1912), «Життя людське» (1914), так і в написаних за радянського часу — оповіданні «Марко і Мара» (1927) та повістях «Із зеленої книжки» (1923), «Чебрець-зілля» (1928).

І. Франко не помилився, навертаючи Н. Романович-Ткаченко до літератури, бо вже з самого початку її творчість прилучалася до мистецького доробку О. Кобилянської, Лесі Українки, Н. Кобринської, Уляни Кравченко, Дніпрової Чайки, Любові Яновської — тієї групи письменниць, що виступала поборником ідеї жіночої емансипації. А Франко, як відомо, всіляко підтримував цей рух і в Галичині, і на Східній Україні. Він захоплювався починаннями Н. Кобринської, яка, по суті, очолила боротьбу жінок за свої громадянські права в Галичині, виявляючи себе не тільки на полі белетристики й публіцистики, а й як видавець жіночого альманаху «Перший вінок», як організатор Товариства руських жінок у Станіславі, петицій з метою розширення жіночої освіти і політичних прав, творчих зв'язків з жінками Німеччини та Чехії.

«Жіноцтво з природи своєї більш консервативне,— писав І. Франко,— більш держиться форми і вважає на форму, ніж мужчина. Ідеї, погляди, уподобання і привычки, впоєні вихованням, домашньою традицією, довше держаться серед жіноцтва, ніж серед мужчин»². І коли вже «консервативне» жіноцтво піднімало голову, вимагаючи рівних прав з чоловіками, то це свідчило, що загальний процес духовного відродження сягнув самого ядра українського народу. Ось чому І. Франко залучав Н. Романович-Ткаченко, і не тільки її, до творчої роботи.

Відчуваючи підтримку такого великого письменника, Н. Романович-Ткаченко працює багато й плідно. У фонді І. Франка, що зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, авторів цих рядків вдалося розшукати автографи її оповідань «Пам'яті Ольги Михайлівни Генкін» і «Похорон». І що цікаво, на цих рукописах подекуди зустрічаються правки, зроблені рукою І. Франка. До обох оповідань ним поставлений спільний заголовок «Із днів боротьби», а також написано прізвище автора — Н. Романович-Ткаченко. Під такою назвою ці оповідання були надруковані 1906 р. в «Літературно-науковому віснику». Заголовок, який дав І. Франко, значно загострив соціальний зміст оповідань, конкретні події (у першому з них йдеться про дівчину, що везе зброю товаришам по боротьбі, але натовп осканженіх людей, підбурений чорнотенцями, забиває її; в другому — про юнаків і дівчат, які над тілом загиблого друга-

² Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Збір. творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 502.

революціонера дають урочисту обіцянку бути вірними їхній справі) одразу постали матеріалом для ширших узагальнень в уяві читачів.

На початку 1906 р. Н. Романович-Ткаченко разом із сім'єю повертається до Києва, де живе майже постійно. Одразу після прибуття вона надсилає І. Франкові коротеньку листівку, де вказує адресу, на яку просить слати «Літературно-науковий вісник», а також повідомляє: «Ледве приїхали: на кордоні була морока, не хотіли пускати. Та нарешті вже в Києві; тут дуже добре, лише досить сильно почуватися «воєнне положення»³. Згодом надсилає до редакції «Літературно-наукового вісника» свій переклад оповідання Л. Андрєєва «Християни» та просить щось на заробіток, бо не може знайти собі служби.

В сім'ю владно й надовго приходять нестатки. Наталя Данилівна веде господарство, утримує свою родину на невеличку платню, яку одержує від Українського наукового товариства (вона працює там на посаді завідуючої бюро Товариства). Підтримує лише «Літературно-науковий вісник». Тут час від часу продовжують з'являтися її оповідання, але більше переклади: з І. Тургєнєва, А. Франса, Р.-К. Кіплінга, А. Сінклера, Л. Декава, Ч. Робертса, М. Гаррі.

Повною мірою становище, в якому опинилася сім'я Н. Романович-Ткаченко, постає з листа, надісланого І. Франкові 1911 р. Тут проливається світло і на причину, через яку молодій письменниці довелося перервати творчі зв'язки із своїм духовним наставником. «Чи не будете згадувати нас лихом? — спитали Ви мене 8 січня 1906 року, коли я прощалася з Вами в конторі Л. Н. В., їдучи в Росію, на Україну, — пише Н. Романович-Ткаченко. — І отже, гірка іронія, швидше Ви можете згадувати мене лихом, або принаймні не добром, бо на добро, відчуваю, що не заслужила. Ви так учасливо ставилися до мене, давали мені працю і в нужді гроші наперед, нарешті дали і своїх грошей у позичку... за шість місяців я хотіла і обіцяла Вам повернути гроші, але вже п'ять років минуло, і я Вам не повертаю.

І Ви знаєте се мало не щодня гризе мене. Я часто думаю про Вас, уявляю Вас, пригадую Ваші розмови і приязне ставлення до мене і біль і сором відчуваю від того, що не спромоглася досі повернути Вам гроші.

Бо що Ви можете думати про мене!

А життя так склалося тяжко, що ледве-ледве перебиваємося з дітьми. І то все мій заробіток, який замалий на всю родину (все або український переклад, або коректа, часом оповідання і ще ось конторська праця в Товаристві).

Чоловік же мій, хоч скінчив університет, ще досі не має ні найменшого заробітку. Він адвокатський помічник і не заробляє адвокатурою, а шляхи вченого і навчителя середньої школи закрилися перед ним назавжди через «незалежні обставини». І за сих п'ять років ми, опріч довгів на кілька сот рублів, не придбали нічого. А отсе що далі, то гірше: в сю зиму діти були слабі три місяці і довги побільшалися, а заробітку поки що ніякого — для чоловіка. Не щастить нам просто фатально. Вже кілька разів думала я, що краще б на той світ з дітьми піти, бо сил нема вже боротися і все кланятися людям. Ну та поки що живу. Не буду обіцяти Вам, коли саме верну гроші. А просто зберу якось і пришлю. Бо се мука велика мені — почувати себе винуватою перед Вами. І так наче ся

³ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 78. од. зб. 1055.

моя вина віддаляє мене від Вас, не маю духу писати Вам часом, коли хочеться, соромно мені.

А якби Ви знали, як часом хочеться почути від Вас слово, хоч би й писане... А може, Ви й забули за мене і не цікаво Вам»⁴.

Зустрічі з І. Франком, цією винятково шляхетною людиною, глибоко запали в душу Н. Романович-Ткаченко. Згадки про них допомагали переборювати життєві труднощі, спонукали до роботи, не давали заспокоїтися. У повісті «Мандрівниця», що почала друкуватися на сторінках «Літературно-наукового вісника» з 1913 року, введений симпатичний образ (епізодичний, правда) редактора одного з галицьких журналів. Прототипом був, безумовно, І. Франко. Сама повість, хоча в ній і порушується важлива проблема пошуків людиною свого місця в житті, соціальній боротьбі, нагадує швидше твір мемуарного характеру, ескізи начерки «літопису боротьби» революційних гуртків. (До речі, у первісному задумі повість мала називатися «Революціонерки», та заголовок був змінений з цензурних міркувань).

Тогочасна критика не без підстав відзначала, що «Мандрівниця», висвітлюючи цікаві моменти з суспільної психології революційних часів та вдало відтворюючи мінливість темпу тогочасного життя, обтяжена, проте, великим обсягом, розкиданістю, нервово-поспішною манерою писання. Відчувалося, що царина творчих пошуків Н. Романович-Ткаченко все-таки новелістика.

Імперіалістична війна змусила змінити, хоча й важкий, але звичний ритм життя — Н. Романович-Ткаченко вступає до «Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам» при Комітеті Південно-Західного фронту. Разом з двома дітьми вона переїжджає, залежно від лінії фронту, з одного місця на інше, виконуючи обов'язки завідувачки дитячими загонами. Зокрема, в 1916 році працює на Буковині.

Та ось у виснажене воєнними та матеріальними нестатками життя письменниці увірвалася радісна подія — черкаське видавництво «Січ» випустило книжечку її оповідань «Життя людське» (1918), до якої увійшли твори, друковані переважно на сторінках «Літературно-наукового вісника». Але І. Франко, на жаль, цієї книжки не побачив...

На появу збірки найбільш розгорнутою рецензією відгукнувся популярний тоді критик і перекладач М. Могилянський. Порівнюючи оповідання Н. Романович-Ткаченко з поезіями в прозі Дніпрової Чайки за творчим імпульсом, що вів від дійсного факту до оповіді, він зазначав, що молода письменниця нервовістю свого художнього темпераменту сучасніша за свою старшу товаришку і «захоплює життя ширше». Найдосконаліше, на його думку, в збірці розроблений мотив «розвіяних мрій», і розвіяних не стільки драматичним конфліктом життя, скільки неблаганною прозою буднів, а значення творчості в цілому полягає у визнанні людського в людині, що не повинно ставати на шляху до здійснення високої суспільної мети.

Появу збірки привітав і М. Зеров. Визнавши складність тем, за які береться Н. Романович-Ткаченко, а також її «безперечний дар спостереження і свіжі фарби», він водночас застеріг письменницю від однотипності позитивних героїв та сентиментальності у трак-

---

⁴ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1638.— С. 475—478.

туванні любові. На його думку, найкраще авторові вдавалися зарисовані просто з натури сценки та картинки родинного життя («Сашко», «На етюд»).

Визнання своєрідного літописця революційного руху серед інтелігенції письменниці здобула вже у радянський час. У чому ж своєрідність її «літописання»? Передусім у тому, що Н. Романович-Ткаченко розкриває психологію людини, коли та перебуває не тільки на гребені революційних подій, а й особливо у період спаду. (Сама-бо письменниці брала активну участь у підготовці першої російської революції 1905 р., зазнала й тяжких потрясінь від поразки, що також спонукало до творчості). Авторка ніби постійно випробує революціонерів «на міцність»: то ставить їх віч-на-віч зі смертю («Похорон», «Лілія»), то стикає з несвідомим натовпом, який не розуміє своїх ватажків («Із днів боротьби»), то лишає без шматка хліба багатодітну сім'ю, людей, в минулому причетних до революційної боротьби («Петрусь, Нінусь, Юрусь»), то порушує гостро обговорювану на той час проблему моральності революціонерів («Будиночок над кручею»).

Написане в період формування ідеалів нового суспільства, останнє оповідання набрало особливого соціального звучання. Воно глибоко психологічне, хоча сюжетом зовсім не складне. Революціонера Петра засилають до Сибіру — він іде одбувати покару, а вбиту горем дружину, яка чекає дитину, лишає на свого найкращого вірного друга Андрія. Та ось повертається Петро — і Віра відчула, що логічну правильність подій, ситуацій, вчинків порушило її почуття до Андрія, яке виникло непомітно і незалежно від її волі. Драматизм ситуації посилюється тим, що й Андрій кохає Віру.

Почуття, обов'язок, справедливість, вірність у дружбі — як поєднати їх в одне? Андрій робить вибір — виїжджає з садиби, залишивши листа, який закінчується словами: «В кожному разі: піди од зла і сотвори блага». Позитивно розв'язуючи проблему моральності революціонерів, Н. Романович-Ткаченко стверджувала перші паростки ідеалів нового суспільного життя. Крім внутрішнього стану героїв, які витримували «пробу на міцність», письменниці прагне розкрити психологію людини, яка вчора вважала себе добропорядною, а сьогодні уникає вирішення долі революціонерів, по суті, своїх однодумців, приречених до страти («На балконі»).

Як досягти гармонії в людському житті? І чи все залежить від людини? Ці питання постійно тривожать письменницю. Сирітство підтинає долю дитини, назавжди порушуючи її зв'язки із зовнішнім світом («Сашко»). А трагедія батьків? Вона найчастіше постає саме через цей зовнішній світ з його соціальними вирощивачами. Трагедія «втрати» батьком своєї дитини спіткала старого Якіма, який вивчив сина, а той, вірний своїм політичним переконанням, відмовився від церкви («Карпатські етуди»). Не минуло це і службовця Павла Івановича, син якого теж пішов у революціонери («Розвіяні мрії»).

Проблему гармонійності відчуття світу Н. Романович-Ткаченко порушує і в ширшому, загальносуспільному розумінні. Герой її оповідання «Життя людське» лікар Данькевич, відчуваючи напружену міжнародну ситуацію напередодні першої світової війни, розмірковує над проблемою буття і небуття людини, цивілізації загалом: «Тісно людям жити на світі... Дикий інстинкт! І тоді до чорта летить «культура», наука, артизм... Дикуни — забувають, що сонце одне — і всім світить і всіх гріє... Ех». Відчуття безглуздості кровопролиття підсилюється картинками розкішної природи, яка після нервово-виснаж-

ливої роботи вражає лікаря своєю красою, загострюючи його бажання жити у злагоді із своїм внутрішнім «я».

В оповіданнях, якими Н. Романович-Ткаченко змушує читача замислюватися над питаннями життя і смерті («Туга», «В безмежну далечинь», «Мандрівник скінчив свою путь», «Леся немає», «Життя людське»), батьків і дітей («Розвіяні мрії», «Сашко», «Карпатські етюди»), яскраво відчутний потяг письменниці до філософського осмислення людського буття. У збірці «Життя людське» були вміщені також оповідання, що вражають глибиною проникнення у психологію людини, яка втратила свободу і запізно відчула «смак» до життя («На волю!»), і майстерно виконані гумористичні картинки («На етюди»), і ліричні замальовки, в яких природа виконує функцію каталізатора позитивних імпульсів людини, її прагнень до відчуття гармонії («Мій осінній спочинок», «Як зацвітуть троянди»). Оповідання «Мій осінній спочинок», яке немовби зумисне написано за цим мотивом, стає поряд з «Intermezzo» М. Коцюбинського та «Містом» С. Васильченка.

Та найпоследовніше, мабуть, в оповіданнях Н. Романович-Ткаченко проходить тема жіночої емансипації. Найявна вона і у творчості Лесі Українки та Ольги Кобилянської, однак ставлення до сім'ї у героїнь усіх трьох письменниць різне. Якщо молоді дівчата О. Кобилянської з невлаштованим особистим життям, виборюючи рівність з чоловіками, мріють про сім'ю, а у Лесі Українки Галя з оповідання «Помилка» надає перевагу суспільно-корисній праці перед сім'єю з побутовими проблемами (отже, ставиться питання або-або), то у творах Н. Романович-Ткаченко жінки намагаються поєднати материнство, обов'язки дружини із своїми духовними прагненнями, болісно «поділяючи» себе надвоє.

Зокрема, одна з її героїнь — мати і письменниця («А дух переможе колись!»). Вона мучиться проблемами суспільного життя, в її уяві постійно виникає образ голодного, темного мужика, і в той же час вона страждає через свою творчість, бо не має змоги приділити дітям достатньої уваги, постійно не додає їм ласки і тепла. Прототипом цього образу була, безумовно, сама Н. Романович-Ткаченко. «Я в собі спостерігаю наче дві істоти,— каже Любов Павлівна своїй подрузі, яка всю себе присвятила революції.— Одна — мати, жінка, соціальна одиниця суспільного життя. Але друге моє «я» стежить завжди за першим, дивиться на світ об'єктивно, живе окремим своєрідним життям».

Які б теми не розвивала Н. Романович-Ткаченко, які б проблеми не порушувала,— усі вони зливаються в одну, визначальну, яка гостро постала в кінці XIX — на початку XX ст. і до якої зверталися всі її визначні сучасники. Це — розкріпачення людської індивідуальності та її прагнення до гармонійної єдності громадського й особистого. Більшість оповідань Н. Романович-Ткаченко із збірки «Життя людське» не лише ідейною наповненістю, а й художньою манерою зближується із психологічною школою кінця XIX — початку XX ст., яка поривала з етнографізмом, побутовою описовістю та статичністю. Вони становлять цінний набуток її творчості.

У радянський час письменниця бере ще активнішу участь в громадському та літературному житті країни. Залишившись вдовою вдруге і уже з трьома дітьми (з 1917 р. чоловіком її був І. В. Тищенко, лікар за фахом) та старими багатом і матерію на руках, Н. Романович-Ткаченко, незважаючи на постійні нестатки, і наполегливо працює.

Її продовжує турбувати становище жінки і в новому суспільстві. 1920 р. вона звертається до Ради Народних Комісарів з пропозицією утворення «дитячих хат» (тобто дитячих садків), які б відвідували малюки від 4 до 8 років. «Однією з найважливіших задач соціалістичної влади,— писала вона у доповідній записці,— як також і умовою добробуту пролетаріату, є громадське виховання дітей. Виховання дітей не у вузькому розумінні опіки й догляду безпритульних дітей, ні. Соціалістична влада має ставити справу ширше: громадське виховання всіх дітей, догляд за ними, захист їх та утворення з них нових людей»⁵.

Сама Н. Романович-Ткаченко готує до видання кілька нових своїх збірок — «Між небом і землею», «Біля родинного вогнища», «Я йду, а навколо озбресні», «Тепер», завершує повісті «Вовк», «Марко будівничий», «До землі». Та через складну економічну ситуацію в країні (розруха, голод, нестача паперу) жодна з них не побачила світ, як і чимало творів інших письменників, не кажучи вже про заплановані періодичні видання⁶. Вона виступає в «Усних Журналах», які з 1921 року почали організовуватися, зокрема у Всеукраїнській Академії Наук, і, певною мірою, хоч і дуже незначною, компенсували брак друкованих органів. Особливо пам'ятним для письменниці був перший номер новоутвореного «Усного Журналу», де вона зачитувала свої твори разом з С. Васильченком, Г. Косинкою, А. Кримським, В. Поліщуком, М. Терещенком, брала участь у гострій полеміці з приводу шляхів подальшого розвитку української літератури, що розгорілася між оборонцями літературних традицій та прихильниками «динамічної» течії в мистецтві.

Творчу працю Н. Романович-Ткаченко поєднує з роботою у Всенародній бібліотеці при ВУАН, де на посаду бібліотекаря її зарахував А. Кримський, який на той час виконував обов'язки незмінного ученого секретаря академії. Прийнята згодом до літературної організації «Плуг», вона друкується в журналах «Червоний шлях», «Література. Наука. Мистецтво», «Плуг», читає лекції з питань української мови, літератури та загалом культури у партшколах, на курсах комгоспу.

Н. Романович-Ткаченко постійно відвідує музично-літературні «суботи», які влаштовувалися при Музичному товаристві ім. М. Д. Леонтовича (на цих зібраннях свої твори читали П. Тичина, М. Рильський, Гр. Косинка). Про одну з таких літературних «субот», присвячену приїздові до Києва Андрія Белого, вона писала у листі до П. Тичини від 3 березня 1924 р., який на той час був у Харкові: «Привітальну промову перед концертом зачитав Могилянський, який дав огляд української поезії і подав багато вірців з Ваших поезій. Потім співав хор. А за «чашкою чаю» читали поезії М. Рильський, Д. Загул, П. Филипович»⁷. Сама Н. Романович-Ткаченко виголосила тоді заключне слово.

З П. Г. Тичиною у письменниці були особливо приятні творчі взаємини, зав'язані ще з тих часів, коли вона редагувала двотижневик для дітей «Волошки», на сторінках якого було надруковано вірш П. Тичини «Хор лісових дзвіночків». Тривали вони впродовж багатьох років. Дуже імовірно, що П. Тичина був рецензентом дитячої повісті Н. Романович-Ткаченко «Зінькова зірка», яка дістала третю премію на конкурсі Дер-

⁵ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, од. зб. 3573.

⁶ Див.: *Півторадні В. І. Українська література перших років революції (1917—1923 рр.)*.— К., Рад. школа, 1968.— С. 144—149.

⁷ Архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 464, спр. 7327.— С. 5.

жавного видавництва України 1927 р. (На рукописі твору чиєсь невідомою рукою написано: «На рецензію П. Тичині»).

Характеристика громадської роботи Н. Романович-Ткаченко була б неповною без згадки про її активну діяльність як члена ініціативної групи в організації літературно-громадського альманаху, присвяченого Ользі Кобилянській. Це вона, давня товаришка буковинської письменниці (зустрічалися вони в Галичині в 1903—1906 рр.) склала для ДВУ проспект видання, метою якого було: «а) Виявити й зібрати революційні літературно-культурні сили жіноцтва, що їх маємо на терени Радянської України та поза її межами.

б) Випустити альманах як протест проти буржуазно-міщанських жіночих журналів Заходу й тим самим привернути до себе лівий елемент жіноцтва»⁸. Взяти участь в альманасі запрошували Х. Алчевську, Н. Забілу, М. Пригару, О. Журливу, Варвару Чередниченко, А. Турчинську, Я. Савченка, П. Филиповича та інших, а більша частина гонорару призначалася на допомогу Ользі Кобилянській та в'язням Західної України.

Н. Романович-Ткаченко була людиною доброзичливою, більше того — душевно щедрою, і тому не дивно, що до неї горнулися як молодші, так і старші товариші по перу. Як згадує її менший син В. І. Тищенко, у їхньому помешканні на Ярославовому валу, № 36 (зараз 38), кв. 8, що містилося у триповерховому будинку, приміщенні Українського наукового товариства, завжди було людно, аж надто тоді, коли поблизу поселився М. Могиланський. (До речі, за цими спогадами у Н. Романович-Ткаченко на письмовому столі завжди стояла фотографія: три молоді жінки в українських строях, завітчані й закосичені, в намистах, у гаптованих сорочках та картатих плахтах: Леся Українка, Ольга Кобилянська, Н. Романович-Ткаченко). До господи письменниці приходили К. Квітка (на той час працював разом з нею у Всеукраїнській Академії наук, завкабінетом музичної етнографії АН УРСР), А. Кримський, М. Зеров, Ю. Меженко, часом приїжджав М. Вороний, з молодших — М. Рильський, Д. Загуд, М. Драй-Хмара, А. Турчинська, М. Пригара, А. Шиян. Любов Яновську, яка на той час вже була прикута паралічем до ліжка, Н. Романович-Ткаченко відвідувала сама. Не забувала і стареньку Марію Загірню, дружину і соратницю Б. Грінченка. Від останньої в архіві Н. Романович-Ткаченко зберігається листівка: «Все хотіла занести Вам «Досвітні огні», дорога Наталя Данилівно, та спершу не мала книжки, а тепер не можу ходити, а надто по сходах: здебільшого лежу і п'ю всяку погань, щоб не задихатися. Була б дуже рада, якби Ви зайшли до мене: побачити Вас хочеться»⁹.

Пишучи про широке коло літературних знайомств Н. Романович-Ткаченко, не слід забувати, що цьому сприяла її довготривала робота в уже згаданому Українському науковому товаристві. Засноване 1907 р. з ініціативи групи співробітників журналу «Киевская старина», це об'єднання науковців проіснувало до 1921 р., ввійшовши пізніше до складу АН УРСР. Воно мало на меті сприяти розробці та популяризації різних галузей науки українською мовою. В товаристві співробітничали такі відомі вчені і письменники, як Д. І. Багалій, М. С. Возняк, Б. Д. Грінченко, О. Я. Єфименко, О. М. Лазаревський, С. І. Маслов, В. М. Перетц, І. Я. Франко та ін. До Н. Романович-Ткаченко як

⁸ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, од. зб. 3597⁶⁻¹.

⁹ ЦНБ АН УРСР, ф. 121, од. зб. 47.

завідувачки бюро цього Товариства свого часу звертався Панас Мирний, зокрема у справі публікації роману «За водою», написаного у співробітництві з братом І. Біликом, а також у зв'язку з кількатомним виданням своїх творів.

У радянський час Н. Романович-Ткаченко підтримує також дружні взаємини з Остапом Вишнею, С. Васильченком. До п'ятдесятилітнього ювілею С. Васильченка вона надсилає письменникові вітальну листівку, в якій називає його оповідання «ароматними перлинами»¹⁰. Творчість Васильченка імponує їй передусім високою моральністю та гармонійністю відчуттів його героїв. Цікаво, що імена С. Васильченка і Н. Романович-Ткаченко поєднувалися у свідомості критиків 20-х років. М. Доленго, зокрема, при всій упередженості до С. Васильченка як оспівувача «вчорашнього дня», у своїх «Критичних етюдах» писав: «При нагоді варт було б зупинитися на двох постатях — С. Васильченка та Н. Р.-Ткаченкової. Це не першорядні, але хороші, літературно-чесні старої реалістичної школи письменники»¹¹.

Зустрівши Жовтневу революцію цілком сформованим художником слова, Н. Романович-Ткаченко продовжує давні мотиви своєї творчості. Її позитивні герої не змінилися за своєю внутрішньою суттю, а лише стали активніше діяти за нових соціальних обставин. Та було в її творчості й нове. Підставу для такого твердження дає неопублікована драма «Тумани», що зберігається в архіві письменниці (на першій сторінці машинопису рукою Н. Романович-Ткаченко написано: «Читано 1921 р. в колі письменників та артистів. Присутні: П. Тичина, К. Квітка, О. Курило, М. Вериківський, В. Самійленко та ін.»). П'єса присвячена темі боротьби комуністів з рещидивами буржуазного міщанства. Це її герой, Сава Крилатий — член виконкому, доведений до розпаду байдужістю обивателів, вигукує: «Революція... комуна, спільна, дружна праця на боротьбу із голодом, із розладом, з хаосом... спільними зусиллями, сильними, чесними, чистими руками нову будівлю будувати... «Хто не працює, той не їсть». Це там, у нас, у тих, хто думає, що він веде корабель... А тут, внизу, поміж людей, поміж усіх — тумани... Байдужість, млявість, шкурництво, хабарництво, крадіжка, спекуляція і... моя хата скраю».

Тема боротьби з міщанством дістала свій подальший розвиток у повісті «Чебрець-зілля» (1927), написаній з життя партшколи, курсанти якої практично мають здійснювати одне з першочергових гасел дня — «змичка з селом». Цією повістю Н. Романович-Ткаченко найбільше вписується в тодішній контекст художнього доробку плужан. Крім поставлених вже раніше проблем жіночої емансипації, моральності комуніста, відданості революційній ідеї, справі, тут показано міщанство з усіма його атрибутами 20-х років: і дрібне шкідництво, і крадіжка, і нажива за рахунок держави, і відсутність високих моральних принципів, і анонімка-наклеп, і безсила ненависть до перших успіхів молодой Радянської України. Шкільний сторож, його дружина, викладач Лапін всіляко перешкоджають нормальному ритмові шкільного життя. Вони, умовно кажучи, бур'яни. А чебрець, як зазначає на зборах комсомолка Ганка, — «це свіжа сила, чорнозем, активка села. І вона у нас є». Наявність у повісті групи негативних персонажів засвідчує тверезість уявленень письменниці про складності побудови нового суспільства.

¹⁰ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 39, од. зб. 736.

¹¹ Доленго М. Критичні етюди. — Х., 1925. — С. 56.

В художньому відношенні «Чебець-зілля» має деякі вади: розтягненість сюжету, переобтяженість подіями і персонажами, фрагментарність. Давалися знаки як загальні для всієї молодой радянської прози труднощі в опануванні «великими формами», так й індивідуальні пошуки самої письменниці на шляху до повісті. Стиль письма, порівняно з попередніми творами, стає нервовіший, рвучкіший, ще характерніший своєю уривчастотою фразою,— тепер уже текст суцільно рябіє трикрапками, тире, знаками окликів. І саме оця коротка, бентежна фраза, яка прийшла на зміну філігранно-заокругленим, властивій психологічній прозі кінця XIX — початку XX ст., стала визначально-типовою якістю художнього письма в новий бурхливий своєю перебудовою час. Та, незважаючи на певні жанрово-стильові невірності, повість «Чебець-зілля» заслуговує на увагу, по-перше, піднятою в ній сукупністю проблем, а по-друге, цей твір фіксує новий етап у художньому доробку письменниці.

В останні роки життя Н. Романович-Ткаченко окремими виданнями побачили світ її твори для дітей, зокрема повість «Зінькова зірка» (1929). У ній життя дітей показано не ізольовано, а у зв'язку з життям дорослих, з усіма їхніми труднощами подолання тягара звичок та уявлень минулого. А головне — в ній виведений образ хлопчика, який жадібно тягнеться до знань, до всього нового, що дає місто. А зірка — то найвища винагорода, визнання його громадянином нового суспільства. Вправно написана, повість не випадково здобула свого часу премію на конкурсі ДВУ. Як і Васильченковий «Олив'яний перстень», її слід розглядати одночасно і в контексті загального літературного процесу 20—30-х років, і серед тогочасного художнього доробку для дітей.

Друкуються в цей час також белетристичні спогади Н. Романович-Ткаченко «Нас кличуть гудки. Записки революціонерки 900-х років» (1931), які з'явилися внаслідок переосмислення письменницею революційної юності і зокрема її участі в українських робітничих гуртках. Вони становлять собою цікавий для читача пізнавальний матеріал, дають соціальний зріз епохальних за своєю значимістю подій. А крім того, вони є тими документами, які засвідчують достовірність творених письменницею художніх образів. Н. Романович-Ткаченко працювала над спогадами і про подальші роки свого життя. Уривки з них друкувалися в журналі «Україна» 1927 р. Написані до десятих роковин Жовтневої революції, вони яскраво відтворюють піднесений настрій, який охопив молоду Радянську країну з перших днів її існування. «Все те, про що колись тільки мріялось,— писала вона,— воля слова, воля друку, воля спілок, вихід широких народних мас на безмежні простори життя і, кінець кінцем, апофеоз режиму праці, новий комуністичний лад, що піднести має на належну височінь працю людини та гідність людини — все це було вже можливе»¹². Той соціальний настрій для багатьох митців, і зокрема для Н. Романович-Ткаченко, став джерелом духовної енергії, яка живила їхню творчість протягом багатьох наступних років.

Н. Романович-Ткаченко невтомно і багато працює. Із письменників старшого покоління вона пише чи не найбільше. Ю. Меженко щиро шкодував, що технічні причини завадили видрукувати всі її твори, а вони дали б цінний матеріал для спостережень не лише історикам, а й теоретикам літератури¹³. З приводу кількатоминого видання своїх

¹² Україна.— 1927.— Кн. 1—2.— С. 7.

¹³ Меженко Ю. Літературний Київ // Червоний шлях.— 1923.— № 2.— С. 264—265.

творів письменниці вела неодноразові переговори з ДВУ, та, на жаль, критики-рецензенти тих років не дуже сприяли реалізації цього задуму.

1932 р. вона листовно ділилася з П. Тичиною своїми новими творчими планами, зокрема писала, що збирається «позакінчувати всі речі до збірки «На водах Псьольських»¹⁴. Але ні цим, ні багатьом іншим її задумам не судилося здійснитися, як і мріям про кількаторне видання творів. Н. Романович-Ткаченко померла від тифу у розквіті творчих сил на 50-му році життя. З Жовтневої лікарні, як згадує В. І. Тищенко, її везли до Байкового кладовища в однокінному катафалку. Накрапав дощ. Прощальне слово над могилою сказав М. Рильський. Виступав Л. Смілянський...

У зв'язку з іменем цієї письменниці (та й не тільки її) спадають на думку глибокі за своєю проникливістю в сутність літературного процесу слова відомого російського вченого С. П. Венгерова: «Я вважаю зовсім не науково вивчати літературу тільки за її великими представниками... Що б ви сказали про ботаніка, який визначатиме морфологію і фізіологію рослин, керуючись спостереженнями над дубом і кедром і вважатиме за можливе для себе нехтувати чагарниками та іншими рослинами? Література також явище цілком органічне, де немає випадковостей, де є свої закони літературної біології, що виявляються однаково як у великих особах літературного царства, так і малих. Зовсім не правильно думати, що саме великі люди завжди прокладають «нові шляхи»... Вони не прокладають, а тільки слявом свого таланту освітлюють стежки, протоптані для них. Вони тільки поглиблюють те, що продукує колективна думка епохи...»¹⁵.

Наталія Романович-Ткаченко — письменниці активного громадянського звучання. Вона порушувала морально-етичні проблеми суспільного життя, пробуджувала почуття совісті, честі, благородства. Її кращі твори і сьогодні знайдуть свого читача.

Наталія ШУМИЛО

---

¹⁴ Архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 464, спр. 7327.— С. 7.

¹⁵ Цит. за: Наш сучасник.— 1983.— № 10.— С. 81.

Оповідання

ОСІНЬ

Вже третій день накрапав дрібний осінній дощик, небо завезлося хмарами; високі гори, що обступають невеличке село, заселене влітку силою людей, що приїхали з міста на відпочинок, були затягнені мрякою.

Ганна Михайлівна ходила по кімнаті, сумно позираючи на вікно, ходила і думала про щось неприємне і осоружне; брови її були зсунуті, губи зціплені.

За кілька неділь уже треба їхати до міста, шукати помешкання, улагодитися; треба багато грошей. А там далі, пізніше, насувається народження нової дитини — знов турботи, безсонні ночі і гроші, гроші.

В сусідній кімнаті щebetала дитина в батька на руках; поруч сиділа мати Ганни Михайлівни і щось шила. Надворі все сильніш і сильніш накрапав дощ, і все менше світла проникало крізь вікно.

Ганна Михайлівна ходила далі по кімнаті, обмірковуючи і так уже набридлі дрібниці і дріб'язки хатнього життя і вишукуючи засоби дешевше урядити його. Головна ж річ — її мордувала думка про майбутню дитину... Ледве винайчили дівчинку, мають уже більше вільного часу, можуть відпочити, почитати, вчитись — як знов те ж саме: та ж пискнява, та ж сама неможливість зробити крок із дому. Де ж життя? Коли вчитись, коли читати, працювати? Опускаєшся до твані, яка охоплює тебе все міцніш і міцніш і, може, колись зовсім задушить, засе...

За два роки до того, скінчивши гімназію, вона була вільна, безжурна, мріяла про вищі курси і заробляла гроші для здійснення заповітної мрії... Але зустріла хлопця-студента, чорноокого, палкого, гарного, мовчазного. Як огонь — запалилися обоє. Вона залишила і заняття, і мрії про курси, занехаяла обов'язки супроти людей, — не свідомо, ні, але хвильово забула про себе. Він забув про своє переконання, що не має права любити і милуватись у родиннім щасті, бо він не до себе належить, а до боротьби за людську долю, — забули все...

Були щасливі, як тільки один раз у житті можна бути щасливим. Для них почалася весна життя, повна сонця, тепла, квіток, одинока їх весна... А потім дитина, мрії про курси знов, нарікання на одноманітне, повне грошових турбот життя. А чоловіка до того ще виключили з університету. Турботи й злидні.

І ще з більшою силою відчула Ганна Михайлівна тягар життя, що заплутало її. Вона сквапно заходила по кімнаті, силкуючись ні про що не думати, забути про все. І се їй удалося.

Механічно, без думок ходила з кутка в куток, почувавши байдужість до всього, зазнаючи того стану, в якому не відчуває ні лиха, ні радощів, ні турбот, стану моральної сплячки.

Також механічно взялася вона за шитво дитячої сукні, не зводячи очей з роботи. Скінчивши шити, вона, поволі ворухачи руками, шукала в шухлядці гудзиків. Здрігнулася раптом... Ледве втримала покрик, який рвався з її грудей. Кров ударила їй в лице. В її руках була ясна, довга стяжка*; оглядала її з затурбованням... Сльози котилися по її щоках; вона відчула пахощі молодості, чогось свіжого, чистого, і їй ясно пригадався той, хто вбирав сю стяжку, до болю виразно встав у її пам'яті той вечір, коли в її кімнаті сей чудовий хлопець, ще майже дитина, сказав їй, п'ятнадцятилітній дівчині: «Зробись моєю сестрою, вкупі працюватимемо, все життя віддамо на працю, на користь для людей. Ми маємо так багато завдань перед собою... В мене нікого нема, я самотній, цілком самотній! Стань же моєю сестрою й товаришем!..» І поцілував її так ніжно, так гарно... Ніколи не забуде вона цього поцілунка. І вона обіцяла.

Він відкрив їй новий світ, нове життя. Вони довгими осінніми вечорами читали чудові книжки, сперечались до півночі, обговорювали всякі питання, порушені в книжках. Вони з замилюванням будували плани такої гарної, такої позитивної майбутності. Життя приваблювало їх, приваблювало своєю складністю, своїми то жахливими, то прекрасними формами... Аж вони вже ввійшли в життя, випрочавшись із-поза душних стін гімназії,— і в першій же серйозній зустрічі з життям воно здолало її, Галю. Зі злобним реготом раділо воно з своєї перемоги,— і у вухах приголомшеної Галі дзвеніли уразливі слова: «Ось твої мрії про суспільну працю, про позитивне життя, про курси! Захотіла особистого щастя — то більш для тебе нічого нема, все замкнене. Живи тепер минулим, поривайся до недосяжного й мучся питанням, як би завтра не лишитися без грошей, щоб діти не голодували».

Ганна Михайлівна захолинула на місці: вона була така прибитая, пригноблена, така змучена, що вже нічого не розуміла, сиділа без думки, не відчуваючи нічого, крім нехиті вийти з цього безважного, безтямного настрою. Але її збудили пахощі стяжки: вона відчула, що вони нагадують їй ще про щось крім її молодості, її щасливих днів, але про що ж? Вона силкувалася пригадати те, що забула. Раптом, наче осяяна думкою, вона зірвалася з стільця і затурбована забігала по кімнаті... Так, він, сей молодий хлопець, що вбирав колись сю стяжку, він, ледве двадцятилітній, гине в холодному далекому Сибіру; але й там він, певно, із палкою, енергійною природою не вмер духовно, все так само працює — один, без товариша, розбитий, хворий. А вона здорова, міцна, має товариша-мужа, дитину, вона, яка саме й мусила б бо-

---

* Стрічка (діал.).

ротися з безділлям, з духовною сплячкою, і жити повним праці і пожитку життям — вона все ніє, опускається, сумує...

Ганна Михайлівна склала стязку, поцілувала й схвала.

Невже ж у неї не вистачить молодій енергії на боротьбу з гнітючими обставинами щоденного життя? Невже вона, двадцятилітня жінка, не зможе досягнути того, до чого поривалася ще майже дитиною? Невже вона, та молода, енергійна Галя, загинула в ній, а разом з нею і всі мрії, все гарне, могутнє, міцнє й вічне? Невже ж надходить осінь, так раптово по весні, полишаючи літо на боці,— літо з його гарячим сонцем, яскравими барвами, надзвичайним теплом і красою?

Ганна Михайлівна довго сиділа, схиливши голову на руки, а коли підняла її, очі вже блищали огнем енергії.

А в сусідній кімнаті плакала дитина; даремно батько силкувався заспокоїти її: мати Ганни Михайлівни також заходила коло дитини.

В кімнаті було майже темно; надходив вечір; дрібний настирний дощ одноманітно й зачіпливо стукотів до вікна... Осінь... Надходить осінь...

*Синевідсько Вижне.
Вересень, 1904 р.*

БОГИНЯ РЕВОЛЮЦІЇ

Фантазія

Вона стояла на високій горі.

Обвита від голови до стіп червоним плащем, плащем кольору свіжої крові, прекрасна із своїм довгим, як змії, і чорним як ніч волоссям, грізна й терпляча із своїми глибокими, то променіючими, як блискавка, то слізьми заволоченими, блискучими, як діаманти, очима,— стояла вона на верхів'ї гори, цілком від підніжжя до вершка вкритої колючими чагарниками й камінням.

Біля підніжжя клекоцуть хвилі, лиховісні, криваві хвилі; вони то вдаряють з плюском і шумом об скелі й каміння, зоставляючи на них криваві сліди, то відходять назад у море, у се криваве море — море крові, поту й сліз. Воно бушує, се широке море; його криваві хвилі раз у раз плинуть, мигаючи пінистими гребенями, з-поза яких видно чорні й білі плями, плями людських голів. Їм нема числа, сим головам — терплячим, із божевільними очима і посинілими губами, як нема числа валам, що поспішають із середини моря до берега й назад.

Грізна, кривава хвиля—дев'ятий вал—лине з шумом від середини моря до берега, вдаряє о п'яту гори; за нею біжать, ударяючись одна о другу, решта хвиль, при кожнім своїм колиханні, відслоняючи голови

з посинілими губами, з затисненими зубами, стисненими міцно, о, скільки вистачає сили, щоб не залитися своєю власною кров'ю. Тут і там видно руки: злісно, в смертельній агонії силкуються вони вхопити за що-небудь, за хвили нарешті — тільки не загинути б — і в безсиллі похиляються; покусані до крові губи, видаючи прокльони, ще і ще один помах руки — і десятки, сотні голів уже під водою назавжди. По них ідуть другі, треті десятки й сотні, і так без краю. Бліді, худі руки, залиті кров'ю, хапаються за хиткий човен, але гребець зводить веслами швидше, а гладкий чоловік, що сидить біля стерна, одкидає своїм веслом тонучих, щоб не перешкождали йому і його родині спокійно плисти по морю людської крові, поту і сліз...

Стогнання і плач дітей, благальні крики жінок не порушують сих ситих задоволених людей, як не лякають їх прокльони й погрози мужчин. Їхні погрози!.. Погрози тонучих, які за секунду зникнуть назавжди під хвилями...

Лемент тонучих, лемент людей, що заливаються своєю кров'ю, з новою силою лунає понад морем і разом із хвилями вдаряє о п'яту гори...

Гора здригнулася. Здригнулася й та, що мов богиня непорушно стояла на ній і безмовно терплячим оком дивилася на людей, що без ліку тонули в хвилях,— здригнулася і гнівним зором блиснула на купки людей у човнах, що безжурно бавились на широкому морі. Здригнулася, але не рушилася з місця, не зійшла на поміч тонучим. Стискаючи блідими руками кінці криваво-червоного плаща, дивилася вона вниз на море, шалено бурхливе, що немов поривалося випручатися на волю з тісних берегів.

— Я не можу зійти вниз, не можу порушитися з мого місця і прийти до вас у криваве море на поміч. Коли ви підніметеся до мене на гору, злізши по камінню, крізь колючі чагарники, доторкнетеся до мого плаща і візьмете мене за руку — тільки тоді я порушуся з місця. Від мого руху завалиться гора, яка засипле все се криваве море, і я поведу вас тоді туди, на другий бік гори: там нема кривавого моря, там луги, поля, річки, ліси; там почнетеся для вас нове, краще життя, життя вільне, свободне, яке здаватиметься вам неземним щастям після страждань у сьому морі смерті. Але ви перейдете туди *тільки* через верхів'я гори, *тільки* зо мною, *тільки* під покровом мого червоного плаща...— Сі слова долітали до моря крізь стихаючий шум хвиль; тонучі прислухалися, човни зупинилися. Але ось остання фраза вже потопилася в морі, і голос із верхів'я затих.

І знову котились вали за валами, і знову тонули в них голови, бліді людські голови; знову на місце тих, що загинули, бралися звідкись десятки, сотні, мільйони нових голів; щоб додати до моря крові, поту й сліз, а потім ними ж залитися. Знову човни із здоровими, червонощокими, веселими людьми летіли по морю, і ті люди раділи збільшенню крові в морі, яке ширшало, затоплюючи рівнину, що прилягала до нього.

Криваві хвилі ще швидше налетіли до берега, злісно вдарилися об гору, вихром побігли назад до моря; все закрутилося в дикім танці — хвилі набігали одна на другу, тіснили одна другу; човни швидко-швидко летіли по морю; криваві бризки обливали сидячих на них людей; усе частіше й частіше керманічі своїми веслами гнали на дно людей. Їх затонуло безліч.

А кров переповнила море.

Воно затопило береги: дно його поміліло від нагромадження трупів. Криваві хвилі з шумом і ревом, пінячися, затоплюють рівнини навколо себе.

Море мілішає. Пишні човни плинуть поволі; багато вбрані, оздоблені постаті стоять у них і шепчуться з перестрахом, вбачаючи всюди мілизну. Хвилі не бушують, не топлять людей: хвиль більше нема... Їх виперли трупи жертв. Уцілілі брати їхні линуть до гори, насилу злазять на неї, поранені колючими чагарниками й камінням... Вони вже на вершці її, вони перед богинею, вони доторкаються прекрасних рук, що тримають кінці червоного, криваво-червоного плаща... Гора завалилася...

Львів, 1904 р.

ПОХОРОН

Падав дощ... Такий маленький теплий дощик, що одноманітно стукотів по дахах і вікнах: тук-тук, тук-тук... Небо заволочено було легкими хмарами, з-за яких здавалося ось-ось незабаром прогляне сонце... Так, може, ось-ось і прогляне.

Понуро й мовчки, наче прислухаючися до одноманітного глуму дощових крапель, посувався наперед похід... похоронний похід. Похоронний — бо хоч не було священиків і хору, не було свічок та хоругв,— проте були три труни.

Юрба, величезна поважна юрба... море голів. Молоді й старші, обідрані й пишно вбрані, в різних уніформах і цивільні, гарні панночки і поважні пані в жалобі — багатотисячна, різноманітна юрба мала одно обличчя, жалісне, сумне... серед неї три труни, засипані квітами, вінками, прибрані червоними стьожками, труни, що крили в собі когось молодого й нещасного.

Трошки голдсніше застукотів дощик по дахах і вікнах... Наче у відповідь йому полилися сльози... в юрбі почулися ридання... Ридання по сих молодих істотах, молодих, таких недавно здорових, гарних, життя яких перепинила солдатська куля... Ридання по сих молодих, завзятих борцях, які знайшли смерть так несподівано, в такий щасливий, доро-

гий час, час святкування свободи... завойованої свободи... в час, коли на святі свободи домагалися бачити своїх братів-борців, що сиділи за ґратами, і поривалися привести їх, визволити їх із-за мурів тюрми... в час, коли святкування давно пожаданої свободи, завойованої кров'ю братів, обернулося в бойовище... в поле війни... озброєних солдатів проти беззбройної юрби... Ридання важкі і нестримні... ридання жалісні, усе голосніші і голосніші... Бо ж і небо плакало: каплі дощу все збільшувалися, усе сильніше билися об дахи й вікна і стукотіли, стукотіли. Земні й небесні сльози з'єдналися, зливалися одні з другими, шуміли, утворювали укупі якесь одно величне, грізне ридання, що підіймалося до неба, до хмар, до тих — наче нагромадження снігу — хмар, що здавалися то такими нетривкими й легкими, то такими важкими й гнітючими і ховали за собою сонце...

Поволі стихало ридання... Тихий вітрець промайнув, злегенька обвіяв обличчя і, усе збільшуючись, підіймався до неба... Здував хмари, сильніше й сильніше... міцно й владно розкидав їх і майже зовсім усунув...

Дощ перестав.

Понуро й сумно, співаючи щось тоскне й жалісне, вступав похід на кладовище... Труни — червоні убрані труни — наче пливли серед моря голів, такі меланхолійні під сими червоними прапорами і вінками з квіток... Усе ближче й ближче те місце, де навіки лишаться вони... забиті так несподівано, зрадливо в час, коли запанувала свобода, коли усі в минулому раби й холопи були визнані за людей, що мають право на життя, на розпорядження своїм життям, своїми почуттями й думками, одверто і не ховаючись... Забиті у щасливу хвилину свідомості своєї сили, бачачи реальні наслідки, як здавалося, сеї боротьби, яка була їх життям, їх метою... Може, й варто було вмерти, власне, в ту щасливу хвилину, коли ще серце раділо від здобутого щастя, коли відбили з-за мурів братів-борців, коли здавалося — назавжди зникло панування сили, нагає, кулі, кия, лишилося — необмежене панування свободи... То була хвиля, лише хвиля... Може, мильна, але щаслива!.. Може, краще було вмерти, аніж розчаруватися, знов побачити у всій дивоглядності кошмар бійки, мордування, нагаїв... Може...

Збилися коло ями... великої, братської ями, де їх укупі покладуть — сих молодих борців.

Останнє прощання... останні ридання... уже спустили, уже засипають... За кілька хвилин лише горб підіймається на місці, де поклали трьох — кулею забитих... Лише горб.

Але вже сонце, що поволі вийшло з-за хмар, освітлює своїми променями сей горб... Трохи спадає журба... Трохи живіші рухи... Перед юрбою стає офіцер: лице його світиться любов'ю.

— Браття! Хоч перед тільки що насипаною могилою випадає промовляти лише молитви, але я хотів би щось інше сказати... Засипано

зараз землею сих молодих борців... Душі їхні коло нас... вони чекають, вони жадають, щоб ми прирекли їм обіцянку, велику, важну для них обіцянку... Щоб ми присягнули їм тут, на сій свіжій могилі, що те, за що вони вмерли, не вмере разом із ними, що ми провадитимемо далі боротьбу... боротьбу за свободу, дійсну свободу і краще життя... Присягаюсь!..— піднявши обидві руки вгору, твердим голосом вигукнув він...

— Присягаюсь,— прогриміла велична юрба, як один чоловік.

— Присягнімо, що ми ні на крок не відступимо перед силою, тиском, погрозами... Що ми нічого не віддамо з своїх здобутих прав, що будемо триматися до останньої краплі крові, як вони, сі хоробрі, славні борці! Присягаюсь!..

— Присягаюсь,— гучна луна пішла на поклик юрби.

— Присягнімо, що за прикладом навіки послулих борців, маючи образ їх у серці своїм, ми уперто, наполегливо й рішуче підемо назустріч усім темним силам і, вступивши в останній рішачий бій з ними,— волимо вмерти, аніж піддатися кайданам насильства і злоби, волимо лежати ось тут, у холодній землі, аніж жити в неволі і рабстві. Присягаюсь!

— Присягаюсь,— вторувала юрба, її могутній голос, то твердий, як сталь — рішучий і грізний, то перериваний риданнями — жалісний і стогнучий, летів ген до неба, до сонця, яке поволі ховалося за легкі хмари...

Маленький дощ, такий одноманітний і рясний, тихо, без шуму, падав на землю і лягав легкими краплями...

Львів, 1906 р.

РОЗВІЯНІ МРІЇ

I

Павло Іванович вертався цієї суботи додому з канцелярії, де служив, як звичайно у п'ять годин. Ішов нервовою, хуткою ходою. Його поважне з довгою білою бородою обличчя, завжди суворо-спокійне, з непорушним сухим виразом, було тепер надзвичайно оживлене і стурбоване.

Цієї ночі йому приснився сон, спомин про який не покидав його весь день, і тепер з новою силою нагадував про себе. То був надзвичайний, дивний, незрозумілий сон; тим більш дивний, що замалим не таке саме трапилось колись йому те, що приснилось сьогодні; давно було, вже років двадцять назад.

Як тоді було, так і тепер уві сні: холодна, темна осіння ніч; він ішов недалеко від станції, коли почув неголосний крик чи вереск. Зупинився.

Перед ним на землі щось ворушилося. То була маленька дитина. Верещала, тремтіла, синя з холоду й крику. Простягала голі руки до нього. Це все, що йому приснилося.

Павло Іванович, ідучи, мислив про цей сон, стурбований і зацікавлений аналогічністю його з дійсним минулим. Несамохіть став він далі пригадувати собі вже не сон, а те давно-давно минуле, спогадом однієї хвилини якого був сон.

Пам'ятає він: узяв дитину, що простягала до нього руки, загорнув у шинелю і швидкою ходою попрямував додому. Мале, наче вдячне, що його урятовано, мовчало, зігрівшись. Ступивши на поріг своєї хати, Павло Іванович весело гукнув жінку:

— Катерино, а біжи-но сюди! Бог дитину дарував.

— Де? Звідки? — розпитувала здивована Катерина Марківна.

Взяла дитину, розгорнула мокрі від дощу пелюшки й ковдру, завинула малого в сухе, нагодувала молоком, і поклала спати. Все це мовчки, хапаючись, щоб швидше зробити для дитини все, що треба.

Як хлопчик заснув на ліжку, посідали тоді Павло Іванович і Катерина Марківна коло столу вечеряти.

— Звісно, він у нас зостанеться? — запитала Катерина Марківна.

— Авжеж, — коротко, але твердо відказав Павло Іванович.

То була щаслива хвилинка в його житті. З малих років був самітний. Батька й матері своїх не пам'ятав: не знав пестощів матері. Виріс суворий і невеселий. Змолоду не зазнав кохання. Тільки гульня й пицтво були відомі йому. Уже по тридцяти роках оженився, закохавшись в Катерину Марківну, але й тоді не бачив щастя. Вона була молодша від нього на дванадцять років і, здавалося йому, не любила його; принаймні він знав, що по шлюбі вона багато інших любила. Мучився цим, але годився так-сяк і ждав. Він ждав, він бажав мати дитину, сподіваючись тоді знайти рятунок від самітності, знайти своє щастя. Тому терпів жінку. Не дуже добре жило подружжя, але іншого — кращого — особистого життя не міг собі утворити Павло Іванович. Так минуло п'ятнадцять років, одноманітних, порожніх і нудних. Іноді, як щось дуже гризло Павла Івановича за серце, він напивався і, висварившись з жінкою, п'яний заспокоювався і жив мовчки далі. Ходив щодня на маленьку залізничну станцію, де служив, і покірно висиджував там цілий день.

І так самітно, сіро, порожньо до тієї ночі, коли знайшов дитину.

Дитина спала спокійним сном. Павло Іванович і Катерина Марківна підійшли до ліжка, щоб подивитися на сплячу дитину; несамохіть глянули одно одному в вічі і тихо всміхнулись так, як давно вже не всміхалися — приязно, щасливо. Дитина зблизила їх, які давно вже стали чужими між собою; дитина змусила їх змінити свої відносини.

— Катерино, будемо пильнувати його: то бог посилає нам дитину. Як виросте...— не міг докінчити від зворушення Павло Іванович.

— А воно ніжне та миле, як лялечка. І як спить гарненько!.. Чисте янголятко...

Дивилися на хлопчика і несамохіть вимовили:

— Воно буде наше...

— Ми його викохаємо...

Охрестили. Васильком назвали. Обновилося, пожвавилося їхнє життя. Павло Іванович по-старому цілий день перебував на службі, а ввечері поспішав додому, де його дожидав Василько, зустрічаючи його веселим сміхом, щебечучи: «Тато, тато». У свята сидів увесь день дома і бавився з Васильком. Катерина Марківна увесь день клопоталася з хлопчиком і також почувала себе краще, ніж попереду. Настала в їхнім житті деяка гармонія. Непомітно минали роки: непомітно старівся Павло Іванович, почало сивіти волосся навіть у Катерини Марківни, і все ріс і ріс Василько. Мав ніжне біле обличчя, чорне волосся і великі чорні очі; дуже відрізнявся від своїх названих родичів.

Як Василькові минуло дев'ять років, постановив Павло Іванович зробити велику зміну в своїм житті: переїхати до великого міста і там віддати сина вчитися. Покинув службу, яка вже була важка для його років, і переселився з сім'єю до К. Тут на гроші Катерини Марківни, які вона одержала в спадщину від батька, куплено було на краю міста маленький старенький будинок. Павло Іванович найшов собі службу в якійсь канцелярії за невеличку плату, а Василька віддав до духовного училища. Мав багато надій на сина. Він догоджав йому, навіть пестив його. Стримував свою сувору вдачу, щоб не порушити ніколи спокою хатнього життя, який панував у його сім'ї. Щоранку і щовечора Павло Іванович, людина взагалі побожна, благав бога, щоб дарував його синові здоров'я, щастя і всього доброго.

Мали всього чотири світлиці; віддали найбільшу Василькові. Купили йому багато книжок, щоб учився. Дуже добре вчився він, втішаючи тим батька й матір, і дуже любив читати.

Батько тільки задоволено всміхався, бачучи таку любов синову до книжок, і ще гарячіше молився богові, стоячи в своїй хаті навколішках перед образами. Його син розумний... Його Василик вивчиться, піде до семінарії, а потім і до академії, як схоче. І Павло Іванович, щоб заохотити сина до церковної служби, брав його щосвята до церкви.

Одноманітно, але спокійно і приємно пливло життя Павла Івановича і сім'ї його в ті давні часи. Сам він увесь жив надією на сина. Він так його любив... З того живого клубочка, який він приніс додому в ту не-

забутню ніч, виріс тепер хлопець — скоро доросла вже людина, така дорога йому й близька.

А Василик усе ріс та ріс; і дедалі ріс, то більше віддалявся від родичів, непомітно, несамохіть, але не перестаючи, не спиняючись. Був уже в передостанньому класі семінарії. Мав багато приятелів. Читав укупі з ними; мав з ними якісь спільні інтереси і потроху відхилявся від інтересів хатнього життя, від опіки батька й матері.

Коли Павло Іванович помітив це, був дуже вражений. Затурбувався, заметушився. Нарешті зрозумів, що того вимагає молодість, і наче заспокоївся. Постановив не перечити Василькові. І ще пильніше почав молитися богам, благаючи в його щастя синіві.

Як Василик скінчив семінарію, сказав батькові:

— Тату! Я йду на університет.

Павло Іванович остовпів.

— Та хіба ж так можна? — ледве вимовив він тремтячим голосом.

— Звісно, тепер можна нам на університет, треба тільки деякі екзамени поздавати.

— Та я не тому питаю: чи можна, ні... Чи можна, коли я того не хочу? А як я не дозволю!

— Тату! Я не можу ні попом бути, ні до академії вступити. Мене тягне на інший шлях...

— А ти б мене послухав! Я більше на цім розуміюся. Твій шлях небезпечний і непевний...

— Тату! Я дорослий... Я можу сам собі лад дати. Я зароблю лекціями...

Обурення і любов боролися в душі в Павла Івановича.

Його розвіяні мрії... Він уже уявляв собі сина на посаді, жонатого... і внуків маленьких, веселих... І раптом — університет.

Скорився. І все мовчав. Почував так себе, наче щось втратив. Захоплений студентським життям з його лекціями, рефератами, збірками, Василько мало бував дома; як забігав на хвилину, цілував батька й матір і знову зникав. А як і сидів коли вдома, то до нього приходили товариші та інші знайомі: робітники і навіть панночки якісь. І ніколи не мав часу для своєї сім'ї.

— Васильку,— сказав одного разу батько,— до тебе щось такі все чудні люди ходять; гляди, щоб з цього не вийшло чого... Ти знаєш, як тепер поліція...

— Тату,— перепинив, зблідши і зсунувши брови Василько.— Я знаю, що я роблю. Ти не журися мною. Я ж не можу одійти на бік од життя... Воно тягне мене до себе.

Не зовсім розумів це Павло Іванович, проте відчув у цих словах синових якусь небезпечність; одного став боятися: втратити зовсім сина, а з ним і всі свої надії: «Як ускочить у яку-небудь історію... з молоддю це часто трапляється». І пильнував, скільки міг, життя синового.

Тієї зими, як Василько був на третім курсі, довідався Павло Іванович, що призначено в першу неділю в лютім демонстрацію безробітних, до якої пристає й академічна молодь. Довідався про це Павло Іванович від знайомого поліційного урядовця; син же про це нічого не згадував, наче не знав. Як надійшов день, призначений для демонстрації, Павло Іванович пильнував сина. Напившись чаю, Василько зібрався кудись.

— Куди ти? — запитав Павло Іванович, коли Василько, поцілувавши матір, підійшов до нього.

— Піду пройдуся, — спокійно відповів Василько і зник раніш, ніж Павло Іванович розкрив рота, щоб попрохати його не ходити сьогодні нікуди. Покинув недопитий чай і одягся, щоб піти подивитися, що буде діятися на вулиці, а головне, щоб привести Василька додому.

— Та хоч ти вже, Катерино Марківно, не виходь сьогодні з хати. Сиди та дожидай нас, — сказав він до жінки.

Павло Іванович пішов на центральні вулиці; сила людей заповнювала всі ці вулиці і помалу, спокійно посувалася наперед. Студенти, робітники, гімназисти, жінки — всі йшли кудись, утворюючи з себе величезну юрбу, яка, здавалося, була охоплена однією думкою, одним почуттям. Одна хвилина загального мовчання, непевності і раптом — крик. Кілька десятків людей, вирвавшись з юрби, вибігли на середину вулиці, високо в повітрі замаєв прапор — і все злилося в одну живу масу, з одним покликом на всіх устах. Потемніло в очах у Павла Івановича. «А як там Василько?» — промайнуло в його голові. Але хоч як роздивлявся на всі боки, не бачив його. За десять хвилин на юрбу, яка, співаючи, ішла наперед під червоним прапором, налетіли козаки. Засвистіли нагаї, розляглися крики, жіночі ридання. Коні топтали людей, нагаї розсікали обличчя... Юрба зменшувалася, і Павло Іванович міг перейти на другу вулицю. Він хутко пішов, гнаний однією думкою про сина — в напрямі до університету. Всюди козаки, солдати. Візник трохи не збив його з ніг. Несамохіть глянув на нього Павло Іванович і зупинився: його Василько з покривавленим обличчям сидів, притулившись до якогось студента, що підтримував його: проти них сиділа панна і держала Василька за руку.

— Васиliku, — гукнув Павло Іванович таким голосом, що візник зупинив коня.

— Васиliku, їдьмо додому... Ти ж ранений... Васиliku, мати...

— Не турбуйся, тату, то не рана. Трохи тільки нагаєм ударено. Я не можу зараз додому. Мене дожидають. Візнику, швидше далі. Прощай, тату!

І зник Василік.

«Прощай» — здвеніло у вухах у Павла Івановича. Невже ж таки «прощай»?

Ішов хутко далі, наче наздогін. Довго ходив і всюди натрапляв на солдатів, козаків, студентів. До вечора блукав, а як смерклося, надумався піти додому. Тремтячою рукою відчинив двері.

— А Василька немає? — було його перше слово до стурбованої Катерини Марківни, що цілий день непокоїлася, що нема ні чоловіка, ні сина.

— Ні, як пішов уранці... А що ж там на вулицях? Може, він там?..

— Він був там. Я бачив його... а де він тепер — не знаю. Я бачив — і не міг порятувати. Бачив з кров'ю на обличчі...

Катерина Марківна перехрестилась і крикнула:

— Боже мій! Василик... де ж він?

— Може, ми його втратили. Моє серце чує щось... Може, його забрали до себе всі ті, що бунтують: ті студенти, голодранці якісь... Та невже ж він пристав до них? Мій син...

Схвильований не міг далі говорити. Запанувала мовчанка.

— Васиliku! Якби повернувся! Якби прийшов тепер. Він же любить нас... Може, послухав би, Васиliku!..

Катерина Марківна ридала. А Павло Іванович, засвітивши лампадку, став молитися навколішках перед образами, пильно, палко молився... благав повернути йому сина...

Так і не прийшов Василько додому.

Пізно полягали старі спати і часто пробуджувалися, прислухаючись до найтихших звуків навкруги.

В понеділок пішов Павло Іванович на службу; повернувся пізно, бо весь вечір ходив по поліційних участках, шукаючи сина.

Не було ніде; ніхто не міг нічого певного сказати, бо багато було арештованих і не всіх ще було записано. Чотири дні нічого не знали. Було тяжко, були безпорадні. Шукали сина всюди і даремно. Ночами плакали й молилися.

У п'ятницю, вночі прийшла поліція трусити квартиру студента Василя Борисенка, що був уже в тюрмі, арештований від неділі. Перекидали всі книжки, зшитки, листи... дещо забрали, потім, перепросивши, пішли.

Не лягали більше спати тієї ночі. Сиділи вдвох мовчки, механічно дивлячися в повітря, освітлені тремтячим огнем лампадки. Перша отямилася Катерина Марківна.

— Як же це буде? Йому треба передати і одіж, і білизну, і постіль... На чім він спить тепер?

— То вже твоя річ. Ти сама зроби все, як треба і як хочеш,— відповів байдужно Павло Іванович.

Сидів дуже замислений. Був пригноблений усім, що сталося. Опріч розлуки з сином, йому тяжко було від думки, що син його, який усе життя вірно служив на державній службі, його син з'єднався з бунтівниками і тепер у тюрмі. Це навіть дуже гнівало його і настроювало про-

ти сина. Але та любов до сина — ніжна і необмежена — взяла гору, і він ще раз ствердив:

— Зроби все, що йому треба, щоб він менше терпів там.

II

Від того часу, як арештували сина, став зовсім самотній. Замкнув хату Василькову, поскладавши доладу всі книжки, які поліція поперевертала. Щодня читав біблію увечері і пильно молився. Не один раз ранок заставав його, як він стояв навколішках коло ліжка, з головою похиленою на подушки, і шепотів: «Господи! твоя воля».

Павло Іванович не любив розпитувати жінку про Василька, про його життя в тюрмі. Іноді тільки кидав питання: «Ну що? Була у Василька? Здоровий?» І це все. А в глибині душі росла надія, що сина хутко випустять. Звідки взялася ця надія і з чого вона жила, він не міг сказати, але все дожидав і дожидав: «Ось,— думав він,— за тиждень, певне, випустять Василька. Ні, не за тиждень... а так за місяць, напевне».

Минуло три місяці. Василько все сидів, і ніхто навіть не міг сказати, як довго ще сидітиме. Справа його, яка спершу здавалася маленькою і незначною, тепер заплуталася.

Павло Іванович схотів побачити сина.

Катерина Марківна щотижня бачилася з ним, але Павло Іванович досі не міг зважитися. Що він скаже синові, та ще при чужих людях? А як не витримає і розридається?..

Тепер же він обміркував один план: узяти сина на поруки. Мав останніх п'ятсот у банку — решту тих грошей, що за жінкою взяв. Здавалося, вистачить. Пішов до прокурора, розпитав про все докладно і випрохав дозвіл побачити сина. Тоді поїхав до тюрми, зласкавлений, мало не задоволений.

Побачив сина. Василько стояв по однім боці ґрат, які в два ряди розділяли світлицю, а він по другім; між ґратами ходив солдат. Так хотілося обняти сина... проте ледве міг розглядіти його. Помітив тільки, що змарнів, а очі так і палають.

— Тату,— скрикнув Василько,— який я радий, що бачу тебе на решті. Так давно хотів поговорити з тобою. Ну, як ти? Як мама?

— Василику,— тремтячим голосом вимовив Павло Іванович,— ти знаєш, як тяжко мені було; не міг навіть зважитися побачити тебе. Ти так мене вразив своїм учинком...

— Не говорімо про це, любий тату! Звісно, погано тут, але далі якось-то буде... Ти краще скажи мені: як ти живеш, як твоє здоров'я, що поробляєш?

— Та що ж? Як бачиш, я здоровий. Тільки сумно, сумно мені, Василю...

— Тату, любий, не турбуйся так... випустять колись.

— Колись. Слухай, Василю! Це я власне про це прийшов поговорити з тобою. Ти хто його зна доки будеш іще сидіти. Ось я й хочу взяти тебе на поруки, за гроші, звісно. Вийдеш на волю, будеш далі вчитися, поки там ще присудять... Сидітимеш тихо... і все буде добре.

Син почервонів від зворушення і не міг нічого сказати. Його довге, змарніле обличчя відбивало на собі ту важку боротьбу, яка відбувалася в його душі.

— Ну що ж? Чому ж мовчиш? Не хочеш?

— Не те... Тату! Це неможливо... та й не випустять мене зараз...

— Навпаки! Сказано мені, що скоро можна буде... ну, як же? — і дивився на сина, не зводячи з нього очей. Син був дуже схвилюваний і не знав, що казати.

— Так,— після короткої паузи тихо вимовив він.— Але все ж таки це неможливо...— Голос його дзвенів дедалі більш зважливо і твердо.— Тату! На волі знов потягне мене до себе життя. Воля... звісно, я тужу по ній, я так бажаю її... Але ж я не всиджу тихо, я знову завдам вам горя й клопоту... Прости, тату! Я люблю тебе й маму, але мене тягне до життя, до людей, особливо до людей голодних, обдертих, нещасних, до тих, що страждають...

— Васильку, зупинись,— перепинив обурений Павло Іванович, із страхом поглядаючи на солдата.— Васильку, ти помиляєшся... Того нема, що тобі здається. Ти ще не знаєш життя. Ти потім побачиш... Я тебе прошу як батько: вернись до нас тепер; побачиш, як добре буде вкупі жити. Якщо до університету не приймуть, то так і буде. Одержи посаду, оженишся.

— Не можу, тату... У мене нема своєї волі... я й не хочу її... Хіба ж тільки одне життя є — особисте, одне щастя — моє щастя? А загальне життя, а людське щастя? Тату, голубчику...

Але Павло Іванович уже відійшов. Він не міг слухати далі. Ішов до сина радісний, задоволений. Розкрив йому своє серце, хотів узяти його з собою..., а син зрікся... Якись дивні погляди, дивні слова... І то його син, якого він бажав довести до пуття... Його син — з словами бунтівника на устах... Зовсім втратив сина.

— Нема в нас сина більше,— повернувшись додому, сказав Павло Іванович жінці.

Катерина Марківна заплакала. Тихі сльози лилися по щоках, рясні й важкі, спадали на груди.

— Уже не наш, хоч ми його й викохали... Голодранці всякі — ото його родичі.

— А ти б поговорив ще з ним... Він так любить нас, такий ласкавий, як я приходжу.

— Любить... А їх більше любить. Каже: всіх людей, голодних, нещасних... Не знає, що все те не нещастя, а п'янство, ледацтво, розпушта. Не хочуть робити, то й голодні... Не хоче вернутися до нас, з нами

жити тихо і спокійно... Нема в мене більше сина. Не нагадуй мені про нього.

— І як він міг,— крізь сльози голосно думала Катерина Марківна,— як міг зректися свого спокійного життя і пристати до тих голодних, незадоволених? Хіба ж йому що бракувало? Може, обдурили...

Не згадував більше Павло Іванович про сина. А в серці його все ж таки жевріла схована надія: сина випустять колись і тоді він — змучений — прийде до батька, погодиться з ним.

Минуло ще півроку.

Одної неділі повернулася Катерина Марківна від Василька стурбована, заплакана.

— Що сталося? — не витримав Павло Іванович.

— Висилають... Василька висилають до Сибіру.

— До Сибіру...— механічно повторив Павло Іванович. Та маленька надія, яка гріла його досі, надія на визволення синове,— погасла, зникла, і наче камінь ліг на серце.

Василька до Сибіру... якби хто рік перед тим сказав йому це, він засміявся б.

Катерина Марківна клопоталася, щоб приготувати одіж, печиво на дорогу,— за тиждень висилають.

А Павло Іванович усе мовчав і думав. Він обмірковував, чи то вже назавжди втрачає сина, чи ще можливо порозумітися. Але, згадавши тверді слова синові «не маю своєї волі», почув, що нема надії.

— Ти підеш попрощатися з Васильком? — запитала Катерина Марківна, збираючися в неділю до сина.

— Ні.

Тяжко переживав цей день Павло Іванович. На службу не ходив, бо свято було. Молився довго, а потім ходив увесь час з кутка в куток. Спомини минулих літ вступили в його пам'ять і не відступали від нього... Василько в колісці — рожевий, пухкий, з веселими очками. Василько, що бігає по хаті, простягаючи руки до тата, тупотячи маленькими ніжками. Василько, що вчиться — розумний і веселий хлопчик... Василько — студент, серйозний і твердий... Невідступно мучили його спомини, і так забажалося побачити Василька. Ввечері, не кажучи нічого жінці, яка вже попросалася в тюрмі з сином, пішов Павло Іванович на станцію. Там уже була партія етапних, і між ними Василько. Блідий, з довгим волоссям і бородою — чужим видався він батькові. Не помітив батька, який так і впився очима в його обличчя, наче хотів назавжди схвати образ його в своїй пам'яті. Коло Василька стояли ще якісь студенти, кілька робітників і три жінки. В одній пізнав Павло Іванович ту дівчину, що їхала з Васильком під час демонстрації. Всіх обступили солдати; недалеко стояв офіцер. Як офіцер одійшов од в'язнів і переходив повз нього, Павло Іванович зупинив його і, витягнувши з кишені гаманець, попрохав узяти гроші для сина. Одержавши квиток.

кинувся до етапу, але вже нікого не було: вже ввійшли до вагонів. Крізь вікна з ґратами нічого не було видно, крім солдатів з рушницями. Постояв хвилину; поїзд одійшов...

За два місяці одержав Павло Іванович листа від сина. Писав він, що доїхав уже на місце, що живе в селі один, без товаришів, що нудиться дуже серед снігів, одірваний од життя. Дякував за гроші, що батько передав на дорогу. Так ніжно і гарно писав. Зласкавилось серце в Павла Івановича. Зараз же відписав йому: писав багато і щиро. Запитував, чи не хоче Василько скоротити час свого заслання? Як хоче, то він напише прохання до міністра, щоб замінили вислання поліційним доглядом тут, у К. Посилав гроші синові. Просив швидше відписати.

Але відповіді зовсім не одержав.

З того часу не знав Павло Іванович, де син; не знав навіть — чи він є живий, чи нема його на цім світі. Він більше мав рації припускати останнє. Він знав, що таке Сибір... Там забивалися... там божеволіли з самотності, з голоду й холоду... Там умирали наглою смертю через тяжкі обставини життя...

Запитував у адміністрації. Відповіли: нема і не знають, де він. Друкував оповістки по газетах, прохав сина обізнатися, як він є живий. І все даремно.

Тоді набрало постійної суворості обличчя Павла Івановича, і його висока поважна постать зігнулася. Тоді навчився він завжди носити маску спокою, сухості і байдужності. Тоді почав він часто випивати і ще з більшим запалом молитися. Тоді побіліло волосся у Катерини Марківни. І тоді цілковите мовчання запанувало в хаті. Наче пустою зробилася ця хата, колись оживлена, повна звуків і сміху. Світлиця Василькова, що була замкнена завжди, прибрана й чиста, наче дожидала його. А по один і по другий бік неї в світлицях у Павла Івановича і в Катерини Марківни, що жили окремо, розділені синовією світлицею, панувало завжди мовчання, яке перебивалося тільки щовечора, як Павло Іванович читав молитви, і в неділю рано, як він голосно читав газету, а Катерина Марківна слухала і робила зауваги.

Так минуло чотири роки порожнього, одноманітного сумного життя. Павло Іванович силкувався не згадувати про сина, але не міг уникнути, щоб не бачити його уві сні. І часто так виразно, так живо бачив свого Василька. Тільки останнім часом, коли біль душі трохи затиш, став менше гострим і пекучим, ці сні покинули його. Уже два роки не бачив уві сні сина: І раптом сьогодні... Так, як двадцять чотири роки назад, — маленький, холодний і голодний простягав до нього руки...

На цьому вривалися згадки Павла Івановича. Прийшовши додому, він повечеряв, помолився перед образами, якими було сповнене все покуття в його хаті, і заснув хутко міцним сном.

Прокинувся вранці пізно. На службу не йшов, бо була неділя. Катерина Марківна — маленька, жвава, з густим білим волоссям на голові і з ще свіжими, рожевими щоками — дожидала його біля самовара з газетою в руках.

— А ну, Павле Івановичу, випий чаю та почитай, що тут нового.

Перехрестившись, взявся Павло Іванович до чаю, переглядаючи газету.

— Наливай ще,— передав він склянку жінці.

— Ось, слухай: «В Варшаві двоє кинули бомбу в кофейню: убиті хозяин кофейни и трое из публики. Преступники скрылись...» «В Одессе неизвестный выстрелил в городского и тяжело ранил его; злоумышленник задержан...»

— От розбійники!

— Слухай далі: «В Петербурзі шайкою грабителей-анархистов сделано нападение на артельщика банка, везшего значительную сумму денег. Ранены — артельщик и трое из публики. Преступники, кроме двух, которым удалось похитить двадцать тысяч, задержаны; их семь человек, большинство евреи». Повісити усіх!

— Ну, пий уже чай та що інше почитай, а то все грабунки та вбивства.

Перечитавши газету і випивши чаю, пішов Павло Іванович до церкви. Вистояв усю довгу службу. Потім пішов трохи пройтися, бо був чудовий весняний день. Але не довго ходив; його все гнітив спомин про той незрозумілий сон, і він, щоб не зоставатися самому з своїми думками, пішов додому і взявся до біблії.

По обіді Катерина Марківна зібралася до знайомих, а Павло Іванович не кидав читати біблію. Кепсько читалося... В його вухах наче лунав крик дитини, яка, лежачи на мокрій землі, простягала до нього руки.

Пішов випити пива, щоб одігнати спомини, забути про все. Повернувся додому пізно, справді з затуманеною головою і, не помилвшись, ліг спати.

У понеділок пішов на службу, як звичайно спокійний, поважний. Пильно і уважно працював. Здається, заспокоївся. Так минуло три, чотири дні, ще день, у суботу вернувся додому зі служби і, пообідавши, ліг відпочити, бо втомився. Встав, узявся за газету, гукнув Катерину Марківну, щоб ішла слухати.

— Зараз прийду я, читай поки сам,— озвалася Катерина Марківна, бо мала діло в кухні. Павло Іванович розгорнув газету і почав з телеграм.

— Живий! Живий! — вигукнув він раптом. Катерина Марківна прибігла з кухні з тарілкою в руках.

— Що? Що таке?

Павло Іванович тремтів усім тілом: тремтіла і газета, в яку він упився очима.

— Ось, ось тут,— показував він пальцем у газету, забувши, що жінка не вміє читати.— Живий! Живий Василько!

— Читай же швидше, що там?

— «Петербург. Из семи нападавших на артельщика опознано четверо: двое евреев и двое русских — Василий Борисенко и жена его Ольга Николаевна (которая и умерла отъ тяжкихъ поранений)». Значить, живий... І оженився... То, мабуть, та сама, що приходила до нього і була разом з ним на демонстрації, її звали Ольгою... Живий! Знову знайшли його. Знаєш, мені снилося позавчора, що я йшов, а на землі лежав Василько — такий малесенький — і простягав до мене руки. І ось він є... Живий... Він живе! Він повернеться до нас! Стільки перетерпів, намучився... Молодий ще... оженився. Утратив жінку і знайде другу, буде щасливий... і внуки...

Так говорили, мріяли — аж поки згадали, на якому вчинку впіймано Василька.

Холодний острах пройняв їм душі...

Зминула безмірно тяжка ніч.

Вранці вирішив: треба їхати до Петербурга, рятувати сина.

Як? Ще не знав. Там видно буде. Ходитиме, благатиме... Та й його самого побачить.

Мусив перечекувати неділю, щоб у понеділок попрохати відпустку на службі і взяти документ,— без цього не можна було їхати.

Надвечір листоноша приніс листа. Павло Іванович розірвав конверт і став читати: «Дорогий тату і кохана мамо! Думав, що ще побачуся з вами на цім світі, і навіть незабаром побачуся, але все відмінилось. Ідучи на смерть, маю одне прохання до вас: не тужіть, не сумуйте за мною! Лишитися на цім світі і жити тим життям, якого ви бажали для мене,— було б для мене гірше од смерті. Повірте мені і не сумуйте. Обнімаю вас, мої кохані. *Ваш Василь*».

Перечитав двічі: «Ідучи на смерть»,— повторив він голосно, наче запитуючи: «Чому ж на смерть? За що смерть?» Тут згадав, що читав у газеті про військово-польовий суд. О! він знав, що таке цей суд. Так, то справді мало не завжди смерть.

«Ідучи на смерть» — тільки це лишилося в пам'яті його з листа синового, на цім однім сконцентрувалися всі його думки і почуття. «Ідучи на смерть, смерть, смерть»,— не вгаваючи, стукотіло у нього в голові, і серце билось в такт цим словам.

Смерть... То та чорна безодня — таємнича, страшна і мовчазна... Ні, не можна дозволити, щоб вона втягла Василька. Мусить бути рятунок...

Не сказавши нічого жінці, замкнувся в своїй хаті. Він думав. Йому здавалося, що мусить бути якийсь рятунок. Але який? У нього була така заморочена голова, і так переплуталося все в пам'яті під впливом останніх подій, що ніяк не міг собі цього пригадати. Увесь день думки його крутилися коло одного цього питання; голова розривалася на частини; серце боліло. Ще можна врятувати сина, доки не дихнув на нього суворий холод могили, доки безжалісна чорна безодня не затягла його в свої вічні обійми. Ще можна до останньої хвили, до останнього подиху...

Уночі, як лежав без сну, перевертаючись з боку на бік, його осяяла думка: прохати царя. Благати, він один може тепер дарувати життя синові.

Павло Іванович устав, одягся і засвітив лампу. Він довго писав. Написавши, перечитав. Це було благання вірного слуги, який звертався до свого царя, палке, гаряче благання батька, у якого віднімають сина.

Раз-два-три... вибивав годинник у другій хаті. Павло Іванович здригнувся і скочив: йому вчулося ридання — одну хвилину, а потім наче щось темне увійшло в його хату.

— Дурниці... спати вже час,— подумав він і, перехрестившись, ліг.

Другого дня рано пішов на телеграф і послав прошення. На службі взяв усі, які треба, документи, щоб їхати.

Дома стріла його жінка — дуже сумна.

— Не плач... Ще може буде він з нами,— сказав він, але про своє прошення не згадав ані словом.

Пообідали. Катерина Марківна вийшла до кухні. Павло Іванович узяв газету. «Може, що про Василька є»,— десь з глибини душі шептав йому тихий голос, і він кинувся до телеграм.

— Є.

Перечитав. Устав, потер чоло, знов сів і знов почав читати, наче не зрозумів ще.

— Є,— повторив він, і чи то сміх, чи то ридання вирвалося з його грудей.

В газеті стояло: «Военно-полевой суд приговорил всех шестерых к смертной казни; приговор приведен в исполнение сегодня ночью после 12 часов».

Переплуталося все в голові у Павла Івановича. Василько... прошення цареві. А він писав його тоді, як Василька вели на смерть. Те чорне, що влізло вночі до нього,— то була смерть. І хтось заривав тоді... то, може, той хлопчик, що простягав до нього руки...

Йому стисло в горлі. Хотів крикнути, покликати жінку — не мав сили. Сидів, тицьнувши пальцем в газету — незворушний, схолоднілий.

— Павле Івановичу,— запитала, виходячи, Катерина Марківна,— ти читаєш газету? А може, там про Василька що є?

— Є.— І на цей раз нестримне ридання вирвалося йому з грудей.—
Ось, ось є.

— Та що ж? — ухопивши газету в руки, простогнала Катерина Марківна.

— Нема його... Василько там,— показуючи до неба, прошепотів Павло Іванович.— Пізно...

Рясні сльози котилися з його очей на величезну сиву бороду і з шелестом спадали на газету. Катерина Марківна ридала. Довго сиділи і плакали. Потім устали і підійшли до синовєї хати *, яка відчинена наче дожидала його. Увійшли, стали на порозі.

— Не повернеться... Ніколи не повернеться,— шепотіли тремтячі губи Катерини Марківни.— Ніколи...

— Бог узяв його до себе... А ми зовсім самітні — навек.

І стояли знов поруч удвох, як у ту незабутню, щасливу ніч, коли були біля ліжка янголятка-дитини, що всміхалася щасливо уві сні, дитини, яку бог послав...

Київ, 1906 р.

ІЗ ДНІВ БОРОТЬБИ

Поволі, наче знехотя, свистячи й буркотячи щось про себе, відходив від станції потяг. Йому нема чого хапатися, його ніщо не вабить,— ніхто не кличе його туди в далечинь... то можна поволі, поволі... Раз-два... раз-два...

Молода дівчина, що їхала в третьому класі, спішилася... Їй конче треба поспішати... Там її чекають, чекають люди, обідрані, зруйновані, зневажені; люди, яких можна було безкарно бити, обдирати, знищити усе їх майно і навіть безкарно забити. Але вони мусять боронитися... Вона ж допоможе їм боронитися... Вона їм везе щось... щось таке, що застрашить їхніх катів... Ось тут, у валізці... Тільки б її не пізнав ніхто! Тільки б не відняли від неї її скарбів, дорожочінності — того, чим вона є в силі дати спромогу нещасним боронити своє життя... Покинула хору матір, знервовану, побиту десь у юрбі... Сказала, що швидко поверне. Звичайно, швидко. Тільки б доїхати, віддати усе, що везе їм, тим замученим людям, що всього натерпілися,— і вона поверне спокійніша, задоволена... Чи надовго? Все однаково... Хоч на хвилинку, на мент... І поверне до матері...

Потяг, що в полі,— хтозна від чого — чи підлягаючи буйному вітрові, чи із власної охоти біг швидше, ніж спочатку, знов спиняє поволі свою ходу. Повільніше, повільніше... і став...

---

* Тут: кімната.

Тут вийде... Мусить зупинитися на сій станції і піти до місточка... Мусить відшукати свою знайому і оповісти свою справу. Але де подіти свій скарб, свою валізку, таку маленьку й таку важку? Лишити на станції? Мабуть, буде безпечніше. Зараз покличе носія й віддасть йому... за годину вернеться й візьме... Заплатить йому...

Склалося добре. Злагодила усе і пішла до місточка.

Вертає.

Що там? Чого вони хочуть? Для чого так багато людей та таких лютих, страшних? Може, що пізнали? Може?.. Але ж ні! Кому б то цікаво оглядати її невеличке майно? Коли їх так багато тут... Що то? Швиденько, пробігти непомітно на станцію, може, сховають там... Бо юрба... юрба...

Похмура, зловісна, гнітюча юрба... Здорові, з червоними пиками, з киями, з камінням, з ножами... Такі звіроподібні і такі страшні... Хлопці-підлітки обідрані, брудні, крикливі, нелюдські... Жінки... жінки з цікавими очима, трохи налякані, але з задоволенням чекають... Юрба сильна, темна, люта, роздражнена — така страшна в своїй темноті і звірості... Ревіння, рик, регіт... страшний гемонський регіт, свист... крики.

— Де? Де вона? Хто сказав? Хто знає?

— Там на станції... бачив... бачив її куфри... Повно оружя... Револьвери... ножі. Так багато... І я бачив...

— Ножі, револьвери! — гула грізно юрба.— Нас різати, забивати... Братці, не віддамо їй, заберем собі, будемо ми різати...

— Забити, замордувати... ото добре... так і слід їй...

— Та вона не жидівка, може... не губить душі християнської,— почувлися жіночі голоси...

— Т-с-с. Мовчать! То не важне... Мусить бути жидівкою,— коли ве-зе таке з собою... Бити жидівку... Заб'ємо її. У-у-у... Заб'ємо. Диви... Нас різати!.. У-у-у...

— Там щось бігло... мабуть, вона.

— Ні, то дві пані пройшли.

— Ну дві, тим краще... бити обох... Гей, на станцію, та хутчій. Де жидівка? Бити! Різати! Ач, яке вигадала... вона — панночка «благородна» з виду, то й може свобідно возити бомби... Ач яка... Постій, навчимо...Братці, хутчій, шукай, бий, нівеч!

Сховалися... арештовано й замкнuto їх до кімнати, під доглядом жан-дарів, поліцаїв... Обіцяли боронити.

Сховалися... Бліді, тремтячі, майже непритомні. Заб'ють... А зброю заберуть... А там чекають на неї, так чекають... Не матимуть чим боронитися від нападу. Дадуть знов знущатися над собою, забити себе навіть... А мати? Їй обіцяла повернутися незабаром... Слаба, може, вмираючи чекає... Заб'ють... Де сховатися? Як утекти? Нема поради...

Вони безсилі — молоді дівчата — самі, в замкненій кімнаті, і тільки очі жандармів, нахабні, холодні, трохи... ні... не може бути... трохи наче незичливо усміхнені очі переслідують їх увесь час. А за дверима, за вікнами юрба... зловісна — погрожуючи, ревучи, хвилюючися... неминуча...

Дзінь-дзінь... розбилося скло в вікні і разом із камінням покотилося по долівці. Кілька малих хлопців скочило на вікно...

— Братці, ось тут, тут є... Вона, жидівка, розбійниця. Аж дві... Гей, сюди усі...

Тр-р-р... загуркотіло дверима... Бий двері, розбивай!

Тр-р-р... раз — упали міцно збудовані двері...

Юрба... роздражнена, темна юрба. Юрба з озвірілих мужчин, озброєних, із ножами, з киями, грубими й міцними... З нелюдських підлітків, що свистять, підхваляють, викликають бойові поклики... бий жидівку... і ту, і ту бий... З осатанілих жінок, що палаючими очима вдивляються, наче їдять жертв своїх... Юрба, грізна, сильна, озброєна... пощо? Має, очевидно, боронитися від слабих, безпомічних дівчат...

— У-у-у... Геть її звідси! Витягай, витягай! Так їх, так! Жидівка... Гей, на подвір'я їх... Р-раз...

Хмара, темна, гнітюча хмара заслала очі дівчат. Одна нервово, не пам'ятаючи себе, витягла хреста, що на грудях був схований...

Остовпіла... замовкла юрба... на мент...

— Брешуть, жидівки!.. Братці... Адже ж ножі, бомби везли... Бий! Не бійся! Бий!

Хмара, важка, грізна, гнітюча усе ближче й ближче... Лізе... сунеться, сунеться... ось-ось задавить... Уже...

За хвилину витягли на подвір'я й роздерли...

Поволі, свистячи й буркотячи щось, підходив до станції поїзд. З ним мала вертати молода дівчина. Не спішився... ледве-ледве повертав своїми величезними колесами... На нього ніхто не чекає, ніхто не кличе його.

Львів, 1906 р.

ЛІЛІЯ

Вона вмирала. Вже кілька день лежала нерухома, бліда, і з кожною годиною зменшувались її сили.

Коло її кімнатки в коридорі метушилися люди — лікар, сестри милосердя та дехто з пансіонерів сеї санаторії для слабогрудих; вони тихенько снували повз двері, прислухаючись, напружено чекаючи якогось-небудь звуку з тої німої хати.

Не насмілювались увійти до вмираючої, боялися потурбувати її, боялись зустріти її повний туги й захололого одчаю погляд, побачити

її тоненьку нерухому постать, що якось безнадієно витягнулась на ліжку. Часом лікар забігав до неї; сидів п'ять-десять хвилин; виходив задуманий, стурбований; біг до зали, не відповідаючи на питання, якими закидали його всі, що цікавилися хором, і ходив там з кутка в куток, повторюючи:

— Elle va mourir! Elle va mourir! *

Вона, ся дівчина з Росії, повинна була одужати. Так постановив він ще тоді, коли за два роки весела, з ясними очима і червоними щоками, без одної легені, вона бадьоро й легко піднімалась по сходах санаторії. Він пам'ятає радісний усміх її і повний запалу покрик, коли вона побачила з вікна призначеної для неї хати далекі гори і мальовничі рівнини. Він не зрозумів, що вона сказала чужою мовою (російську мову знав, але якоюсь іншою, невідомою мовою говорила вона; потім дізнався, що то мова була *des petites russes* **), але зрозумів її: вона, молода, енергійна, життєрадісна, своєю неволею в санаторії зустрічає весело, з надією зовсім одужати. І він присягнув собі, що вона буде здорова і знов повернеться до життя, яке покинула в Росії.

Лікар, як і вся санаторія, мало знав про неї; знав лише те, що з шістнадцяти років по тюрмах тинялась вона — там і сухоти придбала. Про себе не любила оповідати, але коли розмова велась про Росію, про ту боротьбу, що так інтенсивно провадилась там останнім часом, очі її запалювались полум'ям, голос дзвенів і слова котились безперервним гарячим потоком. І не марно: вона привчила санаторію цікавитись тими страшними, великими подіями, що відбувались в Росії, довела далеких від всякої політики швейцарців і хорих, що цілковито поринули в себе, стежачи за своїм здоров'ям, до того, що вони не могли дня перебути, щоб не перечитати у всіх газетах, які тільки одержувались, про Росію і ще потім розпитували її, що вона з російських газет вичитала. Але лікар забороняв їй часто виголошувати свої політичні промови — се втомлювало її і зле впливало на її здоров'я. Спочатку обурювалась, сперечалася з ним, а потім скорилася переконана, що так треба... треба для того, щоб вона швидше могла повернутись до того життя, про яке з таким запалом оповідала перед своєю аудиторією, і терпляче слухала лікаря, зносила весь режим лікування, аби лиш зовсім одужати.

Щодня вона читала газети, ходила на прогулянки, писала листи, читала книжки... Два рази на рік їй робилося зле; тоді тримали її цілими тижнями в ліжку. Тепер, сеї зими, начеб трохи одужала — одну легеню вдалося загоїти — і збиралась літом покинути санаторію. Сю восьму тюрму, як жартуючи її називала, коли застудилась і мусила лягти на цілий місяць. Їй дуже зле було; тоді через силу написала

---

* Вона помре! Вона помре! (Фр.)

** Малоросійською (фр.).

кілька слів комусь в Росію і чекала, що хтось приїде. Довго лежала й чекала — не приїздив ніхто — тільки лист одержався із звісткою, що той, кого вона чекала, не може приїхати, бо сидить в тюрмі. Цілими днями лежала вона сумна й слаба, і лікар не відходив від неї; потім нагло енергія повернулася до неї; ожила й одужала і останній тиждень справді дуже гарно виглядала. Коли встала, життя так і кипіло в ній; метушилась, говорила багато про останні події в Росії, про Думу, газети читала всім, промови в Думі. Лікар любувався нею, радів за неї.

І ось несподівано знов заслабла; коли він увійшов, покликаний до неї позавчора, то злякався: немов смерть — бліда, непорушна була на ліжку, а в хаті стояли спаковані куфри; на столі купка паперу, записаного її рукою на невідомій йому мові *des petites russes*, з плямою засохлої крові на нім. Що вона хотіла? Що задумала? Їхати? Боже-вільна... зачекала б ще трохи, може, була б зовсім здорова. А то слаба, тільки оживлена енергією, охоплена бажанням жити, поспішила, і се напруження звалило її.

І, ходячи з кутка в куток, лікар повторював у розпучі:

— *Et maintenant elle va mourir, elle va mourir!* *

І він довго, довго ходив по залі, не відвідуючи хорої, бо, коли він був у неї в останній раз, вона, як здавалось йому, спала: лежала з заплещеними очима, і злегка хвилювались її груди.

— И давно она спит?

Лікар здригнувся від несподіванки і підвів голову.

Молодий чоловік, високий, чорнявий, з серйозно сумним виразом блискучих очей, які вдивлялись в нього запитливо, стояв за два кроки від нього, в руках тримав обережно білу лілію. Збуджений від своїх думок, в які він так глибоко поринув, лікар тепер зніжковів і не міг одразу зрозуміти, хто се і чого від нього вимагають. Вдивляючись в молодого чоловіка, що, виборно вбраний, чисто виголений і елегантний, стояв, не зводячи з нього свого сумного погляду, лікар механічно повторив його питання:

— Давно она спит? — і слова чужої мови, які він сам вимовив, повернули його до дійсності.— Да, да,— хутко почав він, не зовсім добре вимовляючи слова чужої мови,— она давно спит, часа два, я думаю... Я заходив к ней после завтрака, она ничего не ела, а молчала, смотрела в стену перед собой, потом закрыла глаза... слаба она очень. Вы...

— Я —Петр Линицкий, ее друг; она мне писала раньше, но я не мог приехать тогда... Мне сказали внизу, там, где вещи оставил, что к ней нельзя, что она спит. А я хотел бы... можно к ней?

— Можно,— яось безнадійно махнув рукою лікар, але Петро не бачив сього руху і хутко вийшов до коридора: там не було вже ні

---

* Зараз вона помре, вона помре! (Фр.)

душі; шукав кімнату Насті; він пам'ятав, що вона писала йому, що її «камера» в санаторії під № 6.

Коли знайшов, застукав тихо в двері.

— Можна увійти? — ледве стримуючи свій неспокій, що оволодів ним ще під час подорожі і все збільшувався, запитав він тремтячим голосом.

Тихо.

— Можна? — і відхилив двері, зазираючи.

Тихо.

Очевидно, спить.

Він увійшов і став коло порога. Лілію все держав обережно перед себе. Щось утримувало його зробити крок далі, навіть рушитися з місця. «Най спить»... Розглядав хату. «Висока, біла, чиста і багато повітря — гарно для неї»,— думав про себе.

Коло вікон стояв стіл з книжками й паперами, порозкиданими в безладді, у всій же хаті була чистота й порядок. Мармуровий вми-вальник, білі занавіски, чисті, ясного кольору меблі, білий полог, крізь який невиразно було видно ліжко. Очі Петра знов упали на ліжко і на нім зупинились.

— Настю, спите? — несамохіть вилетіло з уст його.— Не вчуєте?

Тихо.

— Настю, ти спиш, ти не чуєш мене? — тривожним згуком розляглося в кімнаті, і два кроки зовсім непомітно приблизили його до ліжка.

Тихо.

— Настусю! — Петро вже відкинув занавіску коло ліжка,— ти спиш?

Схилювся. Біла лілія затремтіла і впала на ліжко.

— Ні! Бачу!... Не спиш ти... Очі твої так виразно дивляться на мене... Ти мене бачиш, правда? Ти ж дивишся на мене.

Дві важкі сльози тихо скотились по блідих щоках і впали на вмерлу.

Очі її були широко розкриті і наче вдивлялись в сі другі, що схи-лились над нею; ще теплі руки простягнуті були вздовж тіла. Спокійне обличчя звернене було до стелі.

— Так, моя кохана... ми ніколи не мали часу для себе, для свого життя, не мали права на своє щастя. Ти так казала. Тепер, може, маємо час... Тепер можу тебе цілувати, цілувати, моя кохана! Тепер ти тільки моя...

Заклякши коло ліжка, він несамовито обнімав і цілував мертве тіло.

— Тепер, тепер я тебе зацілую...

Бистрі поцілунки відлунювали серед мертвої тиші, і звуки їх — ніжні й легкі — губилися самотні, не знаходячи відповіді... назавжди зникали без сліду.

Петро підвів голову і уважно подивився ще раз у великі блакитні очі, наче шукаючи в них сліду останньої думки. «Що думала перед лицем смерті? Чим займалася перед тим, як лягла в ліжко?» Він обвів очима кімнату, жадаючи знайти що-небудь, що би вказувало на самопочуття її останніми днями. «На столі так багато паперів... може, що писала». І кинувсь до столу, схопив купку паперів, що посередині лежала... «Дорогий товаришу... так, се до мене!»

Присівши на килимі коло ліжка, впився очима в рясні рядки дрібненьких, не зовсім рівно розкиданих букв...

«Дорогий товаришу! Я вчора послала вам телеграму, щоб не приїздили. Тепер же хочу докладно пояснити вам, чому се. Та до того хочеться вам багато написати: давно вже я се зробила.

Знаєте, тоді як я до вас писала, прохала вас приїхати, не знаючи, що ви в тюрмі, мені було дуже зле, так, як ще ніколи тут не було. Я застудилась і надзвичайно ослабла — не знати було, чи виживу. І тоді мені так забажалось кого-небудь з близьких побачити. Могла б попрохати матір, та боялася турбувати її: вона наплакалась би тут коло мене — тяжко було б їй. З братів би кого хотіла побачити, але я знала, що обидва в тюрмі. Зостались ви, Товаришу, і мені здавалось, що ви приїхали б, знайшли б вільний час — хоча коротенький, тільки й ви не на волі були, як я вже пізніше пізнала. А останній час чекала вас, так чекала, тепер же прохаю — не їдьте, не треба. Я вже одужала.

Не смійтеся: справді одужала!

Звичайно, я не така здорова, як на шістнадцятім році, коли мене уперше посадили в кам'яний мішок, з якого опівночі водили «на допрос» перед очі цілого ареопагу, що поважно сидів коло столу, вкритого зеленим сукном. І не така здорова, як була до тої осінньої ночі, коли мене везли під дощем 20 верст до міської тюрми. І все ж таки я одужала. Я почувую в собі таку життєву силу, таку енергію, таку бадьорість... І тині немає тої Насті, яка ще недавно лежала на ліжку безсила й слаба.

Не треба, щоб ви приїздили ще й тому, що я їду... Так, я постановила зовсім покинути санаторію, і я їду. До товаришів, до того життя, без якого так нудьгую. Не знаю, чи зрозумієте ви, чому я власне тепер хочу їхати. Бачите, се й для мене несподіванка. Мене мали випустити з санаторії влітку — мені передавали, що лікар казав так (знаєте, лікар такий симпатичний, так чудово ставиться до мене), і я досі покірно чекала того щасливого дня, коли вийду на свободу, як покірно і терпляче перебула сі 2 роки в санаторії... Які роки!

До речі: нелегко ж се було мені, Товаришу! Мене, яка звикла од ранку до ночі кипіти в окропі життя, цілком віддаючись своїй роботі, одірвали од нього, завезли в се спокійне місце, де мушу, підкорюючись режиму, майже не все святкувати. Пильнувати свого здоров'я, бути

спокійною, виконувати всі приписи, зосереджувати всі думки на своїй особі, застерігаючись доста почитати, щоб не пошкодити собі,— таким життям я повинна була жити і терпляче чекати: коли кінець йому. Від тої хвили, як я вступила тут в свою хату, мене не покидає бажання й віра: мене тут вилікують, я одужаю... І тому покійно чекала. Та ще тоді, як привезли мене сюди,— слабу, з кашлем, що розривав мені груди, без одної легені і з нецілою другою — я перший час дійсно спочивала після останньої тюрми. Але що ліпше почувала себе, то більше хотілося повернутись до життя, особливо останній рік, коли такі події відбувалися в Росії. Мітинги, забастовки, масовий рух до чогось нового, прекрасного й свободного... а тут ліки, турботи про здоров'я, термометри. Іноді я іронізувала з себе: се я, переконана пролетарка, проживаю в санаторії 100 рублів в місяць, що мати присилає, і здалеку стежу за тією боротьбою, що так напружено провадиться тепер, читаючи газети між сніданком і обідом. Але вгамовувала себе: терпливості, терпливості...

І ось на початку весни вже значно поліпшилося здоров'я моє, і я вся поринула в мрії про будучину, про те життя, до якого мала повернутись небавом. Успіх робітничого руху, перші виступи наших товаришів у Думі, вплив сього на маси — звістки про се так гарно впливали на мене і надавали мені енергії. Але нагло я захорувала; така дурниця — застудилась і пролежала в ліжку цілий місяць. Справді, дуже зле було мені, але я боролась уперто з хворобою і перемогла її. Тепер же я така здорова, повна сил і енергії. І тяжко вже мені тут... хочеться розгорнути всі свої сили, ужити, вкористувати їх, замість того, щоб марно гинули тут. Вся та робота, якій я віддавалась, як ще здорова була, видається тепер мені такою маленькою: ті спілки грамоти, реферати, конспіративне друкування відозв... Тепер широкий шлях, тепер маса заговорила, тепер лунає голос народного депутата, газети наші друкуються одверто — яка багата і плодюча, величезна і важлива перед нами робота! Я їду, їду!

Не знаю, що лікар скаже... мабуть, не дозволить. Та то все одно...

Довго обмірковувала: як я здорова, а в сім я майже переконана,— то час вже повернутись до справжнього життя; як я ще хора, то, очевидно, й зовсім не можу як слід одужати, і тоді для чого ж чекати смерті тут? Краще ту решту життя віддати своїй дорогій праці, най там я помру — серед свисту куль і нагаїв, під звуки гордих пісень рідного народу. Най там — як не витримає тіло моє — перерветься моє життя... лиш не тут конати. Та для чого про смерть? Я повна сил, я відчуваю їх, що клекочуть в мені, і не занашу їх в сій тій щілині. Пам'ятаєте, Товаришу, в Надсона:

Воздуху, простору, пламенных речей,
Чтобы жить для жизни, а не для могилы,
Всем биеньем сердца, всем огнем страстей.

Сі вірші я декламувала з надзвичайним запалом перед 7 роками, коли ще була в останньому класі гімназії; нап'ятаю, я й товаришка поїхали човном і десь на зеленім острові я сими віршами висловила свій потяг до життя правдивого, повного, до боротьби енергійної і завзятої за все прекрасне й справедливе. Тоді ще багато дечого не розуміла; тепер же, коли я дуже добре знаю за що і як боротись, чого домагатися, вся істота моя переповнена бажанням жити для життя, а не для могили, і, як та 15-літня Настя, я рвуся до того життя всею душею.

Але ви все-таки не розумієте, чому я не можу ще посидіти 2—3 місяці, коли я витримала тут при всім тим 2 роки.

Се вже просто випадково. Читаю газети щодня і ось вчора прочитала, що одна політична Д. задушилась своєю косою в тюрмі. І дивно: розстріли, шибениці, нагаї, катування — все се, про що читаєш щодня, бо сим наповнені всі газети, знаєш все се, бо сим наповнено зараз життя нашої вітчизни — не збентежили мене так, як сі сухі й короткі рядки. Звикла вже я до всього сього «безумія і ужаса», якщо можна до нього звикнути; але се... Чи є ще більш жахне й глибоко трагічне, як вбивство себе, знищення себе?

Чи є стан більш тяжкий і страшний, як той, коли нема куди йти і лишається одна смерть... Смерть... А життя таке глибоке й прекрасне само в собі!

Знаєте: коли я читала про се, я сиділа в нашім саду коло санаторії, який ожив, відродився, повний сонця і пахощів весни.

І ся смерть... Вона, ся жінка, що *сама* перервала своє життя, була повна сил і радості життя... І все ж таки відібрала собі його. О! Яке ж мусить бути тепер життя! Тоді я й відчула, що не можу довше тут сидіти, що поїду... І я зібралась; поспішно посклала речі і сіла вам писати.

Тепер, як вже вирішили їхати, я думаю про силу всіляких речей: як мати зрадіє, коли побачить мене здоровою, і ви, Товаришу, також, правда? Хочеться швидше побачити всіх, і мою маленьку кімнатку, і ту лілію, що під вікном моїм цвіла; я її так любила, ту білу лілію. Я писала, щоб ви привезли її мені; правда, в тім листі я багато зайвого написала. Даруйте мені, Товаришу, того листа — тоді, коли писала його, дуже слаба і знервована я була і не могла взяти себе в руки... Ах, як я мрію тепер про свою будучу роботу, як я рвуся до неї. Вже швидко, швидко... Як давно ми не бачились, правда? І я дуже хочу вас побачити! Будемо знов укупі працювати!

Знаєте, хоч я зараз під дуже тяжким враженням самовбивства Д., проте я захоплююсь мріями й думками про будучину і як раніш так палко вірю в краще життя, яке колись настане і до якого ми прокладаємо шлях величезним числом жертв упертої боротьби. І час, давно вже

час спинити сю річку крові, що так широко розливається. Товаришу, руку! Як швидко побачимось».

Петро перегорнув останню сторінку: засохлий кривавий струмочок перерізував її вздовж. «Значить, зараз по листі лягла і більше не встала»,— якимось механічно промайнуло в його голові.

Поклав лист до кишені і підвівся.

— Ти хотіла мене бачити? Стиснути руку мені? Ось я — і ти жалкуєш за тими ніжними щирими словами, що написала мені, як дуже слаба була! А я дякую тобі за них. Ніколи не чув їх від тебе, хоч знав, що любиш мене, бо ти сувора була до себе, до свого особистого життя. Аж тепер написала — і я дякую тобі. Ти так поривалася до життя... «Чтобы жить для жизни, а не для могилы»... А для чого ти жила? «Для жизни, а не для могилы»... І ти вмерла... вмерла... А я і лілію тобі привіз: яка ніжна, як пахне,— і Петро підніс квітку до губ мертвої; струмок крові, ще не зовсім засохлої, сфарбував край пелюстки.

— Знаєш,— тихо-тихо вимовив Петро, вкладаючи квітку мертвої на груди,— знаєш, чому ти лілію сю так любила? Ти сама лілія — ніжна, суворо-чиста, ідеально прекрасна... Чи ти знаєш, як багато зробила ти для нашого спільного діла? Як свято шанується ім'я твоє серед товаришів і того люду, для якого робила ти і за який життя своє віддала? Чи ти знаєш, як я люблю тебе!

І припав до мертвої, тихими поцілунками вкриваючи сукню, руки, щоки.

Осяєне сонцем, яке кидало останні промені на ліжко, блищало золотом волосся; тіло наче ожило, щоки світилися, і тільки блакитні спокійні очі з непорушним виразом та біла лілія з кривавою пелюсткою утворювали загадкову дисгармонію.

Київ, 1907 р.

В БЕЗМЕЖНУ ДАЛЕЧІНЬ

Навкруги було тихо, як в могилі.

Він, мабуть, заснув, бо не пам'ятає, відколи так стало.

І довго спав...

Довго він мріяв і з мріями тими заснув.

І було так солодко, так гарно, так надзвичайно тихо тоді.

Прокинувся — теж тихо.

Тільки серце б'ється.

Тихо... Тільки груди хвилюються й дихання тремтить.

Тихо... А душа стогне і ридає...

Це було одного веселого ранку. Над морем зелені і квіток, в теплім пахучім повітрі ніжно дзвеніла пісня соловейка.

Вони сиділи вдвох — на траві, під білим цвітом яблуні.

— Ти моя навек?

— Твоя навек...

— Ти мене ніколи не покинеш, моє щастя, моє серце?

— Ніколи.

— Ти підеш зі мною всюди: на всі нещастя, на смерть?

— Всюди.

— Ти мене любиш?

— О! Як я люблю!

Весняне сонце ніжним промінням осявало їх, благословляючи молоду любов. Надзвичайним чуттям були вони охоплені, неначе злилися в одну душу... Наче утворили одну прекрасну істоту.

— Моя дорога, моя кохана! Коли ми вдвох — ми дужі. Наша любов буде з нами всюди, і ми все поборемо. Вдвох ми будемо боротись за все, що нам дороге: за загальне щастя і за чудове, прекрасне життя... Нам вистарчить сили... з тобою я сильний, одважний. Ми сміливо підемо широким шляхом життя і ні перед чим не зупинимось, все поборемо, моя дорога, моя прекрасна!

А молоді вишеньки і високі акації, покриті білим морем цвіту, приязно хитали галузками, наче стверджуючи: так-так... буде так... так-так...

Одного ясного зимового дня, коли на вулиці вийшли величезні юрби людей, став він на чолі всіх, несучи в руках прапор волі.

Поруч нього йшла його кохана.

Дзвінкий мелодійний голос її почав пісню, яку підхопили сотні голосів, зливаючись в море звуків. То сумно й тужно, то бадьоро і певно розлягалися ці звуки, і зачарована ними юрба ішла вперед.

— Ти розумієш, ти відчуваєш цю хвилину? Ти розумієш, яким шляхом ми йдемо? Там десь, в далечині безмежній і прекрасній,— щастя — правда,— і ми йдемо туди... Ти не боїся?

— З тобою — ні!

— Можна оддати життя за цю хвилину. Ми сильні, нас багато... Подивись навкруги... і всі ми — одне ціле, нерозривно зв'язане між собою. Ми досягнемо ідеалу... ми поборемо!

Хвилюючись, юрба повагом посувалась вперед під мелодійні звуки пісні, що кликала всіх до нового кращого життя, до боротьби.

Кінчалась пісня, поволі затихаючи в повітрі, шовк стяга колихаючись од вітру, доторкався своїми кінцями до їхніх вух і, наче стверджуючи, шелестів: так-так... буде так... так-так...

Це було холодного осіннього вечора. Він довго чекав її.

Приходила вона одвідувати його, а він уже кілька місяців нудився за ґратами; приходила завжди з ясною усмішкою, з радісними очима, переповнена ніжністю й коханням.

І дивились одно одному в вічі... ні обнятися, ні руки стиснути не могли, розділені ґратами.

Тільки дивилися.

Цей погляд, коли двоє зливаються очима, повними безмежної щирості, невимовного, незрівнянного кохання, наче заглядаючи одно одному в душу, забуваючись в однім почутті безмежної любові, був одинокою втіхою обом. Вони забували — де були і що було довкола їх. Коли трохи отямлювались, із здивуванням і досадою помічали ґрати й вартового, що не зводив з них очей. Тоді шептали спішні й ніжні слова прощання і розходились.

Довго він чекав її того разу і турбувався. Було холодно й непривітно в цій брудній хаті з двома рядами ґрат посередині: з сусідньої хати долітав важкий і настирний дзвін кайданів, а перед очима докучливо маячила постать вартового.

Нарешті прийшла. Але на його голосне вітання, на його щасливу усмішку не підвела навіть очей. Зупинився проти неї і впився тривожним поглядом в її обличчя... Серце затремтіло від передчуття.

— Слухай, Андрію, я довго не рішалась сказати тобі... Я так тебе люблю... мені так тяжко...

— Швидше кажи...— і в очах потемніло, і застукотіло напружено в голові.

— Я... Я виходжу заміж... я покохала другого... не знаю...

Тяжке щось стиснуло йому груди й горло... потьмарилося в голові, і у вухах задзвеніло — наче різкий звук кайданів, ні,— наче ніжні звуки пісні соловейка... Ухопився за ґрати, щоб не впасти. Усмішка скривила обличчя.

— Ти полюбила...

— Так. Але що з тобою? Чому такий блідий, так тремтиш?

— То нічого... Ти полюбила... нічого, то я так... я отямлюся. Слухай, то той, певне, що я послав до тебе, коли його увільнили... чорноокий, блідий...

— Він. Але що ж з тобою? Я боюся...

— То нічого...так, тільки змерз... Ну, значить, так... як же ти живеш? Знаєш, я зараз не можу більше говорити і тут бути. Ти прийдеш, може, коли іншим разом... тоді поговоримо, а тепер йди.

Вона пішла... А він, що пережив за цю хвилину більш, аніж за

все своє життя, звалився на лаву і закрив обличчя руками. Рясні сльози тихо й важко котились по щоках, текли крізь пальці на коліна, хапаючись одна перед другою. «Не любить, покинула... самотній...» І з новою силою полилися сльози, важкі, болючі.

Ледве блимала лампочка, освітлюючи брудну, непривітну хату, вартового з ключима в руках, що притаївся в кутку, не зважаючись потривожить арештанта і зігнута постать нещасного, повну розпуки й туги.

А в сусідній хаті одноманітно й різко дзвеніли кайдани: так-так... буде так... так... так...

З того часу він не бачив її зовсім. Як вийшов з тюрми, блукав сам по світу, нещасливий, сумний.

А вчора зустрів...

Під свист куль, під переможні вигуки пісень, під стогін поранених, донісся до його вуха знайомий звук милого голосу. Він озирнувся. Тут же, на цім нагромадженні дерева, каміння, стовпів, переплутаних дротом, за кілька ступнів од нього стояла вона: бліда, схвильована, з палаючими очима тиснула руку високому чорнявому чоловікові, що поруч неї стояв, і поривалась разом з ним вперед.

Її очі в ту хвилину палали виразом щастя...

І коли вони — подолані — мусили покинуть місце звитяги, то товариші одвели його додому, бо він не мав сили йти.

Весь час дома лежав і думав, мріяв. В мріях своїх бачив він, що то він був там коло неї, і йому вона тиснула руку, і його тягла з собою вперед, і на його були звернені прекрасні, палаючі очі її...

Мрії змінив сон.

І у сні він бачив її: ніжною рукою доторкнулась його чола, провела по волоссю, взяла за руку,— і пішли вдвох, щасливі, в безмежну прекрасну далечінь...

Навкруги було тихо, як в могилі.

Нагло сухий короткий звук вибуху, що прорізав повітря, і шум од важкого тіла, що упало додолу, порушив цю тишу.

І знову тихо.

Не стукотить серце... не тремтить дихання... душа не стогне й не рида.

Спокій. Тиша мертва, як в могилі.

А за вікном почав накрапати рясний дощ, краплі якого, безупинно заглядаючи в вікно, механічно і уперто-безнадійно вибивали: так-так... буде так... так... так... так...

Київ, 1908 р.

Тихо було у всім домі,— і Сашко напружено прислухався, щоб ухопити хоч який-небудь звук з сусідньої хати... Ні, ще нікого нема, не посходились... Підійшов до вікна. Гарно було там, за вікном,— так би стояти й дивитись і не думати ні про що... або лежати там, на леваді, на свіжій сні й дивитись в небо блакитне, чисте й глибоке... або ще краще он там летіти з білими хмарками. Але хмарки собі летять все далі й далі, легенькі й вільні, а Сашко все мусить бути тут, в сій душній, тісній хаті, де для його наче й місця нема. І справді нема, бо чому ж його все від одної хати до другої перекидають, і всі його родичі хочуть від нього відчепитись? Ось і зараз там, в сусідній кімнаті, всі рідні, які з'їхались до бабуні, будуть радитись, в кого йому бути, куди його втиснути... Бо стара бабуня, в якій він живе вже рік (мати його небіжчика батька), розгнівалась на нього, і коли приїхали діти її до неї на вакації — дядько Петро, який учителював на Поділлі, і тітка Галя з дочкою і її чоловіком, а після них Сашкова опікунка — бабуня Борошенкова — мати його мами,— вона сповістила їх, що не хоче далі тримати Сашка.

Але чого бабуня так розгнівалась? Ніколи Сашко не думав, що то буде така велика біда... Що він такого вчинив? У бабуні на горіщі стояла скринька одного старого пана, який колись мешкав у бабуні, потім виїхав, лишивши свої речі, і не з'являвся вже три роки. Там в скрині знайшов він багато нових пер і циркуль; взяв собі все те — той старий пан, мабуть, вже вмер (бо три роки про нього не чутно) і йому зовсім не потрібні ні пера, ані циркуль, а йому, Сашкові, так їх треба — не допроситься, щоб купили. І він зовсім не думав, що краде, що своїм вчинком робить кому-небудь лихо. Чого ж бабуня так розгнівалась? Правда, він ще вчинив щось... ну, справді-таки лихо, але ще й не те роблять школярі! Йшов собі з товаришем надвечір додому і не те щоб навмисне, а так якось воно вийшло — набив мужика, що йшов п'яний і, хитаючись, зненацька штовхнув Сашка. Мужик другого ранку нажалівся вчителіві (він пізнав Сашка, бо часто зустрічався з ним, маючи своє обійстя недалеко від хати Сашкової бабуні), і вийшла погана історія. Бабуня, як узнала, сплеснула руками і перехрестилася: що ж то далі буде? — гукнула вона до своєї дочки Тосі, що завжди з нею живе.

— Та що, мамо, одкажіться від його, бо нічого з його не буде...

І ось — чи триматиме його бабуня далі, чи ні — як хочеться се швидше знати... У неї все ж таки хоч трохи краще Сашкові, ніж по других рідних... А що з нього нічого не буде — нехай собі... Ось, вже сходяться: чогось сміється дядько Петро і сердито буркоче тітка Тося. І голос опікунки — бабуні Борошенкової, і ще кроки, і ще... Сашко ліг на канапу і намірився тихо-тихо лежати, щоб слухати, що там за дверима казатимуть.

— Та ми вже се десятій раз чуємо: стояла скринька на горищі, і там були пера; скринька там і досі стоїть, а пер немає... Годі вже...— бубонів дядько Петро, з шумом сідаючи на рипучого стільця.— Тосю, ти вже своє всім сказала, всі ми чули; тепер вже ми будемо говорити.

— Ой те хлопчисько,— зітхнула бабуня Борошенкова.— Ну, отаке зробити! Ну, подумайте...

— Та я вже давно помічаю, що він зіпсований; ще як він у мене був, то й тоді деякі капості робив,— додала тітка Галя,— та що ж робити, треба хлопця довести до ладу.

— Ну, от будемо говорити про його,— розлігся голос дядька Петра.— Значить ви, мамо, не хочете далі Сашка тримати?

— Та що, чи хочу я, чи не хочу? Якби він був слухняний хлопець... я ж ним турбуюся, шкода мені його; сирота, та все ж таки й син мого сина. І ні на що зле не навчаєш, всього доброго йому бажаєш, а воно яке! Як те вовченя, що в ліс дивиться. Якби хто другий його взяв, була б рада, бачу, що не вмію з ним, він мене не слухає... та й нащо мені оті клопоти: там втягнув щось, там побився, ще хату мені спалить!

— Ну, то як собі хочете, мамо, міркуйте,— відказав дядько Петро.

— А я то так думаю, мамо,— заверещала тітка Тося.— Нащо вам ті клопоти? Чи ще мало опікувалися внуками від дочки, що ще мусите й синових дітей викохати? Опікуни у Сашка є, най опікуються.

— Та не зна що говорять,— рознервовано заокотала бабуня друга.— Яке там опікунство? Над чим опікунство? Що ми маєтки забрали, капітали забрали? Що ми опікуємо? Ну, добре, я опікунка, то перебув уже хлопець у мене; тепер у другої баби посидить, вона така ж сама рідня, як і я...

— Баба то рідня, але ви не тільки баба, а ще й опікунка,— розважно вимовив дядько Петро,— і як ваш вихованець справляє такі неприємності, то мусите взяти його собі.

— Ото пак, велике лихо вчинив, пера взяв, та там натовк когось! Мало він мені дошкулював, як в мене жив? І терпіла...

— Та знаєте що, мамо,— обізвалась тітка Галя,— я вам так посовітую: пожалійте ви хлопця, потерпійть ще рік; най вже він скінчить училище; бо як відмовите йому тепер, доведеться йому покинути вчитися і їхати з опікункою.

— Най вже сидить, та хоч би слухав... треба, щоб наказали йому всі ви, аби слухав та вчився добре, а мені не тяжко, я йому добра хочу.

— От, мамо, ви завжди такі добрі, то й нічого не маєте,— забуркотіла тітка Тося.

— Про мене — як хочете,— пробубонів дядько Петро.— Моя хата скраю.

— А про мене,— несподівано і різко задзвенів голос Катрі (дочки тітки Галі),— треба зробити інакше. Треба більше уваги звернути на хлопця. Що йому дасть се училище? Був він в гімназії, не треба було

забирати; а взяли — бо правда, не було чим заплатити за вчення (опікунка не зібрала), то треба знов його до гімназії, і подбати про те, щоб було з чого платити за вчення. Ось нас скільки тут! Най кожний дасть скільки може два рази на рік, щоб скласти Сашкові на вчення. Треба довести хлопця до ладу — казали — і ось так се можна зробити! Хіба як він сирота, то вже йому не треба і вчитись більше, і долі йому кращої не треба? Навпаки, ми мусимо дбати, щоб він не терпів дуже від того, що втерв батька й матір...

— А, де вже там думати про гімназію, як нема з чого платити,— зарепетувала бабуня Борошенкова,— хоч би тут скінчив!

— Таки трудно, дочко,— завважила тітка Галя,— ти ж пам'ятаєш, як він був у нас, коли в гімназії вчився: і нам важко було його утримати, бо мало грошей йому присилали, а всього треба... у нас же зайвих не було, та й тепер немає... та він ще й не добре вчився.

— Як то мало грошей висилали? — заокотала з обуренням бабуня Борошенкова, та дядько Петро перебив:

— Ху, справа вже покинчена, прошу розходитись, а то вже старі балачки підуть... покинь, Галю, ходім краще на леваду...

— Ага, а мені на пошту бігти, дочці гроші одіслати, бо вчора ж пенсію получила,— згадала бабуня Борошенкова.

— Мамо, а все-таки ви недобре робите, що не слухаєте мене,— буркотіла тітка Тося, виходячи з бабунею до кухні.

Стало тихо, тільки нервові, легенькі кроки вказували на те, що ще не всі розійшлися.

— Миколо,— після довгої паузи знов задзвенів голос Катрі.— а чому ти мовчав?

— Що би я казав? Хочуть — най віддають до гімназії, будемо його муштрувати, не хочуть — так і буде...

— Так і буде,— схвильовано повторила Катря.— Ні, так не повинно бути! Треба говорити, доводити, кричати, щоб Сашка віддали до гімназії.

— А як немає грошей?

— В кого нема? Добре, най в опікунки грошей не вистачить на гімназію, ну то ми всі мусимо допомогти.

— А як все ж таки опікунка не схоче?

— То можна взяти хлопця без її згоди.

— Хто візьме? Ти? Ми? Значить брати на себе всю відповідальність за його будучину! Добре, а ти можеш повести його так, як хочеш? Хіба ж ти маєш час для сього і силу, не говорячи вже про гроші? В тебе ж діти свої...

— Так...— понуро вимовила Катря.— Значить, як ти сирота — ти парія... ти ні на що не маєш права. Поки батько й мати є — дітей пильнують, пестять; тільки вмерли — діти, якщо не голодні, то їх з милості годують, помикають ними. За що ж діти терплять? Чим вони винні?

Чому караються так? Ні, не любимо ми своїх дітей, коли не турбуємося, що вони по смерті нашій будуть робити, і тим самим вкидаємо їх в безодню невідомого, непривітного життя. Ми любимо їх лише сьогодні, дбаємо про їх добробут лише на одну годину. До чого наші мізерні піклування про те, щоб дитина вчасно випила молоко або вмивалася щодня, коли ми заплющуємо очі на те, що завтра-позавтра дитина наша, може, якби ми вмерли, остатись і без молока, і без усякого догляду. Які ж ми егоїсти! Ми, значить, дбаємо про дітей тільки тому, що вони тут, у нас перед очима плачуть, докучають нам, домагаючись своїх прав. А те, як вони плакатимуть по смерті нашій, як будуть терпіти від голоду й занедбання — тих сліз, тих криків ми не почуємо, то се нас і не обходить. І, значить, ми любимо своїх дітей за забавки, тільки для самих себе, а не любимо в їх будучих людей, пришлої людськості, яка складатиметься з наших дітей і внуків... Знаєш, Миколо,— знов за хвилину задзвенів дуже гостро і схвильовано Катрин голос,— як я хочу мати таку дивну силу, щоб примусити всіх людей глянути на се! Щоб всі відразу прозріли і побачили, яке страшне злочинство вчиняють вони, не дбаючи про будучину своїх дітей. Кожний же може смерти щохвилини... Значить, треба так улаштувати своє життя, щоб доля дитини не залежала від життя або смерті його родичів... Треба, щоб виховання стало громадським обов'язком — громадською справою, щоб дітьми опікувалось суспільство, щоб діти з смертю батька й матері теряли не всю свою долю, а тільки близьких людей... О, знаєш, Миколо, о, скільки менше було б тоді нещастя поміж людьми! А хіба ж се не ціль життя всякого, не остання наша велика мета — зменшення нещастя людського життя і збільшення радощів його? Хіба ж се не ідеал наш — гармонія в житті людськості?.. А, як я розфілософувалась,— нагло впалим голосом сказала Катря.— Бідному хлопцеві не легше від мрій про гармонійне життя... Значить, нічого більше не буде, і Сашко лишається в бабуні кінчати свою школу. Між іншим, до сеї справи, що він вчинив... хіба б він взяв пера та циркуль, якби він їх мав? А чому він їх не має?.. А те, що побив когось... та хіба ж він винний того, що його не вміли виховати? Сирота — яке сумне й зворушливе слово... Си-ро-та,— мало не з сльозами в голосі тихо повторила Катря і вийшла з хати; важкими, мірними кроками вийшов за нею чоловік її, і стало знов тихо.

Сашко встав з канапи і став ходити по хаті, стиснувши собі голову руками; значить, бабуня його оставляє... то добре. А проте, що доброго? Хіба ж він не чув, як всі рідні до нього ставляться? І зіпсований він, і нічого з його не буде... Тільки Катря одна... Та що Катря? Вона завжди добра була до нього. І він любить її: коли вона говорить, щось нове, гарне, свіже й правдиве чується в її словах. Ось як тепер говорила, кожне слово її ловив. Гарно було б так, як вона каже... Він на собі

знає, що було б гарно, бо йому тепер дуже погано жити, ніхто його не хоче, занедбали всі. Ось він живе собі, дурниці робить, пустує, сміється, а як іноді зачне думати... Сашко... а давно колись він був Сашуньою, мав гарне ліжко з сіткою і великого коня. Був рожевий, здоровий хлопчик, якого всі пестили. Не лише тато й мама, а всі сі бабуні, дядьки й тітки, коли приїздили до тата на завод, де він був лікарем, так багато привозили всього — і книжок, і забавок, і солодоців... Коли підріс Сашуньо, віддав його тато до гімназії, і маленький, чистенький, веселий хлопчик бігав туди вчитися... Потім хороба батька, довга, уїдлива — і сум у всій хаті, й безладдя... нарешті смерть. Маленький, веселий товстенький хлопчик виріс, змарнів. Мати ще бадьорилася, заробляла, щоб вчити сина, аж поки сама не захорувала і також вмерла. І ось великий, з потемнілим обличчям, сумний і мовчазний Сашко почав тинятись: і в тітки Галі жив, поки ще був у гімназії, і в бабуні Борошенкової, коли вже мусив покинути гімназію, не заплативши грошей за вчення, і ось в сеї другої бабуні. І всюди недобре було йому — чужий і зайвий всюди. Нема з ким щиро поговорити, всі скося дивляться, наче він об'їдає кого. Один... самотний, сирота, як Катря сказала. Тільки як же далі буде? Як? Тяжко й сумно йому. Ось і зараз: всі десь пішли — чутно розмови, сміх і веселі голоси Катриних дітей. А ним ніхто не цікавиться. Сашко висунув голову, яка палала, в вікно. Проти вікна на леваді смугами лежали промені сонця, яке вже ховалося, і м'яким світлом своїм оживляло її, а по небу пливли тихо-тихо маленькі, білі хмарки, ледве торкаючись чистої блакиті, пливли все далі й далі, легенькі й вільні...

Сашко стояв коло вікна, сумно вдивляючись в далечінь, і рясні, чисті, великі сльози, доганяючи одна одну, збігали по щоках і тихо падали на лутку.

Київ, 1908 р.

ТУГА

Ти — понура й сувора, страшна й могутня,— чорна Туго, що переслідуюш мене!

Ти обіймаєш мої думки, Ти змією в'єшся коло мого серця, Ти переповнюєш мене всю...

Якби сила моя — одірвала б Тебе від мого серця, збулася б Тебе!

Якби сила моя — вирвала б душу мою з твоїх пазурів!

Важкі краплі осіннього ридання затоплюють мою душу, і блискавки розпуки шматують її.

Стисни, роздуши мене в своїх залізних обіймах або зникни, щезни!

Товаришко моя вірна, боїшся зрадити мене — так невідступно, так уперто супроводиш мене в житті моїм!

І Ти безсмертна.

Чому Ти мене вибрала? Так щиро покохала мене? Без перстнів зо мною обручилася, присяглася мені на вірність. І посіяла в душі моїй порожнечу й безодню.

Душа моя, залита кривавими хвилями, ширшає, росте й тужить...

Серце моє болить...

Мозок аналізує.

А Ти все ходиш за мною, як та тінь, величезна, темна, понура, всемогутня.

Чого Ти ще хочеш?

Ти ж взяла мою душу. Ти ж опанувала всім єством моїм. Давно уже прийшла Ти до мене... ще тоді, пам'ятаю, як душа моя уперше заспівала; ще тоді, як я уперше почула мелодійну музику весни життя. Коли я поривалася все вище й вище, простягаючи руки до чистого, теплого неба.

Ти поклада на ніжні й тонкі струни душі моєї свої важкі руки з цупкими холодними пальцями, і вже тої хвили Ти назавжди оволоділа душею моєю.

З цілої поверхні землі, яка щохвили вкривається сльозами й кров'ю, підіймаються стогнання, що рвуться до неба... Їх вітер розвіває, не дає їм летіти все вище, розносить в повітрі, а душа моя їх ловить...

Вбирає їх в себе, ховає в саму глибину свою і носить в собі їх і тужить.

Ти, чорна Туго,— богиня всемогутня. Дивлюсь на Тебе, на твою сіру постать, на твої суворі очі, на грубу зморшку, що прорізує чоло твоє — високе й замислене, на чорні, зловісні коси, на бліду красу твого лица — і відчуваю, що не можу без Тебе існувати, як і Ти не можеш без мене. Я й Ти — се одно.

Пальці твої торкаються струн душі моєї... Звуки, сумні, як похоронний марш, тихо-гармонійні, як остання мелодія осені, плывуть легесенькими, рясними хвилями, й струни довго-довго потім жалібно бринять.

То вони плачуть по перших блакитних днях веселої чистої весни...

Ридають за першим — безжурним, щирим, ніжним коханням...

Тужать за рожевою молодістю надією палкої поранкової душі.

Чорна Туго, всесильна богине!

Стисни своїми руками струни душі моєї так, щоб вони всі загинули — молоді, тонкі, ніжні...

Закрути душу мою неспокійною, щоб вона сховалася й замовкла...

Ти ж моя товаришка вірна!

НА БАЛКОНІ

Сиділи на балконі й відпочивали — всі четверо.

Низько над балконом схилившись, пахучі гілки високої липи лили хвилі ніжного аромату в прозору блакить літнього вечора.

Веселий рожевий день розцвітаючого літа кінчався; надходив вечір — ясний, мрійний, тихий. Удень такої тиші нема, навіть тут, в сім садочку, далеко від міського шуму; замовкли всі денні звуки, і природа спочиває після цілоденної важкої творчої праці — ані лист не шамотить, ані пишні зелені верхів'я не ворухнуться: лиш соловейко, заховавшись десь у гущавині буйного листя, виводить свою солодку пісню.

На балконі тихо. Мати й дочка, батько й син в прохолоді відпочивають і від своєї денної праці, і від спеки літнього сонця. Перші обидві — за кошиками з полуницями; вони поволі, ліниво чистять ягоди і кладуть на тарілки або й до рота, двоє останні — за газетами. Правда, Василь, високий студент з довгим чорним волоссям і веселими карими очима, лежачи в кріслі-гойдалці, більше в небо дивиться, аніж в газету, яку держить в руках, та ще часом кине оком на ягоди.

— Ганю,— гукнула мати, не стара ще, присадкувата жінка з блискучими темними очима,— якби ти проворніше справлялася. Так ми й до ночі не скінчим.

— Але і ви, мамо, не дуже-то поспішаєте; ось, гляньте, в мене менше лишилося, аніж у вас,— втомленим голосом обізвалася дочка.

— Отуди порівняла! Та ти ж молодша від мене, моторніша повинна бути. Ось Лев швидко прийде, приготувала б йому ягід в тарілку.

— Добре, добре, все буде... Тільки так хотілося б спочити! Та треба ще до Галочки подивитись.

Ганя підвела руки, закинула їх за голову і вдихнула повні груди повітря: її тоненька постать вирівнялась, волосся від поривчастих рухів чорним шовком розсипалось по спині. Втомлено усміхнувшись, зібрала, припилила волосся і пішла в кімнату.

— І справді: чого вона така змучена? — звернувся Петро Михайлович до жінки.— Тільки відпочивати б тут, здоров'я набиратися: гарне повітря, сонце, свіжа страва, молоко... А вона чомусь млява, розбита...

— Ет, розумієш ти: повітря, молоко... та все нічоґісінько не варто! Як вона за дитиною побивається! Дитині треба цілий день бути на сонці — вона за нею бігає сама; треба дитину купати — сама купає; годувати — сама годує; все сама — від ранку до вечора. Та де ж тут здоров'я буде?

— Чому ж няньки не візьме?

— Говори з нею, як ти такий мудрий! Няньку! Та вона на мене з неохотою дитину лишає. Та ж то і «кожне слово треба обдумати».

і «дитина повторює нас — всі наші слова й рухи», і «дитяча душа — то найчистіший і найцінніший посуд», та як стане виговорювати й вчитувати, то краще мовчати. На що вже і на Льва не зовсім покладається — і не допилює, і не так поведеться. А ти — «няньку».

— Та хто ж його знає, як тут у вас, я ж мало дома буваю. Звичайно, з нянькою краще, і гроші на неї знайшлися б.

— Гроші... не в грошах тут річ; Льва ось-ось слідователем зроблять, а поки що, то ми маємо. Не те... не хоче вона ніяк... «Все одно,— каже,— як я не з дитиною, то повинна працювати десь поза домом, щоб гроші на себе заробляти». — «А чоловік нащо?» — питаю. «Як нащо? Я його люблю, він мене любить, то й живемо разом, а грошей його, праці його на мене я не хочу. Він для себе повинен заробляти, я для себе. А як я з дитиною цілий день, поки вона ще мала, то все одно,— се моя праця, і навіть дуже важка; для дитини ж краще, коли мати виховує, а не нянька». Ось як вона говорить.

— Ех, Ганю, Ганю,— зітхнув Василь, не відводячи очей від неба.— Яка була енергічна, швидка, гаряча на все, а тепер відразу осіла!

— І добре,— перервала Олександра Василівна,— добре, що не така вже гаряча, як ти. То обоє були якісь божевільні... Мітинги, реферати, демонстрації якісь... Закрутив дівчину. Тепер вже хоч осіла — нічого; краще хай сидить!

— Та «родинне щастя» заводить... так, мамо? Та хіба ж в сім все життя, мамо? Шкода мені її, шкода Гані, що вона зв'язує себе, що вона світу не хоче бачити поза своєю Галею...

— Далі, Василю, далі,— несподівано увійшла Ганя і сіла поруч брата на стільці.— Що ж далі?

— Ненормально ти живеш, Ганю, от що. Про се я й говорив тут. Та й тато говорив. Але він говорить, що треба няньки для дитини, щоб ти могла відпочити, а я ще, крім того, говорю, що не треба ховатись в дитячі пелюшки, а жити, як ти раніше жила. Ось скажи мені, Ганю: а за ці останні три роки була ти хоч де-небудь: на рефератах, збірках, мітингах? Чи хоч що-небудь робила з того, чому віддавала себе раніше?

— Ні, але я не хочу ні виправдовуватись, ні сперечатись... Покиньмо се, Василю! Багато вже я про все се думала, багато страждала і тепер страждаю. Але вже годі. Я так постановила: коли дочка моя виросте, тоді я буду вільна. А тепер — я для неї. Я сама хочу її виховувати, сама, розумієш? Я хочу зробити з неї *людину*. І я думаю, що я сама повинна її виховати, а всілякі няні — се тільки перешкода. Ти думаєш, легко мені? Але я вже учуся приймати життя таким, яким воно є. Не було б в мене дітей, жила б так, як раніше; є дитина — і все міняється. Я її дуже люблю; але якби в нас було громадське виховання — розуміється ідеальне — я б довірила йому свою дитину; тепер же я по-

винна сама виховувати, тобто непохитно стежити крок за кроком за її розвитком. Що ж ти бачиш тут ненормального?

— Розумієш, Ганю, що мені тут показується дивним. Ти хочеш, щоб твоя дочка була *людиною*. Добре. Ну буде вона твоїми заходами гарною людиною — ось, як ти, наприклад, бо ти справді надзвичайно гарна людина, — також вийде заміж і весь свій час, всі свої сили вживе на те, щоб з своїх дітей зробити гарних людей, сама ж віддалиться, відійде від життя, як і ти, і так далі, і так далі. В результаті — кілька гарних людей, а в чім же проявиться ваша «гарність»? — бо чим же, як не корисною працею відрізняються «гарні» люде від негарних? І чи нормально, чи можливо все життя вкласти в виховання, в створення людини, щоб потім і вона робила те ж саме? А як же ви, «гарні» люде, реагуєте на життя? Ну, припустім, в тебе буде син і в твоєї дочки син; добре, зробите ви з них гарних і корисних людей, і вони активно се покажуть. Так все ж таки сього мало: де ж ваша активність жінки? Ось поїдеш собі з своїм Львом (се, між іншим, він тебе назад тягне) та з Галочкою десь на провінцію та й закиснеш!

— Чекай, чекай, Василю, — квапно і нервово заговорила Ганя. — Чи закисну, чи ні — се ще невідомо. Де моя активність жінки? Ти хочеш мені сим допекти? Ти мені скажи, коли б я могла що робити? Дитина мала, бере багато часу і сил; взяти няньку і зробити собі таким робом вільний час? Не кажучи вже про те, що для дитини нянька — лихо, як би я скористувалася з того часу? Я б не могла ужити його весь на таку працю, яка мені приємна, до якої моя душа рветься: раніше я повинна бути самостійною, тобто заробляти на себе, бо я думаю, що тільки догляд за дитиною, цілковита відданість їй, увільняє жінку від обов'язку заробляти. Ось, я думаю, підросте Галочка, мені легше буде, а коли вже вона зовсім виросте...

— Доки сонце зійде... знаєш, Ганю? А як ще будуть в тебе діти?

— І вони повиростають...

— Ганю, досить! І чого ти хвилюєшся? — втрутилася Олександра Василівна. — Не звертай на його уваги! І чого ти до неї присікався, Василю? Сестра добре зробила: вийшла заміж, має дитину — і досить з неї!

— Та ну-бо, справді, чого ви завелися? — підвівся й собі Петро Михайлович. — Подивилися б: вечір гарний, тихий, тільки б спочивати та мріяти вам молодим, а тобі, стара, з ягодами поспішати. Ось-ось Лев надійде: давно вже час би йому повернутися. Він з самого ранку в суді, Ганю?

— З десятої години. Ще й казав, що пізно повернеться, в годині сьомій-восьмій.

— А вже й ціла дев'ята. Ну, отже, готуй швидше, Шуро, і ягоди, і вечерю.

— Вже, мамо, й я вам допоможу, щоб швидше,— присунувся Василь.— Ганю, хто швидше?

— Отак, отсе добре; а я вже старий — то буду собі читати.

Петро Михайлович сів на крісло-гойдалку і закрився газетою. Ганя, Василь і Олександра Василівна дружно взялися до ягід; кошики порожніли; на столі виростали купи червоних соковитих ягід, аромат яких потроху напоював повітря, змішуючись з запахом липи.

— Ну й пахне ж,— протягнув визираючи з-за газети Петро Михайлович.— Отже, не вдержуся, з'їм,— і почав кидати в широкий рот одну по одній великі ягоди.

— Та не сі, сі на смаження; ось дрібніші — підсунула йому другу тарілку Олександра Василівна.

— Ну, добре, добре.— І читав далі. Всі мовчали. Василь і Ганя поринули в свої думки. Мати прикидала, скільки конфітюру буде з сеї полуниці.

Тихо мелькотіли пальці від кошиків до тарілок, закінчуючи роботу.

— А знаєш, Василю,— гукнув з-за газети Петро Михайлович,— сьогодні як я йшов з гімназії, зустрів — вели вісім чоловік під конвоюм, на Лису гору, мабуть. Бо вчора ж засудили вісьмох на смерть. Ось я зараз прочитав про суд та й згадав. Так, то, мабуть, вони, ті самі...

— Ви їх близько бачили, тату? — запитала стурбовано Ганя.— Вісім чоловік?

— Тепер се звичайна річ,— пробуркотів Василь, напихаючи рот полуницями.— Якби ви се років три назад сказали, справді, було б щось нечуване, а тепер...

— Тепер чуване й можливе,— додала Ганя знервовано.

— Ганю, але ж про се ти чуєш щодня, в газетах читаєш; можна вже звикнути!

— Якби ж то можна було звикнути!.. Та, правда, я й газет тепер не читаю... Як ось переїхали сюди з міста, то я вже, не чуючи і не бачачи міського життя, не читаючи про його, під впливом спокійного животіння серед природи, наче забула, що все се страшне є, діється всюди, як і раніше, а тиша, краса і «мирное житіє» — се тільки ілюзія!

— Ну, поїхала...— знову втрутилася Олександра Василівна.— І чого ти, старий, влізеш завжди? Читав би собі нишком. І хай їм біс, отим всім хуліганам і розбишакам, що грабують і вбивають! Хай їх всіх перевішають! Що нам до того? А тут, справді, і тихо, і гарно, і безпечно. Нам нема чого боятися — хіба щоб часом Василь бомбу не сховав у нас, хоч не думаю,— і покинемо сі дурні гадки. Ганю, йдеш до дитини? Поклич Гапку, хай принесе самовар та улаштує все до чаю. Ягоди вже скінчили; отут — для Льва, а се — для того, хто це хоче.

— І для мене, мамо! Я ж згоджуюсь з вами,— покиньмо розмови і візьмемось до чогось іншого.

Гапка вже вносила посуд; принесла конфітур і хліб, потім над силу притягла і великий блискучий самовар.

— Отак найкраще! — озвався Петро Михайлович, кидаючи вже свою газету.— Тільки я все турбуюся: чом Льва немає; пізно вже, місце пустинне...

— Чого там? Йому не вперше? Та хоч при Гані не говори, не турбуй її.

— А гарно, справді, у вас тут, мамо! Так мені після міського пороку й задухи гарно, що, мабуть, не повернуся я завтра, хоч там мене товариш чекає, щоб укупі до іспитів готуватись.

— Чого б то тобі так зрання починати? — запитав Петро Михайлович.— Бач, в мене ще не скінчились в гімназії іспити, а ти вже згадуєш про ті, що колись там в тебе будуть. Спочив би краще.

— А хоч би й учитися, то й тут міг би; все краще — на свіжій повітрі,— підхопила Олександра Василівна.

— Може, буде й так, мамо, я подумаю.

Вернулася Ганя і сіла в крісло-гойдалку.

— Ну, най вже і покейфую. Василю, дай мені ягід. Чай потім. Мамо, а чом же ви не їсте?

— Буду ще, буду. Ось приготую все...

— Старенька, і мені чаю,— присів до столу Петро Михайлович.— А й шумить той самовар, бодай його шуміло. Такий дисонанс робить. Накрий його добре, Шуру, щоб замовк.

На столі вже стояло кілька склянок чаю, налиті хазяйською рукою Олександри Василівни, і пара від них легко й хутко підіймалася в повітря. Гірки криваво-червоних ягід височіли привабно на білій скатерці.

Потроху затихав спів самовара... ще кілька останніх уривчастих звуків — і стало тихо.

Впивали всі свіже повітря на повні груди й мовчали.

І тиша вечірня запанувала над ними, виповнюючи душі ясним почуттям. З напівтемної глибини плив ніжний, мрійний сум соловейка і навівав невиразні, таємничі бажання; хотілося відірватися від життя, хоч на хвилю піднятися над ним; здавалося, немов душа відділяється від тіла, летить і зливається з безконечністю.

Молодик, який щойно опинився якраз над балконом і лив на нього і на головну стежку саду свої холодні промені, освітив раптом високу постать мужчини.

— Лев,— скрикнула радісно Ганя.

— Але чому ж звідти? З саду? Хіба на човні їздив? — пробурмотіла Олександра Василівна.

Вже з кімнати, обійшовши кругом, входив на балкон високий молодий чоловік. Зігнутий, дуже блідий.

— Нарешті! А ми вже турбувалися,— в один голос вимовили старі.— Звідки? Чому від Дніпра?

— Звідки? — втомлено протягнув Лев.— Справді, хочете знати звідки? — спитав він, обводячи всіх згаслим поглядом синіх очей.— З Лисої гори... а чому від Дніпра? В саду походив трохи...

Ганя, яка була підвелася назустріч чоловікові, знов відкинулася в крісло. Старі злякано перезирнулися. Василь підвівся і наче хотів щось спитати, але, роздумавши, відійшов у куток балкона.

Опам'ятавшись, Ганя встала, тихенько підійшла до чоловіка і обхопила його голову.

— Левку...

— Ганнусю, добривечір. А все-таки — я з Лисої гори. Там, знаєш, ми людей вішали. І аж вісім, знаєте,— додав він обводячи всіх очима, які враз заблищали синіми вогниками,— аж вісім душ за одну хвилину. Ха!

Він хитався, весь блідий, з розширеними очима. Ганя стояла проти непорושна.

— Сядьте, заспокойтеся,— стурбовано просила Олександра Василівна.

— Я не впаду, не бійтеся. Може, думаєте, що я п'яний? Ні, я нічого не пив, хоч, може б, то й краще було випити. Ось товариш, який трохи раніше був присутнім при повішенні п'ятох чоловік, цілий тиждень пив і мало не здурів. І все казав він мені, що не мають права нас — кандидатів — посилати на сі церемонії панове прокурори, замість того, щоб іти самим. Та хіба ж не все рівно, чи кандидатами ми се побачимо, чи прокурорами? Я не п'яний, Ганнусю,— тихим, благаючим голосом казав він далі.— Тільки я не знаю, як жити?

Але Ганя не відповідала. Стояла поруч і тільки пильно вдивлялася в нього.

Озвалася знов Олександра Василівна.

— Справді, ви дуже стурбовані; ще захорусте... Сідайте, чаю випийте!

— Сяду. А чаю не хочу... О, і полуниці тут; се, мабуть, для мене. Як то добре: приходить чоловік з Лисої гори, а дома його чекає чай і чудові полуниці... До-ма,— протягнув він і казав далі задумано, немов зосереджуючись в самім собі.— Все се гіпнози — і сі ягоди, і се крісло-гойдалка, і се гарне помешкання, і конфітюри; все се забирає власть над нами, панує над нами. Тільки закуштуєш всього сього, і не хочеться вже його втратити, а, навпаки, хочеться побільшити всі сі приємності, закріпити їх за собою, хочеться забезпечити собі сите життя за допомогою двадцятого числа. Звичайно, платонічно ми

співчуваємо нещасним, жаліємо тих, хто мерзне й голодає, хто вмирає з голоду...

Замовк, закашлявся від хвилювання.

Ганя стояла проти його, впивалася в нього очима, ловила його слова, такі незвичайні для її спокійного, розсудливого Лева. Олександра Василівна розгублено шептала щось чоловікові, безпомічно розводячи руками, а Василь дивився в сад, повернувшись спиною до всього. Петро Михайлович неухважно слухав жінку, в задумі схиливши голову.

— Щойно я бачив людей перед лицем їх смерті,— глухо, уривчасто казав Лев далі.— Страшно мені було з ними! Ось бачиш їх, вони живі, дивляться на тебе — і за хвилину їх чекає небуття. Воно завжди стоїть за нами, як чорна безодня, що готова кожної хвили поглинути нас — але ми не бачимо її і не мучимося; вона підкрадається і знацька вхоплює свою жертву. А там... ті... безодня була перед ними — вони її *почували*; вони знали, що ось *зараз* вона їх бере — неблаганна, неминуча... А як страшно! І вони мовчки дивилися їй в вічі, сій чорній безодні. Хвилина ще — і кінець. Жодного... Тихо, таємничо, страшно. Де вони? Невже навіть те мізерне, напівголодне життя було для них надто вже добрим, і вони не варті були його? І здалося мені, що всі, зариті там, в тій горі, підвели свої голови і спитали: чому? А ми сидимо тут, на балконі, в гарнім саду, п'ємо чай з конфітюром, смакуємо полуниці. Та й все життя наше живемо ми наче на балконі. Тікаємо від землі, шукаємо свіжого гарного повітря, спокою, коли земля обливається кров'ю. Живемо на балконі, в повітрі, без всякого ґрунту під ногами; тікаємо від тих, що живуть нанизу, в болоті, щоб не бачити їх, щоб не чути їх — тікаємо. І такі ми грубошкірі, такі заскорузлі в своїх почуттях, що треба тільки надзвичайного випадку, щоб ми раптом відчули ненормальність свого балконного життя і свій глибокий зв'язок з тими, що живуть в смороді й болоті. Ось я готувався бути слідчим, а може, й прокурором — хто знає?

Він замовк і схилив голову; обхопив її — гарячу — обома руками і тиснув, тиснув.

В глибоку, напружену тишу вривався крик дитини: мала Галочка кликала свою маму.

А Ганя не чула. Була захоплена. Не порушилась. Все вдивлялася в чоловіка великими очима.

Олександра Василівна вийшла на крик дитини; підвівся за нею, було, і Петро Михайлович, але зараз же знову сів. Василь нервово підійшов до столу, відпив трохи чаю з своєї склянки, машинально взяв у жменю ягід, але, опинившись в своїм кутку, викинув їх всі в сад.

— Левку, але ж ти можеш вийти з суду і взятися за адвокатуру.— тихо вимовила Ганя, присовуючись ще ближче до чоловіка.

— Вийти... безперечно, вийти,— наче відповідаючи самому собі на свою думку, задумано й сумно казав він далі.— Я вже думав про се, коли йшов сюди і думав, що се вже вихід... Але... Хіба від того кому легше жити буде? Від того не голодатимуть люди? Добре! Буду я обороняти, замість того, щоб засуджувати або бути присутнім при смерті засуджених. І коли їх після моєї оборони все-таки поведуть на смерть, я, може, піду на свій балкон пити чай та їсти ягоди. Я знатиму, що там вмирають вони, але я зього не бачитиму. Нема що казати — се краще... Але чи не найчистіший егоїзм буде тоді говорити в мені? Що ж, не я їх судив, не я буду дивитися на страту їх... Я навіть боронив. Що ж я можу ще зробити? Знаю я, адвокатура — ліберальна професія. Але кому від того легше буде, коли я не слідчим буду, а адвокатом? — Сумно й безнадійно пролунали останні слова і увірвалися...

Він схопився і, хвилюючись, заходив по балкону. Якийсь час панувало щілковите мовчання.

— Ганнусю, моя гарна Ганнусю! — нагло зупинившись перед жінкою, ніжно мовив Лев.— Пам'ятаєш, ти колись мені казала, як би ти хотіла жити, казала, що ми не маємо права на спокійне, сите життя, коли більшість голодує, і таке інше. Я завжди скептично ставився до твоїх слів, легковірно покладаючи, що від мого голодування голодні не будуть ситими. І ось, знаєш, йшов я тепер і думав, і зрозумів, як і що треба зробити.

Сині вогники замиготіли йому в очах.

— *Треба покинути все й піти з балкона... драбинка така є... Щаблі її: віра, любов, праця, відвага...*

І вмить вогники погасли. Тінь лягла на лице.

— Тільки ось що: се я радше зрозумів, ніж відчув. Не можу я так жити — се я відчуваю; знаю — є вихід. Проте, страшно мені: а що, як дуже вже ми загіпнотизовані привабністю вигідного спокійного життя? Скажи мені, Ганнусю, що ти думаєш? Так мені тяжко, так все закрутилося в голові, так палає вона! Та ще мій вічний скептицизм до всього і до себе! Скажи, скажи, кохана, що ми ж можемо без жалю лишити всі ці дрібні вигоди і грубі приємності життя! Що ми маємо силу ступити на драбинку, щоб втекти звідси,— бо чи неже ж на балконі нам жити довіку?! Скажи, може, голова моя перестане палати, може, легше мені стане!..

Несподівано перервав його дитячий плач, голосний, різкий. І зараз же по нім почувся голос Олександри Василівни: «Ганю, Ганю!»

Ганя стрепенулася, витягла в чоловіка свої руки, які він з благанням стискав, і вибігла в хату. За кілька хвилин дитина замовкла.

І якось дуже тихо стало на балконі. Батько й син непорушно сиділи, немов застигли. Лев, змучений, впав на стільця і, дивлячись в сад, про щось напружено думав.

Довго-довго не верталася Ганя. Непомітно вже вийшов Василь, а за

ним і Петро Михайлович. А Лев усе сидів, усе вдивлявся в темну глибіню саду.

Місяць високо плив і холодним, блідим промінням освітлював балкон, крісло-гойдалку, самовар, недопиті склянки чаю і пишні високі купки червоних, соковитих ягід.

Київ, 1909 р.

МІЙ ОСІННІЙ СПОЧИНОК

З вікна моєї хати чудовий краєвид...

Раніше два слова про мою хату. Хата моя — це звичайна проста хата, потинькована вапном; з одним вікном, з білими занавісками, з столом, стільцем і ліжком. Звичайна, проста хата; чернеча келія, сказав би поетично. І в ній я немов відроджуюся, молодію, освіжуюся. Куди миліша вона мені за всі мої сім кімнат півторатисячної міської квартири. Зала, прийомна, їдальня, спальня, дитячі, кабінет... І нема *свого*, власного куточка, нема, де бути самотнім удвох тільки з своєю душею. Там я — господар, батько, чоловік, робоча машина нарешті; там клієнти, клопоти, турботи, гроші...

Ліг на ліжку, лежу. Душа моя купається в чарівній розкоші самотності, свободи. Тут, в цій блаженській принаді білих простих стін, я без обов'язків, без турбот.

Лежу й говорю собі: це так, це істинно так; я тут сам для себе, сам, один.

Передо мною на стіні два малюнки. Один — якийсь принакний образ полудневої природи, з блакитною водою, рожевим небом, мальовничим замком, гондолою, на тлі південної рослинності. Другий — природа сувора, поважна: гори високі, ліси похмурі, небо хмарливе — краєвид дикий.

Але ж бо, я забув зовсім, що хотів описати краєвид з вікна моєї хати.

З вікна моєї хати чудовий краєвид... Мої очі вбирають його, душа моя чарується ним; я п'ю всім єством моїм його божественну красу, чисту й правдиву.

Золото сонця заливає мою хату майже увесь день,— цей скарб, якого я вже давно не мав, ба, про який мало чи не забув. Котре вже літо я не виїздив за межі міста, прикутий обов'язками.

Несподівано, по літі вже, знайомий мій лікар серйозно налякав мене моїм лихим виглядом.

— Що ви собі думаєте, мій друже! Хочете швидко в ліжко лягти? Кидайте все й тікайте. Від щирого серця вам раю.

— ?!

— Нема що такі фігури представляти. Швидше їдьте... де повітря, сонце, де нема вам роботи, турбот.

— Та як пак моя недуга зветься?

— Моральне перевтомлення. Розумієте, моральне! Треба в інших умовах пожити; пожити паном, вільним.

— Та вже ж осінь, дайте спокій...

А зрештою я згодився. Спочатку тільки згодився, а потім вже й поривався сам. Так, так... І як мені не спало на думку раніше, що це моральне перевтомлення. Ось саме це слово правдиво передає весь мій настрій. Ці щоденні обов'язки, ці рахунки, клієнти, кредитори і праця, праця, що сушить, що видушує всі соки. Так, так. Це моральне перевтомлення. Чудово, я їду.

Був у мене товариш мій давній; добрий, близький приятель; жив він в п'ятьох годинах від міста і давно закликав мене до себе. Не мав часу. Тепер поїду.

Написав йому. Він дуже радий, просить; дві хати для мене,— пише.

І я поїхав.

Взяв собі одну хату; оцю малу, непришну, строгу й сонцем залиту. Підійшов до вікна, вистромив голову.

Просто проти мене сонце, повітря, небо, багато неба, все небо. Всюди, куди не глянь, простір, зелений простір. І це все внизу (дім на горі) і на околицях горбочках, а надо мною тільки легке синє небо. Якось ніби терасами понижується все передо мною. Садиба наша спускається крутим шпильочком, а поза нею невлотимими хвилями ідуть горбочки по горбочках, зелені, свіжі, барвисті. Прекрасна, широка левада розстилається біля підніжжя горбочків. Зелена, немов о весні, перерізана стрункими, рівними рядами тонких деревець, вона мов би центр утворює серед всієї буйної мішанини пасовиськ, гайочків, садів, горбочків. З другого боку левади знов горбочки повільно підвищуються.

А поряд — відділене греблею — озеро чи став, ну, словом, вода. Вода... як давно я її не бачив! Правда, там, де я живу завжди, є Дніпро, гарний, мальовничий. Та я ніколи не бачу його. Часу нема.

Озеро блищить мов дзеркало; має теплий відтінок і ніжно-спокійний вигляд.

Я завмер. Скільки живої краси в нім. Блищить в зеленій рамі. Наче чиста сльоза впала з неба, щоб освіжити груди землі, і не висохла. Праворуч все гайки, все пасовиська; знов гайки й далі, аж край обриву, де небосхил з землею зливаються.

А у лівий бік, на вищій горбочку, два вітряки, мов вартові на чатах. Далі, доганяючи одне одного, кілька деревець.

Усюди розкидані хатки; біленькі, чепурні — в зеленім віночку; одна вище, друга нижче, вправо, уліво...

Все це овіяне теплим, останнім жагуче-теплим диханням осіннього сонця.

Коло дев'ятої години з'являється воно перед моїм вікном й цілу днину лишається зо мною, аж заки не зайде на моїх очах за гору.

Як сонце з'являється, виходжу у садок. Садок на горбочку. Альтанка вся в червоному листі дикого винограду — тут, перед домом. Навкруги неї клумби, дікі, з примітивними квітками, травою. Стежечки не розчищені. Так краще. Господар мій нежонатий, інакше б тут наведена була культура на всі ці клумби та стежки. Ось тільки він виплекав кілька яблунь, груш, вишняк насадив.

Я лежу на траві під дикою грушкою і бачу просто перед собою червоні й жовті яблука й груші, спілі, розкішні. Не зірвати їх хочеться, а дивитися. Спілі овочі на дереві. І щось дрижить в мені, як дивлюся я на це дерево. Отяжена плодами деревина, пишна, горда, плодоносна, прекрасна... мов жінка в своїй дозрілій порі під останнім гарячим диханням сонця.

Вже дивлюся в небо. Воно чисте, блакитне, свіже. Ні хмаринки. Високо-високо по нім летять гуси у вирій. Широко розкинувши крила, рівно розсікають вони повітря,— і немов сам я несуся у повітрі. Немов зливаюся з усієї природою. І голубить вона мене в обіймах своїх.

І ніжуся я... немов молодшаю, сили нові почуваю. Мрію... Бачу себе юнаком... Бачу свою наречену, тепер мою жінку, матір трьох досить дорослих дітей. Й гаряче почуття розпирає груди. Кохання... колись то воно було в нас. Кохання... ніжне, палке, почуття. Не вернешся вже, правда?

«Біле убрання замаститься, як часто одягать його»,— пригадується мені речення, яким відповів один юнак літньому вже чоловікові, коли той обстоював перед ним правду й красу кохання удруге, восени людини.

Літній каже: «Але як я справді кохаю, як я зламав своє життя, поставив його зовсім на іншу лінію... як моє кохання — це щось чудове, правдиве, чисте...»

«Але зламали при тім життя і ще декому? Правда? Та й, крім того, біле убрання замаститься, як часто одягати його...»

«А випрати?»

«То буде вже випране. Чи не так само і з вашим коханням?»

Саме як ці спогади заворушились в моїй пам'яті, мені кинулося у вічі біле дерево. Біле в цвіту — серед осінньої природи. Що це? Підвівся й побіг. Так, це цвіте яблуня, а он біля неї груша, а он друга груша. Всі в білім убранні, як навесні.

Немовби й гарно, але й дивно разом!

Так, здалеку це дуже оригінально, а зблизька...

Взяв галузку, порушив. Осипаються квіти.

Схилився, понюхав. Не пахнуть квіти.

Придивився. Білі, але не чисті, не весняні, не весняні...

«Біле убрання замаститься, як часто одягати його».

І ці білі в цвіту дерева, не ніжать ока, не сповняють душу молодою радістю; навпаки, щемить серце болем, і цвіт цей зайвим здається.

Примружив очі і уявляєш, що це весняний цвіт, і хочеться пити красу його.

Розкриєш широко очі — і нема ілюзії.

Весняний цвіт на тлі осінньої природи... це небуденно, нове, оригінальне... це підіймає нерви, будить фантазію, але... але...

Навесні ці дерева, можливо, знов зацвітуть.

Але прийде літо, вони будуть безплідні. Прийде осінь, порідшає їх листя, і голі стоятимуть вони серед прекрасних, плодоносних, обтяжених плодами деревин.

Вертався я до міста за місяць.

Таки цілий місяць украв собі, для себе.

День у день живучи на грудях природи — цілий місяць.

Цілий місяць всміхалось мені осіннє сонце, гріло мене, пекло навіть іноді та вливало мені в жили спокій.

Осінь — це спокій.

Не тремтить земля в гарячих обіймах сонця, як влітку; не палить воно її жагучими поцілунками. Гріє, ніжить її своїм погідним теплом і спокоєм наповнює її всю.

Сяду зранку у саду на горбочку та й сиджу цілу днину. Чисте небо, божественне повітря, спокійна рослинність. Злегка пошумить листям вітрець і то там, то деінде скине велику жовту грушу або чисте червоне яблуко. І знов тихо, знов спокій. Земля скінчила свою працю й відпочиває.

Дивлюся на озеро; воно сяє від ніжної усмішки сонця, але й з кожним днем робиться спокійніше, наче застигає.

Кожний день засипає дерева новими барвами, і те, що було саме тільки зелене, коли я приїхав, стає жовтим і червоним.

Так, осінь — це спокій і разом з тим меланхолія.

Краса — цей спокій, і краса — ця меланхолія.

І перехід від одного до другого — це хвиля: безшумно зривається з дерева листячко і тихо опускається на землю.

Рано відїжджав я на станцію. Холодно було, але ясно, безхмарно. Процальним поглядом обняв холодне, застигле озеро; обійшов садок.

По дорозі мені траплялись дерева в різнобарвному листі. Кожному кидав я погляд, впивався очима в нього, щоб надовше в пам'яті його вдержати.

А перед самою станцією раптом виріс гайок, якого я й не помітив, ідучи місяць тому, коли він був ще зелений. Він прикував тепер мої

очі. Червоно-зелено-жовте листя різних тонів і відтінків; купа дерев фантастично-таємничих кольорів, змалювати які не вистачить слів, треба фарб. Чорна земля вкрита барвистим килимом опалого листя.

Чарівні барви прикували мої очі. Краса цих дерев промовляла до душі, чаруючи її й примушуючи схилитися перед нею.

На порожнім чорнім полі купа дерев ще в убранні, в такому привабно-чарівнім убранні.

Дарма, що листячко по листячку опадає: дарма, що нарешті все воно повинно осипатися.

Раптом згадав я дерева в цвіту: ці білі яблуні й груші на тлі осінньої природи, й жалем до них пройнялася душа моя. Ні, не краса вони, не життя вони. Не чистий білий цвіт їх, і без запаху він.

1909 р.

А ДУХ ПЕРЕМОЖЕ КОЛИСЬ!

I

Вже більше години сиділа Любов Павлівна на Володимирській гірці; мала звичай — як дуже важко було на душі, як дуже вже міський шум і рух нервували — йти сюди, в се найвище на горі місце, і сидіти там, дивлячись на Дніпро, на простір, що простягався ген-ген далеко перед нею. Там потроху заспокоювалися нерви; душа знаходила спочинок.

Кінець жовтня. Після холодних, морозних та вітряних днів першої його половини настала тепла, свіжа погода; весело й яскраво світило сонце; здавалося, гріло ще більше, аніж се було в дійсності. Проте людей на гірці зовсім мало було, й Любов Павлівна справді могла спочити.

Дніпро, вузький, осінній, холодним пасмом плив унизу; сталева, з синюватим відтінком блискуча його поверхня, оточена з одного боку одноманітною габою піску — досить широкою — увесь час бралася зморшками, що, здавалося, одна з одної виходили. Ліворуч розташовувалось місто, нижня частина його, гнила, брудна, вогка, смердюча. Височіли димарі фабрик з чорними стовпами диму, перемежовуючись з блискучими золотими банями церков. Вулиці, рівні, вузькі, перерізуючись, сірили брудними високими будинками; дві найдовші, — розтинаючи все нижнє місто, губились десь в невиразній далечині.

Далі підіймалися один по другім три горбочки; два ближчі — рельєфним півколом, третій — невиразно.

Гарно було: не треба обов'язково дивитись на людей, на людські

оселі. Можна просто глядіти на воду, на пароплавчик, що поспішав до тамтого берега, а ще краще — на той великий порожній — на мілізні, або на воду й безлюдні береги. На далекі купи лісів, що, синіючи щільною стіною, темніли край обрію.

Особливо довго вбирала її очі вода. Наче закликала до себе — приваблювала вона Любов Павлівну. Се бувало й раніше, коли вона ще зовсім молоденькою їздила човном: так вабила, так втягала в себе блискуха, чиста поверхня, що доводилося стримувати себе, щоб не піти в її обійми.

Любов Павлівна трохи отямилася від свого захоплення природою й озирнулася навкруги; віддалік на лаві молода пара: блискуче вбрання офіцера і високий капелюх з чорним пером видно між деревами... Жіночка постать підіймається знизу. Ось вже на горі і підходить, сідає поруч неї на лаві, дивиться на Дніпро, усміхається. Оглянула її хутко: тоненька постать, вбрана скромно в синє, темний капелюх з білим серпанком навкруги на золотім волоссі...

— Ніно! Ти? — схопилася раптом Любов Павлівна.— Пізнаєш мене, Ніно?

Тоненька фігурка повернулася; темний капелюх підсунувся вгору, заблищали здивованим сині очі; заблестіли та зараз усміхнулися ніжно, тепло — десь там, в глибині.

— Се ти, Любо! — радісно говорила Ніна, встаючи й обіймаючи Любов Павлівну.— Ну, покажись мені! Ні, се таки справді ти... Дай же, подивлюсь я на тебе. Змінилась ти, Любочко; постаріла... та все та сама моя Люба; навіть той самий чорний колір і повна відсутність уваги до своєї зовнішності. Так, так, моя гарна, така сама ти, і яка я задоволена, яка щаслива, що зустріла тебе тут; дивно се: на один день приїхала я сюди, їду вночі далі — і така зустріч. Ну, кажи ж, моя гарна, про себе: що то за зморшки на чолі, чому такий серйозний та сумний погляд?

Сиділи поруч, обнявшись.

— Ні, раніше ти кажи про себе, Ніно, а я вже потім. Десять же років не бачила тебе. Ось ти кажеш, що я не змінилась, тільки постаріла й посмутнішала. А ти... ти, правда, виросла, стала солідніша, але той самий огонь в очах, так само палка і поривчаста,— я се почуваю. Кажи, кажи ж мені про себе! Як гарно й як дивно, що ми зустрілись! Пам'ятаєш, ми колись обіцяли собі бути все укупі, працювати разом?

— Що ж маємо робити, коли мене ще гімназисткою вирвали в тебе й посадили! Слухай же: швидко мене випустили та й знов арештували, потім знов і знов; була й за кордоном... Чекай-но, гляну котра година. В мене тут внизу зустріч призначена, мені повинні принести паспорт; та ще рано, ще маємо час,— говорила Ніна, ховаючи золотого годинника.

— Знов за кордон?

— Знов за кордон. Знаєш, мене на каторгу засудили; вже й відвезли до Сибіру. Я втікла — така моя доля щаслива — і бачу зараз тебе, мою Любу. Та й іду я тепер лікуватися, груди болять. Не солодко було мені по тюрмах, застудилася здорово; два рази запалення було; думала — кінець вже мені. Та де — живуча.

— Ти така ніжна, Ніно, і боюся, здоров'я неважного.

— Ніжна, ніжна... Все допікаєш моєю виниженістю. Та я витриваліша...

— Першого-ліпшого мужчини. Знаю се. А допикати тобі зовсім не хочу. Навпаки, висловлюю своє найбільше вдоволення: ти — така жінчина — вповні ніжна, елегантна, гарна — займаєшся серйозними справами, багато й відважно працюєш. Бо, знаєш, обурює мене те, що люди звикли думати, що все се не жіноча річ, і самі «мужеобрази», карикатури на мужчин, можуть цікавитись чимсь більшим, ніж кухня, спальня та салон, на те вони, мовляв, і *неженственні*, а справжні жінчини тільки того й бажають, щоб їх за ляльок мали. І навіть є спроби науково засновувати се. Один письменник написав книгу, величезний томище, в яким доводить, що все, що буває в певній жінчині людяного: поривання до серйозної праці, до корисного життя, до науки, до скарбниці людського розуму й серця — се все «мужеобразні» прикмети, і тому в такій особі більше мужчини, ніж жінчини. «Чиста» ж жінчина — се тільки лялька, тільки самка, тільки рабіння. Словом, стара пісня: курка не птиця, баба не людина. А як ображає се!.. І я завжди радію, коли бачу такі живі докази фальшивості сеї теорії, як ось ти, наприклад: в моднім убранні, елегантна, женственна. І разом з тим така *жива* душа, така праця важка й відважна.

— Гарна моя, таких, як я, багато...

— І се мене дуже тішить... Ну, кажи ж про себе.

— Що ж це? Ось, іду я. Що буде далі — не знаю. А що було, ти трохи знаєш, я ж тобі багато про себе писала. А все-таки дивною мені видається наша зустріч! Навмисне я вибрала се місце для rendez-vous, * щоб подивитися на Дніпро. Тут стільки споминів. Пам'ятаєш, на човні вдвох... он там, серед води на уступі, лежить сніг — туди ми, безстрашні дівчатка, уперше виїхали на човні, а не вміли ні добре гребти, ні керувати! Чудовий старий Дніпро! А як ми купалися в льодовій воді, в тій затоці... А як нас доганяли п'яні, і ми втікали, як в Чорторії пливли на рибальським човні...

— Ух, гарно-гарно, Любуню. І хотілося на се поглянути, може, востаннє... і чому ти якраз опинилася тут? Чому саме в сю хвилю? Вже ж не прочуття зустрічі... Була б і зовсім тебе не побачила, мені небезпечно вулицями ходити та знайомих розшукувати.

---

* Побачення (фр.).

— Я, Ніно, часто ходжу сюди — теж подивитися на Дніпро, на всі ці місця. Спочиваю, розважаюсь.

— Розважаєшся? То, значить, ти нещаслива? Кажи ж, кажи мені...

— Що значить нещаслива? Та й хіба існує абсолютне щастя?

— Ні, ні, чекай; скажи ти мені щиро: якби вернулося тобі шістнадцять років, то так само утворила б своє життя, як і тепер?

— О, ні, ні!

— Ну, то, отже, ти й пояснила мені. Тепер сповідайся, моя гарна, та тільки розсунь трохи зморшки, — Ніна торкнулася ніжно чола Любові Павлівни, — і подивись на мене своїми сумними очима... Що ж до мене, то хоч би зараз довелося наново починати життя, той самий шлях вибрала би, хіба що не так вже рано пішла би ним; приготувалася б добре, розібралася б, а то багато дечого бракує мені часом. Правда, життя не жде; не ждало й тоді. Зараз скінчу я, моя голубко, про себе, щоб не вертатись більше до сього, — ніжно глядячи по руці свою приятельку, говорила Ніна. — Так ось, хоч почувая в собі начатки грудної хвороби (може, смертельної) — наслідок тюремного режиму й ненормального життя, хоч не знаю, як я кінчу; хоч радощі любові не для мене, я не жаліюсь: я знаю, що се єдиний, для мене можливий шлях життя. Ну годі! Кажи ти.

Любов Павлівна, як приголублена дитина, притиснулася ще міцніше і глянула в очі Ніні.

— Ще, Любо, скажу, що я знаю про тебе, щоб тобі не повторюватись. З листів твоїх знаю, що ти вийшла заміж зараз же, кінчивши гімназію, що маєш дітей; від декого із спільних знайомих, — що чоловіка маєш гарного і вродою, й душею, серйозного, розумного... Що діти твої — надзвичайно гарні діти. Ти дивуєшся, які спільні знайомі? Ти ж була і в тюрмі, і в засланні; ось там і знайомі ті знайшлися, що потім, зустрівшись зо мною, оповідали мені про тебе. Між іншим, Любо, ся тюрма й заслання були лише «дань молодости» у тебе й твого чоловіка? Ви вже пережили се?

— Чоловік... можливо... якби був один, — дивлячись в далечінь, обірвала Любов Павлівна, — без родини... не звертав би з того шляху. Про себе напевно нічого не знаю. А тепер, коли маю дітей, знаю, що не покинула б їх, та й він теж. Їх довелося б покинути, живучи як ось ти тепер. Ми не такі герої, не такі героїні, як от були колись жінки, що з болем виривали з серця спомин про свою дитину, щоб стати вільними для праці. Та й, здається мені, се не мій шлях; можливо, якби я була одна, повторювала б свої висідки й заслання, робила б всякі «потрібні» діла, але без задоволення, без віри, яку наприклад, маєш ти!

— Песимістко моя! Нею була, нею й лишилася, — живо скрикнула Ніна. — Але послухай: се безбожно, нарешті, не увірувати в моїх богів! Я, така агітаторка, — і не можу навернути тебе... От лихо!

— Стривай-но, Ніно! Ще одно питання про тебе. Ти щойно сказала, що щастя/кохання не для тебе. Через що? Ти молода, гарна і така «повна жінчина»; в тебе ніжна душа...

II

Зблідла Ніна. Очі втупилися в одну точку, рука затремтіла.

— Коли хочеш, Любо, щастя, кохання — для мене, тільки я його не візьму. Є один товариш, людина видатна й сильна; він мене любить, се я почуваю; і я... теж його дуже люблю. Але виявити колись свої почуття... щоб він назвав мене грубошкірою... нізащо, ні! *Не можу* мати свого щастя, він також. А може, і в сім щастя *так* любити...— Ну, годі! Тепер вернемося до тебе. Кажи, віруєш?

— Та в що власне вірую? В те, що Маркс був геніальною людиною? З охотою! В те, що соціал-демократи спасають світ? Теж з охотою! В те, що твоя й моя праця їм потрібна — також. А чи ж так само потрібна наша праця світові? Людям? Чи від неї хоч одній людині стане легше жити тепер, зараз, *зараз*, розумієш?

— Може, й стане,— задумано протягнула Ніна і уважно подивилася в лице Любові Павлівні.— Те, *що* і як ти зараз сказала, дуже вражає мене. Хотіла б поговорити більше про се. А поки що залишім; матимем час — потім вернемося до сього. А ти розкажи мені швидше про своє життя. В тебе багато нового; твоє життя ще різноманітніше й цікавіше, аніж моє. Передчуття говорить мені, що ти не зовсім щаслива. Я дуже тебе люблю, ти знаєш се; ти моя єдина приятелька, моя рідна. Мені так гарно тебе бачити й про тебе чути.

— То ти, може, сподіваєшся гарне про мене почути. Мало його є.

— А може, і в сім ти надто песимістично настроєна? Факти, факти давай!

— Ну, тут менше фактів, більше настрою, почувань... І взагалі — се річ така суб'єктивна. Отже, бачиш, ще в сімнадцять років я зв'язала себе — покохала. Не дивуйся, бо справді тільки кохання зв'язує якнайміцніше. Обрядами ми себе не зв'язували, та зв'язала дитина, одна, потім друга. Ти здивовано думаєш, яка з мене мати, яка жінка? А я дуже люблю дітей і чоловіка; се мене й зв'язує. Я вже не сама по собі, а член родини; від мене в великій мірі залежить добробут її. Я щодня, щохвилини повинна бути на своїм місці. Повинна думати за всіх, дбати про все. Нарешті ніч. Тихо. Се вже *мій* час; час мого життя, моєї особистості; але моє звичне *я* хоче тоді здебільшого спати і кидаєш все: думки, книжки. Сон. А ранком те ж саме. Як вивірочка в колесі. Правда, всюди життя таке. Але як рвешся з нього! Та є й щастя тут... Коли мій хлопчик маленький перелізає до мене на канапу, обхоплює шию рученятками і каже: мамочко, не спи, не спи; я хочу, щоб ти подивилася на мене,— його великі оченята повні такої ніжності, а голосочок, мов

дзвіночок! Взагалі я передусім мати,— най буде се тобі відомо. Для мене се очевидно. Я знаю, що повинна віддавати дітям весь свій час (повинна не з обов'язку, а тому що інакше не можу), робити все, щоб їм краще жилося, пильнувати, щоб з них вийшли люди такі, як я розумію се слово. І не те, щоб мною керувала свідомість обов'язку, ні!.. Знаю тільки, що інакше я не можу жити. Живу передусім дітьми. Та про те думаю, що, не вважаючи на всю мою любов до них, не вони для мене, а я для них; думаю, що якби я їх втратила, не так би страждала, як вони без мене. І ось, коли встає передо мною питання, якби мені зараз ультиматум поставили: хто най умре — я чи діти, думаю, згодилась би на останнє (думаю — не почувую); можливо, я б менше мучилася, втративши їх, ніж вони, втративши мене. Лишитися тепер, при таких умовах життя без матерніх піклувань — як се страшно! Розумієш, так: коли я вже втягуюсь в щоденне життя, клопоти, я спокійна, звичайна жінка-мати. Але іноді — і як часто се буває — мов дикий звір, загнаний в клітку, я рвуся на волю. На волю від прив'язаності до дітей, від прив'язаності до речей — бо й речі зв'язують. Може, тобі дивно се, але речі мої завжди мене зв'язують якимись путами. Сі всі вигоди, меблі, одіж привчають до себе, прив'язують. Я хотіла б ніколи не жити на однім місці; жити то тут, то деінде, то в маленькій кімнаті під небом, то просто на голій землі, без речей... І все б душею своєю жила я... Ось якби мені тепер, з моїм досвідом, довелось почати від шістнадцяти років, не виходила б довго заміж... Заробляла б гроші, жила б економно, потім би кидала все й подорожувала б. Ішла б і їхала. Не жила б довго на однім місці. За містом, до якого я прикута, є лани, степи, річки, ліси, гори... І села, села... Хотіла б ходити всюди: степами, лісами, горами... пливати річками, морями. Лежати на землі під синім небом, в чистім повітрі, серед безмежного простору, вільною... Хотіла б бачити наші степи широкі, наші безкраї рівнини, буйні ліси наші. Ходити від одного села до другого... від одного міста до другого, дивитись на людей (так, і на людей)... мандрувати густими лісами, заночувати, де заманеться, лежачи проти зірок на теплій землі. Їхати Волгою, бачити Урал, Кавказ, убогу північну країну, розкішні лани полудня. Обняти оком гори Карпат, які все височіють одна по одній, мов темні хмари... Не мати іншого життя, як від сьогодні до завтра, від ранку до ночі. Зазнати пестошів тихого вітрика на горбочку, чарівної краси всеї незайманої природи. Потім від своїх золотих ланів, срібних річок через Європу — дивну країну культури — перейти в дикі, первісні країни Азії, до храмів Індії, до ясних синіх просторів Палестини, до пірамід Єгипту, степів Африки. Бачити всю ту розкішну природу, старі храми, руїни, спостерігати людей, відчувати колишнє життя, угадувати те таємниче, давно минуле... Як се захоплює мене! Голова мені крутиться, коли думаю про се. Стояти на сходах якогонебудь давнього індійського храму серед величного лісу пальм.

А Атені *... душа моя завмирає, коли думаю про них. А люди! В кожній місцевості різні і цікаві... побачити свої місця, своїх людей, чужі місця й чужих людей! писати про них, про людей!

Палко закінчила Любов Павлівна й замовкла... засоромилася.

— Бачити й писати,— задумливо повторила Ніна.— Сим ти висказалась вповні. В тебе душа поета. І значить, звичайної мірки до тебе прикладати не можна. Але й ентузіастка ти, як бачу! Як тобі очі горіли, голос дзвенів. І разом з тим песимістка! Дивно.

— Не знаю, що я таке. Ось тільки так мрію. А заміж би ще встигла.

— А головне: бачити й писати. Се так гарно, наївно. Скажи, як втілюються реально твої мрії?

— Так, що бачу, те й пишу. Тільки мало бачу, мало й пишу.

— І друкується те, що ти пишеш?

— Друкується, під псевдонімом.

— То значить, се ти! Чула я від товаришів, та не йняла віри. Тепер я знаю. Читала все. Ну, що ж! Щасти тобі, Любо! Я се вважаю дуже великим ділом, святим, високим. Пам'ятаєш, як ми вдвох читали Горького, Короленка, Марка Вовчка, Шевченка? Як на нас впливали слова й думки поетів?

— Чекай, Ніно, ти ще й мене в святі запишеш. Я хочу тобі сказати, до речі, в чім лежить, сказати б, «трагедія» мого життя. Здається, писала б і день і ніч. Коли ходжу сама де — стільки в мене образів, думок, слів! Приходжу додому, записати нема коли. Крім всіх хатніх робіт й заняття з дітьми, я заробляю трохи на себе; і ось для себе вже не вистачає часу. Часто я ловлю себе на тім, що під час гри з дітьми думка моя працює над обробленням якої-небудь теми, та в ту хвилину я не можу вглибитися, а потім всі ті образи, ідеї, висновки гублю, бо не можу удержати їх в своїй пам'яті. Найкращий час для праці уранці, від години сьомої-восьмої до півдня, і якраз в сей час я звиваюся по хаті. Встають діти. Умий, одягни, дай їсти, веди на прогулянку... Бався з ними, учи їх, ший на них... Ось вечір. Як полягають, можна б писати, та не та вже голова, не ті сили; втомлена, я найвище щастя бачу в тім, щоб полежати на канапі. А далі й сон. То й мало доводиться мені писати. Часом думаю, що се дилетантство, ота моя писанина. Може, я пишу в вільний час для приємності? Адже в ґрунті се не так. В сім моєму житті. То душа моя живе. Якби я не зв'язала так себе родинним життям, все б, здається, писала, писала. А може, се тільки здається,— засоромлено всміхаючись, увірвала Любов Павлівна.

— Ні, чому ж здається? Я розумію тебе.

— А буває, що й слів нема. Сидиш мов дерево! Хочеться кричати, писати так, щоб нутро переверталось, та нема слів. Один письменник,

---

* Афіни.

до речі, каже таке: що талант не замре ні в яких обставинах... Та не в тім річ. Найгірше ятрить думка: навіщо ся моя писанина? Навіщо всі книжки, що їх пишуть так багато й так марно? Ти подумай, скільки то є книжок зовсім зайвих, бува й шкідливих, а тут ще й мої побільшать сей баласт. Погляньмо ще й так: припустімо, що мої твори будуть геніальні. Та ж найбільший геній не міг і не може життя хоч одної людини перетворити з пекла в рай. Його твори становлять еру в літературі, цікавлять суспільність, викликають сльози на очах, запалюють святий огонь в молодій душі... а всюди, в центрах і закутках, так само душить в своїх обіймах виснажених людей голод, так само тримає їх, озвірілих, в своїх лапах брудне життя, лайки, бійка, розпуста, темрява, *темрява*... так само жорстокі і безжальні ситі. Іноді, як морозом, запече така думка: хоч кров'ю серця свого писати, хоч шматувати душі людей — ні на одну йоту не зменшаться страждання людські.

— Стій, Любо,— се не так!

— Не перебивай мене. Я вже мушу до кінця довести. Тільки дай слово, що до кінця терпляче вислухаєш мене довго, довго...

Ніна поглянула на годинник, потім присунулася ще ближче до приятельки, обняла її і стала гладити по руці. Люба казала далі.

III

— Отже,— кажу,— не зменшаться ні на йоту страждання людські. Ось про сі страждання і хочу я... не люблю говорити про се! Так щось подібне до «мировой скорби», але, знаєш, се щиро, не сентиментально. Завжди погано жили люди, навкруги росли страждання; не почувала їх, помічала, та не *почувала*. А тепер *відчуваю*. Люди дуже страждають. Я часто про се думаю, се навіть кошмаром моїм стало: для чого й через віщо люди *так* страждають? Я так думаю: життя усіх людей повинно бути таким, щоб в нім було якнайменше страждання і якнайбільше щастя. Се — мета. Страждання бувають моральні й матеріальні. Перш усього треба усунути матеріальні; треба, щоб людина не мучилася від голоду й холоду. А потім, щоб людина не задихалася в тісних соціальних і моральних формах, щоб життя людини було свободним, згідним з вимогами природи, гармонійним. Скільки страждань дає умовність, важких моральних страждань! Дуже часто який-то вчинок був би природним і зрозумілим, та умовно він вважається негарним. І ображається почуття людини... Душа страждає. Як одні живі істоти шарпають душі другим живим істотам, особливо малим! Я говорю про дітей. Чисте, прекрасне, вільне душею створіння широко розплющеними очима з цікавістю й захопленням вдивляється у все, що його оточує, хоче пізнати все, вповні й правдиво. А його грубо обривають, йому брешуть, йому лицемірять, не хочуть

бачити та розуміти його власної душі, його природу. На біле говорять чорне. І молоденька душа калічиться, роздвоюється, сумнівається, стогне... А відносини людей в найголовнішій в житті, в подружжі? Тут ціле море страждання. Від знуцання словом, поглядом до глуму й бійки — ціла гама страждання. І потім: всі люди однакові, рівні в природі; розумніші, дурніші, сильніші й слабші, але все-таки всі рівні в своїм праві на життя. Які можуть бути тут кому привілеї, то хіба тільки тому, хто більше обдарований від природи найвищим — розумом. А хіба набита золотом кишеня пустоголової свині дає їй привілеї на панування над бідним, дає право згорда дивитись на свого ж брата-людину? Отут, в сій страшенній умовній нерівності, в сім поділі на благородних панів і чернь — скільки тут морального страждання! А головне голод і холод. Іноді як охопить тебе се! Думаєш про такі важкі й болючі матеріальні страждання людей — і голова не вмщує всіх думок, і серце не може вмістити всього того болю. Почнеш думати: скільки в кожную хвилину страждань на світі? І холодно робиться й тремтиш від жаху: скільки шохвилі лунає стогонів, ллється сліз, скільки вмирає передчасно в муках, з розпукою покидаючи на сім світі своїх безпомічних дітей! З свого куточка, де сиджу часто увечері коло мого столика, я бачу увесь світ. Ось так часто сиджу й дивлюся в простір; очима бачу тільки кімнату свою, але душею обіймаю весь світ: немов анатомований він тут весь передо мною — і всі його болі, хвороби, страждання як на долоні перед моїми духовними очима. І не знаю, куди втекти від сього.

Невже ж се дрібничка — муки світу цілого? О, я дивлюся на все, що робиться навколо, так, наче б я пожила вже певний час в ідеальній країні, де немає ні голоду, ні гніту, аніяких страждань, де все нормальне, гарне, радісне, ясне, гармонійне. І ось я дивуюся й мучуся від того, що тут все зовсім не так діється, як треба для щастя людей. Страждання...— м'яко-сумовитим згуком вирвалося з грудей Любові Павлівни.— А його колись не буде. Так хочу, щоб його не було. Тільки чи ж може існувати людина без страждання? Може, люди тільки й удосконалюються стражданням? Може, воно їх робить кращими? Але се, мабуть, не так. Я ще буду думати над сим. Ми всі, що маємо над головою дах, а в печі трохи гарячого на обід, теплі ковдри — ми щасливі; і всякий, хто з нас скаржиться на свою долю — несправедливий егоїст,— так думаю я часом. Він не зазнав найгіршого з страждань: фізичного. Всі моральні страждання ніщо перед сим головним і найбільшим. Адже серед голоди менше морального страждання, бо за фізичним він вже не відчуває морального. Се все не дає мені жити. Лякає мене, гнітить мене життя. Ти подумай, ти відчуй: жити в теплій хаті, їсти... Ходити по великих магазинах, бачити там гори шинок, ковбас, хліба, купи матерій, хутра, вати і... углядіти маленьку дівчинку, що хапає перехожих за поли, випрохуючи копійчку.

Ось їй пані, багато вбрана, сідаючи у власний екіпаж, кричить: «Убийся ти вон!» Другу дівчинку, яку поліцейський веде до участку, бо надто докучає перехожим; вона кидається втікати, кричучи, як налякане звірятко... Або хлопчика-каліку, всього покрученого, понівеченого, — він цілий день пересовується вулицею за копійчку. Бачити дитину в руках п'яної матері — холодну й голодну, — яка вже не кричить, а дивиться тільки запитуючо-великими, ясними очима. Глянула я раз у ті очі. Жах обняв мене — мов у безодню падаю. Поза очима в сеї маленької людини є душа, а яка прекрасна, яка цінна дитяча душа. Се основа світу, се саме життя. З сеї ніжної квітки-душі утворюється все людство. Яке б воно могло бути! Але ніжна квітка калічиться, нівечиться, шарпається, в'яне, а оболонка її мучиться. Дитячі страждання, як се страшно! Маленьке створіння могло б усміхнутися весело: трохи тільки йому тепла, їжі, ніжності; радісно всміхнулося б воно, ожило б. А воно корчиться з голоду й холоду, задихається в смороді, плаче від бійки і тільки дивиться своїми великими чистими очима, наче питає: навіщо се все? І що таке його існування? О, прокляте таке життя! Краще тим, хто вмирає! А разом з тим, яка краса життя, самий чистий факт життя. І ось два питання вирости в мене: перше — де шлях до того прекрасного, свобідного життя, яке повинно бути для людей? Як усунути нікому не потрібні муки? Друге: яке ж воно мусить бути у всій своїй повноті, у всіх деталях, се прекрасне життя? Зараз я знаю лише те: треба, щоб люди не були голодні, не мерзли, не були зв'язані нитками умовностей. Припустимо се все є. Що тоді треба людям? Що вони будуть робити? Нічого не знаю. А тепер навпаки: припустимо, що я все знаю: як люди будуть жити в будучині, що вони будуть робити (бо тепер же роблять вони щось, і все, що роблять, зводиться до боротьби за існування); тоді я не знаю: де шлях?.. Що робити, щоб привести людство швидше до того гарного життя? Ось уяви собі ту дівчину, що хапає за поли пишних пань і за се сидить в участку. Яке її життя дома? Можу я їй допомогти? Ні! І се «ні» таке страшне, що жити страшно. Воно може спонукати до праці, до боротьби... да, се так! Я, інші — ми будемо боротися, щоб в будучині не було таких нещасних дітей. Але ж чи се потрібно? Чи й без нашої праці «еволюція», хід історичного й економічного розвою не зробить свого діла? Чи не опинимося ми в становищі мухи на рогах у бика — «і ми орали»... А як і без наших зусиль та жертв настане за тисячу літ добро й щастя на землі?

— Але як хто не може сидіти, склавши руки? Не кажучи вже про те, що й люди стихійно творять історію...

— Ну, то най той і робить! А я не можу! Я б робила, працювала б невтомно, якби під моїми пальцями болото й бруд перетворювались в чисті, сухі обшири, а на гнійних, чорних дірах заблищали запашні квітки. Я б працювала... Чого б не зробила я, якби зараз, на моїх очах

дівчинка ся мала піти не в брудну, холодну яму, де її чекають стусани та лайка, а в чисту, теплу кімнатку, де тиша й ніжність.

— Бачу тепер весь твій скептицизм і сумніви,— тихо сказала Ніна,— се мене лякає. Навіть трохи ненормальним видається. Люди ж повинні мати здорову душу, і на всі тяжкі враження відгукуватися розумом, а не самим тільки серцем. На вид чужих страждань не плакати, не стогнати, склавши руки, а робити щось...

— Як віриш, що можеш допомогти...

— ...Або плюнути на все і жити своїм життям. Інакше — один вихід...

— Мотузок? Я й сама давно так думаю.

— Щось подібне.

— Також для зменшення суми людських страждань? З усім, що ти зараз сказала, згоджуюсь. Тільки ось що. Коли серце моє розривається від безмежного страждання людського, я не йду на ту «працю», на боротьбу за пригнічених та голодних, бо не вірю, щоб від того хоч на одну годину припинилося страждання на землі. Вся ся боротьба за щастя людей — се ошукання самих себе: люди борються, працюють, віддають всі свої сили, всю душу,— і се лише для того, щоб заспокоїти себе, щоб наповнити своє життя. Бо світ все так само страждає від економічних, соціальних та інших умов. Я і не можу реагувати на всі болючі факти життя quasi * боротьбою, бо мене й тоді так само переслідуватиме стогін. Заспокоюватись тим, що я здобуваю щастя для своїх праправнуків не можу: вони й так його матимуть, коли надійде час справжнього ладу й щастя на землі; ні наблизити його, ні побільшити ми не маємо спромоги й сили!

— Ну, одне слово, ти не можеш працювати в ім'я budouчого, бо ни́ніше пригнічує й знесилює тебе. А скажи, для чого й від чого ти пишеш?

— Як тобі се пояснити? Не знаю чому, не знаю — для чого. Врятувати землю, у всякім разі, не сподіваюсь. Пишеться — тому й пишу. А як сказати чому? Списую на папір образи й думки з душі моєї, як не можу вже їх довше в собі носити. Потроху я додумалась до того, що вся моя писанина, чи там, мовляв, творчість душі моєї — се теж один з способів забути ся, щоб не відчувати так тонко всесвітнього страждання, як і алкоголь, карти, бонвіванство та подібне. Бо чи ж не було так: пишеш, і щось охоплює тебе, підносить на світозарних крилах в височінь, легше дихається тобі, забуваєш усе на світі... мов у чарах, яких живеш, на хвилину, правда. Пишу і буду писати інстинктивно; але я не вірю в те, щоб сим я зробила велику користь людям. Всім, хто страждає, хто вмирає з голоду, рішуче байдуже, чи ходитиму я щодня до театру, чи писатиму коло свого столу сумні уривки з моєї

---

* Псевдоборотьбою (фр.).

душі; байдуже їм і те, чи сидітиму я зараз в тюрмі, чи піду танцювати та пити вино.

— Байдуже, коли ти береш абстракцію — суму всесвітніх страждань, а не конкретні страждання окремої людини! — палко заперечила Ніна.

— Не переривай!.. І саме те, що я пишу, чи не найчистіший се егоїзм — хвилі творчості, що утіхою душу напоюють? Так, література — свята праця, читаю в твоїх очах,— призначена служити вищим цілям. А кому потрібні мої писання? До чого вони, хоч би й мали справді літературну вартість? Література має велике значення для культурного розвою людей, для прогресу й таке інше. Так, так, але яке значення має вона для голодного мужика? Тут, бач, вже мужик — конкретний предмет, а прогрес — абстракція.

— Чекай, Любо! Ти мене просто приголомшуєш! Важко навіть розібратися у всім, що ти говориш! Така мішанина фантазії й дійсності, аналізуванія й погостреного почуття.

— Я й сама часом не можу в собі розібратися, ради собі дати не можу. І взагалі я в собі спостерігаю наче дві істоти. Одна — мати, жінка, соціальна одиниця сучасного життя. І як така, я стихійно живу як звичайна пересічна людина. Але друге моє «я» стежить завжди за першим, дивиться на світ об'єктивно, живе окремим, своєрідним життям. Воно аналізує всі вчинки мого першого «я», воно вдвляється в глибіню життя.

Зажурено, співчуваюче озвалася Ніна:

— Тебе роз'їдає аналіз, моя гарна; той скептицизм, що в зародку був десять років тому, розвинувся і прибрав велетенські розміри. Тому ти не можеш віддатися тому, чому я віддалася. Та ще й тому, я думаю, що ти не до того призначена. Роби те, що тобі душа велить,— захоплючись, раптово піднесла голос Ніна.— Пишеш? Пиши! І інакше не може бути. І проте ти мимохіть причинишся до всесвітньої праці духа. А *дух переможе колись*.

— Знов те «колись»!

— Се навіть по-дитячому якось — ненавидіти се слово. Ти наче хора на короткозорість, ти все хочеш бачити тут, коло себе, а не думаєш, що воно минеться й настане інше, люди побачать його, для них воно прийде, краще життя...

— Так воно прийде без твоїх жертв, без твоєї праці...

— У тебе уперто се повторюється. То ти кажеш: нащо наша праця світові? Чи стане кому-небудь легше від неї? Люди самі одержать щастя, коли *надійде час* щастя для всіх на землі: ні наблизити, ні віддалити його ми не можемо. А я думаю, се не так. Що таке щастя? Абсолютного щастя нема. І думаю я, що ми можемо побільшувати щастя людям кожним своїм словом, кожним вчинком,— не тільки в прийдешності, а й тепер можемо ми життя прикрасити. Боротьба за

будуче щастя — се боротьба за сьогоднішнє щастя, бо з кожним її кроком людям краще і морально й матеріально. Робітник береться за поліпшення нинішнього свого життя, і кожний крок наперед в сім напрямі є для нього щастя в порівнянні до того, що він мав.

— Так, Ніно, але се його сфера, його життя, а ми... як же ми до сього пришиті, «безпочвенні інтелігенти». Для нас ся вузька сфера щоденної боротьби за хліб і людську гідність розширюється. За прийдешнє щастя, нормальне життя для всіх — для босяка, для жебрака, для мужика, для жінки, дитини, всіх страждучих... за «царство духа» боремося ми! Ось тут і сумніви.

— Як ж можуть бути сумніви? Се «царство духа» може настати тільки після щоденної боротьби за матеріальне поліпшення і справедливість для всіх, після перемоги робітничого класу. Ось одне за друге й чіпляється. І як ти щохвилі боротимешся зо всім, що не наше, що не нормальне, що гидке, — і сього досить. А страждання, якого ти не можеш виносити... Знаєш, я думаю, що як більше його, як сильніше воно, то се й краще — швидше воно скінчиться. Що гірше, то ліпше... Пам'ятаєш, в Надсона:

Друг мой, брат мой, усталый, страдающий брат,
Кто б ты ни был, не падай душою:
Пусть неправда и зло полновластно царят
Над омытой слезами землею,
Пусть разбит и поруган святой идеал
И струится нсвинная кровь:
Верь,— настанет пора — и погибнет Ваал,
И вернется на землю любовь!
Не в терновом венце, не под гнетом цепей,
Не с крестом на согбенных плечах,
В мир придет она в силе и славе своей
С ярким светочем счастья в руках.
И не будет на свете ни слез, ни вражды,
Ни бескrestных могил, ни рабов,
Ни нужды беспросветной, мертвящей нужды,
Ни меча, ни позорных столбов.
О мой друг! Не мечта этот светлый приход,
Не пустая надежда одна:
Оглянись,— зло вокруг чересчур уж гнетет,
Ночь вокруг чересчур уж темна!
Мир устанет от мук, захлебнется в крови,
Утомится безумной борьбой
И поднимет к любви, к беззаветной любви
Очи, полные скорбной мольбой.

— «Мир устанет от мук, захлебнется в крови», — повторила Любов Павлівна й здригнулася. — Ти віриш, що так і треба; ти за далеким не звертаєш уваги на близьке.

— Так, я вірю. Пам'ятаєш, у письменника говорить дівчина: «Холод, голод, ненависть, глум, ганьба, образа, тюрма, хвороба, неминуча

смерть» і таке інше не зупинили б її на порозі того шляху, який вона вибрала. І якби вона «мусила зневіритися в тім, чому вірить тепер, мусила дійти до думки, що помилилася і дурнісінько загубила своє молоде життя,— то знов пішла б на сей шлях».

— Велика віра твоя,— зворушено прошептала Любов Павлівна.

— Най вона й тобі передається,— так само відповіла їй Ніна і енергійно додала: а поки роби те, чого душа вимагає і до чого є здібність.

— А як я нічого не маю?

— Маєш; інакше квочкою була б: виводила б дітей і нічим не гризлася б.

Сиділи над кручею, обнявшись.

— Пізно вже,— шептала Ніна.— Гляди, на горбочках туман біліє... Дніпро захолов. Розходитись треба, мене чекають.— Подивилася Ніна на годинник і сховала.

Розширеними очима впивала Дніпро.

— Он бач, на заводі димар,— казала.— Який дим іде з нього. При виході один стовп, а ось уже ділиться надвоє: один направо, другий наліво; один рівно до неба, другий вигинається, крутиться, виводить фантастичні зигзаги. То немов би шляхи наші. Ішли укупі, нібито були злиті в одне ціле — і розійшлися. Ну, прощай же, моя гарна.— Вона поцілувала Любов Павлівну, яка припала до неї, стиснула їй руки і хутко пішла геть.

За хвилину спускалася вже східцями до пам'ятника.

— Ні-но! — полетіло їй навздогін ніжно, благаюче. Любов Павлівна стояла якраз над Ніною і, схилившись, дивилася на неї.

— Що? — підвела голову Ніна і, не дочекавшись відповіді, усмінулася й сказала:

— Пам'ятай, Любо: а *дух переможе колісь*.— І вже зникла зовсім.

Любов Павлівна стояла, зажурено дивлячись туди, де її вже не було.

Вниз марило місто, темнів Дніпро.

Київ, 1910 р.

БІЛЯ РОДИННОГО ВОГНИЩА

— А рак усе лізе та лізе та зліз на піч, та: «А я рак-неборак, як ущипну — буде знак!» Та як ущипне козу клешнями...

Три пари очей, блискучих, цікавих, прикипіли до обличчя матері, що читала казку про козу-дерезу; непорушно, притулившись до мами, сиділи діти; стиха дихали, боячись пропустити що-небудь.

Сиділи вони всі в кабінеті тата, в тім його улюбленім куточку, де була канапа; сам тато писав щось біля столу.

І було щось зворушливе, наївно-прекрасне в сій групі дітей, що обліпили свою маму й ловили кожне її слово. Відблиск огню в каміні фантастично освітлював їх, і весь кабінет, з його простими меблями і серйозністю, немов ожив, наповнився м'якістю, тишею, спокоєм. Се був малюнок артиста-маляра — ся група перед каміном — малюнок, писаний м'якими ніжними тонами, «хвилини тихого щастя».

— Наче я чую кроки на сходах,— перервала Ольга Петрівна свою казку.

Діти поворушилися і почали прислухатися. Найстарша, семилітня Олюня теж впевняла:

— І я чую, і я. Наче хтось іде.

— Та ні, серце, то тобі здається так,— сказав Павло Олександрович, відриваючись від роботи та прислухаючись.— Тихо. Нічого не чутно...

— Ну, тихо, то читаймо далі,— взяла книжку Ольга Петрівна.

Діти знов притулилися до неї.

— Коза як замекала та з печі, та з хати — побігла, тільки видно! От тоді зайчик радий, прийшов у хатку...

— Павле Олександровичу, там до вас поліцейський прийшов,— з'явилася на порозі мати Ольги Петрівни і порушила тихомирну атмосферу кабінету.

Ольга Петрівна поклала книжку і подивилась, здивована, на чоловіка.

— Поліцейський, кажете? — встав Павло Олександрович і, повернувшись до жінки, відповів їй тим самим поглядом.— Де він? — і вийшов за старою в передпокій.

— Мамочко, далі, скінчи нам,— просила семилітня Олюня.

— Мамочко, читай, читай,— смикали за сукню меншенькі діти.

— Зараз, зачекайте,— вмовляла Ольга Петрівна, прислухаючись до розмови в передпокої.

— Ви В-ий? Ось записка від діжурного надзирателя. Просять прийти в участок.

— Ага, так. Прийду.

Двері замкнулись.

В кабінет увійшов Павло Олександрович.

— Треба йти.— І почав збиратись.

Ольга Петрівна взялася за книжку, перемагаючи себе; серце її тривожно тьохкало, в голові потьмарилося.

— Ну ось, зайчик радий, прийшов у хатку та так уже ракові дякує... Та й став жити в своїй хатці.

— Іду вже, Олю, зачини двері.

Увільнивши сукню від пальчиків, що вчепилися в неї, вийшла Ольга Петрівна за чоловіком у передпокій.

— Там, слухай, Олю, книжки віднеси десь з нижньої полиці, як довго не буде мене... і в себе перешукай все, почистись.

— Хіба що? Чого кличуть?

— Та хто його знає. Написано «по спешному делу».

— Дивно,— з прихованим хвилюванням сказала Ольга Петрівна.— Що ж то за справа така пильна може бути?

— Поліція має багато різних пильних справ; от хоч би ввіймати такого злочинця, як я,— спробував пожартувати Павло Олександрович спокійним голосом, але голос увірвався йому.

— То могли б сюди прийти...

— Ну то, бач, нема чого й боятися... Вже йду; у всякім разі — держи себе в руках.— І стукнув дверима.

«Держи себе в руках»,— всміхнулася Ольга Петрівна, вертаючись до дітей.— Та й, певно, нічого такого не буде».

— Ну, діти, тихо,— вільно й голосно заговорила вона, вертаючися в кабінет.

— А де тато пішов? — запитали всі діти враз.

— До одного чоловіка йому треба.

— Швидко прийде?

— Мабуть, швидко.

— Мамуню, почитай же нам ще, ти обіцяла про лиску, котика й півника.

Почала Ольга Петрівна гортати сторінки.

На превелику силу се робила. Щось їй тиснуло груди, підкочувалось під горло, і відчула, що несла їй далі читати.

— Не буду вже сьогодні читати вам, дітки; втомилася,— скільки могла спокійно сказала вона дітям.— Та, здається, час вже й вечеряти швидко. Ось ви позбирайте всі свої забавки гарненько в своїй хаті, а я піду вечерю лагодити.

— Ну добре, мамуню,— сказала старша дівчинка.— А завтра прочитаєш нам ту казочку і ще одну.

— Прочитаю.

Хотілося швидше вже покласти дітей спати, лишитися самій із своїми думками. Та й книжки треба віднести, як не повернеться швидко чоловік. Нервово тремтіння охопило Ольгу Петрівну, хоч як силкувалася приховувати неспокій. Те саме нервово тремтіння, яке зв'язано було з трісками, коли вдиралися до хати люди й переривали геть чисто все. І хотіла перемогти себе Ольга Петрівна.

Напружено прислухалася до звуків на сходах — чи йде хто? І чи один, чи ціла валка? * Все хотіла глянути на годинник, та пообіцяла собі, що не гляне, доки діти не поспнуть.

---

* Група (діал.).

«Хіба справді турбуюся? Ні, ані трішечки... Знайома річ, не звикати. Арештують, то й арештують»,— заспокоює себе Ольга Петрівна.

Стежить за дітьми, ділить їм страву, відповідає на їхні питання, спокійно, ніжно, а сама все мимохіть надслухає.

«І чому так довго нема його?» — тривожно говорить в ній один голос.

«Але якби вже хотіли арештувати, прийшли б самі, не посилали по нього»,— впевняє інший голос.

«Від «них» усього можна чекати»,— застукотіло налякане серце.

«Книжки треба віднести, як тільки діти поснуть. В себе все передивитись»,— механічно снують думки в голові Ольги Петрівни.

«Невже ж він не вернеться? — стискається серце.— Знов старе, давно знайоме... Сидіння, допити... А тут діти. Що ж вона буде з дітьми робити? А як її заберуть? Прийдуть вночі, налякають дітей, в їх ліжках шукатимуть...»

Здригнулася.

— Мамочко-о, ми вже повмивалися, вже будемо спатки,— оточили її діти.

Перецілувала всіх і пішла з ними до спальні. Старшенька сама роздяглася, менших Ольга Петрівна роздягла й поклала. За кілька хвилин вже було тихо, діти спали.

Ходить Ольга Петрівна, збирає книжки до купи, що віднести їх треба. І все уявляється їй, як знов труситимуть.

«Що ж, не первина! Призвичаєні»,— підбадьорювала вона себе.

А нервова пропасниця тіпала нею.

«Дітей вночі збудять... Переріють їх ліжка, заберуть її, діти самі лишаться»,— мучили Ольгу Петрівну думки.

«Ну що ж,— раптом щось сильне й гаряче увійшло в її душу і зміцнило її,— усунути сього не можна. Так мусить бути, таке життя. Хіба ж я, наприклад, відмовлюся від своїх поглядів, зречуся своїх думок, як мені пообіцяють, що дадуть спокій зовсім?»

Ні, ні!

Така я єсть; і можу бути тільки такою, якою я є. Для спокійного життя не хочу міняти свого життя та й не можу. Я в таборі непримиренних. Маю певні ідеали добра й справедливості, маю певні бажання. І нехай хоч що хочуть мені зроблять, все лишуся такою.

Трус збудить дітей, налякані личка їх запитливо на маму подивляться. Се тяжко, несказанно тяжко. Але се необхідно. *Треба се пережити.* Потім, може, в'язниця, бідування з дітьми. І се все *треба пережити*, раз що ми такі — непримиренні».

Очі блиснули у Ольги Петрівни.

«Се боротьба, повсякчасна боротьба, і треба загартовувати себе. Сміливо треба глянути в очі небезпеці, спробувати себе. О, як гарно буде, як не підупаде дух в рішучий момент!»

Дзвінок.

Побігла Ольга Петрівна до дверей.

— Се ти? — здивовано й розчаровано протягла вона, дивлячись на чоловіка, що хутенько роздягався.

— А ти незадоволена, чи що? — сміючись, обняв і розцілував її Павло Олександрович.— Бач, і нічого не трапилось. Викликали, щоб опізнав одного босяка, тямши, того, що до нас приходив, і ти обідать йому давала, а я одіж дав? Я ще розповідав тобі тоді, що він був вчителем і мав землю, спився, прогнали його з посади, продав землю і пропив гроші. Отсе ж його взяли на вулиці чи п'яного, чи слабого і не йняли віри, що паспорт, який має при собі, справді належить йому. Ну він і послався на мене. Тепер, як я посвідчив, що він справді той, за кого себе видає, його до шпиталу візьмуть... Так, так, моя Олюню, не жури-ся вже. Що з тобою? Чому збентежена?

Кинулася йому на ший Ольга Петрівна і прошепотіла:

— Я дуже рада, що ти вернувся; але я думала, що се поліція, і хотіла себе перевірити, чи не страшно мені буде її зустріти, чи не задрижить душа моя. Отсе, як ти вийшов, так тяжко мені було, так серце тремтіло на думку: а що як його візьмуть? А що як прийдуть вночі, а що як налякають дітей? А що як посадять надовго? І ось поволі відчула я, що се вже нічого, що так *мусить* бути, якщо ми хочемо бути самими собою, і що треба тільки в рішучі хвили перемогти свої нерви. І ось я була готова до бою і радо перевірила б себе...

— А тут прийшов я, і все розбилося! Ех ти, моя мрійниця маленька,— поцілував її чоловік і пішов у кабінет. З порога він ще гукнув:

— Олю, приготуй же мені чай.

А Ольга Петрівна пішла до дітей, перецілувала їх і ще довго-довго задумано ходила по хаті, глибоко поринувши в свої думки.

Київ, 1911 р.

З ЛІТОПІСУ МЕБЛЬОВАНИХ ПОКОЇВ ПАНІ БІЛЕЦЬКОЇ

Пан Вурліх та пан Венцзеловський посварились. О, як посварились!

Ця чутка лігала по всіх мебльованих покоях пані Білецької і дуже цікавила населення їх, що так звикло до спокійного, тихомирного життя в цій патріархальній затишній садибі.

Це був дійсно патріархальний тихий куточок, схожий на провінцію,— ця садиба.

Людина, що уперше трапляла до садиби № 14 на центральній вулиці цього великого красного українського міста, здивовано зупинялась,

озиралась, оглядала всі ці маленькі одноповерхові будиночки, розкидані по великому подвір'ї, чепурненькі палісадники і йшла до двірника, щоб за його поміттю відшукати якогось пана N. або пані Z. Біля брами висіла чорна дошка, де записані були всі, хто жив у цій садибі, але аж сорок квартир значилось на дошці. А де ж бо вони могли вміститись, ці сорок квартир в п'яти одноповерхових будиночках? Та двірник підводив одвідувача до дверей, де зовсім реально значилось «№ 39», то значить, могло бути й сорок квартир.

Але ці квартири були кожна з одної кімнати.

Пані Білецька мала повний величезний сарай старих меблів і могла обставити всі кімнати в своїх будинках, і ще мала пані Білецька старесеньку маму — нездужала вже й ходити, — яка не дозволяла ніяких значних перемін в садибі. Боже борони — ламати старі будинки й будувати нові! Боже борони що-будь ламати, рубати! А на квартири в стареньких, низеньких будиночках, покривлених, непоказних, мало було охочих, ось і приладила пані Білецька всі кімнати під «покої мебльовані».

Знайшлись любителі тиші, патріархальності, затишку цих чистеньких старих будиночків і всього ансамблю їх — з старовинними витертими гравюрами, десятипудовими комодами й кріслами, з сивою — в буклях — високою величною пані господинею, з широкими, розкидистими липами в садочку. І пані — переважно самітні, старенькі — з мопсами, болонками та кицями, панки — з солідною лисиною й пенсією і таким же черевом роками жили в покоях мебльованих пані Білецької.

Змігродський, Лерхе, Венцеловський, Манецька, Вурліх, Мунте — такі й подібні їм прізвища стояли на чорній дошці біля брами. Мало не всі квартиранти пані Білецької були поляки, французи, німці і, як і пані господиня, католики. «Руських», російської мови не чути було у подвір'ї, бо двоє панків, що могли б ще зійти за «руських», були українці і своєю балакюмою доповнювали мішанину мов.

Жили в покоях пані Білецької вчителі та вчительки мов, музики, акушерки, пенсіонери, урядовці. Часом трапиться студент який, але звичайно довго не засиджується.

Найприємніші й найдорожчі покої були в останньому, довгому, блакитному будиночку, що в садочку був. Тут жила найпорядніша і найсолідніша публіка — старенькі панки і такі ж старісінькі пані.

В блакитному будинку населення не мінялось уже багато років. Була це публіка, яку не легко підняти з місця — з її пташками в клітках, мопсами, котами, з її прив'язаністю до місця.

Був навіть такий факт, помітний в літописах цієї космополітичної садиби. Старенька пані Манецька — удовиця з пенсіоном, що прожила в одній кімнаті в блакитному будиночку вже п'ятнадцять років, розпродала своє майно, взяла клітку з канарками і бридкого товстого мопса

та й поїхала до сина, який давно вже хотів упокоїти її старість в родині своїй.

Але марні бажання... марні заходи. За півроку, з початком весни, повернулася вісімдесятилітня пані Манецька з птахами та мопсом до старого лігва.

Ще одна пані, акушерка Мунте, пробувала збунтуватись і невдоволена з киці сусідки-француженки, з киці, що кілька разів подряпала її болонку, покинула старе гніздо. Зняла з дверей величезну вівіску, напакувала на віз старе дзеркало, ширми, три горщики з квітами, вісім картонок з капелюхами, клітку з папугою і кошик з болонкою та й попрощалася з садибою № 14. Два місяці її вівіска, вичищена, блискуча, висіла біля входу високого, нового дому на тій же центральній вулиці, поки нарешті не повернулася на старе місце — на двері блакитного будиночка в садибі № 14.

Та й справді, куди можна було втекти з блакитного будинку? Де можна було держати мопсів, болонок, виводити їх у садочок, на подвір'я і самим виходити в пеньюарах? Де можна було часом не платити грошей? Де можна було, нарешті, почувати себе як дома?

І пан Вурліх та пан Венцзеловський (єдині представники прекрасної статі в блакитному будиночку), хоч і не тримали мопсів і не мали охоти шпацірувати в пеньюарах, відчували це і навіть не пробували рипатись із своїх лігов, як ті нерозважні пані Манецька та Мунте. Кімнати цих обох панів виходили вікнами у садок. Ну, а де ж би інде такої благодаті знайти? Липа, чудова стара липа і бузок, і лілії, і рожі. Де його таке знайдеш? Де? Та ще де міг би пан Венцзеловський в халаті своєму турецькому, з червоною фескою на голові походжати по садочку? А панові Вурліху де б щодня чистили всі його пишні убрання? Ні, сиди та й не рипайсь.

І навіть посварившись, ці двоє панів жили в сусідстві і не думали міняти кімнати, такий магнетизм був у блакитному будиночку і у всьому його ансамблі.

Вороги тільки перестали говорити один до одного і здоровкатись. А раніш дня не могли перебути, щоб не набалакатись.

Венцзеловський йде ранком на службу. Вурліх — одставний учитель німецької мови — на прохід, потім дещо купити, обідає. Венцзеловський приходить із служби по четвертій вже пообідавши — і приятелі укупі. П'ють чай, пиво, гомонять.

Теми в них для розмов різноманітні: злоби дня, недуги, новини, свої жалі. Часто-густо про жінок.

— Ах, якби пан знав, як-то ті жінки мені надокучають. Лізуть до мене, чогось їм треба від мене, — не одібі'єшя! І коли вони дадуть мені спокій? — ремствував червонопикий, червононосий товстий Венцзеловський, лежачи черевом догори на софі в своїй хаті, в незмінному халаті, з люлькою в руці.

Він чомусь уявляв собі, що всі жінки в нього закохуються. Це була його манія.

— Нема тварі, огиднішої за жінку,— вторував Вурліх, здоровий старий з чудовим кольором лица і блакитними масляними очима, що вигідно одтінювались білою довгою бородою.

— Не терплю жінок,— затягуючись, з притиском мовив Венцзеловський.

— Не зношу жінок: пекельно-лукаві створіння,— піддавав Вурліх, який ще цього ранку стояв на своєму звичайному місці біля жіночої гімназії і їв очима гімназисток.

— Настирливі, нахабні...— бубонів собі під ніс Венцзеловський.— І чого лізуть?

— Лицемірки, мавпи, брехухи...— казав Вурліх, обмірковуючи, чи надіти йому на вечірню прогулянку блакитні штани, чи, може, не варто.

О, ці блакитні штани!

Пан Вурліх дуже займався своїм туалетом. Мав силу всяких убрань на кожний сезон і demi-сезон. І дбав завсігди, щоб виглядати як справжній джентльмен. Як вищу елегантність справив собі недавно блакитні штани і вважав, що дуже вони йому до лица.

Коли уперше вийшов у блакитних штанах (і чорному смокінгу), пані, що гуляли на подвір'ї, оглянули його так гостро й проникливо, що він змішавсь. І щоб не виявити свого хвилювання (боявся старий кавалер за свої блакитні штани), він звернувся до пані господині Білецької, що у всій красі своїх срібних буклів, у шовковій чорній сукні спиралась на палицю.

— Який народ у вас... все шахраї, злодії, вся прислуга.

— Як?

— Що сталось?

— Що?

Загомоніли пані Білецька, акушерка Мунте в червоному пеньюарі з розкуйовдженим волоссям і Манецька, що з мопсом гуляла.

— А ваш Іван,— до Білецької каже Вурліх,— украв у мене газету. Лежала під ліжком стара газета, і ось нема. Хто її взяв? Іван, коли порядкував у покої...

— Ха-ха-ха,— зареготалась акушерка Мунте, і всі стрічки на її голові застрибали,— стару газету вкрали... ха-ха.

Манецька тільки плечима здвигнула.

— Та вам шкодить так хвилюватись,— зауважила пані господиня.— Побережіть своє здоров'я. Хвилювання вам пошкодить.

— О, ні, мені це не шкодить,— бадьоро заперечив Вурліх.— О, ні, це мені тільки здорово.— І поплескав себе по грудях, по череву самовдоволено, повернувся перед панями.— Хо-хо-хо, це мені тільки здо-

І пішов.

Пані гостро засудили цей вибрик. Бо що ж це таке?

Це ж непристойність — так вихваляться перед панями.

— Та й він має претензію; він думає, що його всі жінки люблять, що він подобається, і пишається,— сказала пані Білецька.

— Старий осел,— гукнула експансивна акушерка Мунте.

— А ви знаєте, який він? Ще як був учителем в гімназії, то любив гарненьких учениць, гладив їх по руках, по лицю. Коли директор прикликав його і докоряв за це, він сказав: «Та це я по-батьківськи»...

— Бачите, який. Ах він — стара миша. Циліндр, смокінг... ач який,— обурено хитала головою пані Манецька.

Це так ніби «клуб» склався в садочку або в подвір'ї. Зберуться кілька пань і заведуть розмови. Навесні особливо гамірно було. Виповзають старенькі з своїх куточків і гомонять.

А то і восени заворушення велике було. Це в 1905 році. Сходились старожили ввечері на подвір'я, обговорюють новини.

— А що чувати в місті? — питає пані Манецька, яка не виходить нікуди і нічого не знає.

— Ах, моя пані,— патетично скрикує акушерка Мунте, котра щойно повернулася з міста в одному з своїх аршинних капелюхів.— То такий там грохит, такий рух. Ах, голова болить.

— Ось наближається війна. Сьогодні в газеті читав,— бубонить пан Венцзеловський, стоячи побіч в плащі поверх турецького халата, і відходить.

— Ах, ах,— скрикує акушерка і звертається до старої дебелой вчительки-француженки, що тримає в руках кицю.

— Який страх!

— Певне, бреше, стара бестія,— муркоче Вурліх, поважно проходячи повз Венцзеловського з погордливим виглядом.

Всі пані насторожились: то ж ці пані в сварці від учорашнього вечора.

II

Та сварка скоїлась зовсім не так, як це переказувалось вже на другий день по всіх мебльованих покоях пані Білецької. Не було нічого страшного, фантастичного. Все сталося просто й логічно.

П'ять років, день у день жили сусіди приязно. Щодня одвідували один одного, щодня вели розмови про те, про інше, про жінок — з усякими варіаціями. Венцзеловський все дужче запивав і дужче йому уявлялось, що жінки до нього чіпляються. А Вурліх довше простоював біля жіночої гімназії і дужче лаяв жінок.

— Старі мавпи,— пускав він на адресу старих сусідок особисто.— О, всі жінки однакові. Вони мене люблять, але я... ніколи... нізащо...

Часом як Венцеловський до вечора вип'є і всю горілку, і все пиво та й ще йому мало, посилає позичити пляшку пива до Вурліха. Вурліх завжди з охотою виручає сусіду.

— Що? Вже замало звичайної порції, га? Ну на, бери,— суне він пляшку в руки слугі.

Але... все на цім світі має свій кінець.

Осіннього, не дуже-то чудового вечора пан Венцеловський лежав на софі в халаті і пахвав люлькою.

— Ні, цього вже не буде, вибачайте... Назад не вертається історія, ні! — І стукнув люлькою по столу.

— Але це щось неможливе... недоволене, незаконне,— злісно казав Вурліх, сидячи в м'якому, старовинному, десятипудовому кріслі пані Білецької.— Чого вони хочуть? Що це буде? Насамперед, потрібен порядок... А ці молоконоси...

— Але ж вони хочуть, щоб краще було...

— Мені й так добре!

— ...Жертвують собою...— хвилювався Венцеловський.

— Нехай не жертвують, а сидять дома, сидять тихо, не ламають порядку,— уперто й тупо твердив Вурліх.

— Та ну вас до дідька з вашими порядками... Який тут в біса порядок! Вони ж хочуть кращого ладу, хочуть кращого порядку,— кричав Венцеловський.

— Лайдаки вони... вчитись не хочуть.

— А ви — старий дурню! — крикнув розлючено Венцеловський, схопивсь із софи і сердито вийшов із своєї кімнати.

Вурліх поволеньки підвівсь і побрів до себе з олімпійськи-погордливим виглядом. І з того часу кожний удавав, ніби нема в нього ніякого сусіди.

Тільки часом вже знудившись дуже запалювались ненавистю і жалілись пані господині:

— І коли вже нарешті пані вижене того навіженого?

— Коли б уже пані викинула цього п'яницю!

Вурліх вже двічі на день стояв біля жіночої гімназії, такий солідний в своїм циліндрі з дбайливо розчісаною бородою. По обіді то читав і перечитував старі газети, то розглядав себе в люстро, приміряючи капелюхи, кепі, циліндр, шапку — що йому більше до лиця? Ходив по хаті, муркотів щось, зачувши рух в кімнаті сусіди. Нарешті сідав при столі, витягав карти і розкладав пасьянс.

Венцеловський по службі й по обіді влазив у свій турецький халат і стояв якийсь час перед вікном, любуючись то зимовим краєвидом, то зеленню садочка, потім лягав на софу величезним черевом угору, діставав з-під софи люльку й книгу. Час від часу засовував руку під софу, намацував там пляшку й тягнув з неї.

До ночі був уже добре п'яний і рано засипав.

— Пане, то дуже нездорово — так жити,— сказала йому одного весняного ранку пані Білецька, зустрівши його самого в садочку.— Що то собі пан мислить?

— То швидше мене диявол вхопить,— відповів Венцзеловський.— Тільки ось що я прошу в ласкавої пані. Поховайте мене в саду, під вікном, щоб надо мною липа зеленіла і соловейко навесні співав.

— Та ви поет, пане. І покиньте думки про смерть. Дбайте про себе. А то такий пристойний кавалер і так себе занедбати.

Сиві буклі колихались на голові пані Білецької; вся її делікатна по-стать, шляхетне лице виявляли докір панові Венцзеловському.

— І якби пан знав...— вела вона далі.— Є одна така пані... вона б хотіла вийти заміж... О, гарна пані...

Венцзеловський погоршливо прижмурих очі, смикнув себе за вус.

— Ні, нехай пан там собі чого не думає... Пані напрочуд. Має маєток, дачі. А не має мужа, не має господаря, нема кому порядкувати. І вона б хотіла вийти заміж. От пан кинув би службу, жив би собі на дачі... приємна жінка.

— Гм... хм... щоб я оженився... хм...— смикаючи себе за вуса, бурмотів Венцзеловський.— Щоб я оженився...— глибокодумно повторив він.— О!

— А що ж, ось так добре бурлакувати? Хіба це годиться? Нудота, збожеволіти можна... Ось у пана вже й думки такі, про смерть... А ця пані бачила пана і уподобала.

— Хм... це не диво...— пишаючись, повів плечима Венцзеловський.— Жінки мене люблять... мов мухи липнуть.

— Ну, і пан зробить візиту, подивиться... Може, щастя своє знайде.

— Ф'ю... щастя... Моє щастя, пані, вже геть залетіло.

Згадав щось і усміхнувся.

— Коли пані така щира до мене, то й я вже скажу. Я ожениюсь, як втерю посаду. Тепер католиків женуть з урядів. Як мене виженуть — тоді ожениюсь... бо що ж мені тоді робити?

— То! треба познайомитись тепер же.

— Ох,— ліниво зітхнув Венцзеловський,— це одягатись, йти.

— Своє щастя само не прийде. Причепуриться пан і буде пристойний кавалер. Прошу пана ввечері до мене на чай...

І поплила пані Білецька далі, тягнучи шовковий хвіст сукні.

Похмурий вернувся того дня Венцзеловський зі служби — кепські були його справи. Не завалився, як звичайно, в халаті на софу, а довго мивсь, чесавсь, голивсь, прибиравсь і нарешті вийшов з кімнати і садком поплентався до пані господині у гості.

Вурліх бачив його з свого вікна. Він чув від свого слуги про запрошення пані Білецької і про всі подробиці. І злісно усміхавсь услід Венцзеловському.

— Іди, йди, недобитку... закуштуй щастя. Жінку, жінку закортіло мати... Пху! — А сам аж зеленів із заздрощів.

Його блакитні штани, рум'яні свіжі щоки, вся його елегантність — все це лишалося з ним, а Білецька вибрала для сватання не його, а того пикатого п'яницю, неохайного, грубого...

— Пху!..

За тиждень його чекала ще більша дивовижа.

Саме вийшов гукнути слугу, щоб звеліти самовар вечірній ставити, бачить — на порозі коридора з'явилась жіноча постать і простує повз пана Вурліха до дверей пана Венцзеловського.

Огрядна, пишна, з високими перами на широкому капелюсі, ледве пересовувала ногами у вузькій спідниці; підійшла, застукала до дверей.

Запах фіалки кинувся в ніс Вурліхові і він впивав його, жадібно поїдаючи очима незнайомку.

— Ах, прошу, прошу,— відчинив двері Венцзеловський.— Дякую дуже пані, що не забули мене.

Вурліх не міг цього стерпіти.

До того п'яниці — пані в гості!

Він продер папір, яким був власноручно обклеїв двері від кімнати сусіди, і примостивсь біля дірочки, зробленої для ключа. І весь час прислухавсь.

Так сидів він з півгодини: то крививсь, то всміхавсь, то хмурилось.

У сусіди пили чай, вели ввічливу розмову, жартували.

А Вурліх усе сидів, припавши до дверей. Встав аж тоді, як у сусіди почали прощатись. І все прислухавсь.

— Але, ясна пані,— говорив весело Венцзеловський,— я, може, й приїду до вас в гості на дачу... Може, й приїду... Тільки чи відомо вам, пані, що з посади мене не женуть, і вже не виженуть... І я лишаюсь на службі, ясна пані... хіба тільки в гості.

Пані очевидно чула, за яких умов згодивсь оженитись Венцзеловський, але вона покладалась на свої чари. І тепер образилась страшенно.

— Неук! Грубіян! — закричала вона.— Коли йому благородна жінка робить честь,— ще б на колінах дякував... Жаба червона, мацапура...

І розгнівана вийшла.

Очі її кидали іскри. Величезний бюст хвилювався, вся вона поривалась бігти, і тільки вузький мішок спідниці не давав гніву проявитись в енергійній ході.

Пан Венцзеловський стояв на порозі й усміхавсь.

А Вурліх (теж на порозі), в якого ніздрі роздулись і очі блищали жадібними вогниками, забувши раптом і п'ять років ворожнечі, мов їх і не було ніколи, гукнув сусіди:

— То нехай пан мені передасть свою наречену... Гукни її, пане, скажи, що я готовий оженитись. Верни її назад, пане, верни...

І Вурліх простягав руку услід пані, що дрібненькими кроками посувалась до дверей.

Венцеловський реготавсь — аж закочувався.

А пані обернулась, зиркнула на Вурліха, на його широку, дбайливо розчісану бороду й заверещала:

— Якраз, матимеш! Ось що матимеш, старе опудало.

І простягнула до його руку, склавши комбінацію з трьох пальців.

Тоді повернулась і пішла.

— І що то таке жінки,— зробив трагічний рух Вурліх,— пекельно-шкідливі створіння.

— Настирливі, нахабні...

— В світі нема гіршого нещастя...— вторував Вурліх, присуваючись до Венцеловського.

— І лізуть, липнуть мов ті мухи,— одступав у свою кімнату Венцеловський.

— Не переносу жінок, пекельно-лукаві створіння...— входив за ним в кімнату Вурліх.

— Не терплю жінок...

— Лицемірки, мавпи, брехухи...

Десятипудове крісло пані Білецької прийняло в свої обійми пана Вурліха...

Київ, 1911 р.

НА ВОЛЮ!

I

Кожен з одвідувачів Н-ської в'язниці — вільний чи невольний — завжди признав би, якби його запитали, що сторож головної брами, широкоплечий велетень з типовою головою селянина-хлібороба, зовсім не на своїм місці був, стоячи день і ніч на порозі в'язниці. Один погляд на сього велетня-селянина, на його спокійне мужицьке обличчя з добродушним гумором в невеличких синіх очах, викликав в уяві кожного село з білими хатками і тихим мирним одноманітним життям, лани, вкриті золотом колосся, ставок під похилими вербами.

Його місце було на грудях у нььки-землі; не тої землі, затоптаної і брудної, до якої був прикутий в сій дерев'яній коробці в'язничної брами, а тої чорної, свіжої, сирої нььки-землі, що її дощ кропить, вітер обвіває, пече сонце і селянин обробляє. Йї віддав би

він свою силу казкового велетня, її поливав би потом, кров'ю своєю. Розгулялася б сила його на буйних ланах, вимахуючи серпом та косою в полі або сокирою по дереву. Так, рішуче місце Петра Івановича було не в коробці в'язничної брами, призначення його було не придверником в'язничним стояти в темній шинелі «тюремного ведомства», з синім шнурком від револьвера навколо шиї... Ні, його місце було в своїй хаті селянській, серед купи здорових дітей; призначення його було — копи сіна, снопи збіжжя, коні, худоба, плуг...

Негаразд пожартувала доля з Петром Івановичем. Як пішов він в москалі, дівчина, що любила його, що була його «парою», вийшла за іншого. Коли повернувся він до своєї хати над рідним Тясмином, повний надії і радості, все знайшов таким, як покинув,— хатину батьківську і неньку стареньку, садок вишневий і піски вздовж Тясмину... Все було те саме. Не знайшов тільки любої вірної Насті. Посидів годинку з матір'ю, як довідався тільки про свою дівчину, глянув навкруги, прощаючись, і вийшов на той шлях, яким щойно до села прийшов. І не вернувся вже в село. З горя, з жури пішов собі світ за очі, тинявся, аж поки не опинився знов у тім місті, де в москалях служив. Тут став собі роботи шукати і все якоїсь тяжкої, щоби швидше вирвати з серця жаль, щоби заспокоїти біль душевний, щоб розважити тугу за Настею, за рідними пісками над тихим Тясмином і низенькою хатиною у вишневому садочку.

Через товаришів москалів прочув, що шукають для міської губернської в'язниці вартового. Подумав, подумав та й наче зрадів, що можна йому в тюрмі сховатися від усього світу, від людей. Далі від людей... Не хоче він їх, наче вони його скривдили.

І він пішов у тюрму. Начальство подивилося на нього, похвалило, що такий дужий та здоровий.

— Славний молодець,— сказав начальник тюрми,— гляди служи добре, арештантам не попускать. Одвести його в магазин,— звернувся він до старшого.

— Так що, ваше високородіє, навряд чи на такого у нас найдеться одяга.

— Ну, ну, там уже придумайте щось,— махнув рукою начальник і додав, любуючись постаттю Петра: — Ну й молодець! У такого вже арештант не втіче.

Два роки прослужив Петро «на коридорі» біля камер то нічним, то денним вартовим. Під тягарем нещастя свого він був суворий, мовчазний, сердився на жарти гарненьких арештанток, не випивав, ні в карти не грав з арештантами. Начальство мало його за старанного, чесного вартового, довіряло йому, а завдяки тому, що він ще й не пиячив ніколи, його призначено було по двох роках служби у в'язниці придверником при головній брамі в'язничній.

Тільки дали йому підписати контракт п'ятилітній.

— Байдуже,— махнув собі рукою Петро,— п'ять років, то п'ять. На світі йому жити все одно, як в тюрмі, то вже, може, ліпше в тюрмі, в справжній тюрмі...

І став Петро наступного ранку на своїм місці, біля брами, і почали називати його «Петром Івановичем».

Ся брама в'язнична складалася власне з двох брам: внутрішньої, що виходила на тюремне подвір'я, і зовнішньої, яка вела «на волю»; між двома сими брамами і було місце чергування Петра Івановича, і обов'язком його було підходити по черзі то до одної брами, то до другої, відмикати хвіртку в брамах і впускати та випускати людей.

Тим, хто часто відвідував тюрму, здавалося, що з ранку до вечора, день і ніч, сидить сей велетень-селянин в уніформі тюремного відомства в своїй брудній тісній клітці-коробці між двома брамами. Та таки й був він тут беззмінно з шостої ранку до дванадцятої опівночі; лише по дванадцятій ішов спати в казарму для нежонатих вартових. Правда, вже з восьмої вечора міг собі подрімати трохи в своєму кутку під брамою, бо тоді рух у в'язниці значно зменшувався.

Робота його починалася зранку, і чудна була ся робота, поки звук до неї.

Як хто подзвонить чи з «волі», чи з тюремного подвір'я, треба Петру Івановичу підійти до брами, заглянути у кватирочку, а тоді вже відчинити, коли йде «свій» чи начальство, чи вартові. Арештантів самих не можна було пропускати, навіть хоч би в контору в'язничну хотіли, в яку входилося з клітки вгору по сходах.

Відчиняти хвіртки і пропускати людей не було важко; а важко було Петру Івановичу привчитися вивертати кишени кожного, опріч начальства, зрозуміло, хто проходив повз нього.

Та звук і до того Петро Іванович, і спокійно, механічно день у день виконував свої обов'язки.

II

Чотири роки просидів так Петро Іванович під дахом в'язничної брами, ідеально виконуючи свої обов'язки, ходячи від одної хвіртки до другої, грюкаючи засовами і замками.

Перші три роки він прожив мов уві сні, механічно роблячи все, що від нього вимагали, вдоволений, що від світу відрізаний, що не треба розмовляти з людьми.

Взагалі він дуже мало говорив. Більше промовляли його сині ясні очі, його добродушна усмішка, яка останнім часом все більше з'являлася на його устах. Очі його говорили, що він все тужить за Тясмином, що серце його рветься до білої хатини й до матусі. Говорили його очі, що в нім тепер з усією силою прокинулася жадоба

життя, так довго прихована і приборкана, жадова людей, світу, сонця. І тільки урівноважена вдача дозволяла йому спокійно очікувати кінця контракту.

Останнім часом зовсім вже перемінився Петро Іванович. Він все частіше привітно розмовляв з арештантами, жартував з арештантками, а особливо прихильно ставився до «політики». Ще стоячи в перші роки своєї служби у в'язниці на коридорах корпусу, познайомився він з «політикою», з молодими паничами і паннами; але тоді мало зважав на них, тоді для нього нічого на світі не існувало. Але вони йому подобалися, сі гарні, добрі, веселі люди, яких він зовсім не мав за арештантів, і тепер він від щирого серця робив їм дрібні послуги.

І в дні прийомні, коли знайомі і рідня сеї «політики», яка завжди гуляла на подвір'ї, за внутрішньою брамою, приходили, щоб передати в'язням різні речі — одержу, чай, цукор, масло, хліб та інше, Петро Іванович, який нікого «чужого» не впускав у свою клітку, з охотою розчиняв перед ними хвіртку.

М'якої вдачі, доброго серця, сей велетень, тюремний придверник не міг спокійно дивитися на сльози матері, що прийшла до сина і стоїть перед замкненою брамою в'язниці, не міг байдуже ставитися до горя наречених, сестер «політики». («Неполітики», властиво всі інші арештанти, мали побачення офіційні із своїми близькими два рази на тиждень, чого «політикам» не дозволялось). І мимоволі супроти тюремних правил рука його відсувала засови хвіртки, і він впускав у свою клітку цілу купу панночок, пань, часом студентів, пильнуючи лише, щоб не побачило начальство. Коли траплялося, що начальство, яке тоді все бувало в конторі, спускалося сходами вниз, Петро Іванович всю публіку в одну хвилину спроваджував за браму «на волю».

Так він все робив у прийомні для «політики» дні — у вівторок і п'ятницю, з самого того дня, коли зайняв се місце придверника, коли ще «політики» було мало, і так все вів і до останнього часу.

Майже кожного разу на прийомі він відчиняв хвіртку у внутрішній брамі, щоб дати змогу в'язням, які вже всі скупчилися під хвірткою, і тим їх близьким, що прийшли, побачитися. Тоді були й розмови й поцілунки, радість для всіх.

Се було єдине зловживання за весь час його служби в тюрмі.

Правда, одержував за се все Петро Іванович півкарбованці, часом карбованці — «політика» була обережна і вдячна, не вірила у щирість тюремних прислужників та й воліла оплачувати їх послуги.

Але Петро Іванович гроші швидко ховав до своєї скриньки і забував про них. Нащо вони йому?

А от до людей хотів він. Хотілося йому їх більше бачити, і йому за свято були тепер сі вівторки і п'ятниці, коли у нього в коробці товпилося багато людей, чекаючи часом дві-три години, поки началь-

ство зволить вийти і прийняти все принесене для в'язнів. І все з більшою радістю він робив їм ці «нелегальні» побачення.

Тоді навколо нього життя кипіло. Хапаючись, всі хотіли наговоритися, надивитися; той старався непомітно газети, записки передати, інший поцілувати свою матір, наречену, хто кидав квіти в'язням.

Живучи в такій атмосфері проявив людських почувань, ніжності, туги, Петро й собі якомусь гостро тужив часом за світом, за тим світом, що за зовнішньою брамою в'язниці є такий широкий і вільний. Захотілося йому до людей...

Захотілося не лише бачити їх, як вони приходять і відходять, а жити з людьми, жити з ними і серед них. І коли він починав думати, що буде колись жити серед людей, тоді й гроші, які все клав у скриньку, стали мати для нього цінність. Вони йому придадуться на хазяйстві... так, на його хазяйстві. Він уже думав і мріяв про нього, і все частіше ввижалась йому хата під вербами, повні обороти сіна, коні в стайні, корови, телята, повна комора зерна, борошна... і коло того всього хазяйнує він і жінка... Так, жінка... Бо чому не міг би мати жінку? Не одна Настя є на світі...

І отсе буде біля нього жінка, молода, гарна, чорноока, сильна... І до господарства, і до серця...

Скоро помітив Петро Іванович, що він для «політики», для всіх цих людей розумних, веселих тільки машина, яка їм робить якусь вигоду, що вони не цікавляться ним, його життям — і трохи зажурився. Він же любив їх всіх, як любив тепер весь світ, як любив життя, як ненавидів сю темну, тісну коробку і кайдани. А він нецікавий їм, у них — свій світ.

Але... і у нього — свій світ! Який світ! З нестримною силою напливали хвилями мрії, росла туга за рідним Тясмином, ланами, лугами.

Особливо ся туга росла ночами, страшними ночами.

Темними зимовими і осінніми ночами, вже по чотирьох роках своєї служби, Петро Іванович мав часом великий клопіт, і великий неспокій охоплював його.

Десь перед дванадцятю, коли саме дрималося добре, лунав стук у хвіртку внутрішньої брами. Зривався з місця Петро Іванович, але замки відмикав поволі, нехотя, з холодним жахом, що раптом схоплював душу.

«Знов», — стукотіло йому серце.

Відмикав і пропускав в'язнів, одного або кількох — з «політики», паничів своїх, блідих, з палаючими очима, в супроводі вартових. Всі йшли в контору, незабаром вертали, і Петро Іванович мусив випускати їх «на волю».

Йому руки тремтіли, ключ довго не находив замка... Нарешті відчиняв, випускав усіх, дивився, як всі сідали в карету чорну, загадкову

й чомусь страшно. Чорна карета, щільно замкнута, від'їздила від в'язниці, а Петро Іванович стояв усе й дивився услід їй і думав, що буде зараз з ними, з тими, кого повезли в ній... Не буде їх зовсім, не стане на світі їх, які щойно проходили тут, молоді люди. Потім замикав браму і вертався в свій куток, але не сиділося йому і не спалося йому. Вся істота його протестувала проти сього ганебного вчинку темної ночі, проти сього насильства над людиною, проти відбирання в неї, як в безсловесної тварини, життя. І рвалась душа його все дужче з сеї клітки, з сеї в'язниці, і вся туга, всі почування виливалися в одно могутнє бажання «на волю! на волю!»

Та «воля» мала вже незабаром прийти — восени.

III

Ще з весни почала наповнятися в'язниця «політикою» все більше та більше.

Майже кожної теплої пахучої ночі, ясно-місячної або блискучо-зоряної, лунав сильний дзвінок під брамою, і в душну темну коробку разом з людьми, що входили, вдерлося свіже нічне повітря. Брязкіт зброї, сміх нових з «волі» людей...

Нові паничі й панни проходили повз Петра Івановича нагору, в контору; опісля невеличкими групами під доглядом вартового виходили і йшли у внутрішній двір. Петро Іванович, відмикаючи браму, приязно вітав їх, і коли вони вже йшли подвір'ям, перегукуючись з «політикою», що повилазила на вікна, він ще трохи стояв при відчиненій хвіртці, дивлячись на небо, впиваючи весняне повітря. Потім з жалем замикав хвіртку (вона все мусила бути замкнутою за правилами в'язничними) і зітхав:

— Чисто тобі мов арештант у в'язниці.

А як настало вже гаряче літо з задушними, пахучими привабними ночами, не витримував Петро Іванович і, пропускаючи вночі нових в'язнів або і без в'язнів, відчиняв собі хвіртку або «на волю», або частіше на внутрішнє подвір'я в'язниці. Туди його приваблювали співи. До пізньої ночі не спить «політика», співає. І такі співи... як зачнуть, як заведуть, то все щось таке, що за серце вхопить. І тоді нема ні в'язничних мурів сірих, ні ґрат, ні замків, ні начальства, ні чорної карети. Є ясна, тиха, задушна ніч, є зорі, є місяць на небі, є радість і щастя на землі, є краса і кохання...

І слухає, слухає Петро Іванович. І забуває, що на ньому шинеля тюремного відомства, що револьвер у нього при поясі; забуває, що сидить завжди в темній душній коробці без світу, сонця, що мусить все ходити від хвіртки, відсовувати важкі засови, залазити руками людям до кишені.

Забуває все. І сльози, нав'язані чарами пісні, тиснуться на очі вельетня селянина.

На другому поверсі, на «другому коридорі», кажучи тюремним жаргоном, в камері № 9 сиділо п'ятеро чоловік — двоє на вікні, троє на своїх ліжках. Шостий — староста — стояв серед камери і оглядав усіх. За вікном було поле, була літня чарівна ніч, було небо, була воля, воля...

Але в'язні не дивилися туди. Вся увага їхня була зосереджена тут, в камері, погляди їхні прикуті були до старости.

— Ну, товариші, значить так, як умовилися. Ви тікаєте всі, камера чотирнадцята також уся і всіх вас дев'ять чоловік.

— Дев'ять, товаришу,— прошепотів один з вікна.

— І, бачте, той план з Петром Івановичем ми залишаємо... Він, може, і випустив би нас, але поза брамою, на волі ще є вартові, а з ними ми зв'язків не маємо, до них важко добитися. Та й страшно за Петра Івановича, товариші...

— Да, Петра Івановича шкода під кару підводити,— обізвався бас із ліжка.

Щось загуркотіло під дверима. Староста підійшов до дверей, постояв, послухав і знов повернувся.

Став уже біля вікна і рухом скликав усіх товаришів до себе.

— Тихше говорім, товариші. Власне ми б хотіли нікого не підводити під кару. І ось воно як складається: новий помічник нам все полегшує, він береться нам ключі від усіх дверей дати, не тюремні ключі, а підроблені, а тюремні будуть собі як звичайно висіти в конторі під охороною спеціального вартового. А нам аби вийти на подвір'я, а там коло мурів у нас організована втеча, все умовлено вже. Неможливо було нам лише з камер втікати, другий поверх, небезпечно спускатися... Але вікно для виду треба виламати... Я вже умовився з помічником, він позавтра буде діжурний. І ось він...

Товариші тісно обступили старосту і чуйно ловили кожне його слово.

— І ось він казав, що се йому навіть цікаво буде випустити в'язнів, знаєте, він трохи оригінальний взагалі, алкоголік і божевільний. І так випустити, щоб *не було винуватого*, не було, розумієте? Щоб «чисто» сю справу зробити. І буде воно так.

Поглянув на двері староста, прислухався і ще понизив голос.

— Вночі, позавтра ви відімкнете вашу камеру (ключі ж у вас будуть, дам вам завтра), ви йдете і далі всі замкнені двері будете самі відмикати; вартові всі спатимуть міцно (се вже моє діло так зробити), і ви сміливо проходите повз них. На подвір'ї я вас чекатиму з товаришами, а там, за мурами, нас так само чекатимуть,— вже зовсім беззвучно вимовив останні слова староста і передихнув.

— Помічник «не помітить» під час вечірньої перевірки, що вартові п'яні, також під час нічної ревізії дверей і зміни всієї варти, що вони ще, може, не зовсім очуваються; хоч я постараюся, як тільки вже будете поза мурами в'язниці, щоб всі вартові вже були більш-менш притомні, дам їм дещо такого понюхати... А ви будьте готові по одинадцятій...

— Так, так, будемо,— ловили кожне слово товариша в'язні і хитали головою.

— І виходьте з камери негайно, як почувете з нашого корпусу пісню «Ой у лузі та і при березі...»

— Так, так, добре...

— І отже, так буде найліпше. Треба, щоб *не було винуватого*, щоб нікого не було покарано, щоб наша свобода не була полита кров'ю вартових наших. Так, товариші.

Староста обвів присутніх поглядом.

— А з того боку план з Петром Івановичем був небезпечний,— обізвались в'язні.

Нагло відчинилися двері і вирисувалась постать вартового.

— Паничу, вже ваш коридорний прийшов по вас...

— Іду. Здорові лишайтесь, товариші,— стиснув усім руки староста.— Та не сумуйте! Ви подивіться, яка ніч.

Закрилися за ним двері, затремтіли засови, задзвеніли ключі.

В напівтемній, задушній, тісній камері zostалися в'язні, відірвані від життя людського, під замком.

Але надія лишилася з ними!

І вони не швидко заснули. Жадібно по черзі вилазили на вікно, припадали до ґрат, вдивлялися в простір, в зорі на чистім темнім небі, і ніби крила, могутні, великі, виростали в них за плечима.

Воля... воля...

IV

Тепла тиха липнева зоряна ніч висить над в'язницею. Ясні блискучі зорі миготять золотим сяйвом з високого свіжого неба. Тихо у в'язниці; тихо над в'язницею. Час від часу лише чути посвисти вартових біля мурів і протяжне «Слу-у-ша-й».

Петро Іванович відчинив хвіртку до тюремного двору. Сил нема душитися в обридливій коробці. Ніч тиха, тепла, чарівна манить його до себе, голубить його, навіває різні мрії.

Швидко, вже швидко прийде кінець сій навісній обридливій службі. Вже наступного літа сидітиме він на волі, біля своєї хати нової, красної, чистої (прецінь має доволі грошей тепер на хату), стане над Тясмином на рідних пісках... Прислухатиметься до пісень, що співатимуть парубки, цілуватиме жінку, яку матиме. Буде на волі...

Тече річка невеличка з вишневого саду,
Кличе козак дівчиноньку к собі на пораду...

Серед нічної тиші спів мелодійний долетів до Петра Івановича. Зняв шапку, ніби щоб ліпше чути. «В'язні співають»,— подумав і настроївся слухати.

Ой порадь мені, дівчинонько, як рідная мати,
Чи мені оженитися, чи на тебе ждати...

Гармонійно залунали нові акорди, нові слова прорізали нічну тишу і зникли в ній.

І увірвалася пісня. А Петрові Івановичу хочеться ще й ще пісень.

Сидить, зітхає, прислухається до нічної тиші.

«Десь, певно, незабаром діжурний вийде,— думає він.— А потім спати, потім знов рано на варту, знов дзвінки, засови, арештанти...»
Зітхнув.

Ой у лузі при березі червона калина,
Породила там удівонька хорошого сина...

Спів протяжний, сумовитий хору голосів розливається в тихім повітрі і сповиває душу Петра Івановича чарами споминів. Так колись співали парубки в його селі, співав і він сам, давно-давно. Ось так зійдуться десь за селом, на вигоні і співають, співають...

Дала йому чорні оченята, та не дала долі...

«Та не дала долі»,— вже жалібно повторює він до себе, прикладаючи сі слова пісні, і такою безпомічною дитиною почуває себе сей велетень вартовий.

Звуки, повні смутку, нагло увірвались, мелодія лишилась незакінченою, так ніби щось із зовнішнього світу перешкодило людям співати.

А Петро Іванович, схиливши голову на груди, все сидів у задумі перед розчиненою хвірткою, забувши її замкнути.

Так застав його черговий помічник, ідучи із старшим надзирателем на нічну ревізію всіх дверей і зміну вартових.

V

— Та жодного тобі сліду, жоднісінького сліду нема,— задумано повторював низенький, кругленький, червонопикий начальник тюрми, ходячи схвильовано по своїм кабінеті.

— Слід мусимо найти, слід мусить бути,— гостро зауважив високій, худорлявий сухий прокурор, стоячи біля вікна і дивлячись на начальника невеличкими колючими очками.

— Та ніби мусить бути,— холодно ствердив жандармський полковник, сідаючи при столі і розкладаючи свої папери.

— Така диявольська історія... Всі двері знайдено замкнутими, всі вартові на місцях. Лише вікна в обох камерах виламано. Але, скажіть ви мені, прошу я вас, який чорт не зламав би собі шиї, якби виліз в те вікно! Як духи, вийшли і зникли.

— Ну, не як духи. Певне десь вийшли, як люди,— іронічно відказав прокурор.

— Але де? Нема сліду... винуватого нема...

— *Винуватий мусить бути*,— суворо і впевнено сказав полковник,— і він є. Треба лише знайти його. На те ми живемо і тут сидимо. Отже розпочнемо слідство. Прошу привести головних свідків: діжурного, помічника, старшого, вартових з коридорів біля сих камер, з яких втікли в'язні, а потім вже вартових від мурів, від хвірток.

Начальник вийшов.

Прокурор пройшовся по хаті, став перед полковником, який пробурмотів:

— Дивна історія!

— Дивніші траплялися,— недбало відповів прокурор і став знов біля вікна.

За хвилину увійшов начальник з помічником, невисоким, добродушним середнього віку, червононосим, в офіцерській уніформі.

— Непорядки, великі непорядки у вас тут відбуваються під час вашого діжурства,— почав суворо полковник.— Що ви знаєте ближче про ці події? Ознайомте нас з подробицями...

— Я,— спокійно відповів помічник, сідаючи проти полковника в крісло,— як встав нині рано, то почув, що трапилася така пригода, що втікло дев'ять чоловік.

— Так ви лише нині про те довідалися? — гостро вчепився до нього прокурор.— Як то нині? Вам губерньська в'язниця вся поручена, ви відповідаєте за порядок в ній, а не знаєте, що в ній робиться!

— Ви не хвилюйтеся і не кричіть на мене,— спокійно попросив помічник прокурора.— Ви не є моє начальство, і до того я не є винуватий...

— Як то так?

— Я все робив, чого вимагав від мене мій обов'язок діжурного. О сьомій годині вечора я провірив камери, все було в порядку, всі в'язні на своїх місцях, всі двері позамикані, біля дверей вартові...

— Одначе при всім тім дев'ятеро вийшло. Що ви скажете на се?

— Отже, все я застав у порядку. А коли перед дванадцятьою йшов знов провіряти, чи всі двері замкнено, то в коридорах застав усе в тім самім порядку (в камери ж не заходять вночі); змінив вартових. Аж нині ранком, обходячи камери, побачив, що в двох, в дев'ятій і

чотирнадцятій камерах, нема ні одного в'язня, що ґрати поламано...

— І се все, що ви знаєте? — спитав полковник.

— Іменно, се все, що я знаю,— здвигнув плечима помічник.

— Але ви знаєте, що се є недбале виконання службових обов'язків, і се суворо карається,— навчаюче вів далі полковник.

— Знаю, але я не винуватий. Певне, мені неприємно, що під час мого діжурства втікло стільки в'язнів, але се могло трапитися і під час діжурства кого іншого, і я не винуватий.

— То ми пошукаємо винуватого,— процідив крізь зуби прокурор.

Полковник, схилившись над столом, писав протокол.

— Будь ласка, вартових тих, що біля камери дев'ятої і чотирнадцятої, покличете і того, що з помічником на перевірку ходив,— попросив він начальника.

Троє вартових увійшли і стали біля дверей.

— Ну, кажіть, як повипускали ви в'язнів, кажіть все, як було, бо інакше всім тяжка кара буде,— звернувся до них полковник і потім до старшого: — Ну, ти ходив з діжурним помічником на перевірку?

— Так точно, ваше благородіє,— вклонився старий, високий надзиратель з довгою сивою бородою. Се був давній служака в тюрмі, звикся, зрісся з нею, і йому начальство вповні довіряло. Товариші любили його, арештанти теж.

— Що, не бачив?

— Так што, ваше благородіє, все було в порядку: всі камери на замку, всі хвіртки і брами закрито, все закрито.

— Чи ж таки все закрито? А пригадайте, лишень, може, дещо було розчинено? — пронизав старшого своїм колючим поглядом прокурор.— Подумайте, пригадайте.

— І справді, одна хвіртка була відчинена,— пригадав правдивий надзиратель.— Се в головній брамі, але се не до діла, так пригадалося просто,— зупинився зовсім щирий чоловік.

— Як не до діла? Се саме до діла. Де ж то власне було відчинено хвіртку? Хто там вартовий? — суворо перепитував полковник.

— Та арештанти втекли у вікно, мабуть; то що там значить одна відчинена хвіртка? — вмішався начальник тюрми.— Прецінь всі ключі від решти хвірток висіли в конторі...

— Невідомо ще, куди хто втік.

— Се й є наше завдання, найти як і куди втікли арештанти і хто їм поміг, хто винуватий,— гостро зауважив прокурор.

А полковник питав далі:

— Ну і хто там вартував?

— Та се там завжди Петро Іванович стоїть на варті, се не при головній брамі...

— І питали його що? Чому в нього відчинена хвіртка?

— Так. «Чого,— питаю,— сидиш так при відчиненій хвіртці?» — «Повітря заживаю *,— каже,— на ніч гарну дивлюся, пісню слухаю».

— У-гу... Нам сього Петра Івановича треба було б сюди, як отсих перепитаємо,— звернувся прокурор до начальника.

Полковник допитував уже вартового з дев'ятої камери.

— Так що, ваше благородіє, ми тут не причім,— почав маленький, сухий, з хитрими очима надзиратель.— Не знаємо нічого. Я був на варті від сьостої вечора до дванадцятої ночі. О сьомій годині господин помічник перевірили всі камери, позамикали і ключі забрали як звичайно. Я не спав, здається мені; весь час було тихо; о дванадцятій господин помічник знов прийшли, перевірили, що все замкнуто, зняли мене з варті, поставили другого, і я собі пішов спати.

— Так само і у мене все було,— підхопив собі його товариш — старий, спокійний.

— Чекайте,— зупинив його прокурор.— І ви нічого не чули раніше, ніякої змови? Хто що чув, може, хоч яке слово, кажіть; тому нагорода буде,— раптом суворо звелів прокурор.

— Та що ж чути? Нічого ніби такого не чули... Хіба, як за пару днів у дев'яту камеру староста приходив і щось довго говорив, а я стояв під дверима...

Колючі очі прокурора впилися в обличчя надзирателя.

— Ну?

— Я стояв і чув, що все згадували Петра Івановича, говорили про якийсь план з Петром Івановичом...

— Сього самого Петра Івановича, що на гарну ніч дивився?

— Та, може, й його... Хіба я знаю?

Полковник і прокурор Perezирнулися. Погляди їхні холодні, суворі та гострі, колючі, злучившись на хвильку, промовляли до себе: увага, напали на слід. Прокурор зробив рух рукою, і начальник вийшов.

Напружена тиша запанувала в кабінеті.

Шестеро людей сиділо, затаївши дихання, наче до чогось при-слухаючись. Напружена непорушність викликала жах, і так ніби подих смерті на хвильку пронісся по хаті.

У відчинене вікно влітали звуки життя в'язниці: грюкотіння засовів, брязкіт кайданів, уривки розмов.

Тупотіння важких чобіт, важкої ходи почулося на сходах. Увійшов начальник, а за ним, важко ступаючи, нерішуче підходив Петро Іванович.

Відірваний раптом від своїх обов'язків придверника, несподівано поставлений перед очі начальства, він, не вважаючи на свою коло-

---

* Дихаю повітрям.

сальну фігуру, мав вигляд безпорадної дитини, яку хочуть карати за яблука, яких вона не крала і не їла.

Держачи в одній руці шапку, другу на шаблю поклавши, він стояв, обводячи всіх ясним поглядом щирих синіх очей.

І так як стояв він в сій хаті перед панами, які чогось хотіли від нього, в своїй уніформі, із шнурком від револьвера на шиї і при шаблі,— вся постать його рвалася геть звідси, на волю, до своїх пісків, до своїх ланів.

— Отже, що ви робили між одинадцятю і дванадцятю вчора вночі? Де були? — м'яко і навіть добродушно спитав полковник Петро Івановича.

— Я, ваше благородіє, був на своїм місці при брамі, вартував...

— А нащо хвіртка у вас була відчинена?

Петро Іванович знітився.

— Так що, ваше благородіє, співали там, пісню слухав...

Щирі ясні очі селянина стрілися з колючим поглядом прокурора.

— Пісню слухав... Так, так...

— Ну, кажи, що знаєш про втечу,— вже суворо звелів полковник.

— Нічого, ваше благородіє...

— Щось може, таки знаєш? То скажи й нам. Кому відмикав браму по одинадцятій?

— Та нікому, ваше благородіє...

— І, може, зовсім не відмикав? — глузливо запитав прокурор.

— Відмикав, ваше благородіє, але тільки для себе, щоб на ніч поглянути, пісню послухати...

І чого сі пани від нього хочуть?

— Так, так, пісню слухати,— похитав головою полковник.— Се добре.

— І як же, чи вони всі разом вийшли, чи як?

— Та хто, ваше благородіє? — спитав пополотнілий Петро Іванович.

— Та ті, кого ти випустив.

— Нікого я, ваше благородіє, не випускав,— вів своє Петро Іванович, і блакитні очі його наповнились слізьми.

— Та ти довго будеш нам голову морочити? — накинувся на нього прокурор.— Брама була відчинена в тебе, і ти змовився з арештантами і вивів їх...

— Я?..

— Ей, ви, вартові, станьте коло нього, він арештований. А ви,— звернувся прокурор до начальника тюрми,— трус в його речах зробіть, може, що знайдеться.

Покірливо й безпорадно стояв Петро Іванович межи двома своїми товаришами. Віддав їм зброю, шинелю свою, скидаючи се все з себе з якимсь вдоволенням.

За кілька хвиль повернувся начальник. Двоє вартових несли скриньку.

— Ну, що там! — глянув на скриньку полковник.

— Тут гроші.

— Гроші? — аж зрадів полковник.

— Я й чекав властиво грошей,— недбало зауважив прокурор.— Чей же йому добре заплатили, і се є найліпший доказ.

Петро Іванович дивиться на свою скриньку, сльози застелюють йому очі: се ж його скринька, яка ще в москалях була з ним, скринька, в яку він складав свої півкарбованці і платню. Се ж його скринька, з якою і мрії його були зв'язані, мрії про нову хату, господарство, нове життя...

— На разі відведіть арештованого в окрему камеру, десь в одну з тих, з яких в'язні втікли,— звелів полковник.

Його холодний суворий погляд стрівся з поглядом прокурора, й вони провадили німу бесіду:

«Так, винуватий мусить бути, і ми його найшли»,— говорив погляд прокурора.

«Найшли, але не зовсім ще, ще треба подумати, як далі шукати»,— відповідали очі полковника.

Байдуже, спокійно вийшов Петро Іванович з кабінету і зійшов сходами в коробку свою, хвильку постояв на тім місці, де усе стояв на варті, поки обдивилися його кишені і відсунули засови брами. Тоді переступив поріг хвіртки і навернувся обличчям до хвіртки «на волю», і поглянув на неї. Потім повільною ходою пішов тюремним подвір'ям. Двоє вартових йшли за ним.

VI

Ясний, веселий серпневий день сяяв радістю й життям навколо в'язниці.

На просторі ланів, залитих пекучими променями засліплюючого сонця, зовсім зайвою видавалася незграбна, велика, брудно-жовта будівля в'язниці, сотворення рук людських,— жовтий дивогляд з чорними дірками замість очей. І здавалося б, треба зараз же зруйнувати, знищити з лиця землі сей потворний дивогляд, що труїть і руйнує життя людське, що сковає кайданами пісні радості і свободи, що самим існуванням порушує гармонію.

В сих мурах тюремних брудних, гнітючих була справжня база, куточок з деревами, квітками, птахами... Се був садок начальника, невеличкий, але гарний, буйний, плідючий.

На високих деревах жовтіли довгасті груші, червоніли круглі яблука, синіли прозорі сливи. Але вже більше вгорі, на верхів'ї

дерев, а внизу тільки листя зеленіло; самі ж пахучі плоди на траві під деревами лежали.

Двоє арештантів обтрушували дерева і складали плоди до купи. Потім сі гори привабних спілих фруктів розкладали в мішки.

Трохи віддалік від них сидів надзиратель, вигідно влаштувавшись в холодку, і наглядав за їх роботою.

З охотою працювали арештанти на лоні природи. Трясли дерева і, сміючись, стояли під дощем плодів, що сипалися на них; складали сі плоди, запахні, привабні, на купи; потім наповнювали ними мішки. Весело йшла робота на лоні природи, серед зелені і квітів, на м'якій траві, в світі, зовсім відміннім від того їхнього гнітючого, сірого життя в'язниці.

Ближче до дому начальника на широких круглих газоні цвіли квітки. Червоні, жовті, сині, рожеві, блакитні — всі запахні. Сонце їм всміхалося, вони відповідали йому, купаючись в його гарячих проміннях, і посилали назустріч йому свої пахощі.

Було по дванадцятій. Надходив час обіду в'язнів. Кілька мішків уже було наповнено і лежало на стежці.

— Тепер, браття, віднесіть сі мішки в льох — і по всьому, — підвіся і приступив ближче надзиратель.

— Добре ж, як хто має силу їх нести, — обізвався один арештант невеличкий, сухий, худорлявий. — До сих мішків вола треба. Добре йому, — він вказав на товариша, високого широкоплечого, — а я не можу.

— Ну то що ж, кликати кого другого? — невдоволено сказав надзиратель. — Довго се та й пізно, на обід пора...

— То не треба далеко ходити. Я отут в подвір'ї коло садочка бачив Петра Івановича. В нього ж сили...

— Хіба його вже випустили?

— Отсе щось вчора чи позавчора його вже випустили на прогулянку, і він там гуляє собі.

— Добре, — охоче згодився надзиратель. — Я зараз випрошу його у прогулькового...

— Нещастя з нашим Петром Івановичем, — зітхнув низенький арештант.

— Така гарна людина...

— Да... — обізвався товариш його. — З'їли бідолаху...

— То все той недобрий наговорив, що коло дев'ятої камери стояв, а потім на його місце призначений біля брами. Гарне се місце — придверника, от він і позаздрив, наговорив чогось там, наплів... Всі се знають.

— Так, так, — зітхнув товариш.

— Гарний чоловік, душевний, і в таку біду попав.

Вертаяся надзиратель. За ним висока міцна, але зігнута постать,

добродушне пожовкле лице з сумним виразом в блакитних очах,— ніби тінь Петра Івановича.

— От поможи нам, Петре Івановичу,— посунулися назустріч йому арештанти,— ти сильний...

— Був... був сильний,— хриплим голосом заговорив Петро Іванович,— а тепер ось голова крутиться, як гуляю.

— Се від того, що довго не виходив...

— Так, майже два місяці не пускали. Ну, підніму ж таки я сі мішки...

Він нахилився, підняв і поклав собі на плечі мішок і, зігнувшись, пішов за надзирателем, за ним другий арештант з мішком.

Так кілька разів вертали вони і знов несли мішки.

Незабаром скінчено було роботу, і Петро Іванович сів на землю, відпочиваючи.

— Притомився-таки... Не та сила,— сумно всміхнувся Петро Іванович.

— Та ти посидь собі трошки, Петре Івановичу, а ми вже підемо — хіба твій надзиратель шукатиме тебе...

— Нехай трошки пошукає,— махнув рукою Петро Іванович.

Лишився сам в садку, розглянувся навколо і зітхнув.

Не хотілося йти звідси.

Та й куди йти? В брудну, вогку камеру? Вертатися до життя, яке провадив останні два місяці? Допити, крики, погрози жандармів, прокурора і безпросвітна безнадійність.

Якби не ся біда, вже за кілька днів був би на волі.

Осінь надходить, кінець п'ятилітньому контрактіві його з в'язницею. А тепер... коли ж кінець?!

Запах фруктів і квітів, ніжний і солодкий, п'янив його; очі не могли відірватися від зелені, квіток. Груди жадібно вдихали пахуче повітря.

Так було б там «на волі», зелено, світло...

Але як тепер попасти на ту «волю»?

Гірко всміхнувся.

Жандарми лякають... Кажуть, не побачити вже більше волі, ніколи не побачити. Погрожують дуже. Сердяться, що він не признається.

А як признатися, коли невинуватий? Коли нічого не знає... Ох, сі жандарми... Душу струїли, потоптали все, що було свіжого в ній, що рвалося до життя, до світу, до людей.

І часто довгими, гнітючими ночами в камері № 9, в камері тих, що «на волю» втікли, хотілося й йому на волю із стін в'язничних і взагалі вже із стін світу сього.

Нібито пощо жити?

Життя, люди, хата рідна, Тясмин, жінка, хазяйство,— все се рап-

том попливло навіки. Лишилася самотність у в'язничних мурах під ганком, сіре, нудне, безнадійне життя.

І цілими ночами мріяв Петро Іванович у своїй камері — як би піти з світу.

Але як?

Навіть вірьовки в нього не було...

І тепер зір його прикутий був до вірьовки, що в траві лежала, мов сіра змія.

Зав'язували мішки вірьовкою і трохи лишилося.

Вмить схопив її і сховав за пазуху.

«Але як відберуть?..»

Пригортав до грудей сю вірьовку, наче товариша вірного.

«Як відберуть, і не буде більше нагоди?»

Озирнувся навкруги: нікого.

Лише дерева й квітки, повні життя і радості.

Блискавицею думка пронизала мозок.

Затремтів.

Чи не краще б тут піти нарешті «на волю»?

Все одно, нема вже для нього тої волі з простором безмежним, з вільним життям. Лишається інша воля...

Аби не жити так, як тепер живе... Руки його нервово стискають вірьовку... Очі шукають відповідного місця на дереві...

Швидше, швидше... Йому здавалося, що почуває вже на своїй шиї руку ката. Йому ж погрожували...

Підійшов до яблуні. Одна гілляка вигнулася вбік, так що на ній, наприклад, добре було б гойдалку для дітей привісити...

Кілька яблук стиглих, червоних впало на траву, коли Петро Іванович прив'язував вірьовку до гілляки.

Потім вони зачали просто сипатися з дерева, одно по одному, з шумом, стукотінням падаючи на траву, ніби протестуючи проти такого страшного діла, яке коїлося ясного, безхмарного пекучого літнього дня, коли квіти цвітуть, все в природі дозріває, говорить про радість життя.

Ще кілька яблук впало...

І мов краплини крові зачервонили в зеленій траві.

«На волю» — вилетів дух Петра Івановича.

Львів, 1912 р.

НА ЕТЮДИ

Нарис

Золоте море буйних колосків, безмежне море жита. Вузесенька стежечка житом, вздовж стежечки — блакитні волошки. Веселі коники цвіркотять, комахи гудуть, десь із жита випурхне пташка і ф-р-р... полетіла. Синя блакитна шапка неба висить над безкраїм морем жита, і ген-ген високо в прозорім запашнім повітрі ніжно дзвенить пісня жайворонка — кюї-кюї... чі-чі...

Назад глянеш — жито, озирнешся навкруги — жито, жито й жито. Широко розкинулися українські лани; зріє, дозріває буйне колосся під жагучим промінням сонця, весело визирають синенькі волошки, а стежечка ген-ген повилася і зникає в безмежності жита. Вона манить все далі й далі за собою, вабить йти все вперед, все вперед, загубитися укупі з нею серед жита, злитися з ним і з повітрям прозорим, з блакиттю неба, з безмежністю.

Двоє людських істот — худорляві, засмалені сонцем, високі молоді люди, йшли повільною ходою цею вузенькою стежечкою, часом зупиняючись, озираючись, приглядаючись. Часто-густо зупинялися, ставали; повними грудьми вдихали повітря, обмінювалися короткими заувагами: «Еге, це тобі не наш проспект, не наш смітник». — «Чудово, брате мій, розкішно...» — «Диви, диви, яка фарба, яка лінія...»

Це двоє вчителів міської школи, вчитель малювання Гринько і вчитель арифметики Гончаренко, йшли на етюди.

У Гринька, білявого молодого хлопця, на плечі висіла торба з фарбами, на устах грала усмішка, а в очах синіх сум стояв. Гончаренко — широкоплечий, темноволосий, з грубими рисами обличчя — ніс торбу з хлібом.

Як тільки сонце пригріло, осушило землю поцілунками, відновило життя на ній, квітчало зеленими шатами, прибрало її білим запашним квітом, почали цих двоє товаришів-малярів ходити на етюди: то на гори, то над річку, по всіх околицях. Малював властиво Гринько, а Гончаренко ходив більше для компанії з ним, хоч і любив він малювання і думав, що мав хист. Але біда — знання не мав, уміння.

Часом, правда, спокушався, починав і собі «мазати».

Невдаха, змушений долею щодня вкладати в голови школярів задачі з Верещагіна, в той час, як його тягло до малярства, він радів, коли щастило йому доладу змалювати хатки, дерева, річку з млином на ній. Бува, довго працює над малюнком, обробляє, закінчує; потім вставить в рамку і повісить на стіні. Цілу стіну вже завішав своїми творами; сяде й милується.

Про Гринька вже нема що й казати. Це вже був справжній маляр-художник.

На його полотні мов чарами якими виростили дерева, квітки — як справжні, річка текла, жито хвилювалося, люди, діти — сміялися в нього на полотні. І полотна ці, ці малюнки покривали всі стіни його хати й прикрашали його життя.

І ці подорожі товаришів на етюди — це були кращі дні в їх сірім, біднім, одноманітнім житті.

Покидаючи брудне, задушне місто, вони наче й клопоти й гризоти свої, свої дрібні, набридливі інтереси покидали і ставали вільними, веселими, щасливими, безжурними.

Траплялися їм всякі пригоди.

Поки малювали десь серед поля, далі від села, все було гаразд, ніхто не чіпав: А як сядуть десь край села, змальовують хату або садок, часто-густо власники цієї «натури» заявляють свій протест.

От колись Гринько шукав бузку, та не абиякого, а саме такого, який засів у його уяві. Проходячи одним хутором, він побачив такий бузок, що хоч зараз малюй.

— Ну ось тут вже сідаю,— звернувся він до свого незмінного товариша Гончаренка.

І таки сів, фарби розклав. Сів собі й Гончаренко.

Аж тут молодиця:

— Добридень, а що це ви хочете?

— Та ось, молодичко, бузок у вас гарний, хочу подивитися та змалювати,— каже привітно Гринько.

— Як він гарний, то й так гарний буде...

— А ми його й змалюємо за те, що гарний.

— Не тра, й так ростиме...— неймовірно й суворо одказала молодиця.

— Та слухайте, молодичко...

— І слухати не хочу! Ідіть собі, йдіть. І чого до мого бузку пристали? Ідіть собі з богом далі! Бузок мій...

Мусили піти малярі.

— Пху, дурна сорока,— сердився Гринько.— Такий тобі гарний бузок...

Траплялося часом і з собаками проводжали їх власники якої-небудь «натури».

«Нащо воно?», «Ще чого не було... Чогось треба їм од моєї хати»,— не розуміли селяни і сердилися.

Траплялося часом товаришам, що й привітно приймали їх і ще й частували, цікавилися їх малюнками. Але це дуже рідко.

Більше з собаками проводжали.

Та не бентежило їх це.

— Нічого, не вдалося тут, то сядемо десь під гаєм та гарненький етюдик вступнемо,— підбадьорював товариша Гончаренко.

Йшли й тепер, цього літнього гарячого дня, весело, бадьоро.

Все щоденне лишилося поза ними.

Вагітна, хвора жінка Гринька, наближення пологів і при тім брак грошей, брак засобів до життя, злидні й злидні; уроки в школі, ця отуплююча, суха праця задля кусника хліба — замість широкої стихії, творчості в штуці *...

Самотність парубоцького життя, непривітна, не вважаючи й на малюнки, холодна хата, задачник Верещагіна замість пензля й фарб, нудота сірого, бідного життя... Все це лишилось поза ними.

Природа з своїм буйним, стихійним, таємничим життям, привітно розкривала їм обійми. Пестило їх сонце, легенький вітрець звівав з чола їх турботи, як зелена трава стежечки звіяла з їхніх ніг куряву міста.

Йдуть стежечкою, поринаючи в морі буйного жита; милуються блакиттю неба, що так гармонійно зливається з золотом ланів; радіють коникам, птахам; прислухаються до ніжного кюї-кюї... чі-чі — там високо, де літає жайворонок.

— Так, знаєш, мріється мені зараз — на тлі золотого жита, такого буйного, високого, розкішного, змалювати обдерту вбогу хатину. Тут сяє небо, сонце заливає буйні лани, наліті колоски обіцяють рясні жнива, а хатинка все вбога, все облуплена стоїть собі й сумує,— задумано переказує Гринько свою мрію товаришеві.

— Угу, тема нічого собі.

— Нічого собі? Чекай, побачиш що вийде... Такий малюночок!

— Шукатимем, значить самої обдертої, самої вбогої!..

Шукати недовго довелося. Багато є на Україні вбогого люду, чимало покривлених почорнілих хатин, розкиданих серед розкішних золотистих ланів, серед густих гаїв.

— Ось глянь, Іване, це саме тобі хата, і бач — край поля. Сідай.

Гончаренко поклав свій мішок з харчами на траву і розв'язав його.

— Треба трохи й підживитися,— сказав він, сідаючи біля мішка.

Грицько розглядав хату й околицю.

— Еге, це підходить,— згодився він.— Тут і засядемо; не підемо нікуди. Доволі роботи буде... хоч би етюд як слід зробити; хоч би не перешкодив ніхто.

Гринько оглядав хату з таким вдовolenням, наче це була найкраща хата в світі, і він збирався її купити.

Покривлена, брудна, з облупленими боками, з дірками в стрісі — ця халупка якийсь болючий контраст творила з розкішною красою околиць, ланів, всього літнього дня. І в дивнім контрасті наче просилася на полотно.

---

* В мистецтві.

— Не перешкодить. Господаря тут, мабуть, нема, ніхто не живе, певне, в ній. Сідай та ось на їж,— витяг Гончаренко хліб, та сало, та жменьку вишень.

— А як є господар, і дідько принесе його на нашу голову, то вже таке йому вступлю, що ще й проситиме, щоб малювали його хату. Гончаренко сидів, вдоволено всміхався і їв з великим апетитом. Гринько не відставав од нього, розглядаючи одночасно натуру.

Через хвилину весь поринув у працю. Приладнав полотно, дістав фарби, поробив контури і уважно почав розмальовувати. То одної, то другої фарби брав з палітри, підмазував, підправляв і нічого не бачив, крім фарб і натури.

Він так завжди: не чує, не бачить нічого, коли творить. І ці короткі хвилини забуття дійсності, життя в сфері творчості справляли йому велику втіху.

Вже хата перенесена була на полотно з своїми облупленими боками, з висмикнутою соломою, що висіла з-під стріхи. А поза нею на полотні синіло небо, золотом сяяло хвилясте жито.

Пильно працював Гринько. А Гончаренко, зав'язавши торбу, ліг на траві і дивився на небо.

Раптом позаду Гринька виросла постать.

Від несподіванки пензель випав йому з рук.

— Злякали мене, дядьку...

— А що ж це таке? — здивовано питає дядько, поглядаючи то на свою хату, то на полотно.— Та це ж моя хата...

— Та таки ваша ж,— відповів Гринько.

— А навіщо ж вона вам, моя хата?

— Та бачте, дядьку,— обізвався Гончаренко, підводячись і виявляючи бажання любенько побалакати з дядьком,— нам треба саме таку, як ваша, змалювати.

— Та навіщо? Від кого ви?

— Ми, бачте, від земства. Ось як в кого стара обдерта хата, як ось ваша, то нову хату земство поставить, це нове земство таке...

Москаля підвозить та ще й не моргне Гончаренко.

А Гринько малює.

Дядько як підскочить до хати та ну обскикувать солому, облуплювати крейду, обдирати стіни.

— Стійте, стійте, дядьку, що робите? Побійтесь бога,— перелякано закричав Гринько,— оступіться, бо не бачу малювати!

А Гончаренко стоїть та регочеться.

— Та щоб вона ще більш обдерта була, щоб таку й змалювали, а земство щоб нову швидше поставило.

— Діду, дядечку, буде вже, буде! А боже мій, така гарна хата була, гарна натура, а він псує...

— Та як гарна? Ви ж самі кажете, що погана, стара, та таки вона така й є...

— Та така ж! І погана, й стара! Але нам такої й треба було, вже й почали малювати її, а ви тепер переіменили її, наново треба переробляти, ось що,— вже серйозно пояснив Гончаренко.

— Та нехай вже тепер буде гірша за всі в селі, зате в мене й швидше нова буде — гарна...

І все то там смикне, то тут обдере.

Художник безпорадно стенув плечима. Він дивився на свій незакінчений малюнок і на «натуру», яка все більше відрізнялася від малюнка.

— Ну, й як його малювати? Ось тобі й етюдів... Так гарно почав,— жалівся Гринько товаришеві.

— Ходім краще... ще в халепу яку вскочимо...— відповів товариш.

— Добре тобі — ходім...

— Дома кінчиш по пам'яті. Адже маєш ще і фантазію.

— Та вже прийдеться йти... все одно не можна домалювати... натура не та, і настрої не той.

Він складав свої причадали.

— То що ж ви? Вже тікаєте? Ні, ви малюйте ж тепер мою хату, дивіться, яка вона; саме така, як вам треба, другої такої не знайдете,— покинув уже «порядкувати» коло хати господар.— Чи то, може, ви собі шантрапа якась, а не од земства, і тільки голову людям морочите?!

— Та ні-бо, дядьку! Але ми вже змалювали, що нам треба було, та й нема вже в нас таких фарб, якими треба обдерте малювати, а ви ж такого обдерли,— знайшов викрут Гончаренко, піднімаючи свою торбу на плечі і тікаючи вслід за Гриньком, який вже пішов уперед.

Господар гнівався не на жарт.

— Ага, ага,— нема фарб...

— Та ми ще прийдемо,— гукав Гончаренко.

— Еге, прийдете... Шукай вітра в полі. Шантрапа... А нащо ж я хату свою понівечив? Як од земства, то й малюй, а не тікай. Сірко, Сірко! Прив'язаний, мабуть; мабуть, баба прив'язала.

Пішов у подвір'я, одв'язав пса, великого, кудлатого, лютого, і пустив.

— А візьми їх, а так їх, так!

Пес погнався за товаришами, скажено гавкаючи і кидаючись на них.

Гончаренко одбивався своєю палицею, потім уже став кидати з торби хліб.

Нарешті одстав собака.

— Чортзна що за люди,— вилаявся Гринько.— Не дав доробити.

Та й ти тут накрутив... Нашо було йому земством голову морочити? А розкішний все-таки етюд був би.

— Та вже й є... А ще доробиш дома.

Йшли вже знову вузькою стежкою, загубившись у морі жита. Навкруги було тихо.

Надходив вечір, несучи на землю спокій.

Не пекло вже сонце; все нижче й нижче спускалось воно по обрїю, посилавши останній привіт золотим полям.

Заспокоївся трохи Гринько.

— Дивись, яка хмаронька, яке освітлення... — брав альбом і зарисовував.

— Заходить сонце, ось і освітлення...

— Але надзвичайне, якби гаразд схопити.

— Та схоплюй, схоплюй, ніхто не боронить.

Гринько вже сидить і пильно працює. Гончаренко стоїть поруч і милується красою літнього вечора.

Втомлені, обвіяні свіжим вітерцем, напоєні повітрям, поверталися товариші.

Зворушені були, пройняті єднанням з природою, зачаровані її красою.

Навстріч їм вже блищали вогні містечка, немов нагадуючи про їх дійсне, щоденне реальне життя.

Повільно йшли вони. Не хотілося входити. Знов ці щоденні турботи, дрібниці сірого буденного життя, слаба жінка, брак грошей, задачник Верещагіна (хоч було літо, вакації, а Гончаренко не міг спекатися задачника Верещагіна, бо мав уроки приватні)... Самота, животіння, а не життя.

Миська курява вже вкривала їхні ноги густим сірим шаром; разом з цим нудьга сірого, безпросвітнього щоденного життя готова була вже огорнути душі їхні. Але відсвіжені враженнями прожитого дня, напоєні сонцем, свіжим повітрям, пахощами ланів — вони не піддалися.

І, прощаючись, сказали собі радісно:

— А завтра пополудні — знов на етуди.

Київ, 1912 р.

«Найгірше те, що коли «він» і «вона» — з'являється «воно»,— казала мені одна молода філософка, товаришка моя по камері, ще як я була дівчиною.— Ну і се б ще нічого, се закон природи, отсе «воно», але річ у тім, що се малесеньке «воно», з пухкими ніжками і до смішного манюсінськими пальчиками, разом з собою вносить в життя «його» і «її» компроміси; можна сказати, не помиляючись, що «воно» є «живий компроміс», спочатку маленький, який невпинно росте. Що ви скажете на се, товаришко?»

«Слухайте, моя маленька філософко,— сказала я тоді їй,— може, у вас є причини мати такі думки щодо сього. Я навіть чула, що люди поринають в багні компромісів, виправдовуючись тим, що в них є «воно», частенько і не одне... а треба ж жити! Що ж до мене,— сказала я упевнено,— то коли в мене буде «воно», се зовсім не буде «воно», се зовсім не буде «живий компроміс», ні, се буде чудове малесеньке моє створіннячко... А ком-про-міс — пху, я й слова сього не можу чути... Ідіотське якість слово, та й не наше воно! Для такого лихого поняття навіть слова нема на нашій мові, не придумали земляки. Так! Так, я швидше помру, ніж піду на компроміс. Чуєте, товаришко? Щоб я йшла на компроміси? Я, я? Я хочу вільного, гордого, прекрасного, гармонійного життя. Як не так буде — краще вмерти!»

«А як буде у вас «воно», не такої заспіваєте»,— скептично зауважила філософка.

«Хоч би й двадцять «воно»,— гарячкувала я, і раптом засміялася.— Та що се ми? Ще ж є тільки «вона», «він» ще не прийшов, а про «воно» рано загадувати!»

Товаришка-філософка махнула рукою і собі засміялася.

«Гаряча ви, моя дівчинко, але попалите крильця».

Ми сиділи з нею на вікні камери: перед нами було зелене поле, світилося синє небо, весняне повітря п'янило нас, а в грудях у нас палала лампада, палала негасимим огнем, як здається тоді, коли маєм сімнадцять років за собою і перед собою — цілий шлях.

Се було рівно десять років тому. В моїм волоссі з'явилися срібні нитки, а вогонь в негасимій лампаді, що все палала в грудях моїх, трохи пригас. Незабаром, певне, зовсім погасне. Я зробила відкриття, що люди — оруддя природи для піддержування життя... життя за будь-яку ціну. І особливо жінки.

Вони сліпе, безпомічне оруддя в руках природи для продовження роду й охорони його. Нехай собі сі зарозумілі створіння думають, що вони горді, вільні істоти, які помруть, як не здобудуть собі прекрас-

ного гармонійного життя — нехай! Се в них спить ще материнський інстинкт. Коли пробудиться він — всі сі горді мрії сховаються, і пануватиме голий інстинкт.

I

Моя маленька донечка — велика кокетуха. Граціозна, мов квіточка, прудка, мов кізочка, вона співає веселенькі мелодійки і частенько зазирає у дзеркало то поправити волоссячко, то всміхнутися собі пустотливо. А щоранку мусить довше постояти перед дзеркалом — ну треба ж їй кіски заплітати, треба ж бачити як...

Всміхаєшся тільки... Туди ж — семилітня жінчина, а своїми кісками, стрічечками, білими фартушками й комірчиками та іншою жіночою «чепухою» (як се все називає її радикальна мама) така чепуренька й солідна.

Сі кіски... було ціле питання про кіски. До шести років я їй, як і хлопчикові, обтинала літом волосся — під перший номер. Нічого, була вдоволена. Тепер, як побувала кілька разів у дитячій товаристві, де у всіх дівчаток, мов умисне, теліпалися кіски, враз і собі:

— Мамусю, я хочу косу мати.

Мамуся, яка в вихованні була занадто радикальна й цінила гігієну вище, як жіночі прикраси й вигадки, роздумувала: «Як заборонити косу, коротко обрізати волосся — се ще більше погострить бажання дівчатка мати косу... Нехай вже буде їй коса».

А коса привчила маленьку до дзеркала, а дзеркало говорило їй, що вона гарненька, і навчило її прикрашати себе.

Правда, якби не було дзеркала на світі, жінчини дивилися б на себе у воду!

Отже, маю семилітню жінчину, яку цікаво буває спостерігати. І маю шестилітнього мужчину.

II

Сьогодні минуло моєму хлопчикові шість років. Шість років тому сей день був для мене такий ясний, такий рожевий... Коли твориш, з мук творчості постає потім радість гаряча, безмежна, небесна втіха.

Коли твориш нову людину — з хаосу смертельних мук раптом виростає могутня, божественна радість і спокій, неземний спокій.

Шість років тому я лежала, обнявши рукою хлопчентячко, дивилась крізь вікно на дерева і синє небо, а в вікно до нас зазірало сонечко.

Тоді було багато мрій, багато надій...

Се було в засланні, в чужій країні,— і хоч дійсність була далеко не блискуча, будучина сяjala нам яскравим огнем, і гріла нас, і світила нам.

Шість років... І ось після сеї фатальної цифри «шість», я почала вже задумуватися... Щось дуже швидко пливе час. Пливе. Де щебетання «ма-ма»? Де перше золото волосся Нінуськи? Де мов місяць повний, біло-рожевий вигодований бебі, такий чарівний в нестримнім сміху своїм, подібнім до рокотання струмочка, чарівний і в хвилі свого буйного плачу, коли кучочки губ поволі опускаються, ямочки на щічках розтягуються, і сльозинки, чисті, мов перлини, течуть з чорних оченяток по ніжно-рожевій щічці... Де воно все?

Весна, літо, осінь, зима... ще весна, літо, осінь і ще зима... ще і ще те саме — довгий ряд днів, наповнених працею, боротьбою з життям, клопотами... І ось — Нінуська вже вимовляє всі букви добре, «справді всі, мамуню»... Нінуська прочитала весь український буквар... Нінуська плете кіски, приміряє перед дзеркалом стрічки, яка їй більше до лица (!). Того мало... Нінуська критикує мої капелюхи, мою зачіску і впевняє, що в вікнах магазинів Прорізної вулиці вона бачила далеко кращі, «пишніші» капелюхи, з перами, з квітками, і там же бачила пишні зачіски.

— Чому, чому, мамуню, не купила собі пишного капелюха? — питає Нінуська, коли я вертаю з невеличким солон'яним бриликом, прикрашеним чорною, оксамитовою стяжкою.

— Не люблю, дитинко.

— Шкода,— протягає маленька, здивована.— Такі гарні капелюхи. Як буду велика, куплю собі великий-великий, пишний такий,— і всміхається.

— Бач, дитинко, невідомо, чи захочеться тобі того, як будеш велика. Ти ще мала... ось тобі і подобається все пишне, блискуче, яскраве в одежі. Знаєш, як от дикунам подобається блискуче.

— Хіба? — питає дівчинка, і очі цікавістю світяться.— А правда, вони і в ніс кільця встромляють, я бачила на малюнках.

І сміється.

— Смішно, вони думають, що се гарно, а се зовсім не гарно, тільки кумедно... смішно...

— А мені, дитинко, так само смішно бачити на головах такі капелюхи величезні, довгі сукні, що замітають вулицю, як їх не держати в руці.

Нінуська дивиться серйозно.

— Але ж, мамуню, всі жінки носять таке, а вони ж не дикі люди...

Доводиться політично зводити розмову на щось інше, бо пускатися в полеміку з своєю власною семилітньою донечкою... мамі, яка хоче радикально виховати свою дочку... часом небезпечно.

Ну, а хлопчентко, мій маленький «бебі»? Се пречудове шестилітнє створіння природи, прегарне звірятко: ніжне й наївне, гнівне, вередливе і розумне.

Юрко ще дитина, вповні дитина.

Коли стрибне мені на коліна і пригорнеться своїм пухкеньким тільцем до мене — можна думати, що се дволітнє дитятко.

Стрибає на коліна і тулиться до мене.

— О, моя мамуню, моя неню... Я *отсю* мамуню найбільше люблю, так дуже люблю, бо вона найкраща.

— Ну, братику,— подає голос Нінуська,— кожному його мамуня краща, бо то ж рідна мамуня. А якби ти був виріс у другої мамуні, та була б тоді тобі до вподоби.

— Дякую тобі,— маленькі ручки міцно обнімають мою шию,— що я в тебе виріс, дякую тобі, що ти приїхала по мене до Березова (село, де він уродився).

Але і він вже мужчина.

Він гордий з своєї сили, сміється з Нінуськи, що в неї «комарина» сила; часто випробовує свої п'ясточки на Нініній спині; вже не такий слухняний, як був ще рік тому, коли на кожную мою увагу * любенько говорив: «Добре, мамочко, послухаю»; про багато речей має «свою власну думку», своє переконання — таке маленятко... Він теж любить бути чепурно вдягненим, чисто. Часом як помітить дірочку на штаненятах, просить голку з ниткою. Хочє сам шити. Знає, який йому колір більше до лица. А з того часу, як має українське убрання, все більше задивляється на себе в дзеркало.

Справедливі слова Куліша, що українське убрання підносить жіночу і чоловічу (додам: і дитячу) красу.

Нінуська в сорочці вишиваній, червоній спідничці, оксамитовій корсетці, в віночку й стрічках, намисті — сама як квіточка стала. А Юрко в сорочці з червоною стрічкою і зеленим поясом — се просто малюнок. І полюбили ж вони се убрання... І міркували потім, які стрічечки хоче сестричка, і які краще братикові.

Та до чого я про се все?

А ось з'ясовую, що діти вирости, що в дітях з'явилося нове. Се вже не дволітні і трилітні діти! І чого вони тақ швидко ростуть? Я ще не наситилася тим, що давали мені маленечкі... Я ще хочу чути невизразне щєбетаннячко, хочу почувати маленьке й тепленьке біля грудей своїх, носити на руках немовлятко... Та чи мало ще чого я хочу!

---

* Зауваження.

IV

Ось хочу я, щоб ми з коханим і дітьми жили в просторах, світлих хатах, серед квіток, над морем, в просторі синього неба... Щоб ми могли виховати наших дітей так, як підказує нам внутрішнє почуття, і совість, і любов до них, а не як того вимагає реальна брутална дійсність... Щоб вклавши дітей спати, ми з коханим сиділи над срібними хвилями при світлі місяця і снували мрії про будучину, про продовження нас в наших дітях, про таємниче життя прийдешніх поколінь. (Се, сказати б, програма-максимум... є й мінімум, «та теж важко здійснити»).

А живемо з коханим і дітьми в холодних вогких коморочках, тісних і бідних, де з щілин дихає на нас мороз і вітер, де миші не дають спати, уперто гризучи підлогу цілими ночами... Живемо без сонця, яке крадуть сусідні величезні кам'яниці, часом без цукру й булок, яких повно по крамницях та пекарнях... І без надій...

Було воно і вісім, і п'ять, і три роки тому — тісно й бідно, часом голодно, але були надії... цвіли надії... Ось були і гріли мене особливо мої мрії про дітей, про виховання їх... О, яке далеко було моє виховання у мріях, моє радикальне виховання від того сучасного, яким калічать тепер дітей.

Та ще, головне, були мрії про вільне, горде, прекрасне життя... Ми ж все жили тимчасово, справжнє життя ще було перед нами. У засланні, там, де ми вчили ходити Нінуську, де я вигодувала на диво здорового хлопчика, там, де мій Петрусь написав на диво чудові вірші, там, де було багато кохання, дитячого щebetання, надій та мрій, — там ми жили тісним гурточком з кількома товаришами і терпляче чекали: ось скінчиться заслання і тоді настане справжнє життя; життя вільне, сміливе, горде, прекрасне — у згоді з своїми переконаннями, в гармонії з своїм світоглядом.

V

Мій Петрусь... ви не знаєте Петруся? Се чудовий, тридцятилітній вже тепер, хлопець, з чорними прекрасними очима, з шовковим волоссям, м'якими вусиками і поетичною душею. Мій Петрусь — поет... Я його дуже люблю... Він мене любить... І нам так гарно було в сі наші молоді роки, коли діти ще саму втіху дають, коли ще не журишся завтрашнім днем, коли ще віриш, що життя горде, сміливе, як в казці прекрасне, все — перед тобою, і в ім'я його героїчно переносиш морози, позички та регулярне голодування ввечері, замінюючи яйця або масло поцілунками, обіймами і мріями...

Ах, мрії... що є в світі краще за мрії, земляки мої?

Але бажати мати мрію, се все одно, що бажати сонце мати завжди.

На се є одна тільки рада. Коли Юрко мій хотів гарної погоди на завтра, він казав: вилізу на небо, прив'яжу сонечко за вірвочку і буду його держати так, щоб не втікло.

Так і з мріями.

Надходить темна ніч, і сонце неминуче тікає... Пливуть ночі чорної дійсності і забирають з собою мрії.

Прив'язати за вірвочку... воно добре було б... та як неба дістати? ...Поставити драбинку,— радить Юрко.

VI

Вже два роки минуло з того великого дня, коли Петрусь приніс диплом на інженера і поклав мені його на коліна.

— Катрусь, може, поправимось тепер...

— Еге, любий! О, якби вже швидше стати самостійними! Якби вже скоріше сплатити позички, стати незалежними матеріально! Як гарно жити, коли ні від кого не залежиш!

— Ти й так не залежиш ні від кого, моя кохана жіночко; бач, ти вірна своїм поглядам — ти ж увесь час на себе заробляєш.

— Так, але вже час, щоб вся наша родина жила самостійно. Ось тепер то батько помагає, то позичаємо в людей... Терпиш се, бо тимчасово...

— Поправимось, моя Катрусь,— обняв він мене і поклав голову мені на плече. Я гладила його шовкове волосся, і душа моя раділа. Я мріяла про мою програму-мінімум. Маленьке тепле помешкання — малесеньке; Петрусеві кімнату, мені з дітьми одну і їдальню... більше молока дітям... цілі панчохи, білизна... тепле хутро Петрусеві, дітям завжди одіж по сезону... І без зайвих примх, бути незалежними... своїми силами, своїми соками ростити і вчити дітей, не звертаючись до людей по допомогу... «П'ю з маленької чарки, але вона — моя власна...»

І я гладила шовкове волосся мого любого поета Петруся, і моя програма-мінімум в конкретних формах стояла в моїй уяві. А діти — п'ятилітня тоді Нінуська і чотирьохлітній Юрко — бавилися з м'ячем, що татко купив їм сьогодні.

Такий радісний був перший день нашої самостійності. Петрусь мав диплом...

Кажу «нашої» самостійності... я ж і так самостійна увесь час... Ні одного дня я не була, кажучи фігурально, «на шиї» свого коханого чоловіка. Жити заробітком чоловіка — се ж був би компроміс найстрашніший. А ворожнечею до компромісів і охотою битися з ними на життя і на смерть — здавна повна була душа моя.

Жінка, що любить свого чоловіка, тим більше хоче самостійного заробітку, чим дужча її любов до чоловіка,— бо хіба ж можна диви-

тися спокійно, як коханий над силу працює — і на себе, і на дітей — і ще на мене?

Жінка, що не любить свого чоловіка (а живуть разом для дітей), тим більше хоче бути матеріально незалежною, чим менше його любить, бо хіба ж можна дозволити, щоб він, якого не любиш і від якого так далеко стоїш, якому ти чужа, щоб він працював на тебе? Ні, з гордоців — ні!

Така моя теорія з заробітками!

Отже, Петрусь мав диплом, і ми сміливо могли пуститися хвилями життя в своїм оригінальним човнику і плити, як нам заохочеться.

VII

Ся кімнатка, не зважаючи на стіл з паперами та полицку з книжками, мала вигляд справжньої дитячої. Дитячі столики з книжками, картками, забавками. Ляльки — о, се препишна поетична група: за столиком на плетених меблях одна велика з білявими косами й фарфоровою голівкою займає софу. дві маленькі — на кріслах. Поруч на дерев'яних мініатюрних контрактових меблях біля такого ж столика — троє менших лялечок — старенькі вже: побиті, але любі дитячому серцю; далі під одним із столиків, що, певне, утворював стайню — корова обдерта, без рогів, і кінь. А на столиках — ціла крамниця. Бо, крім книжок «Вінка», «Молодої України», байок Глібова, «Рідної хати», крім карток і малюнків, — тут є і автомобілі, і ковалі, і яйця, дід Мороз і різний дріб'язок. Все се зібрано за кілька років, і діти ховають і бережуть навіть те, що маленькими поламали.

І коли входиш до сеї кімнати дитячої, де маленька рушниця висить поруч з портретом Шевченка та Горького, і де двоє діток, обнявшись в куточку ліжка, розповідають собі казочки або просто «обмінюються думками», то забуваєш на хвилю свої клопоти, свій страх за малих, свій одчай від безробіття.

Безробіття, бо Петрусів диплом лежав... лежав нікому не потрібний, ні на що не придатний. Всюди, куди відкривав двері диплом, мого гарного Петруся не пускали відгомони минулого: в'язниця, заслання. А на інші, малі заробітки, охочіше приймали бездипломних, тобто з меншою освітою людей. І диплом лежав ні на що не придатний, а Петрусь ходив засмучений, пригнічений; ходив і шукав собі заробітку.

Часом знайде щось, якусь переписку, урок, переклад, тоді пильно працює. Знову нема, знов шукає.

— Катрусю, кохана, не сумуй, ще поборемось.

— Не сумую, любий, не журися.

І я знову застаюся зі своєю працею (крім коректи * через ніч в маленькій газеті, я ще й перекладами заробляю), а Петрусь шукає роботи.

Отже пишу при столі. Діти, обнявшись, в куточку на ліжку.

— Мамо, я знаю, хто тобі чоловік,— починає Нінуска.— Тато. Мамо, а мені щоб братик був чоловік...

— Не можна, дитинко. Він братик і буде братик.

— Не можна? Шкода! А мені цікаво, який буде чоловік мій?

Пауза. Лише перо моє шкряботить.

— Мамо,— знов Нінусьчин голос,— я хочу, щоб у тебе було більше дітей, а то що ж двоє? В мене не менше, як шестеро буде...

Пауза...

— Сестричко, ось я думав, що ми будем чоловіком та жінкою — аж тут пригода...

— І я думала, і хотіла, ти ж — любий братик.

— А яку я собі жінку візьму, порадь мені, сестричко.

— Ну, що ж — порадь... Яку полюбиш...

— О, я полюблю гарну. І буду дивитися, чи гарне в неї лице... Або ні! Краще я буду з чоловіками жити, не хочу собі жінки брати, бо то морока з нею.

Кладу перо і одкидаюся на спинку стільця, стримуючи сміх.

— Мамо,— кидаються діти до мене,— ти хвилинку спочиваєш... ми хочемо до тебе.

Моментально чорна і золотиста голівки опинилися одна під одною моєю рукою, друга під другою; ручки вхопилися за шию і міцно обнімають.

О, як мало треба тобі для щастя, бідна людська істото! Ось така хвилька ніжності дитячої,— і ти вже щаслива, ти вже більше сили маєш добувати хліб для оцих малих рожевих ротиків!

Злізли дітки. Беруся за перо.

В куточку знов точиться розмова:

— Я й сі блискучі гроші дам на пам'ятник Тарасові Шевченкові, бо треба ж... він гарні вірші писав, і треба ж йому таки на пам'ятник,— дзвонить хлоп'ячий голосок.

Се вони дістали свої гроші, зібрані по копійці за півроку, і ділять, що куди витратити.

— А я сих блискучих не дам, нехай краще на гарну ляльку,— говорить дівчатко.

— А! Гарну ляльку! — обурюється Юрко.— А вірші Тараса краці! Ти не хочеш, щоб йому швидше був пам'ятник...

— Хочу, хочу! — кричить Нінуса.— Може, й дам. Зроблю так, як тато скаже...

---

* Коректури.

— Ні, як мама,— поправляє Юрко.

— Ні, як мама з татом порадяться і скажуть.

Любі мої...

Справа з пам'ятником покинчена.

— Ну, сестричко,— вже лагідно і ніжно каже Юрко,— тепер я збиратиму гроші знаєш на що? Як зберу грошей, куплю собі землю, побудую хату, щоб був хутір, насаджу квіток, дерева, дістану пса кудлатого, щоб стеріг, і будемо там жити. Шкода, що земля дорога, але зберу-таки грошей.

— Так, се гарно буде — хутір,— мрійно підхоплює Нінуська.— Буланочка буде, курчатка, качки, гуси... я буду годувати...

— А знаєш, сестричко, я й досі не розумію,— переходить до іншої теми хлопчєня,— і звідки взялася перша мама? Ну далі, я розумію, що в першої мами були діти, а в них знов діти, і так виросли всі люди, багато стало людей... Але звідки взялася перша мама?

— Еге, се справді цікаво — зрозуміти се,— відповідає серйозно дівчатко,— але ось невідомо. Як будемо вчитися, будемо знати.

— Але все-таки добре, що люди вигадали мамів. Якби не було мамів, погано б жити було на світі.

Я не витримую і весело обертаюся до дітей.

— Мамусю, скінчила? — І вже обоє лізуть на коліна.

— Скінчила, скінчила,— чується голос мого любого Петруся, який вже кілька хвилин як вернувся додому, й услід за дітьми кидається до мене, обнімає всіх нас трьох разом, пригортає всіх до серця і ніжно шепоче: — Катрусь, Нінусь, Юресь...

VIII

Петрусь мій поет, і вірші його як музика...

Але... так мало можна купити за них булок, і дров, і м'яса...

Часом має добрий урок, та тільки часом.

Отсе приходить додому сумний, задуманий.

— Що тобі, коханий? Що тобі, серденько? — розгладжую зморшки, зганяю поцілунком жару з очей і уст...

— Катрусю моя рідна, втратив урок, втратив і сей заробіток.

— Ну що ж, любий. Інший знайдеться.

— Не зійшлися якомсь з батьком учня, невдоволені один з одного... І дивно: ось завжди або я не підходжу до людей, або вони не підходять до мене. Ех, та й взагалі не можу працювати, коли в мене в праці немає музики,— ніби трохи винувато пригортається Петрусь до мене.

Музики...

Лагідно кажу:

— Так, се гарно — музика в праці, але, мій коханий, треба нам вчитися без музики працювати, а вже, може, діти тоді матимуть музику.

— Діти... діти... Так, треба, щоб діти все мали...

І він завзято шукає роботи.

Але поки знайде, заробіток втрачено, і вже треба урізати свій бюджет, треба економію наводити.

— Мамусю, чом же ти м'яса не їси вже котрий день? — питає якось за обідом уважливий і чулий Юрко.

— Не хочеться мені м'ясного, дитинко. Не смакує воно мені.

— То ти ж голодна будеш, моя люба,— підхоплює Петрусь.

— Ні, я собі все знайду щось; ось молока більше питиму і вдень, і увечері, а м'яса не хочеться.

— Мамуню, а масла до хліба і сьогодні немає? — питає за ранішнім сніданком Нінуся.

— Ні, дитинко, сьогодні немає, обійдемося так. Хліб смачний...

— Ну, звичайно, хліб і так добрий,— підхоплює Юрко,— треба їсти те, що зараз є, а колись мама масло купить...

А мама лише пестить очима любого синочка.

Але хоч як економити і урізати себе,— при злиденнім бюджеті настала нарешті криза.

В крамничку не заплачено, до мого жалування ще далеко (та й з нього вираховують щомісяця, бо забрано вперед), грошей на м'ясо нема. Грошей взагалі нема.

В Петруся нема натхнення, віршів він не пише; а ходить мов ніч: високе біле чоло йому порізане зморшками, і не світяться глибокі чорні очі його.

Я кілька днів уже мовчу про наближення кризи, але Петрусь відчуває якусь зміну в моїм настрої і непокоїться...

То бігає цілими днями по місту, в якімось запалі шукаючи чогось, то сидить дома, дивиться на мене: очі його весь час ходять за мною по хаті і час від часу загораються якось жарно і болюче.

— Позичити нема де, та й не можу вже; аванс взяти,— теж не можна, недавно дали...— сам до себе говорить.

А я все мовчу, хоч тільки на завтра можу дати йому і дітям обід. Щось мушу придумати... якийсь вихід мусить бути...

Ввечері, коли діти лягли, сиділи ми удвох в широкому старому кріслі... Проти нас була стіна, вся заставлена книгами і завішана портретами.

«Духовної страви скільки,— подумала я,— а ось матеріальної вже й нема».

І певне уголос подумала, бо Петрусь каже:

— Може, продамо що з книг, Катрусю?

— Нізащо! Нізащо! Та й хіба се вихід! От бач, коханий,— обняла я його за шию,— бач, нам, здається мені, нема іншого виходу, як не жити зовсім... Так я тепер, отсі останні дні, почувую. Змучилися ми, знесилилися. Кланяйся, проси й проси... Нам чомусь просто нічого не вдається... Всюди перешкоди. І от все кланяйся й проси... Та й нічого не виходить з того... Чи ж не краще вже, ніж се, та й, ніж чекати голодної смерті, взяти й самим перерізати нитку життя, такого життя... Бо хіба се життя? Хочеться почувати себе сміливими, гордими, сильними перед життям, хочеться зробити його прекрасним, гармонійним. А тут почуваш себе маленькою, безпомічною... а тут не живеш, а нидієш. Чи не краще б, мій Петрику, мій поете, відійти нам з тобою з цього світу, забравши з собою і свій скарб, своїх дітей? Чи не краще?

— Катрусечко, се ти тільки так говориш, се ти владаєш... чи, може, й справді так серйозно думаєш? — перелякався Петрусь.

Несподівано я розридалася.

— Кохана, що тобі? Скажи. Може, може...— він задихався схвильований,— може, на завтра вже нічого їсти, і діти... і ти... мовчиш?

Горе! Ослаб дух мій, і я налякала Петруся!

Тепер вже треба сказати.

— Ні, на завтра є,— шепочу я.

— А надалі, Катрусю? — допитує серйозно.

— Надалі... надалі нема.

Тихо. Лише чути з другої хати рівне спокійне дихання малих.

— Що ж ти думала робити, Катрусю?

— Не знаю... Не знаю,— ховаю лице в нього на плечі.— Я вже так втомилася.

— То ти таки серйозно про те говорила, щоб піти з життя?

— Не знаю, чи серйозно. Ось настроїй такий... Та, може, се гарно було б. Знаєш, так тихо заснути і не прокинутися... бо нам якось нема місця в житті.

— Ні, Катрусь, моя любя,— вговорює мене Петрусь,— се так тобі здається... Ти втомлена, в тебе нерви розійшлися... І нам треба жити, жити!! Що є прекрасніше за життя, за сонце, за небо синє, за кохання, за мою Катрусю! Жити, жити, битися з життям! В боротьбі краса, як і в житті краса! Правда, ти втомлена боротьбою, ти знесилена, тобі треба відпочити. Ось і зараз тобі час спочити. Ходи, я візьму тебе на руки, вкладу спати, вколишу тебе, навію сни золотії...

Я вже притихла. Почувала себе справді як безсила мала дитина. Дала себе взяти, занести і укласти спати. Ах, спочити, спочити...

Ранком Петрусь пішов десь і дістав грошей.

А ввечері — десята була, діти спали, — прийшов приятель і каже Петрусеві:

— Друже, ось є місце, посада. Негайно вирішуй, бо перехоплять.

— Де? Яка?

Я кидую перо і слухаю уважно (була дома, а не в редакції, і сей вечір, бо свято було).

— На заводі. Гарна посада. Квартира чудова і сто рублів на місяць.

А далі більше дадуть.

Сто рублів і квартира... А у нас п'ятдесят і без квартири...

— І тебе згоден директор прийняти, я вже говорив, тільки... тільки там треба...

— Багато працювати? — перепитав Петрусь. — Ну я сього не боюся.

— Еге, багато працювати, — се раз, але не те... Головне — треба з директором у згоді жити...

— Себто, йти проти робітників, — допомагала я йому.

— Еге, — хитнув головою приятель.

Ми з Петрусем презирнулися; його очі горіли, брови зсунулись, на чолі була зморшка — він запитливо дивився мені в очі.

— Ні, я не можу, — вимовив по хвилі. — Не можу.

Я хитала головою на знак згоди. Так! Сьогодні не можна.

— Подумайте ви обоє, — сказав приятель. — Подумай над сим добре, Петре, не гарячись. Прецінь же на кожному місці людина може zostатися людиною. Завтра сповістиш мене. Прощайте!

— Катрусь, не можна ж, правда, не можна, моя кохана? — обняв мене Петрусь. — Ти не сердишся?

— Мовчи, любий, мовчи, — затулила я йому уста поцілунком. — Ні, сьогодні не можна! Будемо чекати, будемо боротися...

І я цілувала його змарніле лице, гладила чорне шовкове волосся, в якому уже срібло з'явилося.

— Чекай, любий, наллю тобі чаю, захолоне самовар.

— Нехай холоне; не хочу чаю, коло тебе хочу сидіти...

«Коло тебе»... яка музика в сім «коло тебе»...

— Знаєш... Часом мрію, як би ми жили, як би ми могли жити, — шепоче Петрусь. — От усе могло б бути п'ять, ні чекай, чекай... шість кімнат. Ідальня, приймальня, моя одна, твоя, дітям дві... дві, бо у нас було б тоді багато дітей... Правда, багато, Катрусь? В нас стояв би прекрасний інструмент... моя Катрусь грала б, а я на колінах коло неї стояв би... Квіточки з блакитними, синіми, чорними очками, більші й менші, і собі коло мамочки притулилися б. А я потім складав би музичні вірші... Се все могло б бути, Катруську?

— Могло б, коханий... І сього досить... Могло б... А знаєш, виписи все-таки чаю.

— Ну, дай, як так уже хочеш...

— Хочу, хочу, ось сідай до столу.

— Катрусю, а масла в нас нема? — беручи хліб, машинально питає Петрусь.

— Нема: діти з'їли, любий.

— Катрусю, а чому се ти тепер молока не п'єш увечері?

— Молочниця менше носить...

X

Ніч. Я не сплю.

Сто рублів і квартира... А у дітей нема теплої одежі. В Петруся нема вже ніякої. Борги й борги, а тут і голодування.

Але не можна. І намагаюся заснути.

«Та прецінь же на кожному місці людина може zostатися людиною»,— настирливо лізе в голову ся уперта фраза, що приятель Петрусеві сказав.

А у Нінуськи й Юрка всі панчохи подерті й тісні, нема білизни... убраннячка тісні, полатані... А вчити їх треба!

Але ні, ні! Не можна!

— Катрусь, ти не спиш? — простягнув до мене руку Петрусь.

— Ні, любий.

— Знаєш, я все думаю... мимохить думаю — «прецінь на кожному місці людина може zostатися людиною»,— отже...

— Софістика,— крикнула я із страхом.— Се була і моя думка за хвилию.

— Отже, можу zostаватися тим, чим є...

— Ідучи проти робітників?..

— Катрусю, не муч мене,— присунувся Петрусь ближче і припав головою до плеча.— Нема іншого виходу, нема... А може, се не так і страшно, може, я зможу й що гарне зробити...

— Ти хотів би взяти?..

— Треба, Катрусю... Діти...

— Так, діти...

Чорні очі Юркові, блакитні Нінуськи наче глянули на мене. Холодні вогкі комірочки, недоїдання, лахміття замість одежі... а й Петрусь годиться, хоч в праці музики хоче.

— Може, справді, Петрусю, можна лишитися людиною на кожному місці... Можливо, любий!

Цілую його високе, прекрасне чоло.

Мов дитина, горнеться він до мене, наче шукаючи захисту.

— Попробую, Катрусечко. Заживемо краще, моя люба. Ти покинеш свою коректу, спочинеш...

— Я не хотіла б сього,— протестую я.

Страх втратити самостійність, мою жіночу самостійність охоплює мене.

— Не можна ж,— умовляє Петрусь ніжно.— Не можна, треба спочити моїй любій; та й далеко ходити буде. А діти... з дітьми скільки роботи... хто ж буде вчити їх, виховувати...

— Так, правда, діти...— погоджуюся я.— Так, ти маєш рацію, мій любий і гарний хлопче: діти, діти, діти...

Петрусь змушений піти проти переконань, мій твердий, мій чесний Петрусь... Се жертва, і тяжко йому...

— Мій коханий, моє серденько,— ніжно гладжу його волосся. Схвильований, тулиться він до мене, цілує руки, чоло, уста.

— Катрусь, Нінусь, Юрусь...— шепоче він.

— Петрусь, Нінусь, Юрусь...— відповідаю я.

Київ, 1912 р.

БУДИНОЧОК НАД КРУЧЕЮ

I

— Он там, трошки вище, трощечки... таке червоне, велике... Вище, Андрію!

Віра, оживлена, розчервонілася від напруження.

Стільки яблук накидав Андрій... Збирай тут їх, та ще лови ті, що он у нього в руках.

Малий Петрусь, правда, помагає мамі, складає яблука в кошик, але часом покотиться в траву разом з яблуками...

— Татусю Андрію, і мені червоне...

— Дам, дам і тобі.

— Вже, може, буде,— подивилася вгору на Андрія Віра, прикриваючи долонею очі від сонця, що всміхалося їм просто в лице.

Воно всім всміхалося, се блискуче, гаряче, веселе сонце,— і квіткам, що запашиним барвистим морем вкривали площинку перед домом, і чепурному будиночку з білими вузькими занавісками на вікнах, і травиці, і червоним яблукам. Сміялося і наче приговорювало останнім, голублячи їх: «Пишайтесь, червонійте собі, а ви всі існуєте, бо я єсть; без мене — де б ви були?»

— Та коли всі такі гарні,— весело всміхнувся великими сірими очима Андрій.— Ну, злізаю вже. Тікай, Петрусь... Гоп!

— Гоп! — захоплено повторив Петрусь, притискаючи дбайливо до грудей жменьку грушок, які був необережно висипав з кошика.

— Понесемо якимось все се добро...— Віра взяла кошик з грушками.— Зараз понесем, мій кіш такий важкенький.

— Сам винуватий... нащо було так захоплюватися яблуками.

— Я допоможу, я...— метушився Петрусь, витягаючи з коша яблука, збираючи їх в жмені і пригортаючи до грудей.

— Ну, се на славу зустрінемо гостя,— схвильовано-радісно сказав Андрій, обтираючи хусткою високе біле спітніле чоло.

Волосся йому розпатлалось, сірі великі очі горіли оживленням.

— Гостя,— трохи замислено повторила Віра.— Гостя? Так дивно, наче справді гість він тепер, хоч і до себе додому вертається. Нарешті — вертається. Мені здається, так довго, довго не бачила я його. І який він тепер? Так хочеться швидше побачити. Наче зник він раптом з мого життя, і не знаю, що він робить кожної хвилини, як почуває себе. Бо сі листи, одержані за місяць після того, як торкалися пальці паперу, хіба вони говорять мені про се?

— І мені вже швидше хочеться побачити його і подивитися, який він став. Ви тільки два роки жили з ним, а я десять літ жив укупі з ним. Укупі ми задачі рішали, укупі Горація перекладали, укупі нелегальщину читали і укупі, нарешті, у в'язницю трапили... Потім укупі придбали сю землю і укупі працювали в саду. Пам'ятаєте, як ми тоді, три роки і пів назад отсі яблуні, з яких яблука тепер несемо, садили?

Віра зітхнула. Так, пам'ятає вона: тоді сонце сяло, старі яблуні цвіли, а небо було чисте-чисте, без хмариночки. Об руку ходили — вона й Петро — цілими днями по саду або сідали на лаві на горбочку. Пам'ятає і блідо-рожевий цвіт яблуні і бузку, на якому щойно вночі розцвіла гілка. І коли там сиділи на лаві, на горбочку, перед очима крізь похилені до землі сухі гілляки старої яблуні — круча, вкрита м'якою зеленою травицею і морем молочно-білого вишневого цвіту; не видно було ні вітей, ні стовбура, тільки самий білий цвіт на тлі зеленої трави; вище — широкий обрій блакитного неба...

— Пам'ятаєте, як тішилися з покушки? — Андрій запитливо глянув їй в очі.

— Важко забути, скільки шуму і радості тоді було,— всіхнулася йому у відповідь Віра.

Та й справді, як забути? Стільки надій було на сю землю. Зробити затишний конспіративний куточок для роботи, для притулку втікачам... Зробити тут склад. Займатися ніби пильно садом, городом, господарством... провадити життя мирних дачників, і під прикриттям сього життя вести свою роботу. Зразу не ладналося все як слід, і тому, на щастя, коли у Петра зроблено було трус, то, крім насіння та підручників до садівництва, нічого не було знайдено. Зате

потім... Яку чудову організацію праці завів Андрій... скільки тут видрукувано різних відозв... скільки людей переховалося тут, втікачів, емігрантів... Як вдатно разом з яблуками, грушами та картоплею вивозилися відозви, а нелегальні товариші про око були покупцями городини та садовини...

Так, наче й недавно було се все — купівля землі, будівництво будиночка, арештування Петра, і наче й одсахнулося вже далеко назад.

— Мамо! Тату Андрій! — заплакав дитячий голосок.

— Що? що? — кинулася Віра назад.

Петрусь, що йшов позаду, простягся на стежці; грушки, розкотившись, жовтіли в траві.

— Чи не розбив часом носа мій хрещений синок? Ні? Ну, слава богу. А то тато приїде, скаже — добре догледів сина, якщо син в синцях ходитиме. Чуєш, Петрусю, тато, справжній тато твій приїде...

— Та вже доглядач з вас добрий, не турбуйтеся. Чекайте, ось похвалить вас Петро...

Коли стемніло і Петрусь уже спав, спали листя й квітки в садку, і не шамотіли берізки, Віра та Андрій сиділи в «спочинковій» кімнаті, розчинивши двері в садок, і пили чай. Властиво, мали б пити, бо він холол у склянках; але захоплені розмовою, забули за його. Все про Петра, про того засланця, якого вже більш трьох років не бачили і який мав завтра приїхати, була мова.

— То завтра ранком треба все приготувати... коло десяти підем на колію...— заклопотано, з нервовим блиском в очах говорила Віра.

— Так, так... І ми тут по-святочному улаштуємо, щоб урочисту зустріч робити.

— Йому треба насамперед одпочити добре, ніяких гостей тепер не пускати... Праця потім, все се потім... правда?

— Так, треба йому тут спокій дати... Я казав, щоб не їздили сюди, поки не сповіщу. Треба, щоб одпочив добре Петро — після такого життя там...

Задумано дивився Андрій крізь двері в тиху темноту саду.

— Одноманітні дні, самітні ночі... а тут життя рухливе, товариші... тяжко йому там було... Пийте чай, Андрію, чого задумалися?

— Задумався? Знаєте, се сьогодні останній день нашого бурлацького життя з вами, тільки удвох, без Петра...

— Останній день опіки вашої надо мною, мусите бути дуже вдоволені...

— Останній день... Знаєте що, давайте скінчимо його як звичайно... Знаєте, чомусь те, що вже пережите, що вже минає, робиться нам дуже дорогим... І жаль стискає серце, хоч би й яке нас далі чекало. Ось наприклад, як переїздимо на нове помешкання, хоч би краще за ста-

ре, жаль стискає серце, і ходиш, ходиш порожніми хатами серед купи різного сміття, наче прощаючись. Отже, я знаю, що завтра настане ще кращий час мого життя, ніж досі був тут, повернеться мій найдорожчий приятель, вірний товариш і учитель мій, а проте, наче жаль серце стискає, що минув час сеї моєї «опіки» над вами, як ви сказали, минуло пережите за сі три роки. І се, мабуть, тому, що взагалі нам шкода всього, що минуло, бо час минає і наближає нас до небуття.

— Боже, який ви лірик, Андрію, може, ви мені вірші б написали на пам'ятку про нинішній вечір... — теплим поглядом глянула на нього Віра.

— То я починаю читати,— не відповів їй нічого про лірику Андрій і простяг руку до невеличкого столика з машиною, де на нескінченій мережаній сорочці розкрита книга лежала.

Віра налила собі і Андрієві чай, взяла сорочку й стала шити. Задумалася і неуважно слухала. Все спомини й спомини... Ось Петра висилають... Вона хоче їхати з ним, вона не може без нього, не може. Ні, не треба їхати, вирішив Петро, ні в яким разі не треба. Ось-ось дитина народиться, та й потім пощо їхати? Його доглядати? Він і сам проживе, він сильний. А вона повинна лишитися тут працювати — не можна ж залишати свою працю задля особистих своїх почувань... І вона лишилася... Так тяжко було, рвалася до коханого, тужила. А потім з'явився Петрусь — не було коли рватися. Сміхом і радістю виповнила дитина її життя, та й робота заповнювала його. Розважали товариші, Андрій. Бракувало коханого чоловіка, але спокійно чекала його вже, не було тої розпуки, що спочатку.

І Андрій гарний хлопець... Так доглядав її, так дбав за неї... Певне, він дуже любить Петра, коли так піклується завжди його жінкою й сином. Звикла до Андрія... Се, мабуть, він не дав їй впасти в розпуку, не дав нудьгувати. Отсі вечори, коли Петрусь спить, коли вже роботу скінчено, самій їй було б дуже важко переживати. Особливо зимові. А з Андрієм удвох вони читали, власне, він читав, вона слухала й шила та гаптувала сорочки Петрові та малому Петрусеві. Літом мало читають і йдуть в садок, в поле, в гай, розмовляють, співають, двічі в тиждень пишуть листи Петрові, а в неділю звичайно від нього одержують, читають, говорять про Петра.

Впала голка з рук Віри. Схилилася, підняла і глянула на Андрія. Гарна він людина, хороший хлопець. Невже він нікого не кохає? Лице шляхетне, привабне, очі сірі, глибокі, високе біле чоло. Так іноді на чоло руку хочеться покласти, провести рукою по шовкових кучерях. У Петра теж таке шовкове волосся.

Віра зітхнула.

— Чого се ви, Віро? Може, підемо походимо?

— Як же підемо? Чуєте? — вказала вона на двері в садок.

Буйні краплі рясного раптового дощу одноманітно шуміли, дзвінко стукотячи по даху й по шибках у вікнах. Ось дужче, дужче. Вже наче злива. Хтось немилосердно заливає травицю, овочі, квіти — чи щоб вони загинули, чи щоб пишніше красувалися.

— Яка злива! — Андрій підійшов до дверей, крізь які лилася вода в кімнату, і причинив їх.

— Вже в хаті краще тепер, — одкинулася Віра на спинку софи і обвела очима кімнату.

Широкі полиці з книжками, над ними портрети Маркса, Драгоманова, Грінченка; біля другої стіни столик з книгами, над ним портрет Шевченка і українські краєвиди; коло вікон — квітки, високі, зелені в великих вазонах; ся софа в куточку, сей її куточок — між книгами з одного боку та квітками з другого, затишний, спокійний... все се таке знайоме, таке близьке... тут ріс Петрусь, тут розповідали свої пригоди товариші-втікачі, тут провадилися оживлені розмови з товаришами в перервах між роботою, яка так горіла в маленькій сусідній кімнаті, де стоїть машинка для друку.

«Що се я справді? — вловила Віра себе на споминах. — Хіба підсумки які підводжу? Чи, як каже Андрій, переїжджаю на нову квартиру! Востаннє прощаюсь із старою?»

Очі її зустрілися з Андрієвими, задуманими, сумовитими.

— Що, Андрію, на другу квартиру переїздите, і жаль серце стискає? — спробувала вона пожартувати, але із здивуванням відчула, ніби і їй жаль серце стискає.

Що се, чому? Завтра ж повертається той, кого так кохала, завтра починається нове життя удвох з коханим... Правда, треба щоб і Андрій був з ними, сей вірний, гарний приятель... Се той жаль за минулим, за тим, що вже пережите і не вертається, як казав Андрій.

— Ну, добраніч, до завтра, — встала Віра і простягла Андрієві руку.

Він узяв руку, стиснув і раптом підніс до уст.

Крізь двері чути було, як злива шуміла; здавалося, наче плачуть дерева, квітки.

II

Стиха шепочуться білі берізки жовтавим прив'ялим листям — наче прохають поради у вітру, у сонця, у гаряче-синього неба. Безпомічно тремтить прив'яле листячко, безпорадне — ніхто не зглянеться — і падає з легким стогнанням додолу.

А сонце, як і літом, радісно-блискуче, а небо — ще синіш. А люди, як і літом, мов комашня, ворухаться на дачній платформі, поміж двома лавами струнких беріз, чекаючи.

— Мамо, мамо, ще довго чекати? — сіпає за сукню Віру Петрусь.

Але наче не чує мама. Втупила напружений погляд на шлях колії і не відповідає.

— Ні, Петрусю, не довго вже, зараз,— одповів Андрій, схилившись до дитини блідим лицем.

— І справжній мій татусь приїде... справжній... Бо ти ж не справжній...

— Ні,— всміхнувся Андрій і поглядає на Віру.— Я твій хрещений тато.

— Хоч ти й не справжній, але я тебе все-таки дуже люблю...

— Любиш? Ну добре...— озвалася трохи наче невдоволеним голосом Віра і знову втопила очі в ту смугу колії, що між лісом бігла і губилася в далині.

Ось зараз, зараз вискочить раптом з-за зеленої лави потяг, і він, він приїде.

Який він тепер? Бідний, любий...

— Потяг, потяг...— сіпнуло знов маму за сукню хлоп'я.

Заметушилися люди, що все чогось чекали, присунулися ближче.

Ось залізний дивогляд, дихаючи огнем, все наближається. Вже зупинився. Хтось висідає. Ось високий, зігнутий чоловік з довгими пасмами скуйовдженого волосся, накритого поруділим капелюхом.

Висів з клучочком у руці і оглядав людей. Які всі веселі, вистроєні, блискучі... Свято ситих, як і завжди... Де ж вони? Свої, рідні? Ось гарна, пишна пані, за блискучу блакитну сукню якої вчепилося хлопчєня. Поруч неї стрункий, вродливий її чоловік...

— Віро! — раптом кинувся від до молоді жінки в блакитній сукні.

— Петре, Петре! — обняла вона його.

— Яка ти! Я й не пізнав...

— А ми тебе виглядаємо, шукаємо...

— А Андрій?

— Ось він... а се ж син наш, Петре...

Петро випустив тонку, холодну руку жінки і обняв приятеля. Малого Петруся він взяв уже на руки.

— Ну, Андрію, вже! Заживемо тепер на славу... Віро, де ж ти? А й змінилася ти, зовсім інакша стала... Та й Андрій... Я його не пізнав...

Йшли вони вузьенькою вуличкою, вже між лавами високих сосен.

— Ось сосни — не змінилися... такі як і три роки тому...

Сюдою, сею самою стежкою проводжали вони його тоді — укохана жінка і найдорожчий приятель. І ось тут під семи соснами урочисто доручав він свою засмучену жінку своєму приятелеві. Тоді так само бір червонявий мовчав, а отсі берізки на узліссі біля саду тихо шепталися. Тільки листя їх зеленіше, свіжіше було... весна була тоді.

— О, се вже такий наш дім! — поклик здивування і вдовolenня вирвався йому з груди.

Отже, казав він, що найкраще там, над кручею, будиночок ставити... Одмовляли Віра й Андрій, казали — може завалитися. А йому чудово там...

— Ми його трохи таки опорядили,— вдоволено відповів Андрій.

— А се такий славний молодий садок, той, що ми насадили укупі?

Ще до заслання, майже чотири роки тому купив на гроші, що від батька в спадщину одержав, сю землю для себе й для Андрія, свого любого товариша. Мав багато намірів, планів. Почав будувати будинок... Але заслання... І все се здійснив Андрій. Він вже й частину грошей виплатив за землю, Віра писала.

Петро розглядав садок, будинок, до якого ще треба перейти широкою чистою стежкою.

Високі стрункі гвоздики, пахучі чорнобривці, пишні жоржини по обидва боки стежки вітали його, всміхалися рожеві яблука на молодих деревах, великими сріблястими китицями синіли сливи.

— Тату, тату, справжній мій тату! — смикало Петра за комір хлопчисько, яке досі трохи перелякано сиділо в нього на руках, але не наважувалося й злізти.

— Що, синку?

— Чому в тебе такий капелюх поганий і сорочка подерта? Треба, щоб мама зашила... треба, щоб тато Андрій дав тобі свого бриля. Ти ж мій справжній татусь, а се татусь Андрій,— запускаючи пальці в шовкове волосся Андрія, щебетало хлоп'я.

— Ах ти ж мале,— трохи збентежено зсунув брови Петро.— А ти ж мене любиш?

— Люблю,— солідно відповів Петрусь.— Ти ж мій тато.

— Так, так, жінко, ти вже мене почисть трохи, вимий, пригладь... бач, власний син критику на мене наводить,— пожартував Петро і зараз же наче злякався своєї сміливості. Ся ж Віра, яка отсе йде поруч нього, наче не та його Віра, близька, рідна дівчина, яка проводжала його з сумними заплаканими очима, не та близька, своя, з якою було гарно, весело, просто. Се якась розквітла, неприступна жінка з спокійними впевненими рухами. Але ті самі оксамитові сині очі, бліде задумане чоло, білі тонкі руки, які хочеться цілувати... Така велична й наче сонцем осяяна... мати його сина... *мати...*

Йому захотілося стати перед нею на коліна, пригорнутися до неї. Але так наче не сміє її за руки взяти. Може, се тільки тому, що не вдвох вони та й довго не бачилися. Як зостануться вдвох, він знайде свою рідну дівчину.

І очей не може одвести од Віри: гарна, яка гарна, і як він її любить.

Віра іноді відповідала йому поглядом.

Змарнів, почорнів, знесилився, видно... бідний. Ну, поправиться вже дома...

І взяла його за руку.

— Що, брате Андрію, задумався? — всміхнувся Петро приятелеві, Андрій раптом зникнув і почервонів.

— Я? Ні, нічого...

— Ну, ну, нічого... кажи... певне закохався. Віро, чи не працювали тут у нас часом гарненькі товаришки? Може, яка полонила серце Андрія?

— Може... Хіба я знаю... Мене ніхто не настановляв сторожем до Андрія, а навпаки...

— Віро,— з легким докором прошептав Андрій.

— Се ти вже мені закидаєш, що я Андрія сторожем до тебе поставив. Ну й що, хіба не гарний сторож?

— Та вже такий гарний, що кращого не треба...

— Ну, дякую тобі щиро, друже. Знаєш, справді, я тому тільки міг спокійно перенести розлуку з Вірою, бо знав, що вона не самотна, знав, що ти з нею, мій приятель, який і розважить її, і допоможе в якій пригоді. Правда, помагала мені переносити заслання і та свідомість, що я один терплю всі невгоди, а не жінка й дитина; та й, крім того, особисті почування не повинні ставати на перешкоді праці: хоч і як Віра рвалася їхати зо мною, а краще, що лишилася тут, при роботі...

А! Отсе та площинка, що вкрита була березою, кропивою та будяками? Що ви тут поробили, чарівники?

Червоний мак, сині волошки, рожеві левкої, айстри фіялкові, білі, темно-рожеві,— різнобарвний килим розстелювався перед домом і блищав, всміхався назустріч сонцю.

Вчорашньої зливи мов не було. Сонце висушило блискучі сльозинки, які ще ранком котилися по пелюстках та листячку, на різнобарвних голівках квіток, на зелених гілках вишняку, яблунь. Цілувало землю жагучими поцілунками-променями, висушило ріки, озера сліз. Заблищала, запишалася земля і усміхається. Червоніють — блищать умиті яблука, синіють сливки, піднімають жадібно до сонця пишні голівки айстри. Травиця зелена мов свіжа зовсім; де-не-де тільки розкидано жовті плями серед зеленого килима. Блакить неба злилася з зеленою в очах Петра, блиск сонця засліпив очі; зворушливо закликали до себе розчинені з мережаними занавісками віконечка будинку; і здалося йому, що все навкруги заспівало і засяло.

— З якого пекла до якого раю трапив я,— схвильовано мовив Петро раптом і, знесилений, опустився на стільця біля ганку, закривши лице руками.

На столі перед ганком на таці височіла купа червоних великих яблук.

Розкішно пахне матіола, ся нічна, непомітна удень квітка. Прилучає до неї свої пахощі і скромна резеда, і високі, стрункі левкої. І здається, що всі ці пахощі линуць від усіх квіток і від прекрасних червоних маків, від ніжних айстр, від граціозних гвоздик, від сих квіток, які лише око чарують своєю красою, а нахились, понюхай — не пахнуть вони. Здається ці пахощі хвилями підіймаються від землі, несуться поволеньки вгору і хочуть досягти місяця. А місяць — все тікає з хмарки в хмарку, і ніяк не доженеш його. Ось нарешті вплив у чисте безхмарне повітряне море і посувається — срібний, прозорий — все наперед, все наперед. Ось тепер він без перешкод ллє свої промені на сей садок на горбочку, на квітник, на широку круглу запашну клумбу.

— Заснув,— пошепки сама до себе говорить Віра, виходячи з ганку на широку алею, що огинала будиночок і вела до кручі. Неспокійно щось їй, і така схвильована душа.

Се цілий день — наче ураган який налетів, і тихого, ясного, лагідного озера життя — мов не було. Скаламучене, шумливе, бурхливе море...

Який Петро... Знесилений, розбитий, суворий... Колишнє оживлення, його веселість десь розвіялися. Як він сказав се «з такого пекла — в такий рай»... як він се сказав...

— Ах...— здригнулася Віра і закрила лице руками.

А Андрій йому говорить:

— Друже, ти спочинеш тут; ся природа, сей затишок заспокоють тебе.

Розгнівався Петро, каже:

— Ото й горе, що ми вколисуємо себе краєвидами, квітниками, небом, «плодами земними» і заспокоюємося. А нам не треба заспокоюватися — нам треба непокоїтися, хвилюватися, горіти...

— Ні, Петре,— лагідно відповів Андрій,— нам не все горіти можна, не все терпіти: треба і спокою, щоб сил набратися...

— Може,— яюсь пасивно згодився Петро.— Але вибачте, мої друзі, ви яюсь тут по-буржуазному живете. А щоб зрозуміти мене, треба пережити те, що я пережив. Ви не були там сих три роки, ви чарувалися затишком, природою, співами соловейка. А що я бачив сих три роки...

Так, се страшне, що він бачив. Пробирав розповідати: холод, голод, моральну згубу, самотність. замість товаришів — дикунів з первісними інстинктами. З життя людей викинуто серед снігів, до вовків, ведмедів, в нетрі безмежних лісів, і втратили вони подобу людську...

Так говорив Петро. А вони з Андрієм поглядали одне на одного і наче винуватими себе почували, що не бачили всього сього.

По сніданку гуляли вдвох. Обійшли всі куточки, де колись гуляли. Сиділи там, де їм колись співав соловейко, цвів для них бузок. Тільки тепер ні бузку, ні соловейка, нічого...

Потім вона, Віра, бавилася з Петрусем. А Петро та Андрій довго ходили обнявшись по саду, багато розмовляли. Ще читали усі... Іли яблука, гралися всі вкупі з Петрусем. Гарно було, тільки... Петро часом стане й задумається, і якийсь туман наче застеляє очі йому. Що вони тоді бачать, очі його? Наче якась стіна стає між ними обома й Петром в такі хвили...

Гарно було, тільки... як се дивно: чомусь він наче їй не такий свій, близький, рідний, як був тоді, коли проводжала його в заслання. Тоді так ридала, божеволіла. А тепер? Хіба кинулася до нього в непереможнім захваті кохання, коли вдвох лишилися? Так, ніби хвору дитину приголубила...— обняла його й поцілувала обережно в чоло. Хіба почувала з першого ж моменту побачення, що се — коханий? Хіба зори її шукали його зорів? Ні, треба признатися собі, що зустріла Петра мов гарного товариша-засланця, товариша та й годі... І все, все, що робила для нього, для кожного товариша зробила б. Зустріла на колії, нагодувала, показала красу краєвидів, уклала спати на софу, почитала.

А коли він, чоловік її, якого так кохала, захотів поцілувати її в уста, шукаючи погляду очей,— її очі закрилися, а уста наче змертвіли. Хто ж, хто ж він для неї тепер? Як се може бути, щоб змінилось почування? Тоді вона дуже погана.

З жаху й сорому Віра обличчя руками закрила.

Ще вчора раділа, чекаючи, та й три роки так чекала... А тепер що? Де ж воно поділося, те почування, що поцілунків шукало, голублення? Ні, се просто час винуватий; за три роки відчужилися обоє... се нічого.

Місяць, що все плив чистим небом, за хмарку сховавсь: стало темніше.

Але, як голова болить... Андрій... Вони звичайно гуляли з ним в таку пору...

— Віро, се ви? — схвильований шепіт між деревами.

Наче чекав її... добре, що вийшов, треба поговорити.

— Я...— так само тихо, наче боячись розбудити когось, відповіла Віра, дивуючись, що її голос такий схвильований.

— Що се ви?

Місяць вплив і осяяв лице Андрія: бліде, очі сірі горять, чоло прорізує зморшка.

— А Петро де?

— Спить. Ліг там, на софі; я читала йому, він заснув... Ах!

— Не зітхайте, Віро! Все буде гаразд. Йому треба спочити тільки від сих вражень. Ми з вами пережили тільки в'язницю, а він,—

чули,— які речі... Ось він оживе, знов розум його і енергія засяють, і тут у вас закипить робота...

— А досі наче не кипіла? Андрію, Андрію... А хто тут цілими ночами друкував, а вдень копав город, сів?

— Ну що ж, то можу тільки техніку, або в саду копатися. А Петро ж у нас душа усього. Пам'ятаєте, що він колись робив? Який популяризатор, який оратор! Пам'ятаєте, ще як тільки ми познайомилися з вами, я й Петро, ми були на мітингу, і Петро говорив. Як у вас очі горіли, як ви слухали його! Та й я також.

Так, пам'ятає Віра сих двох приятелів, з якими її тоді познайомили: високий, чорнявий, енергійний, з палким словом на устах і тихенький, з лагідними сірими очима, несміливий.

— Знаєте, Віро,— раптом сказав Андрій,— вам треба вже яблука продати, багато їх назбиралося, та й грошей треба на папір багато...

— Ну то треба якось се зробити...

— Правда, я помилково й досі вважаю себе опікуном вашим; а, власне, який мені тепер клопіт? Ви вдох з Петром тепер...

— Ну, ну побудьте ще трошки опікуном, се не пошкодить справі. Та й хіба Петро буде яблука продавати? Він ще знов нас вилає, «буржуї» скаже, як сьогодні ранком,— Віра спробувала засміятися, але уста її затремтіли й викривилися.

Стали над кручею, другий бік якої вишняк вкривав, а над ними шепотіли берізки.

— Отам колись вишні цвіли, давно-давно, три роки тому...— схвильовано мовила Віра і ступила ближче до кручі.

— Вони й сього року цвіли, Віро.

— Так, але три роки тому інакше вони цвіли,— сумовито всміхнулася вона і схилилася над кручею.

— Віро, впадете! — перелякано схопив її за руку Андрій і потягнув назад.

Пальці його мов огнем обпекли її руку, і вона затремтіла. Кров линула до серця, воно застукотіло.

— А вам що? — якось іронічно всміхнулася Віра.— Правда, опіка ще...

Голова її крутилася. Ах, нащо тисне їй руку? Увільнитися б від сих гарячих пальців...

Пішли стежкою. Андрій випустив руку.

— Віро, що з вами? Ви така завжди спокійна, урівноважена,— зазирнув в лице її Андрій.

Таке в нього бліде лице, очі сірі палають. Так би руку покласти на чоло, пальцями по волоссю провести шовковому.

Які вигадки! Там, може, Петро прокинувся й кличе її...

Провела рукою по очах, по чолу.

— Ні, Андрію, се не тільки я, а й ви — сьогодні. Нас, видно, сьогоднішній день закрутив... Ну, я йду, добраніч...

— Чекайте, Віро... Ви знаєте, Петро мені сказав, що неодмінно хоче завтра ж до роботи. Казав, може, ви будете проти, але він не може так... Не може «буржує» й одного дня прожити. Бачте, Віро, ми з вами в «буржуї» записані...

— Ну, що ж, може, се краще, робота...

— Завтра я поїду, оповіщу Микиту, щоб приїздив до гурту. Може, й справді все буде, як слід...

— Може... ну, добраніч.

— Віро!!

— Що? Такий ви якийсь збентежений сьогодні, Андрію. Що з вами?

На хвилю мовчання. Тихо так. Чути, як з берізки прив'яле листя впало додолу.

— Нічого такого... Ось вже минули в безодню віків сих три роки, що укупі прожили, і починається нове...

— Так, наче... на нову квартиру переїздимо, і жаль стискає серце, говорячи вашим ліричним виразом?

— Еге, так. Ну, добраніч.— Андрій раптом стиснув їй руку і поцілував.

Затремтіла Віра. Заплющити б отак очі, і нехай минають хвили, дні, віки...

IV

Сонце зійшло, і раптом блідий при місяці, тихий, задуманий сад ожив, защебетав, зашамотів, посилаючи привітання золотим промінням.

Віра здивовано оглянула себе: вона на горбочку, на лаві, над кручею. Он там навпроти білі берізки наче плачуть, і потішає їх, голубить тепле проміння. І досі вона в тій самій святочній блакитній сукні, яку вчора ще ранком одягла для зустрічі Петра і яку не могла скинути навіть ввечері, не зважаючи на передодягати в присутності Петра. І чого вона тут досі? Зараз наче задрімала, а раніше, раніше...

Стиснула голову руками й зітхнула. Щось таке жакне сталося... Петро, Андрій... Петро спить там, в її спальні.

Вночі, попрощавшись з Андрієм — він їй руку поцілував,— вона пішла до Петра. Він саме збудився і кликав її.

Саме збирався роздягтися і перейти в спальню. Взяв її руку, хотів цілувати. Дала йому ліву, а ту, на якій поцілунок Андрія горів, сховала...

Рум'янець сорому на спомин сього залив бліді щоки Віри.

Потім що було? Так, потім вона замість того, щоб лишитися з Петром, як він і чекав, сказала, що в неї голова болить, що хоче подихати свіжим повітрям в садку, і лишила його самого. Сказала: «Я швидко прийду»,— і не пішла до нього зовсім. Ходила в саду, а отсе перед ранком сіла тут на лаві і задрімала. А поцілунок Андрія досі на рuci горить...

Як же так? Чому не могла лишитися з Петром, приголубити його? Не могла... Чекав її, тепер, мабуть, спить... А далі? Зітхнула.

Ах, голова не вмiщає сього всього... Се якийсь ураган скаламутив чисте спокійне озеро життя. Було так тихо, затишно. Праця, вечори спочинку, розмови з Андрієм, очікування Петра; як гарно було писати йому листи, шити сорочки...

Ні, се все мара якась... голова закрутилася від вчорашнього бурного дня... Треба одпочити, взяти себе в руки,— і все буде гарно. Звикла просто до Андрія за сей час, і трохи одвикла од Петра. А Петро ж її коханий чоловік.

Ось там вікно Андрієве. Ще спить, мабуть... а може, встав? Як спить, то піти б сісти тихенько, провести рукою по волоссю, не розбудити тільки, ні...

Чого вікно розчинене в нього? Ага, їй треба щось сказати йому, а потім піде додому...

— Андрію! — гукнула, підійшовши до вікна.— Андрію!..

Може, вже в ліс пішов...

— Андрію! — відслонила занавіску.

Незім'ята постіль... розкидана одежа. На столі якісь папери, на паперах — лист...

Лист — їй.

«Віро, пам'ятаєте, Ви учора пропонували мені написати вірші з приводу жалю, який охоплює мене, коли певний період життя навіки минає і настає інший... Отже, пишу тепер Вам, тільки не вірші... Слухайте, Віро, я іду од Вас. Наче злодій вночі, беру я свій невеличкий клуночок і тікаю. Куди? Хоч світ за очі! Чому? Ах, се «чому». Ах, слухайте, слухайте, Віро: якби зараз рука Ваша в моїй лежала, якби голівка Ваша пригорнулася до мого плеча — я б не тікав. Я не йшов би волочитися по світу. Але як згадаю, що, може, в сю хвилину інший Вас цілує, пригортає, я жити не можу тут поруч. Я не збожеволів, ні... Знаєте, я покохав Вас, кохаю. Розумієте Ви, горда, неприступна Віро, взірець жінки й матері? Я покохав Вас з того самого дня, як Петро доручив Вас мені, своєму найдорожчому приятелю... Пам'ятаєте той день? Пам'ятаєте, як я опікувався Вами тоді, як розважав ваше горе? Як доглядав, як були хворі? Як нянчив Петруся? Як я, мов тiнь, блукав всюди за Вами, сповняючи дружнє доручення... Пам'ятаєте наші вечори зимові: Петрусь спить, а ми читаємо, говоримо про Петра? Пам'ятаєте страшні ночі біля ліжка хворої

дитини, хрипле дихання, термометри, лід, подих смерті і нарешті криза, надії, веселі очка дитячі, сміх... Пам'ятаєте! А садок сей і «нашу» працю в ньому, «наші» спільні яблука, груші... «Наші»... І я сліпий, не знав, що кохаю Вас, що ходжу мов тінь Ваша за Вами, бо хочу бути з Вами; думав, що роблю се все тільки сповняючи дружній обов'язок. І лише тепер, коли не чутиму раз по раз легкого шелесту вашої сукні, Ваших кроків,— Ви вже тепер не самі і Вам не треба моєї присутності,— коли вже позбавлений тої атмосфери тепла і гармонії, що Вас оточує,— я зрозумів, я відчув, що кохаю Вас безмежно.

І ось зараз вечір, перший вечір без Вас — я не знаходжу собі місця. Я божевільно хочу туди, до Вас, в «спочинкову» кімнату, яку ми самі старанно обклеювали шпалерами і прибирали квітками. Хочу туди, до Вас, в Ваш куточок. Щоб було як учора, як позавчора, як місяць, два тому, як два роки тому...

Там, на софі в «спочинковій» кімнаті,— я бачив — простягся втомлений, знесилений мій найдорожчий приятель. Він три роки чекав сеї хвили — спочинку в рідній хаті... три роки думав про Вас, мріяв, уявляв Вас... А я — сих три роки дивився на Вас і — дурний — не впав до ніг Вам...

Лишитися хіба? І щовечора сидіти віддалік Вас, мов чужий. На «моїм» же місці, проти Вас сидітиме Петро.

Чи лишитися і, може, «завоювати» Вас? Завоювати і забрати з собою Вас, кохану, любов, трошечки й солідну... забрати з Петрусем, моїм духовним сином, з яким я зріднився за три роки.

«Завоювати»... коли вже три роки прожив біля Вас і не скаламутив безжурного спокою Вашої душі, то де вже мені тепер «завоювати»...

Та й як Петро? Петро — мій найближчий приятель... І ще такий приятель, що довірив був жінку мені...

Ах, голова горить.

Пишу вдруге після побачення з Вами там, над кручею. Вийшов у сад освіжити палаючу голову і зустрів Вас. Одно слово так рвалося мені з уст... але... я таки втікаю, мушу втекти.

Ах, Віро! Мені здалося — пальці Ваші тремтіли в моїй руці і під моїми устами, коли отсе ми кілька хвилин тому стояли над кручею. А може, се тільки здалося...

В кожному разі: «Піди од зла і сотвори благо».

Київ, 1913 р.

Як ніжна квіточка, підтята морозом...

Се він, мій Лесь, який раптом перестав дихати й якого однесли з його затишного теплового куточка на сніговий простір, на поталу вітрам та мороз.

Моя дитина...

Щось там таке маленьке зайве в горлі, — і життя з дитини відлетіло. Так, життя відлетіло, і нема життя. Життя нема...

Там, де вітри літають-завивають в холоднім, не зігрітім ні одним диханням повітрі, серед снігів блукаю я — все коло того малесенького клаптика землі, яка закрила мого Лесья. Давно блукаю, і не хочеться йти додому, в теплі кімнати, до вогню, до захисту. Не хочеться — бо життя там нема.

Приходжу туди, проходжу по кімнатах — тихо. Ах, тут не може бути тихо, ні! Се помилка, се так на хвилинку затихло, зараз затупотять ніжки, міцний крик залунає, заворушиться все в хаті, вся хата оживе... Зараз... Ось і кінь стоїть, піднявши вуха, і надслухає в сподіванні свого хазяїна. Де ж ти, Лесю? Де заховався?

Виходь, мій шумливий хлопчисько; я вже не тікатиму од твого гомону до свого самотнього тихого кабінету, не замикатиму дверей своїх, щоб твій дзвоник-голосок не заважав моїм «вченим» заняттям. І мама твоя не хапатиметься за голову і не казатиме з легким докором: «Лесь!», — коли ти вихором пролетиш по всіх кімнатах.

Мама твоя...

Вона сидить в своїй кімнаті і не виходить... Нащо їй виходити?

Вона чекає...

І ти тут десь, тільки заховався на хвилинку. Ти тут... Нащо ж би кінь твій тут стояв, і сурма лежала, і малюнки твої на стінках висіли, чистеньке й блискуче все твоє господарство?

Сутінки оповивають маленьку кімнатку. Ледве біліє подушка на ліжку.

Може, там Лесь спить? Може, він трошечки хорий? Переспить і встане, жвавий, веселий. Я почекаю, я скільки завгодно чекатиму. А він встане, підведеться з ліжка, скочить мені на коліна, з усієї своєї сили обхопить за шию... Маленьке, жваве, рухливе, мов живе срібло... тепленьке, живе — кров од крові, плоть од плоті моєї. Оченята сині блискучі, шовкові золоті кучері...

Скочить з ліжка, забігає по хаті, і життя, життя настане в ній. А я не тікатиму до свого кабінету, не шукатиму затишку і спокою... Я сидітиму в сій кімнаті серед гомону й сміху, в хвилях звуків життя. Голосок дзвенітиме, ніжки, маленькі дитячі ніжки тупотітимуть.

Ніжки... маленькі ніжки...

КАРПАТСЬКІ ЕТЮДИ

I

Добрий вечір

Зелена, пишна, широка долина. Білі хатки в молодих ялинах, ясених. Навколо золоті лани, луки, пасовиська... починаються в долині, кінчаються все вище й вище. Над ними широке коло молодого чагарника зеленим пасмом обіймає долину. Темні, сині ліси панують над ними. Здалека вирізуються зариси гір, високих карпатських гір.

Внизу, в долині, ріка бистра, ясна, прозора. Блискучою стежкою прорізує оксамитну зелень луків, звиваючись біжить поміж білими хатками. Місцями непокірлива, шумлива, бурхлива, широко розливається, і не вдержати її гатями, містками... вона все несеться, де сама хоче, рвучка, сильна, бурхлива.

А місцями, розливши води свої малими струмками, утворює ніби озерця, тихі, спокійні, очеретом обведені.

В таких затишних куточках верби над водою похилились і ведуть довгими, зеленими лавами по оксамитовій леваді до хатки білої, що пишається в зелені молодих ясенів.

Праворуч від невеличкої білої, чепурної хатинки — криниця під вербою; ліворуч — садок молодий. А просто, як вийти з сінешніх дверей,— город. Тут, проти дверей, через вузьке подвір'я — перелаз. А за городом, на леваді, річка, гірський вузький потік попід невисокою горою. Гора і край...— це весь світ для Марині. Оце вийшла по воду до криниці і втішно дивиться на цей краєвид. Це весь світ для неї: од своєї хати до гори, далі їй не видно. А нащо їй далі? Гарно їй в сім куточку, серед сусідів, хати яких поруч в долині розкинулися, гарно їй в своєму рідному селі, гарно їй з Михасем. У неї є Михась. Вона тепер удвох з ним, удвох...

Після довгої боротьби з батьком, який її, свою одиначку, страшенно любив і не хотів за бідного віддати, після двох років журби і благань, нарешті вона щаслива. Батько зглянувся, та й йому краще, що бідного сироту в хату у прийми взяв, ніж би був свою одиначку за багатого в чужу хату віддав.

І не шкодує тепер старий Василь. Радіє та бога славить, сидячи на призбї під хатою та дивлячись на дочку.

Мов пташка виспіває Мариня цілий день, працюючи, мов бджола, в своїй чепурній хаті, в своєму невеличкому обійсті. І йому догода, спокій йому і радість. А то був би сам як палець. Стара померла. Що би сам чинив? Зле було б... Файно, якби згубив розум і віддав з хати свою квіточку... Файно, а як... кмітно * було б старому. А так

* Нудно, сумно.

проти сонечка весело посидіти, і в хату чепурну привітну вступити. І на обійстя глянути любо: оборogi сіна високі, в шопі, коло безрогих, в коморі — скрізь господарський лад. Когути червонобороді пишно по подвір'ю виступають. А згода, спокій в хаті. Дивлячись на молодят, і свої роки згадаєш молодечі.

— Що, Мариню, так борзо бігаєш? От непосидюща...

— Борзо? — сміється смагла, рум'яна, вродлива молодиця в червоній хустці.— Не рано вже... обід зварила вже, ось попрати треба. А корови доїть, а безрогим їсти зладити, а полоти, треба пантрувати, аби не спізнитися... Та й давно вже Михась пішов на косовицю.

— Ой давно, давно,— всміхнувся дід Василь собі в бороду,— як сьогодні уранці, то й досі нема. Певне, давно.

А Мариня звивається від криниці до хати, від хати до шопи, в город,— і все чути її спів дзвінкий.

Не рано вже.

Вже ось-ось проти землі серед неба стане сонце. Попрацювало ж воно, поки півнеба обійшло. А небо синє радіє, все далі його закликає... а земля всміхається, приголублена, вдячно своїми левадами, горбами, ярами, своїми сріблястими струмками і ще хоче голублення, ще. Вона ж цвіте від того, розпускається, пишається...

Всміхається сонцю й Мариніне обійстя. Зелені гілки злегка шамотять листям чистим, свіжим, вітаючи його. Червоні маки, жовті соняшники і сині васильки на городі сяють з радості.

Замислився дід Василь. Дивиться просто себе на город, на леваду за ним, на невисоку гору. Здавна він це все бачить, виріс тут. Бог йому визначив це місце, тут і життя його... Тут праця його, а хоч і злидні були, то проти звичаю не підеш... Така доля хлопська. Хлоп — не пан, і досить з нього світу цього. Тут малим бігав... А отсе, може, онуків діжде. І гарно тут, в рідному кутку, в рідній країні. Аби провадити спокійне трудове життя, тихе, мирне життя під ясним небом, серед левад і гір.

І дід Василь усміхнувся, глядячи сиву бороду — невідомо, чи Марині, що метнулась повз нього, струнка, моторна, чи сонцю, що гаряче, ясне, привітне, повільно котилось блакитним небом.

Цілій країні підгірянській ясно світить сонце красне, цілому селу Бабину всміхається воно, та, мабуть, найпривітніше всміхається надвечір тій леваді, тому садкові й городові, що Мариніну хату оточують, та й хаті її чепурній, веселій. Не гається й Мариня: вона відповідає йому тим самим.

І не чуває вона тягара цілоденної праці; не чує втоми навіть перед вечором, набігавшись, опорядивши все. І як сонечко починає сідати, вона, наспівуючи, йде в город, в самий кінець його, де є

другий перелаз на леваду, з серпом і лантухом — нажати бур'яну корові. Ось і зараз іде вона своїм городом, любуючись на високі соняшники та маки червоні. Сю роботу вона завжди лишає на вечір і, коли вже наскидає повний лантух, починає поглядати на леваду, немов очікуючи когось.

І нарешті Михась іде. Се котрий вже день так. А знудиться вона за цілий день без Михася... така туга бере. І ось він надходить. Все забуває тоді Мариня, кидається назустріч йому. Він її обіймає своїми сильними руками. Добрий вечір! Добрий вечір!.. І так радісно вони вітаються, як сонце ранком з землею. І нема більшого щастя, як у сю хвилину... «Добрий вечір!» Се ж не розлучатися до ранку, се ж спочинок.

Ще не надивилася на свого Михася Мариня. Та бо він такий файний, такий красень, що годі надивитися... А потужний, а мудрий... Ні, нема кращого над нього.

Не чуває Мариня болю в спині, цілий день зігнутий за роботою, пильно зрізає бур'ян, а як на хвилину вирівнюється, то тільки дла того, щоб на леваду подивитися. Гарно там, гарна річечка...

Знову звикло, покірливо схиляє селянка спину над працею. Купа бур'яну росте; жваві, сильні, повні руки хутко накидають його.

Взимі вінчав їх йогомосць, казав у згоді жити. Та як уже в згоді живуть... Але як мало бачить Михася, і як багато він працює! З раннього ранку до ночі. Вона вже й вечерю зладила, роботу кінчає, а його все нема...

Мариня випростується знов струнким сильним тілом. Лантух майже повний. Сонце вже ось-ось за гору сховається, тіні лягли на леваді од верб. Тихо-тихо навкруги. Вже спочинок. Ось зараз... Вона мрійно всміхається, очі блищать, всією істотою наче прислухається. Дивиться на леваду, на якій грає останній промінь сонця, приклавши руку над очима, а раптом кидає серп.

З нестримною радістю кидається до перелазу, ставить одну ногу, але перелізи не встигає: міцна рука обхоплює її, пригортає; Михась, весь напоєний сонцем, вродливий, стрункий, — вже з нею; він одною рукою тримає на плечі косу, другою обіймає її. Схиляє до неї своє смагле, сонцем нагріте лице — очі глибокі, повні кохання — і жадбно торкається уст.

Мариня з усею силою своїх повних налитих рук обіймає його за шию, відповідаючи міцним довгим поцілунком.

— Добрий вечір, Мариньочко!

— Добрий вечір, Михасю! Добривечір!

Цілоденна праця скінчена; тяжка, чорна хлопська праця — на сухий кусень хліба, і короткий вечір спочинку — гарний вечір, добрий вечір.

— Добривечір... — шепочуть верби на леваді.

- Добривечір...— шелестить м'яка травиця.
— Добривечір та й добраніч,— красне сонце останнім промінням голубить.
— Добривечір. Мариню.
— Добривечір, Михасю,— вітаються чоловік та жінка, на хвилю забуваючи про тяжку працю. Але не випускає коси з рук селянин, а дружина його, хоч і одклала серп, то вже після безперервної пильної праці. Було її досить за цілий божий день.
А тепер ще хвилю, хвилю тільки з ним — рідним — постояти.
Добривечір!

II

Вивчив сина

І в'яз уже жовтіє, і береза. Тільки ялини молоденькі, що ними обійстя обсажене, все зелені.

Щодня завважує це старий Яким, сідаючи на спочинок на лаві біля своєї хати і маючи перед очима голе поле, ще недавно вкрите високим, золотистим колоссям. Праворуч шумить приборкана тут, у долині, Лімниця; за нею на горбі гай, недавно зелений, тепер жовто-червоний, барвистий.

А рано сідає тепер дід Яким на спочинок: колись молодий, моцний був, шпарко робив, а тепер — яка вже там сила... гай-гай. І ще Параска, дочка його, на городі. Штефан, зять, ще молотить в stodолі, а він, старий, уже на спочинок. Та й робота не та вже, що колись. Там трохи оборіг спорядив, спиляв сухі гілки в садку, та й уся стареча робота.

А кістки просяться на спочинок.

Ось він і сідає тут, під хатою, під промінням сонечка. Сонечко ще світить, гріє, всміхається: і ланам безколосьним, і деревам пожовклим, і сивому дідові Якимові. Тишу і спокій заповідає воно людям, що живуть в сих білих халупках, серед зеленої рівнини і по схилах гір.

Вечір. Час спочинку...

Спокій тоді злітає на землю, в село. Сон, або співи юнацькі, або мрії та думи старечі...

Сон. Якимові небагато його треба,— короткий старечий сон. А мрії, думи — ось що несе йому вечір. Отсе, як сидить біля хати і дивиться на лани, на Лімницю, на гай, ціле життя встає в уяві, ціле довге минуле життя, яке все пройшло тут, на сьому обійсті, на дідівській землі... тут, у сьому кутку між гаєм і горою, все на одному місці. І вже нехай думки собі досхочу працюють, руки напрацювалися вже,— тепер діти руками працюють.

Діти...

Зітхнув дід Яким. Так, є діти, і працюють вони добре: дочка та зять.

Але є ще в нього син — Ладим... та не бачить його старий батько... далеко він, у місті...

Про нього, про сина Ладима, снувалися старечі мрії — і весною, ще як зеленіли лани, як свіжими, зеленими шатами дерева вкривалися; і літом, як золоте жито в снопи в'язали і стояли копи серед ланів. Снувалися в нього золоті мрії про сина. І не одну весну, не одне літо, а всі довгі роки викохував старий Яким одну думу-мрію. Вивчиться син, освічений стане, вчений, буде священником або паном, чим хоче... не буде безправним, приниженим хлопом, який все гне спину перед панами.

Сам собі буде пан. Найкраще, якби панотцем був, та ще у рідному селі. От старому батькові була б утіха, радість. Як ось син Михайла сусіда, який з Ладимом змалку приятелював. Тепер він, син Михайла, Тодосій — йогомосць, священник тут, в своєму рідному селі, вже другий рік. Звичайно, міг би й Ладим на сій парафії бути; та й помилився батько: не в бурсу сина віддав, як сусід Михайло, а в гімназію. Там, казали, ще більш вченому можна бути, ще на більшого пана вийти.

А Ладим працювятий був хлопчак, з головою. Сам себе удержував з чотирнадцяти років: з чого ж було бідному хліборобові посилати? А ось він і університет скінчив, усі науки знає. І може бути уже не те що священником, а адвокатом, професором, послом, у самій цісарській нараді брати участь — у нараді, що помагає цісареві правити своїм царством. Так і сусід Михайло казав, так казав і син його, йогомосць Тодосій.

Отсе як учився ще в університеті, то вже не лекціями заробляв, а писав у газеті. І добре заробляв, писав додому, що іноді траплялося по сто, по двісті срібних на місяць. І батькові прислав гроші. А головне, щодня присилав газету йому, старому Якимові, і він в неділю читав; надівши окуляри, прочитував він з початку до кінця усі статті, де підписано було любе, рідне ім'я: Володимир Цеглицький. Це ж син, син його писав.

А як він писав про життя хлопське — всю правду про темноту, злидні, безправність, так докладно все, так гарно, що аж плакати хочеться. А Параска як слухає, сльози рукавом утирає. Так жалісно пише Ладим, такими простими зворушливими словами.

А от перестав їздити на вакації. Пише, нема тепер вакацій,— все праця. Звичайно, щодня треба в газету писати. А хотілося б його побачити. І збирався на день, на два сього літа приїхати Ладим. та щось задержало його. Якись особисті справи,— немов женитися збирається.

Обіцяв докладно написати.

Такі думи-мрії про сина снувалися й тепер щовечора в старечій голові, коли сідав біля хати, дивлячись на порожні лани, на гай жовто-червоний, на свої в'язи та берези, які все більше та більше жовтіли.

Тихий суботній урочистий вечір розстелився над селом, понад долиною, над бурхливою Лімницею, заховаючи й її бути спокійнішою, навіваючи тихий спочинок на змучений люд.

Дід Яким завчасу сів нині біля хати, не пішов він до церкви чомусь. Тяжка журба-дума похилила сиву голову.

Сьогодні мрій вже нема. Сьогодні самі суворі чорні думи. Журять сиву голову, гризуть серце.

Панотець Тодосій завітали сьогодні до нього, до старого Якіма. Іноді це траплялося... Любили поговорити про свого колишнього товариша Ладима — колись-то через тин одно до одного вчашали. А тепер все добрим словом Ладима згадують.

«Файний товариш з Ладима,— кажуть йогомосць,— гарна людина, без крихти лукавства, чиста, чесна, а мудра. Маєте радіти з такого сина, газдо Якіме. Ім'я його уславлене по цілій нашій галицькій країні, як борця за добробут своєї отчизни, свого народу. Я собі за щастя беру, що мав такого товариша. Він буде послом до палати царської, обранцем народу».

І ще недавно казали тут се все йогомосць, на сьому місці сидючи поруч Якіма; перед ними тоді жито золотом блищало, небо блакитне веселе таке було, як і серце діда Якіма.

І нині йогомосць тут сиділи і говорили про Ладима. Але щось таке говорили, такими дивними незрозумілими лячними словами.

І порожньо стало на душі в нього, пустка така, як і на сих голих ланах.

— Слава Йсусу,— привіталися йогомосць, вступаючи нині по полудню.

— Навіки слава,— уклонився дід Яким і гречно попрохав панотця сідати. Трохи здивувався. У свято тільки йогомосць приходили. Щось нагле нині...

І уважно слухав.

Йогомосць одержали з деканату «росказ». Се торкається Ладима. Але нехай газда Яким не бере собі того до серця і нічого собі з сього не робить. Се — світова річ...

Йогомосць збентежені були, схвильовані і навіть важко їм було говорити. Але він, Яким, є цілком спокійний і готовий усе вислухати. Та й о що може ходити? Се, певне, об'явку в церкві про вінчання треба зробити... То йогомосць, певне, думали, що він, батько, не знає про намір Ладима женитися?.. Ні, він знає про все,— син якось давніше писав про се. потім не згадував, правда, але отсе, мабуть, незабаром повідомить...

Ні, не про об'явку для вінчання йде річ,— про іншу справу... але вона не є така страшна, як собі її люди уявляють...

І йогомосць не находили слів.

— Що таке з Ладимом? — схвилювався нагло Яким.— Та невже ж таки смерть?

— Що ви, газдо, що отсе кажете? Боронь боже. Та ні, живий ваш Ладим і лишився такий, як був, се все одна формальність. «Артикул» такий цісарсько-єпископський надійшов, щоб його на власне бажання оголосити безконфесійним *. І я мушу завтра в церкві се зробити.

— Себто чому? Для чого? — зблід Яким.

— Та Ладим хоче,— подав заяву.

— Та нащо ж йому? — тремтячим голосом прошептав Яким.— І що ж це буде?

— А се, газдо, я мушу на службі божій у церкві виголосити йому відлучення від церкви, та й годі.

— Як це відлучення? Від бога нашого? Нашого творця? Від Христа? Що ж це? Та, правда, молоді нині ні в що не вірять, до церкви не ходять... Але нехай... А нащо йому прилюдно зрікатися, ганьбити себе і мою стару голову? — схилив голову старий Яким.

— Та яка ж ганьба, газдо,— збентежено потішав його молодий, з добрими ясними очима священник, співчутливо дивлячись на Якіма.— Син ваш і надалі лишиться тим гарним, чесним Ладимом, яким був досі. І це він чесно робить: не вірує, то й каже про це; не може обдурювать, не хоче і обрядів, хоче бути щирим. Це я, священник, кажу вам це, що чесно він робить.

Збентежено, ніяково говорив ці слова священник, сам відчуваючи марність їх.

— Нащо? Нащо? — в розпучі шептав дід Яким.

— Я чув, та й ви це кажете,— тихо казав священник,— що Ладим одружитися збирається, і хоче не церковного шлюбу, а цивільного. І дітей, як будуть, хоче виховувати безконфесійними. Та дуже лихого тут нема, газдо. Лиш хотів попередити вас, аби те знали... А втім, не гризється...

— Хіба на це я вчив сина? Гріх і ганьба...— шептали бліді губи Якіма. Руки його тремтіли, в очах потемніло.

Тихо одійшов священник. А Яким сидить нерухомо, мов скам'янів у лихій розпучі. Чорні думи лихі журиють голову сиву, гадюкою гризуть серце.

---

* В Австрії кожний горожанин може стати безконфесійним, себто, безрелігійним. офіційно себе одлучити од релігії. Для сього подається заява адміністрації — і тоді виголошують одлучення од церкви в тій парафії, де дана особа хрестилася. (Прим. автора).

Ладим... тут бігав він малим, гречний, слухняний, файний хлопчик. Тут мама його плакала, проводжаючи сина в чуже місто до науки, а він, батько, потішав, маючи надію сина в люди вивести, дати йому освіту...

Нерухомо дивився дід Яким проти себе.

Тут колись діти щebetали, росли; росли і надії та мрії. Життя тоді ціло тут, хоч злиденне, голодне, а життя, а тепер пуста. І на душі пуста, як на сих голих ланах.

— Гріх і ганьба...— беззвучно шепчуть бліді уста.

І наче вторують їм пожовклим листям в'язи та берези, наче вторує їм вітер, що порожніми ланами гуляє, наче вторує їм бурхлива Лімниця.

На службі божій в церкві в неділю Яким на своєму місці. Тільки вчора він не пішов: не стямився, як і час минув, усе сидів задуманий коло хати, а нині чому б мав дома сидіти?

Тісно й душно в невеличкій церкві з відкритим вітарем. Але Яким не знає, чи тісно, чи душно йому. Йому просто кмітно... Та пuste,— це він просто втомився, старі ноги стали. От вийде на повітря, як скінчиться служба божа, сяде коло хати, відпочине, та й все гаразд буде.

А ось священик починає казання.

Напружено вслухається Яким, але своїх думок у нього багато і заважають вони слухать.

Ось тут Ладим стояв, як малий з татом до церкви ходив.

І чому се панотець радили йому не йти до церкви нині? Може, зтяжко буде, казали... Ет, пuste, що там зтяжко. Ні, се нічого. Він цілком спокійний.

Мабуть, всі дивляться на нього,— та бачать же, що цілком спокійний. А може, вони ще не знають, ще ж « артикула » не читали йогомосць. Ось вони кінчають казання, ось зараз... якийсь папір витягають... зараз...

Очі Якіма зустрілися з очима панотця Тодосія — на хвилю. І чує Яким його тремтячий голос, чує якісь слова, не розуміє їх. Ясно розбирає тільки прізвище: Володимир Цеглицький... Се ж його Ладим. Серце Якимові скажено стукотить, ось-ось вискочить. Се ж плоть од плоті його і кров од його крові: Володимир Цеглицький... І це його одкидають від церкви, від бога, від громади, його сина...

Але рівно, непорушно стоїть Яким. Тільки губи побіліли й руки тремтять.

Нехай ніхто не бачить горя батьківського, ніхто. Та й син його, Ладим, той самий лишився, що й був: чесний, мудрий... сам панотець Тодосій так казали.

Спокійною ходою виходить дід Яким з церкви. Хіба його тяжке

лихо прибило? Дивіться, добрі люди, дивіться, який він спокійний... Іде спокійно, твердо ступає. З цвинтаря простує додому.

Ще нікого нема. Параска й Штефан десь забарилися. Нікого, нікого нема. Він сам сидить коло хати. Пожовклі берези й в'язи з ним. В них наче ще більше пожовклого листя. А проти нього, як завжди, лани, тепер порожні, чорні. Він сам з ними та з своїми думками...

Ладиме, сину мій!

Чи ти не мій вже, а чужий?.. Віри своєї одцурався, громади одцурався... Батька одцурався...

Ладиме, сину мій!

Як же без бога, без його благодаті жить будеш? Без нього, що сю землю сотворив, весь світ, тебе самого?.. І сі лани, ріку, гори далекі... Без нього, що є нам помічю і захистом, як батько дітям своїм?..

Ладиме, сину мій!

Може, й я винуватий: я послав тебе з сього простого тихого краю сільського в суєтне місто, де панують невіра та гріх. Вивчити хотів тебе, добра тобі хотів... чекав на тебе, надію свою... любив тебе малим, ще дужче полюбив тебе дорослим... тебе, заступника народу, працівника для рідного краю...

Ладиме, сину мій!

А що тепер? Що батькові робити? Без бога, одкинутий од нього ти і од церкви... Ганьба і гріх...

Вивчив сина...

Сльози, що тислися ще в церкві на очі, що придушені й сховані були в душі, закапали з старечих очей, одна по одній падаючи на землю.

Шелестіли пожовклим листям в'язи та берези; сумно мовчали порожні лани, тулячись до червоно-жовтого гаю. А Лімниця зажурено, глухо рокотала...

Київ, 1914 р.

ЖИТТЯ ЛЮДСЬКЕ

Зовсім забув Данькевич, що таке сонце. За працею ніколи вгору глянути, та й хіба в клініках та лікарнях воно? Серед безодні страждання й муки? Хіба воно в сірості лабораторій, серед лісу склянок, препаратів, рурочок, мікроскопів? Сього лісу, в який треба зариватися, щоб знайти шляхи до полегшення безодні страждання... Та й треба зариватися на цілий день, щоб хліба собі заробити: собі й дітям.

Праця й праця з року в рік — до сивого волосу. Осінь, зима, весна, літо повз нього проходили; майже не помічав сеї зміни, сього руху життя природи. Лабораторія, клініка, лікарні та ще й родина й матеріальний клопіт полонили всю його істоту.

А отсе, одпровадивши, як завжди, родину за кордон, в одну вільну неділю поїхав до знайомих на дачу. І побачив, помітив сонце. Воно собі пливло чистою блакиттю, гордо, не поспішаючись, заливало гарячим промінням синій водний простір, зелені береги, леваду з кошлатими сиво-зеленими вербами, кручі, вкриті лісом осокорів, в'язу, липи. Таке ясне, блискуче, певне себе нести джерело життя, посувалося собі своїм шляхом.

Цілий день був Данькевич під промінням сонця. Наче відродився. Жити б так щодня... сидіти на кручі, дивитися на синій сріблястий водяний простір, на леваду, на далекі зелені береги. І почувати над собою сонце... Ах, так було колись в дні вільної юності, і золотим спомином лишилося се в душі, і припало сірим пилом численних років щоденного дріб'язково-клопітливого життя.

— Лишайтеся тут... — казали господарі... — Живіть тут...

Сірі стіни клінік, лабораторія з лісом склянок, рурочок, кабінет з пацієнтами враз стали між ним і сонцем.

— А як же там все? — простяг руку в напрямку міста.

— Будете їздити туди... надвечір вертатиметеся: трохи зранку побудете.

Так, вставатиме рано... зустрічатиме сонце разом з левадами, кручами, гаями.

— Може, справді...

— Ось і кімнати, подивіться.

З веранди двері в кімнату.

Велика, ясна, сонцем залита.

— Лишаюся! Увечері завтра перевезу речі... Ось тут ліжко стане, під сонячним промінням...

Тісно людям жити серед кам'яних мурів. Тісно й душно. Тому й боротьба тут така: один одному видирає шматок хліба... На просторі ланів, лісів не треба видирати. Треба тільки праці й терплячості, і хліба сусідові не треба видирати, лише вміти взяти те, що мати-природа може дати.

Вертався Данькевич трамваєм до міста. Ось вже степ зелений змінився сірими вулицями. Душно, тісно; нема прозорих блакитних стін; сонце за якимсь муром.

Мати трошки землі... Велика вона, місце всім буде...

Трошки землі — а стін блакитних прозорих всім вистачить. Дах — з сонця, його теж вистачить на всіх... а для захисту від дощу й негоди дерев'яну халупку зробити...

І працювати в землі. Вона, ненька, нагодус...

Не буде тоді тісно й душно.

«Мирне життя орачів...», «Перекувать мечі на рала» — добродушно сам собі всміхнувся. Яка утопія. Тепер царство заліза, моторів, рух, рух, рух. Культура мчить на залізному коні та ще й в ім'я її, в оборону її піднімається ліс залізних списів. І саме тепер, тепер мечі гострять.

Почув вигуки газетяра-хлопця й згадав, що й зараз сей ліс залізних списів піднято в культурній сусідній державі. Серце стиснув біль. Там же кров, де списи, там і кров... Тісно людям жити на світі... Кожному хочеться більше простору, хоч би й на трупах сусідів... Дикі інстинкти! І тоді до чорта летить культура, наука, артизм... Нащо лікарні, клініки? Загоювать організм, щоб готувати «гарматне м'ясо»?.. Дикуні — забувають, що сонце одне — і всім світить, і всіх гріє... Ех...

Данькевич, мов докучливу муху, відігнав думки.

Ні, буде все добре.

В культурному світі не має успіху гасло війни. Замре вона, і далі піде творча праця світу.

Ось завтра втече він з цього міста кам'яного й, сповнивши свої обов'язки перед культурним світом і родиною, напрацювавшись в клініці-лабораторії, мирно засне на лоні природи поруч з зеленими в'язами, липами.

А позавтра прокинеться під промінням гарячого сонця; зустріне його усмішку серед круч і левад над рухливою поверхнею сріблястих вод. А тоді знов піде до своїх обов'язків, до щоденної праці.

І може, день такий один випаде, коли цілком зможе спочити і цілий день над ним буде сонце...

Над ним буде сонце...

Таки б'ються люди... таки ллється кров...

Щодня ідучи «додому» туди — до сонця, Данькевич чув вигуки газетярів з військовими новинами.

Так, недалеко, в сусідніх краях, такі самі культурні люди дикою бійкою розв'язують якусь свою сварку... віковичну примітивну сварку людини з людиною, гурту людей з іншим гуртом з-за влади... з-за панування...

Коли ж нарешті люди піднімуть голову вгору до ясного неба й зрозуміють, що сонце єдине всім світить, всіх гріє, що земля-ненька велика й для всіх і не заливати її, рідної, ріками крові...

Треба вийти на простір людям, геть з кам'яного міста — залізного, культурного!

Данькевич купив газету, щоб потім прочитати її дома. Зараз втома

велика була. Операція важка в клініці... Важко, хоч і для урятування життя людини, різати людину...

Такий чудовий вечір чекав його на дачі. Така тиха вода синя, такі красні химерні рожеві хмарки.

Мир зійшов йому в душу; зморшки розсунулися, сіре обличчя прояснішало.

Благословенне небо і земля... ся тиша і спокій на землі й на небі... Зелени гаї, левади, кручі, простір безмежний водяний...

Ось де треба й людям учитися...

Темнішає, дрімотою оповивається тиха левада з кошлатими вербами.

Данькевич засвічує лампу, йде в кімнату. Бере газету — звичка культурної людини.

Чому розширені очі його? Чому посіріло лице? Чого стягнуте в зморшках?

Данькевич впивається очима в рядки. Ні, се неможливо... Його, його країна пристає до війни... се дикунство відбудеться в його країні. До чорта ж тоді культуру... клініки, лікарні, лабораторії... Най панують списи...

Хвилюався. Вийшов на веранду. Всміхнувся йому золотий ріг місяця, а все інше вже спало. Таємнича стала сусідня гора, вкрита гаєм, загадково ріка блищала внизу.

Потім знов за газету взявся, вражений, обурений.

Отак от сидять мирно люди, кожен біля своєї праці, і раптом мов бомба вибухає над головою. Перевертається ціле життя, закидається праця і все в жертву кривавому молоху.

Схоплювався, знов ходив великими кроками і знов читав далі схвильований. І вже хвилювання його не побільшилося, коли раптом знайшов відомість, з якої ясно було, що й він як лікар має йти туди, де проливатиметься кров. Завтра й йому треба бути на пункті. Се вже все одно...

«Се все одно... все одно...» — повторював Данькевич, складаючи машинально речі і запихаючи їх в чемодан.

Глянув на годинник. Ще встигне на трамвай. Гукнув сторожа. І за ним, зігнутих під вагою чемодана, пішов, теж зігнутий під якимось невидимим тягарем.

Поволі плив золотий серп місяця чистим небом; блищав привабливо водяний простір... сусідня круча, вкрита густим гаєм, загадково мовчала.

Червоне, радісне встало сонце й почало свою путь блакитним шляхом. Кинуло перше проміння на леваду, на кручі, крізь вікно на порожнє ліжко.

Спокійно котить свої води ріка, обливаючи зелені береги, шепчучи їм тихе оповідання про все, що зустріла на своєму шляху.

Дерева на горі, на леваді прокидаються радісно під гарячим промінням сонця. А воно, велике, сяюче, променясте, все вгору підбивається блакитним шляхом, посилаючи у всі боки своє проміння. І проміння одне марно заглядає в вікно, марно світить над ліжком, на білім довгім столі, на стіні.

Воно осяює порожнє ліжко, порожню покинуту кімнату, порожній стіл з забутою на ньому розкритою книгою.

Над пусткою сяє, і світить, і грає сонячний промінь.

Київ, 1914 р.

Повісті

І. Завшколою Андрій Іваненко

Андрій у кабінеті нарешті сам zostався. В коридорі ще розчинялися й зачинялися двері з лабораторій, коридором ще стелився згущений гомін голосів, але тут, у кабінеті і коло нього, тихо й порожньо. Він сам-один; не відповідає, не підписує, не пояснює, не переконує, не вмовляє, не приклада трубку телефонуву до вуха: «Слухаю...»

Зітхнув, простягнувся в кріслі, заплющив очі.

І, як завжди, коли було заплющить очі, сидячи отут в кабінеті перед столом, проти зачинених дверей,— немов розчиняються перед ним ці двері, стелиться довгий коридор, а в кінці його вікно. За вікном, поза вулицями, поза чорними димарями залізничних майстерень — там шлях довгий, як коридор шкільний, униз, у село.

Як давно він не був у селі, ні в тому, де родився, ні в якому іншому. Постой із військом на селі, постой з шпиталем — це, власне, як на фронті. А в селі, щоб жити його життям,— це вже так давно було, й цього вже не буде! Щоб так, як свій там... ні, це вже не вернеться!

Шлях — степ. Там чебрець запашний, там теплий простір блакитний. Там халупки задимлені, шершаві, намозолені чорні порепані ноги, як у матері, у його матері.

Втома. Ще й три місяці не минуло, як покликали його до школи на зава. А вже яку баталію перебув: завнавча та завгоспа скинув та добув на місце їхнє чесних людей і добрих знавців свого діла. А то... Ех, і згадувать боляче. Якимись шкурниками обсадили школу та й провадь справу, будуй...

Ще в кінці літа одержав він телеграму там, у лісі, у шпиталі. Приїхав, тут у парткомі: «Бери школу, будуй, управляйся. А завнавч і завхоз у нас «маються».— «Мається» школа од них»,— їм Андрій у відповідь.

«Вони, або я» — так поставив питання в парткомі. Товариш Ойстрах, що відає справами партосвіти, головою похитує: «Не так гостро, товаришу. Спокійніше гляньмо на справу».— «Ха, спокійніше, коли борщ курсантам з олією, а в завгоспа на кухні смажать свинячу ногу... Коли замість Дальтон-плану в школі панує якийсь «Возняк-план», якась пантоміма. А ти кажеш «спокійніше»... Ти розумієш, Ойстрах, він, цей завнавч, вимагає пантоміми: мовчки давати тему на папері, не пояснювати аж ніяк, мовчки проробляти, не запитуючи викладача (може, американські студенти це й можуть!). І ось слухай же, Ойстрах, коли на конференції треба на-

слідки праці виявити, розповісти, що засвоєно, то й тоді всі мовчать. Дальтон-план на всі сто відсотків. Мовчать, бо не знають. Не жартуй, товаришу Ойстрах, це не жарти. Яка ж це партосвіта? Аж ніяка освіта. І який це борщ? Пісний?.. Ні, або вони, або я. Як собі хочете».

Погодилися; позбувся шкурників, завгоспа так викурив з його шовковою, оксамитовою та позолоченою «половиною», що й на гарматний постріл до школи не підійдуть. А завнавч ... ну, того залишили в школі за викладача. Хай... хоч краще не треба тут у коридорі його важкого погляду з-за темних хитрих окулярів. Не треба б на нарадах його плутаної невиразної розмови. Як хмара він. Ну, хай!

Теплий жовтневий вечір тихо спадає за вікном. Там за спиною чує Андрій його подих теплий та запашний, як улітку. За спиною — відчинене вікно. Останні смуги сонця на столі, на книжках. Ось зникають зовсім.

Втома. Усе шумовиння геть сплило, і сліду не лишилося. Ні, слід є: втома, нерви. А там, у шпиталі та й на фронті бойовому,— нервів не було. Ось свята Жовтневі вимагають подвійної енергії. Ну, вона буде, буде. І Ада там на святі гратиме. А новий лад шкільний, що його так тяжко виборів, уже виявиться і на цьому святі. Вони ж, курсанти, прийшли тим шляхом, що там, за коридором, за майстернями, з загубленого в байраках села. Буде легко, буде радісно далі працювати — як струмочкові бігти чистими пісками.

І перекинемо місток від коридора цього довгого, від майстерень — до сіл. Димарі побудуємо у степах, поміж селами. Всуміш.

Ясні, тихі, принадні думки — втому відганяють. Легко дихати. Так, тепер і одсвяткуємо... Підшефне село закличемо, до нього поїдемо, майстерень залізничних колектив зберемо... Тепер атмосфера сприятлива до розміреної праці.

І враз, мов що вколело Андрія, пригадав те відчуття, що сьогодні та й вчора блискавкою пройняло його на мить. Серед загального захопленого настрою школи, де курсанти, колеги й технічний персонал об'єдналися коло нього як коло визнаного й бажаного керівника — враз відчув на собі ворожий погляд. Чісь сіро-зелені очі свердлили його, кололи його, колючі, в'їдливі...

Чії це очі? Він не знав. В юрбі, на зборах. Там і курсанти, й колеги, й техперсонал. Але чії це очі стріляли в нього?

Такі ворожі, такі зелені...

Але годі!

Жовтень теплий останню пісню співає за вікном, голубить, обгортає останнім промінням.

Сонце сіло. День зава кінчається. Час уже!..

Встав, узяв портфель, замкнув двері на ключ і вийшов у коридор.

Гомінливі кроки; серед тиші кроки його й ще чийсь. Івась, завнавч. Велетень на зріст, дужий в плечах, як атлет, а усмішка добра, дитяча на засмаглому, вродливому обличчі. Завжди радісно, як його бачив. Він, як промінь сонця, зник у дверях сусіднього кабінету. Андрій постояв перед вікном в коридорі першого поверху. Тут невидима людська хвиля гуде, гомонить. Вулик... бджоли,— подумав. Посміхнувся і пішов до дверей.

Комендант — поставний, статечний сторож колишньої гімназії, сивовусий, безбородий (так директор ходив) — встав назустріч завові. Взяв у нього ключа, схилив сиву голову.

Андрій уважно оглянув його, кивнув головою. Не подобається йому цей комендант. Але де певного взяти? Та й куди дівати старих шкільних сторожів?

Перейшов подвір'я, знов східцями — на другий поверх флігеля до себе додому.

Ада!..

Всі думки до неї.

Ада... Її нема дома, звичайно, але її кімната, її пальто, її парасолька ось тут, навіть у його кімнаті.

Скрутить було яка лиха година там, в кабінеті, в коридорі, на шкільній кухні, в їдальні, коли десь чуєш ворожість, недовір'я, незадоволення, нерозуміння... І від однієї думки: «Ада» — легко весь тягар зносить... Так ясно, сонячно — Ада... Ада з ним...

Книжки, квіти, ліжко, піаніно Адине, своєрідна, принадна маленька кімнатка Адина. Ада — це радість, Ада — це біль... Ада є, так... але невловима... Проходить повз нього, побіжно приголубить, всміхнеться та йде далі, до свого... В неї є «своє»... недоступне, таємниче...

Глибоко вдихнув пахощі квітів.

Гостро й владно задзвонив телефон у його хаті.

Підскочив напружено.

— Адо, ти... Хто, хто? А, з парткому... Чи буду? Звичайно буду. Уже виходжу.

Витяг з портфеля відомості шкільні, програми, а поклав із столу доповідь, що її мав зачитати в парткомі.

Глянув у вікно через вулиці, через димарі майстерень залізничних, на шлях, що губиться унизу. Вийшов.

Чий ж це очі? Ті зелено-сірі, що так вороже свердлили його з юрби курсантів. І чому знов про це? Чепуха!

Широкими кроками через подвір'я шкільне, повз вартового на вулицю.

Став. Витяг цигарку. Нема сірників.

— Сірників нема? — швидко до вартового.

— Є, будь ласка.— Постає у будці. Услесливий голос і в очах зелені блиски.

Ті самі, сіро-зелені очі глядять на нього з-під капюшона.

— Дякую. Ви давно тут за вартового?

— П'ятий день.

Так, тиждень тому він підписав наказа про нового сторожа.

II. Ада

З Адою Андрій зазнайомився та зійшовся ще на фронті. Була вона мовчазна, стримана й працююча сестра; перев'язувала й мила поранених, терпеливо зносячи всі їхні нарікання й зойки; суворо й діловито поралася коло мікстур та порошоків в аптеці та, міцно стиснувши прекрасні тонкі уста, прудко й зручно допомагала хірургові в операційній.

Він бачив Аду в усіх видах її діяльності: у перев'язочній, операційній, у клубі (вона партійна), де вела бесіду з пораненими. Навіть у кухні, коли чергова була наглядати за стравою, за кухарем. Як політком Андрій мусив знайомитися з усіма сторонами шпитального життя, обходити всі куточки, все знати, все бачити і скрізь натрапляв на Аду.

Одного разу побачив її ще там, де зовсім не сподівався: біля рояля, у залі. Шпиталь містився у великому панському будинку, де залишився рояль, книгозбірня й малюнки на стінах. Святкували треті роковини революції. Андрій казав промову. Коли говорив, Ади не бачив, думав навіть, що нема її, що не може покинути хворих. Аж ось вона коло рояля, бере акорд, другий...

І враз загриміло по залі — немов могутній гармонійний хор. Стара «Марсельеза», вічно чарівний гімн, овіяний романтикою. Далі ритмічно-динамічний «Інтернаціонал». І тоді щось нове, щось таке бурхливе, наче хвилі грізні вітер кидає, і вони б'ються об скелю... ось-ось розіб'ються. Але рокіт все тихший, тихший і тільки вчувається, як розсипаються кришталеві бризки... Далі наче сльози чийсь, невгамовні, рясні. І раптом могутній порив до радості життя, акорд, що покриває і бурю, і сльози, творча радість, вічність...

— Що ви таке грали? Оце останнє? — спитав Андрій. Ішов за нею, їй треба було в палату, що у флігелі. — Та й як це так, що ви з таким музичним майстерством... — спинився, зніяковів: як це ж справді до людини в душу залазити?!

— Що я грала? — світло ліхтаря впало на її обличчя, і він враз побачив, яке воно ніжне, яке прекрасне. Стриманість, замкнутість, суворість десь далеко одлетіли. Була десь в іншому світі, далеко від поранених, від аптеки, від операційної. Світла, прозора, осяяна.

— Я грала «Прощання» — так хотілося б мені назвати цей мій твір, присвячений останньому актові життя людини — смерті. Це лише уривок.

— Так ви самі це скомпонували?.. О, чому ж тоді ви — сестра? Чому тут?

— Так, сама, але я не скінчила... ще багато праці. Це лише початок. А чому я тут? — Спинилися коло ганку... Тихо й нікого навкруги. Андрієві здавалося, що все життя спинилося й тільки вони двоє тут... — Чому я тут? А чому б мені не тут? Чому я сестра, а не вчителька музики, скажім? Ви, як мама моя. Так, піаністку вона хотіла з мене зробити, всі сили поклала... А життя зробило з мене революціонерку: підпільні гуртки, агітація й пропаганда серед робітників. Та прийшов мужчина, муж. І я мала бути лише жінкою, знать своє жіноче місце. Бо й дитина ж...

Сестра Ада спинилася, вона задихалася. Помовчала хвилику і далі знов збурено:

— Заміжжя вибило мене з колії революційної роботи, занастило музику, розтоптало людину в мені. І я порвала шлюб, дитину залишила в матері, пішла шукати свого шляху... Сестрою? Чому б ні? Тут — рятувати життя людське... тут серед червоноармійців безліч революційно-освітньої роботи.

Андрій, зачарований, не одривав очей, не рухався з місця.

Але враз вона спинилася, замовкла. Обличчя витяглося, губи суворі.

— Уже прийшли! Я до хворих, тов. політкоме!

Увійшла на ганок. Але він за нею. Коридор, палати... божевільно хотілося, щоб знов потепліло її лице, щоб засяяли очі, щоб суворі лінії зникли знов з її уст і вони запишались, як квітка.

Специфічний дух ліків, карболки давив груди. Сестра Ада спокійно сказала:

— До побачення, тов. політкоме!

Андрій повернув назад коридором і вийшов з флігеля. Щось нестерпуче давило йому груди, забивало дух: чи то від карболки сморід, чи що інше...

Через три місяці були з Адою ніби на кілька кроків ближче; лазарет тоді, слідом за дивізією відступаючи під натиском поляків аж на Київ, розташувався в лісі під Броварами.

З того незабутнього вечора, коли несподівано потепліло її лице, коли засяяли суворі, заглиблені в себе очі, хоч часто в лазареті, у клубі зустрічалися, проте назовні мало звертали на себе уваги.

Але таємничі нитки снувалися між них, незримим павутинням оповиваючи. Так почувалося.

І те, що так почувалося тридцятилітньому Андрієві, було чарівно-солодке, незнано-принадне, могутнє... Йому, політкові, хотілося кинутися на траву під віконням, звідки чути було її хвилюючо-музичний голос в палаті, хотілося цілувати траву, цілувати землю, шепотіти комусь невідомому безглузді слова вдячності за те, що вона є на світі, за те, що він чує:

«Товаришу, цього хворого перенесіть сюди...»

«Не ворухіть, не ворухіть ногою, я зараз все тихенько перев'яжу...»

«Нате, випийте бром у і думайте про те, що настала весна, що скоро встанете...»

І коли за обідом чув її стриманий голос: «Може, вам солі?», «Коло вас нема хліба — прошу...» — він знав, що це йому вона говорить, піднімає очі, зустрічав прихований погляд її прекрасних, наче трохи пригаслих очей, і збентежено говорив: «Дякую». І хотілося швидше скінчити, швидше піти, дихнути на повні груди.

Вечорами заходила неодмінно до клубу, де політшкола була. Сюди лазились всі поранені, всі каліки, хто тільки міг пришкандибати. Сестра Ада своїм трошечки суворим металевим голосом читала газету, розповідала. І коло неї напружена увага, сторожка тиша кількох десятків слухачів. Грала тут дуже рідко, неохоче. Немов так боляче було їй підіймати віко роляя, класти пальці на клавіші. Грала лише у свята.

Одного разу щось писала у клубі, а не читала. Схилившись над своїм бюваром хутко-хутко засівала дрібними літерами папір, а поруч лежав конверт.

Листа пише.

Андрій провів коротку бесіду з червоноармійцями щодо зовнішніх подій, відповідав на запитання, а вона все пише. А то спиниться, думає; гляне на якусь фотографію, та й знов пише.

Незчувся, як став коло неї: «Все пишете!» А сам горить. А серце шалено вистукує.

— Так, листа до донечки... Бачите, яка вона в мене...

Пухке дитяче личко, мабуть шестилітки, всміхалося так, як у Ади, коли зникала суворість.

— Чудесне дитятко, але як вона прочитає вашого листа?.. А ви ж так багато пишете...

— Еге, багато, і матері, і їй. Удвох читають.— І ніжно посміхнулася: — Пишу їм раз на тиждень, туди, на село. Моя мати вчителює в селі... Всю себе вклала, щоб мені освіту, музичну освіту дати; вважала, що маю нахил до цього. А тепер журиться, що я замість працювати в музиці далі, рани перев'язую. Хоч сама навчила мене й фельдшерувати. Журиться та мою дочку виховує. Що ж робити... Матері весь вік свій журяться... Ось я журюся, що донечка не коло мене, мрію її взяти... А куди? А як?

Очі її так сяяли, коли говорили про дочку... Так сяяли тільки тоді, як грала... А то ж увесь час, день у день така була замкнута, стримана, згасла.

Андрій хутко одійшов. Йому здавалося, що то від її погляду-променястого голова палає, а від усмішки її прекрасних тонких уст серце горить полум'ям.

І потім він все тікав було. Не тікав, а обходив, не наближувався, не затримувався. Наче лячно чогось було. Чого — не знав.

— Ну і врізався наш політком,— почув він якось, виходячи з клубу.

III. Закоханий політком

Дні грізних військових подій, коли польське військо несподівано переможно почало тіснити Червону Армію до Києва, а потім і далі. Дні евакуації хворих, поранених, коли все треба робити похапцем і без розмов, коли треба було вміти мати ініціативу та й вміти незаперечно виконувати накази... Коли ліжка з пораненими скаженим темпом вантажили на потяг разом з казанами, сковорідками, з книжками, газетами, коли в повітрі чути було тарахтання кулеметів, а навислу потім грізну тишу розривали зловісні гарматні вибухи... Ці дні тісно зблизили всіх в лазареті, збивши всіх до купи всуміш, як поранених зі сковорідками та книжками. Кожен робив не одну тільки свою справу, а ще й чийсь чужу. Андрій допомагав виносити поранених, навіть перев'язувати. Завклубом, миттю спакувавши книжки, понісся на кухню, звідти до аптеки. Там саме бракувало рук, бо медперсонал, не чуючи ніг, порався коло поранених.

У потязі, коли вже все повантажили, весь персонал опинився у одному вагоні. Тіснота, спільні злигодні сприяли близьким товариським стосункам. Андрій не тікав уже від сестри Ади, наче не так лячно вже було; її спочатку піднесений настрій (всіх поранених забрали, нікого не лишили!) якось упав. Була не так стримана й замкнута, як просто сумна-сумна.

Всім було тяжко відступати, тяжко усвідомлювати собі цю нову дійсність. Але Ада так надмірно зажурилась.

— Уже б кому-кому так тяжко журитися,— сів коло неї Андрій.— Політком — я, мені б так журитися, а що вам з того, що відступаємо?

Глянула так уважно. Наче не очі, а туги бездонні озера.

— І дочка моя там лишилася, і польське панство знов, як колись давно, під свою владу наш народ бере.

Глухий голос, померклі очі. Але виразно вчувається, що туги заває не тільки те, що «дочка моя там», а крає серце й те, що «польське панство знов»...

— Нічого, не журись, сестрице, панство виженемо... хоч і польське, все однаково виженемо...— потішав завгосп.

— Ну а як же, виженемо...— озвався й собі завкнигозбірнею.

— Виженемо — то напевне,— підтримав заваптекою,— а ось чи пойдуть цілі ті пляшечки, що ти мені їх попакував так неохайно, цього я зовсім непевний. Це тобі, братику, не книжки; то книжки мож-

на як поліна — туди-сюди, раз-два та й готово. А пляшечка з лікарством — вещь делікатная.

Татахкав, поволі посапуючи, потяг, одміряючи гони ланами, лісами. Часом тяжко зітхав, зупинявся, спочивав, дрімотно оповитий сонною тишею.

А десь із далеких просторів ішов глухий гуркіт гармат.

«Приїхали... Приїхали... уже приїхали».

З вікон визирали стомлені, зблідлі лица поранених, руки в марлі та ваті простягалися, жадібно ловлячи тепле сонячне повітря.

«Уже, уже...»

Андрій з головним лікарем та делегатом від червоноармійців Іваном Верещаком раду радили, укладаючи план, як розвантажити та розташувати лазарет. Вже їздили до лісу, обдивлялися призначені дачі, накреслили план, і тепер поринули з головою в ці господарчі справи.

Увійшла в кімнату вокзальну до них сестра Ада і, мов нежива, якось безгучно вимовила:

— Ви радитесь, куди, що й як... А нам телеграма ще далі їхати. Уже й Київ взяли... Десь женуть ще на північ, на північ.

Бліда така, знеможена. Крім роботи в умовах евакуації, важкої та надмірної, гризла її ще внутрішня скорбота.

— Ну що ж, що далі?

Вона стояла немов втілена скорбота цілого краю, що вже знеси- лився у війнах, що вже прагне будувати.

— Що робити?! Чекати маршруту, а поки що тут нагодувати поранених,— мовив політком, не зводячи з неї очей.

Чекали, варили, годували й прислухалися до перегуків гарматних, що наче все наближувалися.

Тільки мали рушати — знов телеграма: лишатися на місці, розгорнути лазарет. Уранці й почали розташовуватися.

Кілька великих білих дачних будинків, декілька менших. Палати вигідно розмістилися в більших, в операційній багато світла й повітря. У менших — просторо для персоналу. Кухня — окрема, відповідна будівля. І так ретельно взялися тут улаштуватися, наче надовго тут бути.

А Верещак — засмаглий золотоволосий велетень з великими синіми очима, без краю цікавий до знання, вже й школу налагодив.

Та коли влаштувалися, коли піднесений настрої спав, якийсь серпанок суму навис над білими веселими будинками: наче ще наблизилися гарматні вибухи, і до шпиталю все підвозили нових поранених.

Якось увечері в клубі читання провадили. Але часто уривали й прислухалися. Від чого гомін? Чи ще ближче гармати?! Чи нових поранених везуть? Чи які звістки знов?!

Кашляли, зітхали, шепотіли щось солдати, спльовували. Їх тепер залишилося тут багато й здорових — нікуди було їх відсилати, розпорядження не надходило.

«Ні, нічого нема». Читають далі. Але яке читання? Через пень колоду...

— Ти нам скажи лучче, політком, як там і що там... Так воопче про внішню політику і як там з Антантою та з отою клятою Польщею.

Підняти б настрій хлопцям... перелити б їм свою віру в нашу перемогу. Та як їх ухопити?! З якого кінця почати, коли й у самого нерви якось...

Глянув на Аду. Їй теж треба віри. Вона дивиться, чекає. Як вона дивиться на нього...

— Товариші! — мовив Андрій і сам здивувався, що голос такий дужий, такий сталевий, що слова такі впевнені, запальні.

Слухачі прислухалися до нього, погляди їхні потонули в ньому, як і погляд Адин.

Коли Андрій стомився і спинився, відчув, як навколо все заворушилося й ожило.

— Правильно... хоч ми сейчас окружені, хоч не дає нам ворог наш лютий — буржуазія — мирного житія, а наша сила буде, наша правда візьме. Істинно так... Треба твердо стоять друг за дружку, тоді нас не візьмуть голими руками пани та буржуї...

— Учїться надоть, ось що найглавне... І не візьмуть тогда нас...

— Так учитися, учитися і ще раз учитися,— гримів Івась Верещак.

Загомоніли, загули, засперечалися.

Але й крізь гомін той почулося, як тарахнуло щось. Наче тріснула земля, наче захиталися стіни.

— Пустяк вніманія, шрапнеля ето...— надто бадьоро гукнув хтось коло Андрія.— Не бачили чи що шрапнелі ніколи?

— От чорт. Тільки з фронта недавно одвезли як поранений, а тут та сама фронта знов на тебе наступає.

— Тобі пустяк,— одповідає якийсь бас першому.— А хтось од того пустяка вмирає.

— Ну що ж, помремо й ми, як до нас докотиться, разі я одкажуюсь...

Гуркало й бухкало ще так, що здавалося наче стіни поваляться. Потім трохи затихло, але всі сиділи, не розходилися.

Несподівано Ада заспівала... Якби був рояль тут, вона напевне заграла б. Співає, як і грає, рвучко, бурхливо, з лагідними переходами. Щось знайоме, це щось з того, що грала тоді, в день свята комуни. «Прощання» називала тоді, композиція до похорону. Колись коротенько кинула, що засіло їй бажання на серці скомпонувати музику на похорон замість церковної панахиди, і що слова теж доводиться компонувати.

Слів навіть не розбирав, не вслухався в них. Мелодія останнього прощання така тужлива, така зворушлива, ось вона навіть наче грізна — погрозою людини всім силам природи, а ось розвивається, переможена рясним дощем сліз.

Усі, що в кімнаті — як не дихають. Стиснули уста, а дехто тремтить. Зітхають. Ридає спів — це вже як покійника в яму спускають. Ось знов дрібні слъози наче грудочки землі на домовині. А ось уже височіє могила. А світ навколо все той самий... а радість життя навколо бринить... А життя навколо могили буяє, співає, кличе... кличе...

Спів Ади вже кличе до життя. Після сліз, після туги — до переможного життя. Так потужно, так стихійно кличе. Така сила й радість.

А у неї аж слъози на очах.

— Ну, це потішили, сестрице, краще як перев'язкою...

— Або бромом...

— Або й винцем портвейном...

— Золота душа ви в нас, сестричко...

— Так тонко человеческе нутро панімає... его, брат, да.

Наче всім разом стало легко дихати, ясно на світ дивитися. Очі сяяли, уста щось говорили, говорили.

— Не пропадемо ще, братця...

— Не страшно...

— Ну, а не страшно, то айда вже, розходьтесь. Виспляйтесь...

А утро вечора мудрьонее! І пісня то так показує, що мудрьонее.

Андрій теж знав, що пісня показує. В душі Ади перелом: минула важка криза і починається одужання від тієї чорної туги.

Він насмівся підійти до неї близько, ще ближче, ніж це було в їхніх товариських стосунках останнього часу.

— Адо...— узяв її за руку, догнавши на ганку будинку, де ліворуч були двері до його кімнати, праворуч — до кімнат сестер.

Було темно. Лиш зорі мерехтіли.

Вона повернула голову. Її очі сяяли дужче, як зорі.

— Так, так, гаразд... Я знаю... Гаразд! Тільки ні слова більше... любий...

Останнє слово тихо розплилося в повітрі... Чи ж воно справді злетіло з її уст? І раптом, закинувши Андрієві руки на шию, міцно обняла, рвучко, гаряче поцілувала й зникла.

IV. «Для нас поки нічого не зміниться...»

Вона й надалі так зникала від Андрія. Цілувала так, ніби солодка запашна троянда припадала до уст, і враз зникала, залишаючи по собі міцні й прані пахощі, так, як сіно пахне в стогах душного літнього дня.

Їхні сходи́ни, ї́хні розмови — недовгі та уривчасті, ї́хні погляди привернули увагу, і Андрія питали часом то той, то інший:

— Ну, а коли ж весілля?

Андрій і сам якось спитав Аду: а коли ж весілля?

Сиділи в темнім, затишнім закутку в лісі. Мовчки, наче в півдрімоті. Голова Ади на його плечі лежала, рука в його руці.

— Що це значить — весілля? Як для людей, щоб повеселилися та не витріщали очей на мене, як на якусь дивину... Щоб звикли вже, що ми все разом,— про мене, хоч і завтра. А взагалі...

Не питав, що там взагалі, а тихо, ніжно почав цілувати пальчики на руці.

«Хоч і завтра».

— Адо, Адонько, про що ти думаєш?

— Про різне, про все, про своє... і про те — це не думаю, а почуваю, що від тебе ніде не піду... але й до тебе — не знаю, коли піду...

Поклала ніжну руку на голову, на чоло. Зловив руку й поклав собі на уста. На більше не зважувався, боячись, щоб не зникла.

— Адо, люба, так давай весілля! До речі, справи на фронті покращали. Звичайно тут загсів нема, але оповістимо офіційно колектив і справимо бенкет. Цього досить.

— Так, правда, цього для всіх досить... А знаєш, це буде чудесно — таке весілля! І людям приємність зробимо, і не чіпатимуть нас. А у нас поки нічого не зміниться...

«Для всіх досить... А для нас? Для нас поки нічого не зміниться...»

Андрій зітхнув...

Андрій почував її любу, її рідну, її принадну, як запашну квітку — так близько коло себе. На його плечі голова її. Рука її на його устах. Але яка далека вона була від нього. Рух лише зробити, міцніше пригорнути її, палко, як вона уміє поцілувати — і зникне чарівна постать, мов привид, мов марево, мов солодкий, чарівний сон.

V. «Прийде час...»

Весілля було бучне та радісне. Усі раділи: поранені й сестри, лікарі й санітари, й навіть вічно похмурий, вічно заклопотаний завгосп.

Він одвів Андрія в садок і, тримаючи за гудзика, сказав:

— От що, ти не сумлівайсь, тов. політкоме, все буде в порядку: і вечерея, і спиритус, і винус. Це вже як полагається! А от ти хоч і політком, а не сердься — хлопці тобі хочуть на весілля й поспівати... Кажуть, що ж за весілля, як не поспівати... Поспівать хочуть тобі, як полагається на весільному обряді. Без попа, кажуть, весілля обійдеться та й без загсу теж обійдеться... А от без пісні весільної та ще на селі (а ми як на селі тут!) — це вже не весілля. Так ти не зоби-

жайся, це вже так по-человечеському, по-народньому, а релігії тут нічуть нема, так що й політкомові не гріх слухать.

— Та що ти, товаришу! Я й не боюся і не сперечаюся... Я й сам з села, звичаї наші знаю... Хлопці хочуть погуляти... А релігійної пропаганди тут нема...

— А от іще, тов. політкоме, щодо помешкання. Теж думка, щоб вам якнайкраще влаштувати... Ти перейди в кімнату заваптеки та завклубу, вона ж має двері до кімнати сестри Ади...

— Ну, це вже, це там побачимо...— пробурмотів Андрій.

— Ні, ти, може, думаєш, що потісنيш їх, що кімната твоя теперішня маленька... Так не сумлівайся... Вони самі таку ухвалу винесли: політкомові з нагоди, що стає до шлюбу, дати більшу й кращу хату.

— Ну дякую, дякую...

— Ну, то зараз переселення зробимо... Не турбуйся, ми й без тебе самі все встановимо. Самі, самі... А ось тобі ключ, це від твоєї кімнати до сестри Ади, до твоєї жінки від сьогодні. Та ну, не печи рака. Діло добре, діло важне, діло вічне. І ми всі тобі від щирого серця...

Ледве вирвався Андрій від завгоспа, та й то тоді лише, як прийшов по нього кухар та забрав його на кухню.

Блукав лісом, тікав далі від цієї всієї метушні, від біганини та веселого гомону, що зчинився з нагоди весілля. Він уявляв собі цілком інакше: вдвох прийдуть на вечерю, звичайну щоденну вечерю і скажуть — ось ми одружуємося, майте нас за чоловіка й жінку. І кінець, і годі. Поздоровлять та й дадуть спокій. Але воно не те виходить. Вже зранку весь лазарет підтягнувся під прапором «весілля». Печуть, миють, ріжуть кури... бігають на кухню двоє розпорядників з червоною пов'язкою, потім летять у клуб, потім скачуть на конях десь, мабуть, до ближчого села. Вертаються — й знов з кухні до клубу, з клубу ще кудись.

А ось зави — завгосп, заваптекою, завклубом — вже на ганок флігеля подалися. Витягають на ганок меблі, щось тріпають, щось ще нове тягнуть до кімнат. Андрій не витримав у альтанці, де сів був почитати газети, готуватися до школи. Пішов ген-ген стежкою.

І ще довго стежкою нісся веселий гомін, перегук голосів.

Радіють люди. Чудовий літній день, гарні відомості з фронту, чекають перемін на краще... От і радіють, а весілля лиш привід... Що ж, хай радіють.

А на душі було не те що нерадісно, а якось непевно. Наче й чогось чекав і не знав, чи можна, чи слід чекати. Воднораз і хотілося бачити Аду, і боявся цієї зустрічі.

Стежка вивела Андрія з лісу на галяву, де така зачарована тиша пливла до небесних просторів. Сів на траві й дивився, як стежка вибігає з-за кущів у поле й там губиться.

Враз кроки за спиною. Не встиг озирнутися — чийсь руки лягли на його лице й затулили очі.

— Хто, хто — вгадай. На хвилину вихопилася й пішла шукати тебе. Мені здається, наче сьогодні цілий день хтось між нами стоїть, і я не витримала й пішла шукати...

— І вдень, і ввечері ще більше... а далі, може, ще більше... Тепер уже ми не належимо собі, Адо... Наше почуття — це вже співвласність усіх...

— Ні, ні... Належимо, належимо... Ще довго-довго, може, буде у нас таємниця, наша таємниця, Андрію... Будемо берегти нашу таємницю... А у мене ще є таємниця... Я, мабуть, поїду незабаром...

— Поїдеш, Адо? Тепер? Від мене?

Андрій злякано відступив. Чого злякався? Вже ж не на те Ада згодилася на весілля, щоб піти собі?! Логічно — не було чого лякатися. Але втратити Аду — це значило втратити все, і він не міг собі дати ради в цю мить. Він задихався.

— Поїду, але я приїду... Я передчуваю, що вже буде змога незабаром поїхати на той бік, до донечки...

Вона ще щось хотіла сказати, але не сказала. Поклала йому руки на плечі, заглянула в очі, пригорнулася й міцно поцілувала. Раптом урвала, зникла, залишивши дух міцної троянди та свіжого сіна.

Ще раз сьогодні побачив Андрій її на самоті. Вже як скінчився весільний ритуал — поздоровлення, вечеря, співи з вигуками «гірко», вже як весільний чад добре розібрав хлопців, а сестри почали збиратися додому, підвелися й вони з Адою. Вклонилися, подякували товариству, пішли. Андрій підтримував Аду за стан і почував себе на якійсь зачарованій стежці, а поруч вона — чарівниця. Махне вона зараз своєю чудодійною ручкою — і або чарівний світ розкриється, світ незаних радощів, нечуваної краси... або зникне, як досі все зникла, щільно замкнувши двері своєї душі.

Спинилися. Андрій все тримав її за стан як товариша, як сестру. Вона одвертала від нього своє схвильоване лице, але бачив, що в ній якась напружена боротьба. Мовчки стояли під ганком. Зорі срібними поглядами таємниче вітали закоханих, верхівки соснин дрімотно шамотіли. Здавалося, ще мить, друга, і солодка дрімота, солодка нестями охопить обох.

Та Ада — вже з спокійним лицем, з глибоким, ясним як завжди поглядом — поволі повернулася до Андрія, зняла його руку зі стану, стисла йому руки, як найкращому приятелю й довірливо заглядаючи в очі, мовила:

— Поки що на добраніч! Прийде час...

І зникла.

VI. Подружнє життя по-новому

Надалі як що змінилося, то тільки те, що Андрій з Адою були на «ти» при усіх, і це надавало якоїсь невимушеності відносинам на людях. Натомість, коли бували удвох, часто-густо якась дивна ніяковість сковувала їхні уста й зори. Але часом траплялися такі настрої, що себе почували близькими, щирими приятелями, вели довгі розмови, сміялися, жартували.

Тепер, коли поляки відігнали від Києва далеко, коли вона знов могла писати та посилати листи й сама їх одержувала, Ада була часто весела і така хороша тоді, як ще ніколи.

— От як щастя красить людину,— муркотів похмурий завгосп й собі всміхався назустріч Аді.— Перші місяці, медові місяці... Що ви хочете... Велике діло шлюб...

Ну, вони не знали, що справа ще, може, на шляху до шлюбу. Були тепер, так би мовити, як заручені. Андрій знав розумом та й відчував серцем, що воно мусить настати колись те «велике діло», але як, коли? Почин був не в його руках.

Струнка, тоненька, стримана, але владна постать жіноча тримала ключі від усього в своїх маленьких пальцях. Вона сказала: «Прийде час...» А йому лишалось кохати й чекати, поки та, що всі її кличуть його жінкою, скаже сама: «Я — твоя жінка».

— Я післязавтра думаю поїхати,— мовила кілька днів згодом Ада.— Що ви на це скажете, тов. політкоче? Не бачите перешкод?

— Як політком я не маю причин вас не пустити, сестро Ада... Та й як муж ваш теж перешкод не бачу, бо й сам їду з вами...

Як вона зраділа:

— Ти їдеш?

— Поїду з тобою, правда, до Києва тільки; але тут найнебезпечніший шлях. А там ти вже сама...

— Так, там я вже сама... Треба, щоб до донечки я сама.— Взяла його за руку, веде.— Иди, я тобі портрет донечки покажу, знов одержала... виросла вже.

Так дивно склалося, що в кімнаті Ади Андрій досі й не був. Вона часом до нього заходила, а до її самотнього затишку він ще не мав доступу. Тепер, напередодні од'їзду, вона його вела.

Така маленька келійка, завішана, завітчана, чепурна, красна.

— Я навмисне прохала найменшу, щоб самій. Там, в більших — все по двоє, по троє. А тут я сама, і тільки мій мовчазний супутник,— простягла вона руку до стіни.

Андрій глянув: рояль, ні — піаніно. Артистично намальоване на стіні піаніно з білими та чорними клавішами. А на полиці купи нот.

— Я граю тут щодня... І... і часом ноти пишу.

Тепер Андрій зрозумів, де вона, коли не з ним.

Збентежений, від несподіванки він мовчав і тільки дивився то на Аду, то на німу клавіатуру.

— Дивуєшся, як грати так? А ось...

І вона взяла кілька німих акордів. Андрій подумав, які б це звуки почув лазарет, якби це піаніно ожило.

Ада вже повернулася до столу.

— Ось портрет її, дивися!

І портрета роздививсь, і пора вже, було, йти, але йти не хотілося. Він знов прив'язувало до себе її, немов якими чарами.

— Ти любиш тут сама бути, Адо?

— Люблю, любий... Ба, навіть — не можу бути не сама. Коли ще хтось у хаті, я наче зв'язана, і одлітає тоді всяка творча думка, і душа стає порожня. А як не творити — як не жити?!

«Так, як не творити, як же жити?!» Андрій теж так відчував. Якби не творчість, ця грандіозна зараз творчість в сфері будівництва нового життя людськості — яка була б пустка!.. Нащо б тоді жити?! Тільки його творчість не самоти вимагає, а гурту, колективу, і він не боявся другої істоти в своїй хаті... Прагнув біля себе в хаті — Ади.

VII. Може, шлюбна подорож

— Так ти там дивись, політкоме, щоб усього нам було... і книжок і газет... Букварів же не забудь... Ти ж сам тут таку школу розводиш, тобі он політграмоту щоб всі знали, а вони ще й грамоти простої не знають.

Івась Верещак совав Андрієві список. А Ганна Підгірна, санітарка, додала: «Еге, букварів побільше!» Вона, ця Ганка-санітарка, була мов за вчительку підготовчого класу. Сама знала ще мало, але твердо, і іншого могла навчити того, що знала сама. Де така й взялася серед млявих, нешвидких до книжки санітарок, що лише насіння шпарко лузали або кричати вміли: «Дайош!» — була мов біла ворона поміж них — струнка, прудка як вітер, жвава до розумової роботи, смаглява — сільська квітка.

І за нею тут стояв, незграбно розставивши ноги, сірий-сірий із зеленими очима червоноармієць. Так дивився, наче з'їсти її хотів.

— І не забудь там, щоб на аптечку поповнення прислали... Умориш чисто так слабих, і того нема, й іншого бракує... Що ж ми такі послідні, чи що?

— Та й протези щоб вже нарешті надіслали... Це ж чортзна-що!.. Стільки безногих валяється.

Головний лікар, завклубом, заваптекою, голова комітету хворих сидять на веранді.

Політком ходить по веранді, все уважно слухає, кидає репліки, і кидає погляди в той бік, звідки має з'явитися Ада. Але ще й коней нема.

— Та дивись там, політкоме, не зачепись десь у місті. Нюхнеш там культурного повітря, та й і жінка з тобою... А в місті тобі теж діло знайдеться... То щоб чого доброго ми не посиротіли... Бо, бач, нам з тобою не так то вже й погано... На політграмоту, правда, ти строгенький, підтягуєш нас, он уже й до партії декого приєднав, агітпроп нічогенький з тебе, а так взагалі не вредний, ні. Так ти вже дивись, не будь зрадником, повертайсь.

Це говорячи, завгосп пакує до кошика пироги, коржі, огірки, сало.

— А оце сестрі Аді трошечки солодкого. Більше буде, як повернеться.

— Ну, що це ти робиш... буцім на три тижні їдемо... На три дні, може.

— А там для вас в парткомі вже й наготовлено. Знаємо: поки ордер на обід, те да се... А то в дорозі стане паровик та й стоятиме. Що ти йому скажеш, га? Він і політкома не послухає... Ні, це вже не твоє діло, а наше, хазяйське...

З-за рогу будинку, праворуч, м'яко ступаючи по піску, наближалися коні, запряжені в легку бричку. В ту саму хвилину з протилежного боку до веранди йшла Ада, в шкірянці, пов'язана чорною наміткою поперх білої, з невеличким саквоюжем через плече.

Зразу, як одїхали, під голосні вигуки поранених, персоналу, усього населення лазарету, як опинилися на шляху серед ланів, очі Адині заблищали такою нестримною радістю, таким променястим щастям.

— Тут, вдвох з тобою...— вчував Андрій ніжний шепіт її.

З ним тут удвох. Ніби не могла досі бути з ним удвох кожного вечора, коли сонна тиша оповивала лазарет. Ніби ключ, той ключ, що дав його дбайливий завгосп, не був у неї в дверях... Тільки повернути ключа...

Андрій тихо пригорнув її за стан і мовчки слухав любий шепіт.

Потім шепнув, цілуючи запашний локон, що так радісно танцював над вухом: «Зо мною... а їдеш від мене».

— Іду, щоб повернутися...— і пригортаючи його голову однією рукою до себе, урочисто, допитливо подивилася йому в вічі.

Мить одна — щось таке важливе, вічне вона запитала поглядом... Друга мить — одержала блискавичну урочисту відповідь в його очах, стиснула по-дружньому руку, одсунулася.

— Якби ж я знала, що там, де їду, там усе гаразд.— І враз затьмарилася, суворі лінії залягли на уста.

Вона непокоїлася за дочку. Мабуть, весь час, аж од евакуації нашої, турбувалася. Не говорила ніколи про це. Глибоко в собі хо-

вала печаль свою, так само глибоко, як глибоко замикалася в своїй творчості.

Пропливали назустріч жита хвилясті, синіючи волошками. Пливали небом легкі, білі хмарки, химерно міняючись та розпливаючись у блакитній безодні. Над житами, в теплому повітрі, гралися барвисті метелики і дзенькали, перегукувалися пташки.

Але неспокій Ади ріс, росло її хвилювання. Донечка... донечка... як там вона?.. Коротко посправавшись з візником, вийшла вона з брички, мовчки увійшла за Андрієм до вагона. Сіла, зітхнула...

Коли в місті на вокзалі він з нею прощався, влаштувавши її в потязі, що йшов на Київ, уста Ади були цілком білі, а руки тремтіли.

VIII. Політком у центрі

За чотири дні Андрій упорався. Ходив у справах з ранку до вечора: до парткому, до штабу, до відділу постачання.

У парткомі — дим від махорки і дим коромислом. По реєвакції — налагодити всі ділянки життя: шкірянки, кашкети, портфелі, рухливі жіночі постаті, черги, скарги й нарікання з периферії, тиск, гомін, тріскотня машинок.

В кабінеті голови хронічна нарада. Сидять і на столах, на віках.

— А ось Андрій... Саме нам його треба. Діло таке є... Годі там десь у лазаретах на запічках сидіти.

— І там у мене діло... Чого ж мене туди послали?

— Ну, тоді треба було туди натиснуть... Там чортзна-що робилося... А ти вже нарівняв лінію, підготовляй тепер сам собі наступника, висуванця. А самому нема чого маринуватися. Як митець був до роботи, висуванці неодмінно ростуть, мов гриби по дощі...

— Висуванці? Само собою. Один Верещак там такий, що хоч зараз його на завшколою.

З ранку до вечора ходив, а вечорами засідання одвідував різні.

Здобув книжок, газет, букварів... Ліків... Обіцяли протези не затримувати... Гасу і олії, взуття,— вже й їхати можна. Ада казала не чекати, не знала, якого дня повернеться.

Але що робити з піаніно?

Бігаючи по установах та комітетах, прочитав у собезі оголошення, що продається серед інших речей собезу піаніно. За годину вже купив його. Оглянути водив музичного секретаря агітпропу, а гроші від чотиримісячної платні залишилися. Він і віддав їх тут. Купити піаніно доконче треба — це було ясно, але що з ним тепер робити? Де подіти? Та кінець кінцем умовилися поставити його в службовому кабінеті секретаря парткому — нікому воно тут не заважатиме, ніхто його не чіпатиме.

І міг вже їхати Андрій.

Не знати чому, поїхав він з самого ранку на вокзал — потяг на північ мав бути увечері — сидів там, чекав потягів з півдня. А увечері примусив себе сісти в той, що їде на північ, хоч Ади з півдня ще не було.

Бігли ліси, бігли села, бігли верстви...

Далі й далі...

ІХ. Політком її чекає

— А, політкоме, що ж це ти сам повернувся? Загубив жінку, га? В лазареті знали, що Ада на два тижні поїхала, але підсміювалися та жартували, не давали Андрієві спокою.

Андрій уникав надокучливого товариства. Щоправда й роботи чимало було. Тепер, як привіз він книжок, газет, можна було й не вилазити з клубу: то те розкажи, то те поясни.

Ще за нелегальних часів любив Андрій пропаганду. В підпіллі якийсь час провадив політшколу. Таку школу, маючи трохи книжок, можна було наладити й тут, серед поранених. І ретельно заходився біля цієї справи.

Хоч було літо, хоч вабили до себе прохолодою ліси, а просторами лани далекі, у школі, як і в клубі, було народу густо.

— Воно, бач, в голові просторніш стає, так як ото в городі, коли бур'ян повиполюєш...

— Наче тобі очі хто повні настановив на лобі, оце як ти розказав та прочитав...

— Отак би цілий день сидів та просвіщався... І помирати не треба.

І Андрій майже цілий день сидів у школі. Івась Верещак та ще двоє здібних помічників, що вбирали науку, як губка воду, допомагали.

Лише ранками, рано-ранесенько, — сонце ще рожеве спросоння умивалося свіжими росами, а лісом дзвеніло, бігло в поле пташине «добривдень» — Андрій виходив, майже вибігав у поле. Ходив стежкою туди й назад, ставав, прислухався, придивлявся.

Чого чекав?

Це ж у такий час був він приїхав зі станції. Отже й Ада... Вона теж мала б...

Але її нема. Як так, що її нема? Так сонце всміхається, так голубить землю... така зелена барвиста радість на землі, а її, Ади, нема.

І Андрій ходить, працює, існує тільки тому, що десь має прийти до нього, дати йому руку вона. Ада. Говорить, пояснює, цілі лекції виголошує — безліч різного діла виконує... Але це все не головне. Головне ж — чекає Аду. Всією своєю істотою чекає Аду...

Сьогодні знов нема. Розбіглися стежки в далеку далечинь і там десь загубилися. За ними туга летить навздогін. Її нема.

Ні, вона є, вона є й вона буде тут. Буде, буде...

Йде назад. Чекає шпиталь, чекають обов'язки, праця. З насолодою віддається їм. З думкою про неї. А там настане вечір. Далі — ранок. Виглядатиме її. А вона приїде...

— А як не приїде — як щось сталося?! Писала, що доїхала гаразд, що все гаразд, що повернеться своєчасно. Але... ну, як не приїде?

Вночі почався дощ, Андрій чув, як плакала ніч сльозами буйними, тужливими, як ридав, співчуваючи їй, вітер. А вранці побачив сіру, засмучену землю. Сірі хмари давили, гнітили її, закривали від неї сонце.

Дощ ушух, і якась глуха тиша над ланами.

Андрій ішов туди, де завжди чекав її. Хоч сьогодні наче й не чекав. Мала бути ще позавчора й нема. Щось перешкодило? Може, дитина заслабла? Може, сама... І вчора не було. Чому ж би неодмінно сьогодні? Як уже щось перешкодило, то це надовго. А чого прийшов сюди? Не чекати, ні...

Прийшов, бо тугою розпечене серце, бо не можна не ходити, не дивитися на стежки, що розбігаються в далеку далечинь, що там губляться.

Сонця не було. Його наче на світі цілому немає. Поглинули нависні, сірі хмари.

Ні, сонце є. Осяяло його промінням. Воно наче над головою в нього.

Ада тут! Злізла з селянського воза — бачив той віз, він ось щойно виринув з бічного шляху, але ж Аді не звідти повертатися... Він і уваги не звернув на того воза...

Ада тут, бере за руку. Він її хапає за обидві.

Горіла земля під ногами. Горіли слова Андрієві на лекції, вогнем клекотіла промова в клубі. Сам себе навантажував сьогодні надміру. Ада пішла до хворих, а він у школі аж три зміни провів та в клубі вдвічі більше часу попрацював, — та й ще день був задовгий.

Сидів, переглядав власні твори слухачів, виправляв їх. Ніхто не підганяв, це можна було пізніше зробити. Він міг піти, міг спочити... або пройти лісом. Вже й сонце знов з'явилося пополудні. Але ходити самому — це значило чекати Аду, жадібно її чекати й марно чекати. Вона ще коле хворих, вона ще не скінчила, умовилися рівно о шостій, у лісі. І він водив олівцем по зшитках, читав, виправляв. Тут не чекає, тут не страждає всією істотою, не тужить до неї...

— Політком тут? — чути мелодійний голос.

Це Ада.

Схоплюється. Але ж ще нема шостої.

— Я трохі раніш звільнилася...

— Та йди вже, тов. політкоме! Бач, начальство прийшло, жона прийшла...

Жона...

Ада бере його за руку, як дитину, виводить з клубу. Безмірно здивований, мовчить. Ніколи, ніколи вона на людях так вільно не поводи-лася з ним.

Але ж вона жона, і нікого це не здивувало.

І уже в лісі, коли в гущавині стали один проти одного і Ада пригладжує його розкуйовджені кучері, Андрій шалено обнімає її та жагуче цілує уста, очі, шию.

— Адо, як давно, як безмірно давно ми в розлуці.

Вона не пручається й не тікає. Пригортається, кладе голову на плече.

Сіли на зрубану деревину.

«Слухай, слухай, Адо, як я тут чекав тебе...»

«Кажі, кажі, Адо, як ти там була без мене... Як там все тобі було»...

— Я бачила свою донечку... Це найголовніше... Вона здорова, все гаразд. Колись думаю її до себе забрати...

Андрій не дав їй до ладу говорити; цілував її уста, жадібно пив з них пахощі свіжого сіна, запахущого зілля. В солодкому тумані горнувся до неї і ледве вчував зміст її слів. Звуки голосу мелодійного, любого голосу його вколисували.

«Я бачила свою донечку, свою дитину». І така вона променяста в цих словах.

— Адо! Ти, ти моя дитинка...

Враз схопилася, прошепотіла:

— Чуєш! Мене шукають!

— Сестро Адо... Де ви?

Вийшли з гущавини. Тихо, спокійно, поверталися з прогулянки.

— А, ви тут? — санітарка Ганка засапана, схвильована.— Там Корнійчук кінчається, нікого не хоче, крім сестри Ади, кличе, кличе.

— Іду! — метнулася Ада і зникла в деревах.— Я прийду ще,— донеслося до Андрія.

Андрій ходив з лісу в поле, з поля до лісу...

Але вона не прийшла ні в ліс, ні на вечерю навіть.

— Корнійчукові дуже погано, і він не пускає сестру Аду. Вона одна його заспокоїти може,— пояснювали сестри.

«А якби її не було, якби вона не приїхала сьогодні, що було б?» — хотілося запитати, але мовчав. До вечора ще ходив у лісі. І тут трапилося таке. Зустрів Івана Верещака з Ганкою, там давно, видно, на любов накручується. А потім знов саму Ганку — йшла на галяви-ну, радісна, весела. Щось наспівувала. Хотів уже піти собі, раптом чує:

— Ах ти ж моя голубко, ти вже мене чекаєш? Дай я тебе поці-
лую.

— Иди, йди, Олексю... Щоб я тебе не бачила!

— А чому ж не бачила? А як я тебе люблю, голубко моя.

— Геть! Ай, рятуйте! Рятуйте!

Андрій кинувся на крик. Одірвав од Ганки дужими пальцями дикуна, що силою жінку хотів узять...

Дівчина вихопилася і, як пташка, зникла.

— Негіднику! — крикнув він до сірої постаті.

— Ні, не годилося б і кричати так. Що тут такого? Жінці так і треба... А що вона кричала? так це помагається... Жінці кричати... А нашо-
му мужеському сословію на цей крик не потурати... А як заміж іде дівка, як голосить... так їй помагається. І чого лізеш, політкоме, куди не треба? Тільки на дорозі став до дівчини, жізнь мою попортіл...

По вечері Андрій пішов до хати, ліг на ліжко, взяв книгу.

Чув, як стукнули нарешті двері — Ада повернулася додому. Певне, знесилена, зморена. Ляже зараз спати... Як би хоч подивитися на неї!

Досі ніколи не підходив пізно до її дверей, не турбував її,— хто знає, може, вона грає на своєму глухому піаніно, може, пише ноти... Знав, що це пізній час, вона не для нього, і корився.

Тепер хотілося нестримно прохопитися за ті двері замкнені, так, зачинені... І ключ там у неї.

«Що вона робить там?» Ходить по хаті, хутко ходить, щось пере-
суває, щось одчиняє, кидає ключі, стукотить дверцями шафи, заливає воду, миється, зараз ляже спати...

Але ж мусить ще її побачити. І казала «прийду»... Значить вона теж хотіла...

Андрій не витримує, шпурляє книгу на стіл, схоплюється з ліжка. Він мусить... Не може так далі. Рішуче направляється до дверей. Ну, постукає...

Ще не встиг постукати. Двері розчинилися, перед ним Ада.

Чорна довга шаль майже зовсім закриває її білу сукню. Волосся спускається до колін. Очі горять.

— Адо... Моя Адо.

— Андрію...— пристрасний шепіт.— Я до тебе. Тепер до тебе... Я ж уже бачила мою донечку.

Веде, садовить у крісло, сам стає на коліна. Легка шаль хвилию спадає до ніг, біла тонка сукня не захищає Аду від ніжності рук, від жаги уст його. Ось вона вся на його руках, уста її відповідають його устам.

— Ходім до мене,— ледве вчуває її гарячий шепіт.

Несе в її хату, кладе на ліжко, цілує руки, ноги. Ще мить — і припадає до неї, запашної ніжної квітки, всією істотою і в теплих, чарів-

них струменях незнаної насолоди поринає в глибінь віків, у вічність...

Наче земля тепла, запашна, завітчана розкрила своє зачароване доно, пригорнула своїми запахущими крилами й своїм подихом духмяним, як чебрець-зілля, голубить його.

*Х. Пані Юльця Вознякова
й куховарка Барбара*

Пані Юльця Вознякова розвісила на балконі свої сукні — вибирала, що взяти на Жовтневе свято, витріпувала, приміряла.

— І та зашикована... і та заелегантцка... От лихо, до дзябла з тими перемінами. Як зустрічати польське військо треба було, то кожна сукня за пролетарську була. Так як колись на цесареві іменини у львівській школі ще за добрих цесарських часів не знала, що вбрати — і те забідне, і те завстидне... Аж доплакалася, що чоловік справив найшиковнішу... От вона — корунки, плісована...

Любувала на себе у люстро... Впрост і пасує так до її елегантною постаті. Але так вистроїтись на Жовтневе свято... Буржуї, скажуть... І так уже чоловіка з начальства скинули. Був завнавч, так іншого прислали, і такого молодика, що аж смішно. А чоловік лише звичайний викладач... Але ж то їй так ладно в тій сукні, хоч плач, що не можна вдягти. І чому це так не люблять естетики в Радянській республіці?..

— І яка це там гиродова очмана барахло сюди труситъ, Ленінові на голову? — Дужий жіночий голос трубою ієрихонською гримить у ніжне Юльчине вушко.

— Але що то за крик, я не знаю! — підскакує Юльця від люстра до балкона і її суха постать аж тремтить.— Знов та Барбара!

— А ти не знаєш, що тут Ленін... Не знаєш, що витріпувати свої бебехи можна лише вночі? А зараз ранок, усі повставали, можуть і під балконом ходити. Не можна ж трусити на людей. А ще тут у такий великий Жовтневий день портрет Леніна вішаємо. Що, що куховарка вішає... А чому куховарка не мала б вішати... Якраз куховарка й має вішати. Бо хто куховарці сказав: ти людина? Ленін, він сказав. Ти, може, не знаєш цього, бо ти не куховарка... Ти загранична буржуазна паразитка... Он його — портрета Ленінового, телер і вішаєм, а такі різні мадами на голову йому барахло своє трусять. Остапчук, га Остапчук, ти ж дивись, ти чуєш, що робиться! Я буду на пленумі говорити, так щоб ти так як товариш підтримав.

— От присікалася, мара,— жаліється пані Вознякова чоловікові і йде з свого балкона в кімнату.— А чи не час би нам, мой дрогий, додому вирушити. Ти все мені обіцяєш, що ми повернемося до Львова:

Ах, мой дрогоий, мой пенкний *, мой чистюткий Львів: шиковні кав'ярні, кіно, кабареети, а тут нічого, нічого.

Її тендітна суха постать метушилася по хаті. У безбарвних полинялих очах якісь колючі вогники заблищали... Закручені старанно локони заскакали над лобом.

— От заторохтіла «до Львова, до Львова». А чим тобі тут зле? Ну, я галицький українець, але мені й тут добре! Я інтернаціоналіст. Мені однаково, як пролетареві, де жити, аби мені кланялись. Тут мені кланяються... І взагалі все треба поглядати в міжнародньому масштабі. Для пролетаря немає батьківщини...

— Кланяються... А мені на голову плюють. Ти ж чув... Всяка кухарка...

— Ну, моє дзецко **, плюнь ти на всяку кухарку... Хіба на кухарку можна зважати... Дзецко моє, а скільки у нас золотих вже?

— Вчора додала два, то вже сорок три.

— А ти, дивись, убери свою оту спецсвяткову одержу сьогодні на свято... Оту простеньку... Щоб мені жодних корунок та шовків.

— Як, знов оте дрантя, що в ньому тільки підлоги мити? А коли це я, біднютка, хоч пристойніше вберуся?! Вже ж кожна пролетарка тепер на свято якусь блузочку нову вбирає...

— А ти дома вбирайся хоч у шовки, коли ніхто не зайде... Ну ще там, як підеш на коляцію до пані комендантової. А найспокійніше вдома. А сьогодні на свята тільки оту синю, без оздоб, ну... А то щоб не було того, що з шановною панею Астрябовою,— вона в золоті й шовках ходила, та чоловіка, завгоспа й з посади геть...

— Хтось наче в двері стука...

— Вбери, дзецко, масла й яйки до креденсу ***. Що подумаютъ...

— Прощу! Товаришка Ганка? Ходить, ходить.

Оглядала, мов колола очима.

— Така ладно вбрана і, як завжди, прекрасна.

— Ладно... вбрана... Така самісінька, як щодня... А воно б і слід прибратися, у нас велике свято...

Була вона, як завжди, у чорній свитці, голова пов'язана червоною хусткою. Але так блищали її прекрасні очі, так красив смагляве довгасте лице ніжний рум'янець.

— Дайте ключі, тов. Возняку,— у вас лишилися ключі від книгозбірні. Верещак каже, що ви йому ще не передали.

— А, ключі — так, так... Не передав, забув... Але як це він сам не нагадав мені, не вимагав од мене... Це ж його обов'язок... Але він ще молодий чоловік, тов. Ганко. Натє ключі... Ще замолодий...

---

* Любий, дорогий (пол.).

** Дитино (пол.).

*** До буфету (пол.).

— Так, молодий, але коли це хіба, то вона щодня зменшуватиметься... До побачення,— повернулася Ганка до дверей і враз наскочила на Андрія.

— І ти тут, Ганко?

— Так, і я тут, по ключі... і тобі чогось тут треба, Іваненку?

— Та й мені ключів. Тверденький завнавч був... Поки поздає ті ключі. А ти, Ганко, зайди до Ади, щось там їй треба... Добридень, тов. Возняку. Добридень,— хотів уклонитися пані Возняковій, але вона зникла на балконі.— Дай ключа від шкільного приладдя та подивись гаразд, чи всі ключі ти здав.

— На, і оце вже всі, тов. Іваненку, а втім, хай новий завнавч сам дбає, щоб я йому все здав. Це діло скрупульозне.— З-під лоба, наче вовк, поглядав Возняк крізь свої окуляри.

— Це вже його справа,— сухо мовив Андрій. Йому завжди мов хмара заступала світ сонця — так було як бачив Возняка.— Ну, поспішаю, там чекають.

— І що це вони розбігалися по ключі та по ключі...

— Порядку нема. От як ти, мій дрогоий, був завнавч — ото був порядок, то був лад... А що там таке знов, чого там та мара репетує? Ах, сукня шовкова впала на балкон Варварин.

— А забери ти своє заграничне барахло... А, пропаду на вас нема. Заграничні буржуазні плаття розвішує та на голову Ленінові кидає. Я тебе кину, он, бач, куди закинула — піднімай тепер. Краще б прапора червоного в такий день на балконі почепила.

— Тов. куховарко, ти не маєш права...

— Остапчук, я на пленумі скажу: чому нема прапора у завнавча на балконі? Чи що, він уже не завнавч? Підтримай мене, як товариш хороший, хоча ти й муж.

— Тумане вісімнадцятий... Ота куховарка... Чуєш, як твою Юльцю бештають.

«У завнавча... у завнавча»... Возняк задоволено борідку поглажує. Звичайно, годилося б йому й далі завнавчем, от і люди звикли, бо з нього справжній завнавч.

А то знайшли молодика... що він тямить! А голос народу за ним... От і та куховарка його, лише його, Возняка, за завнавча має. І не помиляється. Так воно й буде... Він такий, свого дійде. Що, хіба не забрали колись директора гімназійного на його слово?! А ще як такі куховарки підтримають... О, ще буде Возняк і завом...

— Товаришко Варваро! — перехилиється він з балкона.— Кричите, чому прапора нема, а оце ж саме хочемо дістати його із скрині, тому й барахло довелося викласти...— Пошепки: — Юльцю, на ключа та розшукай борзенько: там в комірці прапори є... Та дивись, щоб червоний узяла. Чого дивишся? Який би ще... А там є різні... Астряб там цілу колекцію наскладав,— а диви, щоб не потягла жовто-блакит-

ного або трикольного. Та там на кожний випадок... Комірка ж тільки наша... Ніхто не добереться. Чуєш? Та борзо.— І знов уголос з балкона: — Ховаємо прапора у скрині, щоб ліпше зберегти, бо то є символ нашої революції... У всесвітньому масштабі... Так-то, товаришко Варваро, а ви кричите та ще в такий день...— Пошепки: — Ну давай, давай, Юльцю. Не помилися...— І знов голосно, радісно, привітно: — Ось і прапор.— Ну, Юльцю, все барахло назад, отак... Давай стрічку, прапора прив'яжемо... Давай килима... Правда, немає в тебе килимів, пролетарська дитино. Ну, буде й без килима... головне червоний прапор... В міжнародному масштабі.

— Тумане вісімнадцятий, а будь ти проклята,— клене пані Вознякова, складаючи сукні до скрині.

Зітхає над сукнями: і та зашиковна, і ця заелегантцка... А ти йди на свято задрипанкою...

— А ти, дзедко моє, зараз вберися та й посидь на балконі, здалеку непомітно.

— Ні, вже як я елегантна, то й здалеку на мене любують... Хай вже, така доля. Вже буду терпіти...

XI. Жовтневе свято в школі

Свято приходило до кінця, і Андрій вже стомився. Вчора святкували в підшефних залізничних майстернях, а сьогодні в школі. Ще поки сам говорив та поки чекав Адиного виступу й коли вона грала — не помічав цього. А коли Ада скінчила й сіла коло нього така урочиста, задумана й суворо-вродлива, напружені нерви враз упали; було важко стежити за всім, цікавитися; важко було навіть рівно сидіти. Тягло покласти голову на коліна Ади, заплющити очі... Але не можна. І піти не можна, він зав... Має до кінця сидіти.

Всуміш з курсантами сиділи; тут же й різні гості.

А Івась — завнавч,— як невтомно він то тут, то там. Скрізь він... і скрізь коло нього мов проміння сонця. Скрізь коло нього — радість, енергія, рух. Яка радість з ним працювати!.. От тепер вдвох з ним гори перевернуть... Та й біля нього такий непохитний, такий завзятий колектив гуртується. Радісно працювати, але зараз — втома. Така втома перемагає все. Зараз нічого б і нікого б... Тільки Ада, тільки вона одна... Сидить поруч така урочиста, задумана, суворо-прекрасна... Її м'які, укохані, голубливі руки. Тільки вона... Тільки вдвох...

Жива газета... Дотепи... Щирий сміх; окремою групою робітники залізничних майстерень.

Ось Ганка... Мало не на коліна йому впала захоплена, радісна, оживлена.

Антракт.

— Ти мені вибач, Іваненку, але я сьогодні впилася — хоч і не вином, не самогоном. Радість од нашого свята мене п'янить, дивись, я з радощів цілую Аду, цілую тебе, всіх товаришів поцілувала б. Тільки Возняка не поцілувала б та й Вознячку теж... І Макуху теж ні... Дивись, як гидливо виблискують йому зелені очі, фе!

— Іди цілуйся з ким хочеш,— розлютовано пані Вознякова прошипіла й запитливо глянула на комендантшу.

Вони обоє — одна тонка й безбарвна, погордливо закопиливши губи, друга огрядна, рум'яна, в пишноті оксамиту та шовків, їй, комендантші, можна блищати тепер на святі, вона пролетарка з роду! — вирізнялися і якимось не пасували до насиченої перемогою Жовтня залі.

«Де зелені очі? У кого зелені очі?» — подався наперед Андрій. І нова постать біля брами, що давала йому сірника, враз пригадалася йому.

«Ці зелені очі тепер свердлять нас з будки вартового, як проходимо біля брами».

— А-а-а,— скрикнув Андрій,— он воно що...— і мало не скочив з місця.

Та Ада схопила за руку.

— Що таке, Андрію?

Марія, її сусідка, та Оксана й собі напружено:

— Що таке?

— Ні, нічого, нічого... це так,— і Андрій заплющив очі.

Ось воно що... це той нахаба, що його Андрій тоді в лазареті побив і одкинув од Ганки... той, що ліз там до неї у гаї. Ганка кричала пробі, і він побіг на крик, вдарив його та одштовхнув. Помітив тоді тільки, що в нього зелені, гидкі очі. І ось він тут за сторожа... Ну що ж, хіба не було колючок на його шляху?

— Ганко, ти краще до Івася піди, він тебе весь час шукає, я бачу... Краще, ніж мені голову дурницями морочити. Адо, ходім трохи в гущу курсантів, там щось живе, свіже почуєш. Ти думаєш, ми їх вчимо, але як уже так, то вони нас вчать.

І взяв Аду за руку. Але поки пробиралися до курсантів, то опинилися в гурті дівчорі.

А це чії жовтенята такі?

— Як не двірникові, то вчителеві, Косташукові... Більш таких плодючих нема.

І веселий сміх, і доброзичливі жарти.

— А знаєш, Адо, весело серед таких малих...

— Так, Андрію, весело,— радісно всміхнулася Ада. Але враз затуманилася. Там її мала Марочка, далеко від неї...

— Тільки тут жодний жінвідділ не поратує, мамі вже зав'язаний світ, вгору ніколи глянути... бач...

— Я б попробувала розв'язати, якби мені довелося,— рішуче глянула на Андрія Ада,— а втім, навантаження велике... Страшно...

— Івасю, куди летиш?

— Пусті, Іваненку, он хлопці чекають. Тут імпровізовану виставу влаштуємо. Самійленко мені допомагає, і інші хлопці захопилися. Зараз покажемо, чекайте. Це те, що називається вільна творчість. Ганко, йди й тягни Малинську та Кутову. А де Білоусиха Маруся?

— Ще і нашого двірника жінка? Як вона там управляється? Там же стільки дітей!

— О, там уже щось вроді комуни... З'єдналися вони з Оксаною Костащуковою. Але це потім, біжу.

— Верещаку, чекай!— Лія, товста, висока, несеється — мало не падає на своїх високих каблуках. Але Івасеві ніколи, не дожене вона його.

Враз в кутку збилася купка: сперечаються, сміються, декламують і зникають східцями.

Ганка ще лишається поперед лавами, когось шукає, оглядається. Он Ліда, далеко, маленька така Ліда. Треба її сюди.

А її розглядає, мов свердлить, маленькими очками пані Вознякова.

— А-а, здрастуйте вам!— Макуха коло Ганки.— Не ожидали? Ви тут, а ми теж тут. Та й дуже хотіли б з вами розмову мати. Ти чуєш, Ганко? Нехорошо од земляка тікати. Все-таки як ми при одному ділі... га? — Зелені очі Макусі сяяли. Він присувався до Ганки, їв її поглядом.

— Ай-яй-яй... як вони їй всі, тикають... наче вона якась... пху... а ще комуністка! — шепоче пані Вознякова пані комендантовій.

З другого боку коло Вознякової—Рахіль, завжнівділом. Стомлене, прекрасне обличчя, тонкі страдницькі уста. І такі вузенькі плечі, і такі запалі груди. Блискучі натхненні очі.

— Як товариші тикають — це не ганьба... Але цей, правда, він так їй говорив, наче... як він сміє... як він дивиться на неї. Ганко, йди сюди!

— А, Рахіль, як це добре, що ви тут... Як вам наше свято?

— У вас, Ганко, тут видно творчість своїх рук... видно працю й любов до праці...

— Хіба вже так видно, Рахіль? Тут так недавно ще прийшло до ширіої праці. Це ж як новий завнавч став, тоді тільки... Бо раніш зав один нічого не міг зробити в парі з таким мертвяком, як Возняк.

«Мертвяком!— тихо обурилася Юльця.— Ах ти ж бидло!...» Кинула Юльця блискавичний погляд на Ганку, та ще дужче закопилила губу.

Але враз вона підтяглася, спустила очі і якимось навіть зменшилася на своєму стільці. Ада й Андрій верталися на своє місце; вона ще й посунулася, щоб дати місце Аді. І тільки очі перекошувала на білий мережаний ковнір, що закінчував просту синю сукню Адину.

«Ім і мережка, їм і елеганція, і шик — все можна, а нам, а мені?»

Диктатори, тирані... не було в світі тиранії, лютішої за пролетарську,— каже Ромась і має рацію».

Юльця зітхнула.

Враз завіва засвистіла. Зала затихла.

— Адо,— дивись. Це Івась з літ- і драмколективом, це — їхня імпровізація.

Ада глянула на сцену. Тоді глянула на Андрія. Уперше бачила таку ясну усмішку за цей останній час, час важкої боротьби в стінах школи.

XII. Завнавч Верещак

Без дзвінка — яка ж це школа?.. Дальтон-план дзвінки одкидає. Ну, але то в Дальтоні, в Америці можна дзвінки одкинути, а у нас ще треба, треба подзвонити, треба пригадати обов'язки.

Йшли понеділок, вівторок, середа та інші дні тижня. Пішли будні. Однакові, одноманітні, тільки не сірі.

Сонячними вони здавалися Андрієві, завідувачеві школи.

Сонячні вони були і для завнавча.

Івась прокидався о п'ятій годині — як змалку звик. Земля вимагала тоді. Чорна, тверда, скупа, вона тому лиш давала, хто невсипуще з раннього ранку над нею спину гнув. І він звик змалку на перший поклик до роботи, до зорі поспішати...

Револуція теж вимагає. Не лише геройського напруження, сміливого льоту. Револуція вимагає невсипущої, невтомної праці. Вона, револуція, така сама вимоглива, як земля. Всі сили, весь час — скористовуй... тремти над кожною хвилиною. Не марнуй свого короткого часу життя.

Як дзвінок на шкільному подвір'ї — Івась уже з годину біля столу. Перевіряє план учорашнього дня — може, що не виконано, — доповнює план сьогоднішнього, накидає проект завтрашнього. План шкільного життя і свого зокрема. А потім готує себе до праці сьогоднішньої. Щодня треба готуватись — бо хіба він готовий? Де, хто вчив його так, щоб оце тепер він міг дати такому колективові все потрібне? Тепер, тепер лише доводиться й готуватися, й самому вчитися.

Перша робота його для револуції — це організація револуційної влади на фронті й в містечку біля фронту. А далі знов бої, фронт, організація фронтового життя. Тепер — це вже другий етап — після рани важкої в шпиталі. Як одужував після рани — от коли вперше навчився з книжок розуміти про все. Політком Андрій — учений, що і вищу школу кінчив,— давав книги й учив, як їх читати. Навчив його так, що вмів уже й для себе, й для людей. Навчив його, навчив селянського сина, що знав лише біля землі, а далі біля рушниці. З цього й почалося. І щодня з того часу він не перестає себе самого вчити, щодня читає й конспектує. Завзято, як колись вівці заганяв, як колись за

плугом ходив, косив, молотив. І як колись земля, небо, вітер, дощі до нього промовляли, так промовляє тепер слово з книги.

На дзвінок він встає з-за столу й дивиться у вікно. З першим дзвінком головні двері розчиняються, і виходить з інтернату Ганка — так суворо стиснуті уста, так запитливо дивляться очі. Тонка, струнка постать, як завжди, наперед поривається. З кухонних дверей вискакує куховарка Варвара. Із своєї будки дід Крук іде до брами на зміну вартовому Макусі. Вартовий курсант поспішає до кухні... Водоз Осташук з відром іде до бочки. Оксана з дітьми — в сад, Маруся із старшою дівчинкою — на базар, чоловік її Білоус замітає подвір'я. І пані Вознякова, замотавши голову,— щоб не пізнали—виносить на смітник відро. І Ліда, тиха, непомітна дівчина Ліда з книжкою, і в сад. Вона все шукає розгадок, як жиги, щоб усім добре... Тиха, боязка Ліда.

У Ади розсовується занавіска. Це тільки у Ади — вона працює над нотами або на глухому піаніно ранками. У Андрія — ні. Він спить довше. Івась з ніжністю дивиться завжди на його вікно. Хай спить! У нього пізні засідання в парткомі, у ревкомі, ударна трійка на господарчому фронті...

Дзвінок перестає дзвонити, але — дарма. Уже дзвенить саме повітря. Уже ворухнуться трудовий мурашник.

Уже з дверей, з вікон вискакують курсанти — хто на фізкультуру, хто з книжкою...

Сонячний день іде... П'ятнадцять хвилин завнавч постояв біля вікна.

Далі — за книгу і вже до восьмої, не встаючи.

Він може бути сірий, похмурий, дощовий — це черговий робочий день,— та однак він сонячний.

Як задзвонить о восьмій удруге — це всі кабінети відчинено.

Убиральниці та слюсар виходять із школи. Вони увечері... Увечері є курси при місцевкомі.

Курсанти повертаються з двору, з саду, з гімнастичного кутка. Он моторний, гострий Батій — талановитий агітатор,— голова осередку. Он Хомчук — рухливий, цікавий до всього подоляк (був у селі головою ревкому). І червоноармієць Самійленко, високий, повільний полтавець, і білявий «костромской» Федоров, і старанний Зісьман із поважною задумою в дитячих ще очах... Каганський, Спектор, Поліщук — ледарі і всі троє вкупі завжди... Оцих підігнати треба... їм кіно, їм комірці, їм одеколон, зовнішнє шумовиння з культури лише беруть. О, за них треба взятися, шкода хлопців, шкода кожної пари рук, щоб марно гинула.

Він захопить і їх тим вогнем, що в його душі горить до науки, до знання... Без знання — соціалізму не може бути. І від знання людина росте... Але наука, як земля скупа, як революція вибаглива,— віддається їй. Тоді й вона тобі дасть.

Ось — сивоусий комендант із ключами вийшов і став на дверях;

Івась хутко одяг верхню сорочку, підперезався і вискочив, захопивши портфель і пачку книжок. Біля брами викладач історії партії Лалін прощався із своєю жінкою. У неї намазані червоні губи, нахабні чорні очі. І біле-біле від пудри лице.

Вона з кошиком іде на базар.

Івася наганяв коло дверей до школи Андрій, а з вікон Адиної кімнати навздогін їм обом виривалися могутні мелодійні звуки, захоплено закликаючи...

І понеслися далі на простори.

Од восьмої завнавч сидить до дев'ятої в кабінеті і далі — у нього марксознавство до одинадцятої. До першої — справи адміністративно-господарчі. Од першої до третьої — перерва на обід. А тоді вже до вечора, до сьомої — різні шкільні справи. Замикають кабінети, замикають шкільні кімнати. До інтернату переноситься життя курсантів, на другий поверх. Там великі й менші спальні, там зала зібрань, там гімнастична, там читальня з верандою в сад. Обійти все це, усвідомити все, що робиться і в позашкільні часи — має завнавч. Він відповідає і за навчання, і за напрямок кожного курсанта. Паразитів республіці соціалістичній не треба. Республіка дає кошти на освіту партійця. Але підтягайся, учись...

У спальнях на ліжку читають, вчаться, одно одному пояснюють, полемізують. В гімнастичному залі співають (гімнастику дозволено лише ранками), в одному кутку розучують під скрипку гімни, в другому — гуде... коло Івася. В читальні завзято пишуть.

Так — чи о восьмій прийти, чи о дев'ятій, чи о десятій, Івась Верещак, завнавч, тут повсякчас. Так, наче тут справжнє життя його, справжня робота. Там, у школі, завнавч був, тут — звичайний курсант.

Неодмінно і зав заїде подивитися, що робиться у вулику.

Івась підійде до нього, променясто гляне.

— Ти йди, Іваненку, йди в партком, іди у своїх справах. Я тут і сам управлюсь. А мені до парткому? Ні, сьогодні не треба... Мене не так там треба, як тебе. Йди, йди!

І правда — піти. Вже час. Андрій вийшов і глянув на Адине вікно. Чи дома? Тепер, може, вже й дома, але не заходить ж йому. Пізно. Андрій зітхнув.

Ада... Її не бачив дома уже хто зна як довго. Довго...

О сьомій п'ятнадцять рівно чує її гру... Раніш ніколи не починає грати, щоб не збудити його. І він ніколи не перебиває її ранішнього натхнення. Іде до школи, заходить на десять хвилин до їдальні, одержує там чашку кави з хлібом. Обідають, правда, в шкільній їдальні, — таке коротке побачення — тільки й усього... Увечері — як він віль-

ний, як вона вільна... А коли це буває?.. Ех, Ада... Чи ж буде він коли до неї зовсім близький?

Висока, струнка, така знайома постать на сходах до парткому. З-під кашкета золоті коси. Ада! Ада! Зрадів і гукає:

— Адо, ти тут! Що, засідання жінвідділу?

Ясним струменем усмішка оживила обличчя Адине:

— Ти, Андрію! Здоров! Приємна несподіванка. Ні, не засідання. Мені тут Олексу треба було в справі хору. Ну, бувай. Поспішаю...

— Я теж. Ми як два потяги, два експреси, тільки зустрічаємося на хвилинку... А далі — до побачення, кожен до свого.

— До побачення!

XIII. Чиясь рука саботує

Сімдесят сім день Івасевого завідування в школі. Він не стомився. Навпаки — енергія росте. Сімдесят сім разів він бачив з вікна, як зустрічає ранок школа, як дихає вона усіма своїми гвинтиками, як розвиває максимум енергії. Завзято та незламно крутиться це велетенське колесо: якесь гальмо, якісь невдачі не вгашують, а подвоюють змагання до дальшої перемоги.

Сімдесят сім разів він бачив, як кінчає свій день школа, як замовкає ця велетенська машина, що продукції її на око не вглядиш, на метри не виміряєш... Машина, що утоншує борозни людського мозку, змінює рисунок ходи людської до поставленої мети на життєвому шляху.

Та й хіба то перешкоди — оті невеликі прикrostі? Не було опалу, бо попередній завгосп більш дбав за персні для своєї жінки, аніж за опал. То призначили недільники, і великий шкільний колектив — переважно дужі селянські хлопці — за місяць постачили опал для школи на цілу зиму.

І він за ними рубав, пиляв, складав.

Якось раптом не стало світла. Темрява настала, як у могилі. Усе зразу завмерло — і це у культурному місті і не у військовий час.

Але він добре розуміється на проводах, на енергії. З завгоспом Канюкою, що теж знає електрику, перевірили всю проводку. Наче все в порядку. Закликали із собою й секретаря осередку Батія.

— Верещаку, слухай. Дивись, отут хтось похазяйнував, ну й похазяйнував. Не вмів інакше, то перерізав. От бандит...

— Вже правда, що бандити... палки в колеса вставляють і дувають, що наш віз спиниться. Не на таких наскочили. Ну, і ти там умієш з'єднати?

— Зараз буде. Подай струмент. Зубами не вгризеш.

За кілька хвилин світло з'явилося зразу по всіх лабораторіях, спальнях, коридорах.

А то без води опинилася школа. Як під час боїв або за страйків. Попсувалося щось з трубами. Хтось попсував, і майстер так казав... Хтось... Тут уже залізничні майстерні прийшли на допомогу.

Але хтось і попсував. Ну й попсував...— теж майстер...

— Ми полагодимо, але тут вам, товариші, чистку треба б зробити.

— О, треба... У вас тут є рука, що саботує... Саботажники всюди є і все ламають. Ту руку треба одрубати.

— Так, правда,— другий майстер підтримав.— Ми от, товаришу, були у вас в школі. Очень даже революціонная у вас школа, настояща школа. І як до нас ви посласте своїх на культосвітню роботу,— теж нам прояснює.— А от у вас там не викурили ще старого режиму. Як його звать,— хто його зна, а так як подивиться на тебе — чисто старий режим, там такий сивоусий, із ключами.

— Д-да, тут саботаж, справа ясна,— хмуриться завгосп Канюка.— Це, значить, тобі дають прикласти сили на робочу республіку, а ти труби перерізаєш, гад... Ні, у нас не покуриш.

Двірник Білоус присвічував майстрові:

— Потому как у нас вредні люде є, котрі так, без сознання... От і комуна їм наша — ото, що Маруся моя з Оксаною Костащуквою одно хазяйство завели — як кістка поперек горла. Той каже: «Ха,— це твоя Маруся на благородний манер жизнї захотіла, з учительшою разом...», а та, загранична тараня, й собі: «То ваша Маруся тепер уже не лише своїх дітей обпиратиме та обходитиме, а ще й учительшиних... Що ж це ви їй потураєте?» Так і хотілося сказати: яке твоє собаче діло!

— То чом не сказав? — суворо до нього завгосп.— Ех ти, тихенький ти, тобі скажу,— а ще комуніст... Нам бойових треба... Бач, гади бойові, активно саботують. Ні, у нас більше не покуриш. Ану, попробуй ще... ну, попробуй!

Хтось був попсував замки в кабінетах,— і не вистачило одного ранку кімнат на конференції. Хтось пороздавав книги з кабінету... і на засідання педради подано заяву про хаос в навчальній справі, хаос, що дає змогу красти книги.

Красти... Та і замки всі цілі. А ключі від кабінетів у коменданта.

На педраду, а також і на збори колективу курсантів було поставлено: про успіх Дальтон-плану в школі. Підняла питання групка відомих вже ледарів — Каганський, Поліщук, Спектор та до них приєдналися Потапов, Гудзій, Заславський,— всі невстигаючі. У такій площині стало питання: де причина неуспіху? Чи не в порушенні Дальтон-плану? Що тут витлумачиш, коли порушення якраз полегшує, але вони не хочуть зовсім працювати, то й полегшеного не засвоюють. А Возняк потакає: вся біда, що порушили чистий Дальтон-план... І дзвонить, як казав, не треба.

Хтось псує, хтось краде, хтось заяви шахрайські подає...

Хтось, коротко, саботує... Чиясь одна рука...

Ця рука — вона й тут, і там, і коло провода, й коло книжок в лабораторії... і на педраді... Але хай. Вистачить сили боротися із саботажниками, не зменшиться снаги!

Вони з Андрієм загартовані...

— Чого так задумався, Івасю? — Ада виросла перед ним. — Я до вас як до завнавча, хор хочу завести в школі.

— Буде й хор... Все буде... Давайте хор... і саботажу не буде... Цими руками ми переможемо...

Ганка хапає Івася за руки:

— Диви, який страшний... — І нагадує Аді: — Завтра, не забудь, до жінвідділу.

XIV. На ріллі

Низько хмари нависли над ланами — важкі, темні, похмури.

Дрібний-дрібнесенький дощ січе, щось таке своє оповідаючи зрозуміле лише хмарам, та ланам, та отим обшарпаним хатинам у балці.

Січе дощ, татахкає, все віддаляючись, потяг, а люди мовчки йдуть, наче слів у них нема, наче слова важкі хмари поглинули.

— Ну, що це ви всі язики проковтнули? Я думав — це я тільки здрейфив. У мене знаєте, товариші, як з потяга злізли, так серце й упало...

Грищенко спинився, і всі коло нього стали: Ганка, Івась, Андрій і Батій, Роза...

— Що це ти, Грищенку, розкис? Такий завзятий вояка і на всіх фронтах, і на продрозверстці... і на зборах за словом в кишеню не полізеш... А тут чого це ти?

— Та й зараз я б краще на фронті... А продрозверстка — що? Колюча робота, що й казати, але там одне знаєш: «Даєш, дядьку, хліб, бо...» Ну й дає, мусить. А тут — прийдеш... «Чого ще тобі? — блимне очима дядько. — Уже і те, й се, й п'яте взяв. Чого ще?» — «Даєш руку!» А рука то вже ж зовсім його, і закону такого нема, щоб мусив руку давати. Тут вже по охоті: «Даєш, товаришу, руку!» І простягаєш свою, щоб поєднатися. А він візьме та й сховає руку за спину, та й не дасть. Га? Не дасть... А це як по морді мені... Ні, хай я повернуся краще... Ото щоб таку ганьбу мати...

— Пху, дядька злякався, — взяв його за комір Івась. — Та не плети казна-що. Дядька лякатися?! «Руки не дасть, руку заховає»... Аж сором слухати. А я ж іду, а Роза, а всі?

— Як соромно, то й не слухай. Тобі інакше. Тобі дядька не лякатися. Ти сам дядьків син. А я родився в городі і на фабриці

все, дядька й близько не бачив. Стій, стій, я знаю, ти хочеш сказати, що дядько й на тебе зуба має, бо як же — селюк — і пішов з містом проти села. Але ні. У тебе слова свої є... у тебе, у Ганки, у отих, хто ще з нами... Де ж вони? От і їх нема!

— Та є вони, не втікли... Он там ідуть, одстали.

— Ну, у вас, у селюків, свої, сільські, слова є... У тов. Андрія є теж, — бо він багато вчений, — у вчених всякі слова є й до кожного, — а у мене та ось у Розі... Амба. Нічого нам на село й тикатись...

— Та слухай, хлопче, не уб'ють же тебе там... Це ж усім перші кроки в практироботі на селі.

— Ну, не уб'ють, ти не даси хоча би... Але як вийду говорити і прилипне язик?.. Бо й слова у мене самі комуністичні, а своїх, простих нема, таких, щоб дядько їх розжував...

— От нападсть! То оце й повертатися? Отак ти вже й спиною до села.

Грищенко хмуро дивився й мовчав.

— Поки що ходім, а як таки вхопить тебе тикати — то й не триматимемо.

— Слухай, Грищенку, — Ганка взяла його за руку. — Це не так уже страшно.

— Бач, Грищенку, — приєднався Андрій, — ти оговтаєшся.

— Я ще в підпільній роботі — як доводилося на село ходити з пропагандою, з літературою — теж потерпав досить, здорово рака пік. То вже не робота була, а парня. Говориш за темноту — слухають, за утиски поліцейські, за податки — ще ближче посуваються, а зачепи «бога» або «земельку», приватну власність, — не то спиною повертаються, а ще руки скрутять та до урядника... і все ж ходили по селах, працювали. А тут же тебе до урядника не потягнуть! Ну, не подасть дядько руки тепер. Ясно — не подасть. То колись подасть. Слів у тебе нема окрім комуністичних? То вже гаразд, що й вони є. А свої знайдуться, на те практика! Ти ж бачиш, що то, як науку яку, до школи завели практичну роботу... Це тут треба ще повчитися... треба ще попоходити коло села... Це ж з цього наше будівництво починається. Дивіться, от ще фронт з Врангелем щойно зліквідовано, ще воювати з контрреволюцією доводиться, і це лише наші перші кроки. Найперші, дружні, — до села. Це незабаром таке гасло буде: всім організаціям, всім установам, всім партійцям — лицем до села. І треба до цього підготуватися, підучитися треба. На те й школа, вона мусить перед вести, навчати...

— Я піду, товаришу зав, я вже піду... — взяв Андрія Грищенку за руку. — Лише почекаємо отих.

— Ну, от і вговорили дитину... — Івась усміхнувся Андрієві, Розі, Ганці. У її погляді вже й поринув. Взяв за руку і рушив уперед рішучими великими кроками. Буйна радість від села, що в балці, його

рідного села, пекуча радість, що вдох з Ганкою. Так все буде — вдох з Ганкою; кінчить вона освіту, поберуться. Її карі очі... її струнка постать... її мелодійний голос... Часом йому хочеться схопити її на руки, занести на край світу від людей і там їй сказати: «Ганко...» Так сказати, так сказати, всією істотою сказати.

І вони вдох з Ганкою на цьому шляху до села були мов два вільні птахи, що плили понад чорною ріллею.

Їхні свитки розвівалися, мов крила.

Андрій до Рози:

— А як ти, Розо? Не страшно села? Га?

Уважно глянула короткозорими, вогкими, як маслина, очима.

— Мені доводилося усяко, тов. Іваненку. Усяко доводилося. І я скажу — всюди люди... Кажуть: люди — звірі. Я б сказала: людину обертають на звіра, коли дають їй алкоголь і кажуть: «Бий»... лише тоді. А взагалі — щодо села, то я скажу: треба електрифікацію, треба школи доброї, машини треба — тоді люди по-людському житимуть.

Наганяли Грищенко з гуртом курсантів.

— Загнула електрифікацію... яка швидка, — реготався Соболю.— А може, передніше: даєш чоботи?

Наздоганяли Івася й Ганку. Ті обоє йшли вже без слів, радісно мовчазні, тихо-задумливі. Ганка якесь зілля витягла з рову, обтрусила від дощу, погладила рукою, понюхала.

— Що значить — сільська дівчина: зараз їй квітка якась навіть з ями усміхнеться,— смикнув Ганку за хустку Соболю.

— Ні, Соболю, ти не смійся... Квітка... зілля... Це не панська примха, не дівочка оздоба лише. Якби ти виріс у степу, Соболю, ти б знав... Зілля... та це ж повітря... Тобі, як ти дихаєш, повітря треба, га, Соболю?

— Ну, треба.

— А як ти дихаєш, скажім, в друкарні, коло олив'яних кас. дихаєш друкарською фарбою — добре, легко тобі дихати?

— Ну, не легко. Ну?

— А якби ти степом ішов, як він навесні пророста зіллям, або улітку, коли процвітає так барвисто... от дихнув би...

— Ви всі знаєте, мабуть, є таке зілля — чебрик, чебрець, — почав Андрій, мов викладач навчає. — Це дух степової землі. Земля ним пахтить, земля ним дихає, особливо духмяно дихає, як сонце пече. Тоді здійсмається дух від трави, від різного зілля, а найбільше від чебрецю. Як утома — ляжеш в степу, вдихнеш на повні груди дух зілля. і вже де та сила взялася! От... дихати тим степовим повітрям... заселяти степи... йти туди з молотком, залізом, міста будувати, фабрики...

— Так, тов. заве, так.— Ганка аж зітхнула. Це ж і в неї такі думки.

- Але стій, поки що ми не в степах, а в селі.
- Еге, і ти гаразд мене сіпнула. Дуже вже я на крилах десь залетів.
- Телігент...— сплюнув Грищенко.
- А ти не лайся. Ну, до діла! — гукнув Андрій.— Тут шляхи нам поділяються.
- Ось шлях на Тарасівку, це нам з Івасем... Роза, Хомчук, Зісьман, Федорів з нами,— Ганка перехопила.
- Ви йдете на Тарасівку, а ми сюдою, праворуч на Камінці. Я, Грищенко, Соболь, Судаков, Крамаров...
- Самі українці,— засміявся Крамаров.
- Так, головне, товариші,— московська конференція, новий курс на середняка...
- Увага до місцевих інтересів.
- Порізилися, попрощалися.
- Щасливо! — Івась з Ганкою знов дружню парою попереду, мов два птахи понад ріллею.
- Щасливо! Де вже те щастя нам... От ти б нам свого трошки віддав,— пожартував Грищенко.
- Івасеві таки пощастило. Вдома він застав матір, сестру, що з радощів не знали, де його й товаришів посадовити.
- Це все мої товариші...
- Товариші... просимо сідати... сідайте,— до Рози, до Ганки.— А вони що, теж товариші?
- І вони товариші — це Роза, а це Ганка — хіба її не пізнали?
- Ганка?
- Омелькова Ганка?
- За годину двері не зачинялися, повна хата мало не завалилася.
- А як буде із землею? У нас ще нема.
- А як із розверсткою?
- А чого ж це й досі війна?
- А коли вже воля настояща буде?
- А як тепер, всім одне право? А чого ж командують?
- А коли чоботи та цвяхи дадуть на село?
- Дайте, люди добрі, попоїсти синові..
- Зараз, громадо, у волості, у ревкомі поготоримо. Ми туди йдемо.
- Жінки обсіли Ганку, Розу. Дівчата здаля придивляються. Червоні хустки на обох, справжнісінькі, як у селі носять, і у Ганки, і в тої — єврейки.
- І учитесь там, голубоньки, з хлопцями заразом, у одній хаті?
- Еге, вчимося у одній хаті.
- І спите з хлопцями у одній хаті?
- Ні, спимо так: у нас, дівчат, свої вісім хат, де всі спимо, п'ятдесят душ, у хлопців свої — нарізно.

— Аж вісім хат. Матінко!

— А як кінчаєте вчитися, тож не цілий день, то що ще робите?

— Вчимо ще кого. Робітників, робітниць... Йдемо на фабрики, в майстерні.

— І самі вчаться, і других вчать... Мати господня... А книжки ж хто вам купує? Савецька власть?

— Книжки нам держава купує, школа. Цілі такі величезні шафи у кожній хаті...

— Чуєш... на кожну величезна шахва з книжками... А скрині з шматтям теж, певне, кожній дають?

— А що, не знаєте, дитині робить, як такі в неї кольки тут?

— А як отут от якась гуля, наче горішок? Помацайте.

— А як у моєї ніжки кривенькі?

— А, може, ви нам больницю тут завели б, товаришки!..

Як мухи, як бджоли оті, цокочуть молодиці.

За півгодини — вже так як знайомі, ввечері — як рідні.

— Ох... і що б то воно й було, якби таке вийшло, як ви говорите.

Щоб по-вашому все вийшло...

У Камінцях — теж говорили досить. Збори у ревкомі проходили жваво, натовп живими нервами слухав.

Андрій більш керував виступами, ніж сам виступав: це ж практика курсантам.

Було більш галасу й запитань, ніж офіційного порядку на зборах. Але треба насамперед почути, про що село питає. Треба твердо собі зятямити всі його запитання... Такої лінії тримався Андрій і так всім радив. Хай вони виговоряться, тоді вже ти починай і жени, але щоб на все була йому відповідь. Дядько конкретної відповіді хоче. Журавля в небі йому не нахваляйся.

Відповідали на зборах.

Та й без зборів. У кооперативі, на майдані, бесіди скрізь виникали.

— Чудасія! — дивується дід Панько.— То кулями, гарматами говорили, то нагаями, а це вже словами... Чудасія.

XV. Як дужча хвиля, то й шумовиння більш

У великій кімнаті попід стінами шафи з книжками, на стінах портрети Луначарського, Пушкіна, Ушинського, Горького, Шевченка; посередині стіл червоним сукном накритий. Тут викладачі, керівники — в центрі; край столу — делегати від курсантів. Шкільна нарада.

— Отже, резюмуючи все, що говорилося, можемо зробити висновки, що кампанія з практичною роботою на селі пройшла добре,

досягнення маємо величезні... Так можна й записати? — Возняк секретарює.

— Мені слово! — Іван підніс руку.

В нього дві пари очей вп'ялися: Ліїні й Ганчині.

— Не зовсім добре; є райони, є села, де майже нічого не зроблено. Що зробив Ковалів, Пенейко, Супрун, Саф'ян?

— Звіту, власне, нема, загальні фрази, а конкретно?

— Ну, як вони, може, не зуміли красномовно звіту написати... але я ж потвердив, я перевіряв їхню роботу,— Возняк спокійно посунув окуляри вище.

— Випадково довелось і мені перевірити; був там і чув... вони лише самогон там пили.

— Як, як? — збентежено кліпнув очима Возняк... і враз рішуче: — Це вигадки.

— Ні, це правда...

Делегати курсантів кричать:

— Правда, правда.

Ганка тремтить, схвильована, а Лія поважно:

— Як тов. Іван каже правда, то значить правда.

— Прошу спинитися над цим інцидентом, а також прошу сторонніх осіб — тов. Лію — усунути із засідання,— поглядає з-під лоба Возняк.

— Я стороння? Я лаборантка з евідділу.

— Прилізла на Івана баньки витріщати,— шепіт серед курсантів. Андрій підвівся.

— Товариші! Над інцидентом спинимось окремо; пропоную, щоб трійка: Косташук, Каневський та від курсантів Батій обслідували весь писаний матеріал,— там є й заяви селян. Тепер ми маємо ще одне заперечення щодо підсумків. Нема зовсім звіту гуртка, де на чолі був Лапін.

— Ну, який звіт...— махнув зневажливо і рукою, й головою викладач історії партії.— Що? Світ не завалиться, і небезпеки для революції нема.

— Я приєднуюсь до резолюції Возняка. Це ж комедія, Іваненку. Андрій скипів, але стримався. Спокій, лише спокій перемагає.

А цей партієць завжди так собі звисока трактує важливі, ну кардинальні справи!

— Насамперед потрібний звіт, тов. Лапін, а тоді вже писатимемо резолюцію... Було певне завдання...

— Ну, а ми його не могли зробити... Ну, не могли... Не не хтіли, а не могли...

— Як? Партійці не могли виступити на селі? Організувати там політосвітню роботу?..

— На селі, звичайно, могли б... Лише те, що це українське село... Люде сказали, що не розуміють нас.

— А де ж би тут російського узять? — прогудів пошепки Кос-ташук.

— Може, щоб розуміли, навчить село раніш російської мови...— загули курсанти.

Андрій подзвонив.

— До спокою. Доведеться тобі, тов. Ланін, подати заяву, де й да-ти мотиви, чому роботу не пророблено. Партія орієнтується в даль-ших своїх кроках на нашу практику і матеріалами, що ілюструють наші досягнення чи наші невдачі,— дорогоцінні документи, на них вчитися.

— А я би сказав, що це не така вже державної ваги справа,— почав Возняк, але натрапив на погляд Батія, хмурий і запитли-вий.

«Ото ті делегати ще тут... Якби не вони...» — майнула думка. А уголос:

— Ну, проте, хай, одкладемо до іншого разу.

— Тепер дозвольте,— спокійно Андрій,— у нас є справа з розкла-дом лекцій на два триместри. Справа пекуча, й треба її розв'язати. Завнавч дасть інформацію.

Як завнавч заговорив, кинулася Лія мов назустріч йому усім своїм корпусом. Радісно засвітилися очі у Ганки назустріч його очам.

Ганка любила, коли Івась говорив. Він говорив, мов співав.

Кожне слово було таке прозоре, таке дзвінке. На зборах, бува, як промова, то заслухаєшся.

— ... Досі ми мали такий розклад — кабінети-лабораторії відчине-но на тиждень: природничий — дванадцять, на партосвітні — шіст-надцять, економ-географію, політекономію — дванадцять, на мову (ро-сійську та українську) — шість. Тепер, маючи перед собою практику першого триместру та підсумки практичної роботи...

Возняк ущипливо:

— Їх ще нема, ще ж нема...

— Ну, деякі підсумки, хай враження від практроботи. Доводиться внести зміни до такого розкладу, маючи на увазі, що завдання парт-школи дати певні знання партійцеві та засоби, як цими знаннями орудувати, як їх заводити до дальшої своєї практичної роботи. Най-головніше таке знаряддя — це мова, знання мови, уміння володіти нею. В галузі української мови — цілком нерозораний переліг. Бракує слухачам слів, бракує навички говорити українською мовою...

Ганчин погляд вливався на хвилюку йому в очі, і голос йому дужче задзвенів.

Возняк, скривившись, щось записував. Наум на папері, де малю-вав садок, коней, написав: «Рано пташечка запела, как бы кошечка не съела».

— ...Тому пропонуємо такий розподіл на другий триместр: при-

родознавство — десять, партосвіта — чотирнадцять, економполітика — десять, мова — чотирнадцять.

Загомоніло, зашелестіло, заскрипів стільцем Возняк, наче солідніше вмощуючися, закурив нову цигарку Наум.

Курсанти — стиха:

— Правильно.

— Ач, крутяться, наче муха вкусила...

— Не муха; тут монетою пахне...

— Менше годин — менше лимонів, ясно.

Івась сів, пробіг поглядом по всіх обличчях — схвильованих, обурених; будуть його їсти зараз — хай. І на Ганці спинилися його очі; вона, схиливши голову, щось записувала. І раптом Ліїн погляд пожадливо пронизав його. Він здригнувся і заплющив очі: фе, наче п'явка яка.

— Слово тов. Савченка.

Незграбний, русявий, з довгими опущеними вусами, Савченко незугарно встав:

— Товариші! Математичні науки — науки точні, реальні — ґрунт і основа всякого знання. Не знаючи основ математики, не засвоїть слухач ні політекономії, ні соціальних наук, ні ленінізму... не засвоїть і економіки; не знаючи математики, не вмітиме висновків робити і в практичній роботі. Коли я ще вчився, наш старий учитель математики казав: «Математика — наука тонкая и деликатная, не всякой голове понятная», — то ми, хлопці, сміялися, але пересвідчившись, сам тепер скажу це й додам: неможливо одбирати у математики години... Їх треба збільшити...

— Слово тов. Костащука.

— І математика має величезне значення, так само й мова не менше. Як це зважить — котра дисципліна потрібніша? Неможливо. Всі потрібні, всі важні. Лише тут треба дати перевагу мові — дуже вже її були урізали... І завжди урізали — царський уряд гнав її, — тому її не так знають як слід, і треба більш часу, щоб навчитися її; підтримую пропозицію навчальної частини...

Товариш Лапін встав.

— Історія партії... історія комунізму... Це тепер найголовніше. Що таке партієць — без знання історії партії?.. Що то за будівничий — без знання комунізму, соціалізму? Його пропонують урізати... Одрізати кілька годин... Це по живому різати, це ви ріжете комунізм...

Андрій гостро:

— Товаришу, думайте, які ви слова говорите!

— ...Пропоную не чіпати зовсім політосвітніх дисциплін, а взяти лише у математики, та економ-географії по дві години, — Лапін категорично одрубав.

— Ганка Підгірня! Твоє слово.

— Я, товариші, ось що скажу: не однаковою мірою нам тут дається наука, одного забагато, а дечого обмаль. Це треба б взагалі переглянути програму партійної школи...

Андрій дзвонить.

— Товаришко, ближче до діла. Тут ми розклад другого триместру маємо, а не програми партшколи.

— ... Знаю ... хиби в програмі породили хиби й у розкладі. Нам треба чогось навчитися. Нам треба дещо знати, але добре знати, твердо знати. Може, й програми ми не подужаємо цілої; що ж, краще трохи знати та добре, ніж «пройти», перебігти по верхах все. Це я до того, що можна від кожного предмету урізати години; можна скоротити й математику, і історію партії та комунізму, і політекономію — все. Треба дати слухачеві головне, основу, ну от як в сорочках — можна помережити поділка та рукава, та пазуху одною-однісінькою мережкою — нашвидку. А можна довго, запопадливо красні взори розписувати, як є час. У нас часу мало. Треба брати головне й не боятися одкинути деталі... Далі: мало нам лише знання надбати — для того нам дають їх, щоб ми політосвітню роботу провадили, щоб ми свої знання масам несли, і треба, щоб маси зрозуміли нас. Значить, мову мас треба знати — мову й селянських мас — українську. Більшість не знає. Тим паче — аж горить їх навчити. Без мови і знання їхні мертві якісь будуть. Пропоную підтримати позицію Верещака.

Ще змагалися, сперечалися, і багато слів ущипливих, дошкульних — наче не товариші над однією справою упадають, а вороги щось не поділили...

Андрій, коли розійшлися, ще сидів.

Промайнуло обличчя нашорошене Возняка, погордливе — Лапіна, рішуче, прекрасне Ганки, одкрите, сміливе — Івася.

— Ти не йдеш? — сіпнув його за рукав Івась.

— Я ще посиджу, залиши мені протокола.

З-за дверей визирало рум'яне, гладке обличчя Ліїне. Масний погляд її свердлов Івася.

«Цілком як кицька на мишу», — мало не вимовив уголос Андрій.

Івась підійшов до дверей, закрив їх перед Ліїним носом, замкнув на ключ; витяг другого ключа, одімкнув протилежні двері.

— Сюдою до канцелярії ближче, — мовив і зник.

«Атака на Івася по усіх фронтах. І вже стратегічна боротьба. Ну, цей видержить... Не з'їдять. Не працюють, а саботують ці — і Лапін, і Возняк...»

А він, Андрій, — видержить? Кожен свою особисту мету має... Гальмують... Замислився. Довго сидів, зсунувши брови.

Потім устав, підійшов до вікна. За вікном — тут, як і з його

кімнати — шлях ланами на село постелився. На села, на села, до того загадкового сфінкса — селянської маси, що ніхто її не знає й вона себе не знає.

Білий, укритий снігом, занесений, засипаний шлях.

Хто ці сніги розкидає?

Хто правдиву стежку знайде до села?

Хто ці сніги розкине, хто на ріллю сім'я добре кине? Хто вгадає, яке сім'я треба? Хто зуміє його зараз сіяти?

Тут, перед школою, залізничні майстерні.

Горить огнями клуб, там культурботу колектив курсантів веде. Тут легше.

А коли такі вогні на селі засяють?..

Село... темне, загадкове, як ця земля під снігом, темна, загадкова. Затуркане, затопане панськими ногами, не вірить воно, село, нікому й нічому. Може трохи ще богові вірить, бо бог далеко... Але, як натрапить на щире слово, прихилиться серцем, то яке розумне слово, яке ясне, хороше чуття вичавлює... Уже розворушили цю стихію, розворушили цей чорнозем.

— Ти, Адо? — швидше вгадав, ніж побачив.— Знайшла-таки...

— Івась сказав, в які двері; зустріла його.

— А то б і не знайшла. Ну, він тобі не сказав, що замкнув двері, від Лії рятуючись, просто перед її носом.

— Ах, ця Лія, це просто «стихійне лихо» в партії і у нас; її інакше й не кличуть — «стихійне лихо».

— А особливо для Івася... Де не ступить, вже вона тут...

— Ну й для Ганки. Хоч хороша дівчина і не переоцінює погрози, але це нервує її.

— Ну, сказала: Лія погроза для Івася — товста, масна тумба, ще й помазана салом.

— Але це чудесно, що знайшла мене, люба.

— А ти, може, сховався від мене? — Голубила його поглядом, як знайдений скарб, але скарб ще був і далі десь, і вона до нього поривалася; Андрія ж голубила на прощання, залишаючи його в самоті.

— Що ти, радосте моя! То ти від мене лише ховаєшся, то тікаєш.

Обняв, пригорнув, поринув у солодкій млості.

— Правда, що тікаю! Я й зараз тікаю... Я все тікаю. Занадто довго вже в хаті сиділа, в кубелечку.

— Ти, Ада — в кубелечку?

— Я, я! І я сиділа давно вже — ти знаєш... і жінка, взагалі жінка! А раз я жінка, то значить і я.

Нервоно обняла його, поцілувала.

Він одвів її руки. Зник солодкий туман — вона поспішає...

— Ну, йди, Адо, йди.

— Ти мене підганяєш? А може, навіть проганяєш; все або нічого? Або, щоб я сиділа як квочка? або не треба мене зовсім? «Або роби дома затишок, сиди й підтримуй огонь огнища, або йди собі»...

Мовчанка. Лише серце Андрієві колотиться, лише серце Адине тремтить.

Враз схопив знов її в обійми, заглянув у очі, поцілував ці любі принадні очі.

— Люблю безмежно! Але йди. Я чекатиму.

Вийшов, замкнув двері.

У книгозбірні побачив світло. Це місце, де стільки книг, завжди тягло його до себе, як приваблював і лисий, хоч ще молодий, сухий, мовчазний завкнигозбірнею.

Увійшов, сів коло столу, взяв переглядати ті нові книги, що ще не заведені до реєстру лежали. Узяв одну.

— Запиши на два дні,— до завкнигозбірнею.

Коли він виходив, унизу зустрівся купка курсантів; враз шугнули від нього, щось ховаючи.

Що б це могло бути? Оглянувся, але вони вже зникли.

XVI. У міжнародному масштабі міщанка

— Іще вас попрошу, моя дорога комендантова, може б, там з тою комісією нам якось приміщення деінде дали. Бо, скажу вам, неможливо далі терпіти. Ця Барбара — ну, вона зовсім як та пантера, як тигриця, проше комендантову. А булочки ще, прошу, й масла... а меду до масла...— присувала Юльця тарілки до гостійки.

— Культурній людині, культурній дамі життя нема з такою сусідкою. Це якесь опудало, це якась гергепа...

— Та вона ж і не так близько коло вас, шановна сусідко. Унизу, а ви на другому поверсі.

— Ой, така халамндра нас і на третьому зачепить, не то на другому... Ще якби на другий корпус. У них руки довгі, язик опецькуватий. Ото вчора як почала... і не до мене вона, а на свого чоловіка напосілася. Так, вірите, у хаті в нас не можна було сидіти. За чарку горілки — так чоловіка гризти: «І на людину не похожий... і сміття... і йолоп п'яний...»

— Можна? — напіввідчинила двері Маруся.

— Авжеж, можна... То тільки до нашої примадонни ніколи не можна доступитися. Зайдеш на хвилинку — «Ада пише, Ада працює»... або його нема, а до неї стукаєш, стукаєш у двері (окремо ж кабінет має), а за дверима такий тарарам на піаніно, що хоч руки одбий, ніхто не почує. Пльонеш та й підеш. А до нас, кіцю, завжди можна двері відчинені, від людей ми не ховаємося.

Говорила, як медом мазала паляницю, а сама швиденько накривала рушником мед, булки, масло.

А, то ті мухи, бодай їх...

— І взимку у людей мухи... Ну,— кинула як одрубала Маруся.— Мабуть, десь солодощі чують...

— Солодощі! — сплеснула руками Юльця.— Та вже хай доля посилає дітям всім вашим комунальним такі солодощі... а мені вже дайте спокій. То там кухня на долі, от мухи і порозводили... Сідайте...

— Ну, то що ж далі Варвара на чоловіка? — нетерпеливилася комендантова.

— ... І звірюка ти... і ганчірка ти... і партійний білет поганиш... і недостойний імені комуніста, і опудало, і свиня... і чого там тільки не було... і то все слухай... які то вуха треба мати! Ах... ото сусідство... і то лише за чарку горілки!

Комендантова важко зітхнула. Вона й лається, і не допомагає... Що ж, тут уже хоч лайся, хоч не лайся... Біда людська... Горе з тією горілкою.

— Ну, ще як там яку чарку у свято, не пропиваючи розуму, то не гріх,— засміялася Маруся.

А тоді до Юльці:

— А мені он чого до вас: позичте нам балії. Багато до прання є. Одною не вправлюся.

— А ви що, моє серденько золоте, тепер уже, як у вас життя комунальне з Оксаною, то не на одну балію перете, а на дві? І себе обпираєте, і її з цілою родиною... Це добра вам комуна, люди добрі, пфа!

— І мені можна сюди? — Ганчина голова крізь двері просунулася.

— Ще й як можна, моє золотко. Як завжди сувора, і як завжди прекрасна. І коли вже ви віддастесь, Ганко? Такий ладний юнак... а то, щоб хто дороги не перебіг. Сідайте... Тут у нас дискусія...

— Та ні, я по Марусю. Кажуть, пішла до вас по балію і сіла.

Тут визвірилася Юльця:

— Чуєте, сіла, каже? Це ота Оксана, комунарка ота... Як хазяйка: «Пішла й сіла!» Та й взагалі розсудіть, люди добрі, яка це комуна! Раніш, як Маруся жила своїм хазяйством, була сама собі господиня і коло одної балії ходила. Тепер в комуну пішла, то вже і над двома баліями гнути спину треба, та ще й не барись... а то «пішла й сіла». Ні, а чом вона сама не пішла по балію, а тебе послала? Це як, по-комуністичному?

Ганка суворо дивилася на Вознякову... гидка їй була ця Юльця, як та мокриця. Але мовчала, зціпивши уста.

А Маруся спокійно своє робила.

— Тому не йде Оксана по балію, чому я не йду по книжку, що до роботи їй потрібна. У мене своє діло, у неї — своє. У мене коло балії, у неї — коло книжки.

— О, те саме ж і я кажу: ти — коло балії, вона коло книжки. Та й де ж тут справедлива комуна?..

— Ще й дуже справедлива, щоб ви знали: я її й дітей обпираю, вона мене й дітей до книжки вчить, до людського життя наставляє. Чи ви, може, думаете, що я одна встаю вдосвіта, а вона вилежується? Встаємо ми обидві ще перед світом і працюємо цілий день; правда, по обіді, як помию посуд, уже не дає вона працювати, а щоб я спочивала, дивлячись на дітей, як вони коло книжки, як вони коло глини та старші коло менших, які собі звикають до роботи. То ж вона їх все: й читати, і малювати, й з глини якісь такі цяцьки робити, й співати, й коло себе чисто ходити... Цілий день товчеться з ними... І де воно в неї береться, щоб ото з чужими дітьми отак собі голову морочити...

— Не лиш із чужими, голубко, там же й свої... Однак і з своїми все те треба...

— То ото ж бо й мені коло другої балії так само, як і біля своєї,— все одно прати... так дасте балію прати?

— Нема в мене балії вільної, голубко, замочена білизна. Ну, то, може, й нам з вами, комендантова, комуна вступити? Лише хто з нас ходитиме балії позичати?..

— Вам і своя балія не pomoже,— одрубала Маруся.— Ходім, Ганко...

— Чи ви бачили таку нахабу?.. Балії їй дай. А дзуськи. Зі всіх дітлахів шмаття у моїй балії прати... Не бачила... О, то вредне зілля... пролетарка... селючка, а так і ріже, так і ріже...

— Еге, така була тиха двірничка...

— Як тиха, то отакі, як Ганка ваша, навчаться, нададуть голосу. О, Ганка, то зілля. І терпи її, і пускай її, й у хаті приймай, бо як же?.. Наречена завнавчева... вона нам рівня.

— Наречена... А чом вона Лії не одшиє? Лія також бігає за ним, як навіжена... Чом вона його не оженить швидше, та не береже...

— Не заховає од Лії та не нагодує варенням, щоб дома сидів,— засміялася комендантова...

— Еге ж... а що ж ви думаете? — споважніла Юльця.— Щастя своє треба берегти...

— Ой, пора вже мені, люба сусідко.— Встала комендантова.— Заходьте.— Поцілувалися.

— Та зайду, дякувати... А ви ж там в комісії не забудьте, поклопочіться, щоб оте мешкання,— перший поверх, веранда в садок — нам дали... Бо тут ця Барбара...

— До побачення,— вклоняється ще раз комендантова.

— Ідіть здорові, дорога комендантова... А оце дрібку меду...— взяла з столу слоїчок,— для вашої внуці від мене... Люблю маляток... ой, люблю...

I. На озері

У суботу сьомого січня, перший день вакацій. Андрій ніяк не міг зразу прокинутися; і наче не давав йому прокинутися Возняк, все тримав його за рукав і не пускав. Виривався, виривався од нього Андрій, а він такий цупкий, так уп'явся. Але ось наче хто співає «швидше на волю, на волю», і хтось грає так, що допомагає йому боротися. Такі радісні звуки, таку силу вони вливають. Ще зусилля — і вже вільно руками змахнув Андрій, прокинувся.

А звуки все ллються, а мелодія все співає... Що таке? Сон? Не сон?.. Це Ада грає... таке щось грає, таке... ну, мабуть, своє? І де воно береться в неї? Але саме те, що в ньому зараз є... По великій утомі — глибокий спокій.

Це ж один жах — яка утома! Передвакаційні підсумки, та ще й плани на другий триместр. Наради, купи паперів, безліч телефонних дзвінків, сила курсантських запитань... сотні облич... і партійне навантаження... А тут ще нарада будинкової комісії — його туди притягли! Там стільки нервів пішло... І там цей Возняк крутить.

Як чудесно, що вакації. І він знов заплющив очі, вколисаний мелодією, задрімав.

Біла хмаринка його несе кудись... Це ж не хмаринка, це Ада вкрита пухнастим снігом, як учора, коли зустрів її на вулиці. Укупі верталися додому, і вона була вся біла од снігу. Дома його, стомленого вкрай, молоком напоїла, уклала спати. Не зчувся як і заснув. Легенька хмаринка несе його далі... Ось внизу хати — село. Звідти люди руки простягають. Хмаринка сідає нижче, він бачить їх; це з Камінців — дядьки, парубки, молодіці кричать: «Ми до вас, ми вам віримо, бо ви вже на небі. Кажіть же нам звідти своє слово!»

І Андрій заспівав. А ось хмаринка далі. Тут село-фабрика посеред степу. І чебрець — навколо фабрики стелеться. Андрій дужче співає.

Він враз прокинувся і справді заспівав. Наче відповіли йому звуки музики і враз ущухли, урвалися.

Ада у білій фланелевій сукні увійшла до нього.

— Ну, як ся маєш, не болить голова? Вчора ти, як хворе хлопчєня... Я тебе ледве додому довела. Ще добре, що зустріла, а то міг би й упасти. Роздягла, напоїла, натерла,— бач, придалося, що я сестра милосердна,— і заснув же ти, як дитина...

— А ти, ти Адо? Як тобі? Мені — чудесно, бо ти фея-чарівниця, ти чебрець-зілля... Це воно таке духмяне, таке свіже... Відроджує людину до життя. Але ти як?

Заснув ширму й почав одягатися.

— Ти вставати? Не смій, лежи. Сьогодні ти мій пацієнт.

— Ну, я лежу, чекай. Але я одягнуся, тоді ляжу... Хоч ти й сестра милосердна, проте тут не шпиталь. Та й для мене ти не лише сестра, і мені ніяково перед тобою роздягнутому себе бачити.

Ада поривчасто схопила його за руку, стисла, погладила. Хотіла щось сказати, але промовчала.

Схопила чайника, вставила штепсель. Краjala булку, мила яйця; схопити чайник, налила чаю.

Андрій дивився, протирав очі і знов дивився.

— Чи це сон? Чи це дійсність? Ти — Ада, професор музики, композитор, — ти мені вариш чай. — Андрієві очі сяють і сміються.

— Я ж іще жінка, понад усе. А жінці личить варити. Ну, що, комуністе, розм'якло твоє серце: родинне щастя, жінка у білій блузі, домашня, хатня; чайник бульбоче. Улюблена чоловічому серцю картина...

Ада щиро засміялася, присіла до Андрія, закинула руки на плечі, сховала голову. Цілував волосся, знайшов очі; ніжно торкнувся їх устами.

— Жіночому серцю це теж мила картина, але, голубе, дай серцеві волю — заведе в неволю... а я не хочу рабою бути... чайника.

Вислизнула з рук, залишивши солодкий спомин м'якого, теплого, жіночого.

— ... Він, чайник, мій раб, а не я його... і ось тому на тобі, з'їж яйця, пий чай з молоком, чуєш? Авжеж там, у ліжку. А треба слухатися, ти мій пацієнт... Ну, я тобі не заважатиму.

Пішла до вікна, стала.

— Ну й малюнок, слухай! А вставати не варто. Остапчук, що він випив, чи що? І комендант сніг собі до голови прикладає... Ну, слухай, Возняк його підтримує. Ну, фе! Хитаються, як п'яні... так себе допустити...

— Так вчора ж кутя...

— Ну, але ж Возняк — комуніст... І Возняк з ними... Остапчук теж. Хай Остапчук ще малосвідомий, комендант старого режиму, але ж Возняк — культурний комуніст. Який приклад для курсантів!

— Він, Адо, не комуніст...

— Як? він же в партії...

— Ну да, він «партійний»... У нього є партійний білет, а комуна: що вона йому?

— Андрію, як же працювати з таким?

— Ну, що ж? працюємо, боремося...

— А коменданта ледве дочки повели додому.

— Ну що ж? Що з нього взять? Він старорежимний сторож цього будинку... Традиція... з нових людей треба вимагати...

— Можна, Адо? — барабанили дрібні кулачки у двері.

— Це ми, ми, партшкільна комуна.— Оксана, Марія, Марійчина Галька й за ними Ліда. Рум'яні, холодні,— і струмінь свіжого, бадьорого повітря з ними.— «Христа славить» дозвольтє. Хай вам доля пошлє довгого віку, міцного здоров'я, щастя без ліку... Що ви в нашій школі таку справедливість заводите, що душа у вас без хитрощів пролетарська.— Марія вклонилася низько Андрієві, вклонилася так само Аді і поцілувала її.

Оксана стримано привіталася, а Ліда, як сказала, увійшовши, «драстуйте», так мовчки й захолола коло вікна.

— Що ж така маленька комуна? — питала Ада.

— Бо така вже вона величенька, що й в двері не влізе. Чекають унизу. Отсе йдемо на озеро, бачте, з кониками й дітвору прогуляти, та й самим провітритися.

— А «Христа славити»,— озвалася Оксана,— ми вам прославимо, приходьтє лишень. Там діти на той самий голос такі слова придумали! Нові! Ловкі! І пиріжки з'їстє, свято ж...

— Спасибі, Оксано. Але, бачте, он у мене пацієнт. Сьогодні йому ані куди...

— Матінко, що таке! Може по дохтора?..— захвилювалася Маруся.

— Ні, голубко, спасибі! Я сама тут дохтор... я за хвершалку довго правила, знаю що й до чоґо... Вже поворожила, буде здоровий... Але перележати треба...

— Ну, як не сьогодні, може, взавтра; все одно раді будемо.

— Як тепер не вийде, любі, не нарікайтє; пізніш таки приїдемо.

— Але де ж це Верещак, коли й тут його нема? — враз вихопилося Ліді.

— Знайдеться, Лідо, Верещак. Ну, пішли.

— Можна, Адо? — жінки із жінвідділу й делегатки.

— Прошу!

Четверо в червоних хусточках, чепурні по-святочному.

— Ми до вас у гості, товаришко Адо!.. Ми вже й сьогодні почали святкувати, хоч неділя завтра.

— Гаразд, що прийшли. Ходімо до мене!

У маленькій хаті посідали — дві коло піаніно, дві — коло столика, Ада на тумбі коло ліжка.

— Але як же ви святкуєтє? Сьогодні ж праця в установах.

— Ну, ми вже були в жінвідділі, трохи роботи було, але небагато, мало руху сьогодні. Все-таки святкують... звичка.

— А ми згадали давній звичай — носити кутю до «дядини»... Прийміть же! — й поставили глечик, пироги.

— Ну й нащо це? Спасибі.

— Тільки ми до церкви не ходили, не подумайте. Церква — то панська річ; там все «слухають та повинуютьсѧ начальникам

своїм», а кутя — це наш селянський звичай... он тут і городські додержують...

— Ну, у тебе й прийом, Адо, справжній генеральський прийом. А до мене — ніхто нічого.

— Ну, жінки, бач, більше додержують свята, звичаїв; вони, власне, творять побут, і це зрозуміло.

Увечері читали Анатоля Франса.

Андрій перед тим встав, зачинив двері і рішуче:

— Хоч хто стукатиме, не одчиню!

— Хоч би сам Анатоль Франс?

— Хоч би й сам.

Перегортаючи сторінки, Андрій щоразу кидав погляд на Аду. Вона лежала на канапі й відпочивала. Спокійно лягли руки вздовж сукні, очі напівзаплющені. Але як чула шелест сторінки, розкривала очі, всміхалася йому.

Ні, він уже не довго читатиме. Закриє книгу й загляне в очі... довго-довго так. Враз прискорені кроки на сходах. Боязке клацання у двері.

— Хто там?!

Андрій підійшов. І Ада вже скочила.

— Дядю, тьотю, відчиніть! Порятуйте! Батько кончаються.

Вдвох вони кинулися на сходи. Втягли в хату дівча-підлітка. Комендантова Шурка...

— Що таке? Чого кончаються?

— Випили чогось. Дядько Семен принесли шпирт чи що. Ой, так тяжко страждають. Мама каже — біжи до зава! Товаришка Ада хвершалка... Лікаря де ж шукати, пізно...

— Зараз! Іду!

Ада метнулася, схопила саквояж, кинула туди щось із шафи. Андрій тримає пальто напоготові, заціпнув, підняв комір.

— Мороз великий, люба!

Як побігла до коридору, де блимала лампочка, враз розчинилися двері.

Забило дух Аді від самогону, але, тримаючись за двері, скинула пальто, що впало на руки Шурки, сказала «добрий вечір».

— Відчиніть вікно! — і пішла до старого.

Навколо ще сліди гучного бенкету: пляшки порожні, порожні тарілки. Шматки солодкого торту, мов сироти, самі залишилися посеред пустки, і труба грамофона ображено мовчала.

Чоловіки, що стояли коло старого, пропустили Аду і полегшено зітхнули: можна було збиратися додому; жінки цокотіли, а тепер замовкли, витягли ший, впилися в Аду, в кожний рух її. Лише Вознякова, препишна в своїй шовковій «гранатовій» сукні, призначеній на бенкет ще львівського старости, пропливла до дверей: «Ах мені

млосно, млосно!» За нею крадькома, оглядаючися на Аду — чи не бачить,— вислизнув Возняк.

Ада вислухала серце, живчик, озирнулася. З жіночого гурту на тлі барвистих стрів попливли перед нею обличчя убиральниць, кухонних помічниць і Лапінової жінки розмальованої.

— Води гарячої!

— Зараз, зараз! — Коло неї стара комендантова й дочка.— Вмить буде!

Із свого саквояжа Ада дала щось понюхати, щось випити.

І почало старого нудити. Йому поставили мідницю.

Гості розходилися. Ада в халаті, у білій намітці, наливала до скляної кружки воду.

— Тепер холодної... Остудити добре в снігу. Треба, щоб не гаряча, щоб охолола...

— Пізно ти, любко! Стомлена, певне?

— Це зовсім дурниці. Спи, спи!

— Та я вже одпочив, я виспався, поки ти ходила.— Як палко він пригорнув би її, як нестримно тягне до неї. Але вона поралася там довго, стомилася.

— Ти, мабуть, сама так стомилася, люба, це тобі треба відпочинку, а я тебе затримую, правда?

Поклав руки на плечі й не пускав. Ще ближче, ближче! Невже вона так і одійде... Але ні, треба, щоб одійшла, вона ж і коло нього тут натупалась, і туди покликали рятувати... Він узяв її руку, поклав на чоло, поцілував.— Адо, га?

Йй божевільно хотілося коло нього лишитися. Та йому треба спокою.

— Я йду спати, Андрію... Спи... спи...

На озері, крім дітей, удень нікого не було. Високо в небі пливли білі хмаринки; біліла снігова пелена на землі, й лише небо блакиттю пішалось вгорі, та мов дзеркало блищало крижане озеро.

— Може, ти мене не доженеш, Андрію? — І струнка постать стрілою відскочила від берега та легко понеслася до другого берега.

Справді якось зразу чудно Андрієві. Стільки років не знали ноги такої роботи. Але згадали, стали твердо й понесли його по крижаному паркеті.

— Адо! Адо, дожену...

Як чудесно жити! Як легко дихати! Морозна блакить сміється. Ада теж десь там сміється. Раз, два, раз, два, стережися, Адо! Але не лише Аду спіймає... він цілий світ ось охопить своїми дужими руками... він може й хмарку ту дожене, що в блакитному морі дрімає.

— Ага, Адо, вже! — Схопив її — струнку, звинну, засапану, рожеву.— Це все одно, що сонце вловити.

Морозний подих в лице. Рух ритмічний, легкий. І швидше пульсує кров в жилах. І наче крила ростуть за плечима, й залізна міць у м'язах.

Андрій спинився, притягнув до себе Аду і на весь голос гукнув:
— Гей-гей! гей-гей!

Поверталися лише ввечері, стомлені, напоєні п'яним, морозним повітрям. Запалили, пустуючи, як діти, плитку, що взимку ogrівала Адину кімнату, гріли обід, що вдень принесла й поставила коло дверей Варвара, пустуючи їли його. А потім треба ж було і в Андрієвій кімнаті палити пічку. Там довго сиділи перед таким принадним огнем, підкладаючи поліна.

Далі в програмі було читати Франса. На Андрієвому ліжку лягла Ада слухати. Андрій сів коло неї й почав читати. Та стомлені, напоєні п'яним вином морозу, довго не витримали. Книга впала з рук Андрієві, і голова покірливо схилилась на подушку, де вже, тихо дихаючи, міцно першим сном засипала Ада.

Світла згасити не було кому, і воно тьмяно з-під зеленкуватого дашка освітлювало ліжку, де обнявшись як діти, одним подихом дихаючи, тихо спали двос.

Андрій прокинувся вночі від щастя. Так, від щастя. Він не сам. Теплою його гріло таке близьке, таке рідне, таке любе... любя жінка...

Він обережно витяг замілу руку. Але враз друга його рука тягнеться вже до цієї теплої, запашної істоти, і він весь присувається до неї ще ближче. Запашне тепло від неї, гарячий подих її уст, пасма шовкового волосся, що лягло йому на лице,— це все мов чарівний вихор втягає його в себе, закручує, п'янить.

У солодкій нестямі поринає останнє тверезе «вона ж спить». Андрій враз обома руками пригортає до себе тепле, принадне, любе тіло.

— Адо, чи ти не виспалася ще?..

Вона вже й там — уві сні — наче відповідала йому тихо-тихенько. А тепер, прокидаючись, голову його собі на груди кладе. А може, вона разом з ним і прокинулася, та солодко мовчить?

— Адо, роздягнися, ти ж одягнена заснула.

Легкий стиск руки.

— Ліньки роздягатися!

— Адо, я сам тебе роздягну.

Нижний дотик уст на Андрієвому чолі. Враз стиснув її своїми гарячими, налитими вином кохання руками. Подалася й сама до нього, одкинула голову і міцно притиснула до його грудей твердо наліті перса.

— Адо!

— Андрію!

Вмить почав шукати за цими защіпками, блузками, гапличками, за цією непотрібною мішаниною полотна, батисту — її, близьку.

Лежала із заплученими очима. Здавалося б спала. Але легенько, охоплена дрімотою, підлягала його рухам, наче допомагала йому.

Гарячково воював з тими покривами, що все ховали та не давали йому її. Враз уже все зірвав, одкинув. І, наче злякався, став на коліна коло ліжка. Тьмяне світло одкривало перед ним прекрасне тіло...

II. Не треба боятися народних звичаїв

У чорній суворій сукні, коси важкі золоті над чолом, діловито напружена Ада — на кафедрі.

Доповідь: «Творчий момент у сучасному культурному житті села». Ще тоді, на святах, Ада спитала:

— Скажи, Андрію, чому б не залишити хліборобові оцього різдвяного свята, власне, свята сонця — назовімо його — з усіма його хліборобськими піснями на тепло, на урожай?

— Як, Адо?

— А так: бити по конях — бий, але не товчи по голоблі... Христа-бога усувай, але сонце... нащо ж усувати сонце? та й не усунеш ніколи! Нашо забороняти, щоб люди раділи сонцю, складали йому пісні? Хай доспіває народ стару символіку, а новий побут дасть йому імпульс до нової символіки, витворяться нові слова на той самий голос. Це ж важливий творчий момент у культурному житті села...

— Правда, над цим слід поміркувати, Адо...

На цьому урвалося. Ада більше не верталася до теми. Багатогранний день шкільний не дав Андрієві над цим задуматися.

Лише позавчора Ада дала йому папірець.

— Андрію, кажи, повісити це оголошення на дверях, як ти, звичайно, не маєш нічого проти, щоб у помешканні школи. Моя доповідь післязавтра. Тези затвердила політосвіта й партком.

«Політосвіта й партком»... Там тези показала, а йому... з ним не порадилася...

Образно йому це? А чому ж би мала радитися з ним, з чоловіком? Попитала лише, чи завшколою не боронить у школі прочитати... Публіки набилося. Комсомолія, жінвідділ, агітпроп ну й курсанти.

Ада стояла на кафедрі така суворо-принадна. Гнучким мелодійним голосом кидала слова, кидала думки, що збурювали аудиторію, звиклу до трафаретного «долой, долой».

...Народні маси жили з давніх давен цілком окремих від вищих владущих верств життям. Народні маси мали свою окрему мову, свої звичаї, свої обряди. Живучи в залежності від сил природи, у своїх обрядах, у своїх піснях, славили ці сили, особливо сонце (колядки, щедрівки).

...Християнство принесло нові релігійні звичаї, чужі народному життю, чужу мову, мову владущих класів. Ця мова не прищепилася народові, залишилася лише в церкві. Релігія ж поволі охопила широкі маси... й навіть вплинула на оті пісні, що проти них боролася, завівши до них поняття з християнського лексикону «діва Марія, син божий, Христос». Тепер чад релігійного дурману поволі розвіюється, і коли ми боремося з християнськими обрядами, не треба zarazом боротися і з виявами народної творчості, творчості хлібороба, творчості від плугу й серпа... не треба забороняти щедринок та колядок у школі, не треба їх зживати з народного життя.

...Християнство хоч і боролася з народними звичаями, піснями, проте народ, близький до природи, хлібороб і далі по-своєму дивився собі на явища природи, по-своєму тлумачив їх і виявляв свій світогляд у своїх піснях...

... Хлібороб тяжко працює. Довго, одноманітно, напружено. За колектив йому — сонце, вітер, дощ, хмари, місяць — усе його природне оточення. До них він промовляє, з ними радиться, на них покладає надії, і слушно до них співає його душа.

— Ш-ш... душа... Ха — душа.

...Даймо ж йому волю промовляти до сонця, радіти в ті дні, коли сонце повертає на весну, святкувати ці дні...

— Опредільонно релігійна пропаганда.

...Проаналізуймо ці пісні. Дійсно, там є і діва Марія, і Христос — син божий, і пастирі... Як ширилося владуще християнство, як чув народ від священника про Христа й діву, то й позаводив він у пісні те нове, що життя дає.

Християнство — не релігія пролетаріату, і воно зникне у майбутньому суспільстві, коли освіта пошириться серед широких мас.

— А тепер, що, хай собі буде? Га-га...

...Пролетаріат свою євангелію...

— Ого, релігійний дурман.

— ...Не заважайте! Слухайте розумного слова.

...революційну євангелію утворить...

— Так, попів же нема.

— Та цитуйте, тут нове прояснюють... Вчать нас про життя...

...свої нові пісні, пісні молота й заліза складе.

А хлібороб, що близько до природи, хай свої складає від серпа, від плугу.

— Хм, заливаєш...

— Чого там? Плуг — не контрреволюція, бо й організація така радянська є, і всі комуністи там.

— Бреши! Плуг — контрреволюція, тепер трактор...

— Ш-ш... Ш-ш...

Але що далі, то тихше ставало. «Буза» підтримки не зустрічала.

Шепотіла лише щось Юльця до комендантової. Наум в азарті водив олівцем у своєму блокноті.

Але, як скінчила Ада і оголошено перерву, враз хвиля бурхлива зарокотала. Особливо підскакувала комсомолія.

— Крить, будемо криць...

— Не треба забобонними в другий бік... не треба боятися народних звичаїв... а ми боїмося... це...

— Серю за все тут з точки зрення Третього Інтернаціоналу і всього Союзу соціалістичних республік — неув'язка. Скажем — я не хохол, у меня нет таких щедрівок, колядок, нет таких обичаєв... виходить, у українського товариша буде таке свято, а у меня нет... тут виходить разнойой, а комунізм для всіх націй... неув'язка... і потому я не согласний...

III. Макуха з льоху

Ганка поспішає із жінвідділу. Дощ і вітер. Так освіжають її стомлене лице.

Провела першу бесіду з жінками і не думала, що так її приймуть. Всіх розворушила, всі знайшли, що сказати про свої скрути жіночі... От і дім-комуну жіночу влаштувати...

Стомилася, а лице горить. Мов виросла сама враз. Правдиво Івась завжди каже: на людях сам ростеш. Один — ти порошок, а на людях — велетень... Івась... хоч би зустріти його. Кабінет, книги, конференція... профколектив, тези останнього з'їзду... ну, ніколи... Так Івася й не бачиш. У нього ж, у завнавча, куди проти неї роботи.

Подолають роботу, кінець шкільного року надійде — одружаться... Івась... такого другого ніде нема... І як всі до нього, і курсанти й всі, всі... і жінки теж... Он Лія лізе вічно з своїми руками до нього — але він тікає од неї; інші, як Ліда, — моляться на нього — але він і не дивиться... Лише на неї одну, її одну бачить. Івась... Ах, Івасю...

Вітер і дощ свіжать її лице, що пашисть рум'янцем.

Уже школа; уже вона дома.

— Ти, дівко, на етажі там ходиш, до завів, до завнавчів вчашаш.— А ходи-но до мене у підвал.

Макуха виріс перед нею — і не в кожусі біля брами (там на варті старий сторож, дід), а біля входу до його помешкання; за його спиною Гудзій, Заславський, Потапов, Кавунов.

— Чи гребуєш, що ми в льоху? Не підеш, бо ми в підвалі. Що ж, тепер і в підвалі люди бувають, ще, може, більші, як на етажах... тепер пролетарство — не панство.

— Не піду, бо ніколи... нікуди не йду сьогодні, тільки до школи. А до тебе, Макухо, не піду, бо ти до мене недобрий... ти до людей, до хороших людей недобрий.

— А чого мені до них доброму бути? Що вони мені, ті хороші, зробили? Хороші... До тебе всі вони хороші, всі ласі до тебе, дівко.

— Пустити мене, Макухо, мені ніколи.

Зелені очі так наче жалом гострим аж у серце. Хутчій би вирватися.

— Не пусти тебе, Ганко, я маю час, і я хочу, щоб ти пішла до мене в лях. Я простий мужик, і ти проста мужичка, ми й пара. А тим завам та навчам ми накладемо по потилиці, як наших дівчат одбиватимуть. Так же, хлопці?

— Га-га! Так, так, Макухо,— регочеться Потапов, гуде Гудзій.

— Еге ж так, зась їм.

Макуха схилив своє обличчя над Ганкою. Зелені очі щупальцями обмацують. Вона враз одхитнулася — на неї пахнуло самогоном.

— Ха-ха-ха-ха, мастак Макуха. Я й не знав, що така ловка дівчина тебе любить,— насмішкують лице коменданта висунулося з-за стіни.

— Го, а чому б нас дівчата хороші не любили, коли ми самі хороші...

— Пустити мене, Макухо, по доброму,— виривала свої руки Ганка.

— Ха — пусти! Чого б я пускав? Нащо б я пускав...

— Ха-ха-ха-ха... бач, не гається... ну що ти вдієш?

За спиною Макушиною гогочуть його приятелі.

— Пустити, іроче,— підійшов дід Крук.— Пустити, а то стрілятиму.— І витяг з кишені револьвера, що його вартовий повинен мати при собі.

— Ото, старий диявол,— бовкнув Макуха й випустив Ганку, блиснувши очима мов зеленими іскрами.

— Ну, ми ще їм припаяємо — і твою заву, і завнавчу... Ми свого дійдемо.

Ганка аж у кабінеті оддыхала. Ну що за люди? Якись дикуни. Це так — не люди, а будяки якись... Бур'яни. Макуха — це будяк колючий. Його очі колять, свердлять, зеленими павуками...

Люди так, як те зілля у полі: є материнка, є розмай-зілля, є чебрець-зілля і разом з тим будяки різні, бур'яни. Івась — це чебрець-зілля. Чебрець-зілля воно-таке: непомітне наче в траві, а пахуще, а цілюще. Од його голова така свіжа, як змиєш, воно так — як обвіє пахощами людину, то аж легко на голову...

А дурмани оті задушливі... а будяки колючі.

Перевірила книги. Вона ж — лаборантка. Лабораторію, книги в порядку тримати.

Одну по одній перевірити, щоб усі були, підготувати до завтрашнього ранку.

Ще ніколи Івась-завнавч, любий завнавч не знаходив у неї неполадку. І не знайде...

Кінчила роботу, а серце все вистукує образою від Макухи.

І скільки їх таких... і жінкам як дістається...

Вийшла з кабінету, треба до себе. Там у спальні Ліда з книжками чекає.

— І ніколи до нас не зайдете, товаришко дорога,— з нижнього балкона бринить голос Оксани.

Так, це вони перемінялися з Адою на велику кімнату (Аді з Андрієм якраз хоч і маленьке, а підійшло їхнє помешкання — бо дві кімнати!). Оксана перейшла в цю велику, щоб бути разом з Марусею, і тут вони «комуна дитячу відкрили», як каже Варвара. У Марусі-двірничихи дві маленькі, одну вона собі з чоловіком, другу Оксані з чоловіком, а у великій «дитяча комуна» — дев'ятеро дітей: четверо Оксаниних, п'ятеро Марусиних; на ніч біла занавіска переділяє спальню молодших від спальні старших.

— Заходжу зараз, Оксано, не гнівайтесь. Мені давно хочеться у вашу комуна заглянуть, та все ніколи.

— О, що це у вас як школа... чи ні... краще, як школа. А тут у вас, проте, й куток дорослих, в цій дитячій залі.

Велика дерев'яна лава з спинкою попід стіною; маленька шафа з книжками, столик з газетами та шитвом, і машина тут.

Посередині стіл дитячий...

— Хороше як у вас,— задумано водить очима Ганка.— Тут справжній чебрець...

— Що таке? що таке? — Маруся й Оксана здивовані.

— Ні, нічого... Це так, у мене все думки сьогодні такі...

— Ні, ні, кажіть, Ганко. Це якась таємниця. Що таке чебрець? Я не чула ніколи...

— Це таке зілля, чебрець,— Маруся авторитетно.

— Так, таке зілля... Це... як би вам сказати, любі? Чебрець-зілля...

Оксана нетерпляче:

— Та чебрець-зілля я знаю. Але що тут особливого. Чебрець я знаю: непомітне, пахуше зілля у степу. Як серед бур'янів постелеться — так хороше... Але до чого тут ви «чебрець»?

Ганка задумливо оглянула малечу, потім двох «комунарок» і тихо посміхнулася.

— Отож-то, що хороше тоді у степу! Отож, як серед бур'янів постелеться, то й хороше. По наших степах бур'янів, бур'янів, а поміж бур'янів ще й будяки стовбичать — надуті паразити. А все ж чебрець де постелеться — ну й свіжих пахоців тоді навколо, ну й дихати коло нього легко. Тільки що не видно його, не лізе на очі, як той будяк, що стирчить та чваниться. Непомітне воно, зілля, а пахуше, цілюще... Чарівний дух землі.

— Ну, то що? — спитала Маруся.— Де в нас чебрець?

— А то, що чебрець, це ваші діти... чебрець тут у вас у хаті... А будяк — це «пані професорова» («Так мене, проше, у Львові величали») Юльця, будяк — це наш комендант та його «супруга»... Ну, є ще й бур'яни...

— А це хто? — сміючись питає Маруся, вказуючи у вікно.

Граціозно коливаючи струнким станом під дощовим пальтом, в кепці на золотому волоссі, діловита й сурова проходила попідвіконням Ада.

— Це,— захоплено мовила Ганка,— це чебрець... ні, це та квітка, що як культивувати чебрець — дати йому кращі умови — з чебреця витвориться. Такої квітки ще нема.

— Ви знаєте, вона нам дітей полікувала, як лікар.

— Це — людина...— Ганка пішла.

Йшла до Ліди — підганяти політичну економію, а звернула назад — Івася шукати.

Івася знайшла Ганка у великій курсантській кімнаті. Він і тут і там: і до книжок, і до курсантів... Суперечка за Шевченка — «націоналіст чи соціаліст» був Шевченко?

Ліда теж тут.

— Чекала тебе, Ганко, а тебе все нема, пішла тебе шукати, аж сюди забрела.

Тут цікава дискусія. Дивись, і Наум, він буде опонувати Івасеві.

Він не знаходить жодних елементів соціалізму у Шевченка... І як це так?

Ліда в розпуці — і як вони не розуміють, що Шевченко був соціаліст (не хочуть сього розуміти!).

IV. Дід Крук багато знає...

Андрій сидить коло столу. У себе в хаті. Він складав звіт. Сів тут, удома, щоб спокійніше... щоб не сіпали його, не одривали від роботи. Уже більшу половину написав. Дихнув на повні груди, одклав перо, запалив цигарку.

Пишемо, пишемо... все пишемо та говоримо, а поволі діло посувається... Івась тремтить, горить... йому б швидше, йому не терпить-ся, але як тамують, гальмують ці саботажники... Наум та його група... Чому це, хоч всі ми комуністи, а єдності нема?!

О, це не так все просто, як здавалося на початку шкільного року. Гадав тоді, що вже перемога — усунуто зовсім завгоспа, надано нового завнавча... гадав, що вже всі палки з коліс усунуто. Де ж пак! А далі — тих палок... І все більшає... Хотів практичніше підійти до діла, мови навчити, бо як же без мови серед людей працювати!

Так закидають — «ви ріжете комунізм». Поглибити хотів антирелігійну боротьбу, дати їй належний напрямок, народні звичаї скріпити — і тим стати на твердий ґрунт у боротьбі з християнством, попами, із забобонами.

І в стінгазеті з'явилася стаття про забобонність зава. Що він сам стоїть за забобони, бо пропонує підтримувати колядки... дозволяє такі доповіді у помешканні школи робити... Заколоти пішли поміж курсантів.

Андрій встав, потягнувся. Яка втома! Ходив по хаті. Підійшов до вікна. Он там Івась поспішає. Попереду Ганка, він її доганяє. А за Івасем Лія... ніби Івася доганяє... І завжди ці троє... Завжди Лія десь підстереже Івася.

— Ти тут! — влетів Івась.— Ось, ще купа облікових карток для справоздання. На тобі.

— Що, Івасю, зробити, щоб діло в школі налагодити? Щоб Возняка викинуть, Наума виставить... Гризуть вони нас... і в парткомі, і на педрадах, і на комосередку. Діло підточують, як та шашіль. Дивись, що вони пишуть до стінгазети. Тут і тобі є...

— А ти не оглядайся на них, Іваненку. Йди своїм шляхом уперед, як і досі... Е, якби їх не було... Але що про це думати! Хіба можна в житті без бур'янів, без будяків колючих! Не спинять вони нас, ні! Ну, ніколи, біжу! — і вийшов, наспівуючи.

Знов зарипіло перо. Цифри, підсумки знання, характеристики. Ні, таки щось з того буде... Їхня робота не на марне йде. З-за реєстру курсантських прізвиськ впливають обличчя курсантів, їхні постаті. Наче обступають Андрія, наче промовляє він до них: «Товариші...»

Так, dorостають вони до цього «товариші...» Андрій знов поклав перо. В задумі спинився перед вікном.

За вікном, поза вулицями, поза чорними димарями залізничних майстерень, шлях довгий, вузький між ланів широких у село.

Шлях і степ. Там чебрець запашний, там теплий простір блакитний. Там халупки задимлені; шершаві, намозолені руки, чорні, порепані ноги, як у матері...

«Землі у нас, сонця... зілля запахущого, зілля цілющого, усякого добра... А порядку нема»...

Так, нема. Але буде він, буде порядок.

Та кінчати треба звіт. Знов цифри, цифри...

Двері тихо рипнули...

— Драстуй, заве!

— Що скажеш, діду? Сідай. Я зараз. Ось трошки допишу.— Андрій не підіймав голови од роботи.— Сідай, я зараз упораюсь.

Дід розглядався по хаті і зітхав.

— Ну?

Дід мовчав і дивився на зава.

— А знаєш, ти мені нагадуєш мого старого діда, що вже помер.
— Нагадую діда? Гаразд. А я сину, як подивлюся на тебе, то ти чисто унук мій Панас, що загинув на фронті... Таке й око, так і поглядаєш, як він...

— Невже? Ну, що ж чувати коло тебе, діду?

— От, хоч ти й зав, і начальник тут мій найбільший...

— Е, діду, покиньмо це — начальників. Тут нам не начальникувати, а громаді на добре дбати.

— Хоч начальник ти тут, кажу, хоч партейний, але лежить моє серце до тебе! — Ех... живий би був унук мій, привів би до тебе: на, навчай... Ну, що ж... Не привів господь. А що це ти все сам та сам? Баби в тебе немає.

— Справді, діду, *баби* в мене немає, та й не хочу я *баби*. Є в мене дружина-товариш, дружина-приятель, дружина рідна, а не баба... Не треба, діду, баби.

— Як же це воно, баби не треба... Так це у вас тут по-вченому. А втім, я й онуку свою привів би до вас, якби не померла... Хоч і не все гаразд у вас...

— Що ж там таке у тебе не гаразд, діду? Га?

— Та не в мене, сину. Що вже там мені старому! Дотягну віку... А ось у тебе, у твоїй республіці, щось не гаразд коїться.

— Що ж таке там, діду?

— З нашим другом сторожем не гаразд. І очі в нього зелені, і думки видно зелені, болотні, гадючі.

— У сторожа, кажеш? — Андрій зсунув брови. Запитливо нетерпляче чекає.

— Еге, у сторожа. Воля твоя, а я такого сторожа не держав би. Весь він якийсь каламутний. Не гаразд, коли людина каламутна. Ось Івась наш, твій завнавч, теж начальник,— диви, який ясний, аж світиться, і всі світяться біля його. Тільки ті, що чорні зовсім, то при ньому вони ще чорніші.

— Загадки повідаєш, діду.

— Не мудрі й загадки, сину. Хто каламутний, то й воду каламутить. Він, Макуха, хоть яку чисту скаламутить. Він, сторож, пропускає самогон до школи, пропускає дівок і всяку таку контрабанду, і там у Потапова гуляють і сторож, і ті чортяки розмальовані з твоїми курсантами. П'ють, гуляють, дівок роздягають, голих на столі танцювати приневолюють...

— Як кажеш, діду?

Андрій схопився і став перед Круком.

— Так, як чуєш, сину. А там хоч вір, хоч не вір, я вже застарий брехати. Ну, будь здоров та стережись. Я своє сказав.

— Ще що скажеш, діду?

— Ще що? Ні, нічого більш. Дід багато знає, бо як коло брами

тебе настановлено, то багато, багато знаєш. Але дід не викажчик... От про зеленого не змовчу, бо зеленоока людина — то гад. А ви вже й раді: кажи, діду, те, кажи, діду, це, кажи все, діду. Овва! А як дід наговорить все, що знає, що бачить, то вийде, що в нашій совєцькій школі нічого крім бур'яну й нема. А воно ні: наша школа народня... та ось тільки порядку нема. То самі бур'яни й означаються. Хоч партейна вона, а народня. Ну, прощай... одне скажу, шкода, а баба в тебе не домашня...

V. Жінвідділ

Господа жінвідділу — це не те, що господа запопадливої господині-чепурухи... ну власниці, ну, державниці. Такі вже там пооббирані дощами, градом стіни та ще й подірявлені польськими кулями. Вікна позаліплювано папером замість скла. І всередині кімнати геть давно не білені.

А господар — робітничо-селянська держава — не забагатів ще, щоб і на скло було, й на занавіски, та на всякі там килими.

Стоїть собі у одній хаті єдиний скарб — машинка... І поки то вона передрукує усі слова жіночі. Хоч швидка цокотати-стрекотати, а часом за жінками і не вганяється. Та ще стіл обдертий, та три крісла клишоногі, шість стільців рипучих. Як посідають на них делегатки на засідання, а стільці як візьмуться: рип та рип. Та так завзято — часом ладу не добереш: чи то делегатка голос подає, чи то стілець.

У другій маленькій хаті — це, так би мовити, «кабінет» зави — і тут не геть-то пишно. Немає такого, як по інших кабінетах завів, що їм чи евакуація, чи обстріл, — а «даєш шкіряні меблі, люстро, килим». Тут стіл невеличкий, два стільці та обшарпана канапа.

Але на столі незмінно, крім паперів, ще й вазон або два стоять, на вікні — теж. Часом, яка делегатка захопить з дому та вже й доглядає його тут, підливає, підв'язує, пересаджує. Аби росло тут, зеленіло та звеселяло Рахіль, щоб легше дихалося Рахілі, — така вона щира, запопадлива до справ жіночих. А здоров'я її — амба!..

Цілий день тут рух та гутірка, та гомін, як при пригоді якій у хазяйській господі. А тут і без пригоди. Правда, кожне життя жіноче, то вже й пригода. Бо жінка вже як народиться, то й невірниця; як віддасться — удруге невірниця, як діти руки пов'яжуть — утретє. І то скільки клопоту тій революції — визволяти жінку. Аж тричі закріпачена! Стільки кайданів на ній...

Тріщить-цокоче машинка. Струнчить перед нею молоде дівча. А в другій хаті, в кабінеті, тільки й чути кахи-кахи... кахи-кахи...

Оглянеться дівча на кабінет, похита головою: «Бідна зава. Все кашляє», — та знов цокоче та цокоче: і до парткому, і до викон-

кому тут листи спішні, і до суду, до соцстраху, до робселінспекції... Пишеш, пишеш, закликаєш, «звертаєш увагу», «пропонуєш негайно», «вимагаєш категорично», а доля жіноча все та сама: пияцтво, грубість, жорстокість чоловіча... та сама, хоч вже «революції рік п'ятий», а не доісторичне печерне життя.

Кому жінка напише? Кому поскаржиться? Хто її послухає, як навколо все чоловіки? Вся влада в чоловічих руках. Треба, щоб жінка творчина життя нового була, жінка — будівнича. Вона ж і біологічне творить життя, творить життя роду, вона — мати. Отже, всьому світу мати. Її голосу треба найбільше слухати. Вона знає, що добре, а що лихе для нового життя. Скільки ж вона його, того життя, в собі виношує, викохує, вигодовує!

Дівча всунуло новий листок в машинку.

Ось вона промову таку й скаже на жіночому святі, зараз напише собі всі тези.

Рахіль в кабінеті все кашляє. Жовтими, тонкими руками схоплюється за груди, що здається ось-ось розірвуться від того невпинного, неблаганного кашлю.

— Ляжте та помовчіть,— радить їй Степаниха, немолода жінка, делегатка з Нархарчу.

— Ідіть, я вас підведу й покладу, у вас гарячка,— молода Настя з тютюнової фабрики бере за руку Рахіль.

— Так, я ляжу... буде краще...

— Вам не треба було виходить сьогодні,— солідно доводить Степаниха.

— Воно, може, й не треба, але є той «мус», що примушує...— слабо озивається Рахіль.

— Випити б чого...— клопочеться Настя.

— Візьміть у столі, там ліки... дайте мені порошок і води.

— Можна?

Ганка, рум'яна, весела, на порозі.

— Можна, залізна дитино, дуже навіть можна. А я, бачте, розклеїлась...

— Ну, то лежіть тихо. Може, заступницю вашу покликати? Там Антоніна на сходах у виконкомі...

— Заступницю? Горе моє, що нема заступниці такої, як треба... Антоніна й всім би гарна... так суха якась, без душі та хаотична. Жінвідділ — це не відділ, не установа, це море горя жіночого. Тут душі треба... Ганко, поможи мені, візьми ці дві справи зараз на себе... ти ж у нас практикантка... ти в курсі наших справ.

— Ну, гаразд, але на останню пораду до вас...

— Сядь на моє місце, посади їх і працюй. Я послухаю.

Червоніє Ганка, аж вуха горять. Але поважно сіла, зосереджено подивилася на Степаниху, на Настю:

— Я вас слухаю, любі товаришки...

— Вона вже слухає,— бурмоче на порозі Лія, що мов з-під землі вироста товста, нахабна.— А ця вже наввипередки. Ну нічого.

Як бомба, враз бухкає на крісло коло Рахілі — аж болісно воно лискнуло, і сипле сухим горохом:

— Двадцять два обслідування... сім протоколів на хазяйок. Троє грандіозних зборів... тридцять три заявки з фабрики. Ось тут. Але що це з вами, ви так поблідли?

— Мені недобре... Тихше будь ласка, голова болить.

— Ш-ш, Ліє, ти дуже кричиш,— вискочило дівча з-за машинки.

— А ти мене не вчи, курча...

Підійшла Степаниха...

— Одвезти краще додому...

— Там нема нікого у неї,— засмучено глянула Ганка.

— Я поїду й побуду з нею, доки хто змінить — ти, Ганко, пришли, скажи Антоніні... замість мене на машинці буде Оля, вже вона прийшла...

Виходячи з Рахіллю, зустріли Аду, Антоніну, Варвару, Оксану...

— Цілий ареопаг,— слабо всімхнулася Рахіль.— Не забудьте: жіночий день, день робітниці...

— Отже, ми саме для цього і йдемо, ми ж не щоденні ваші гості...

— Допмагайте тепер і в щоденних справах.— Бачте, все на Антоніну.— Ще Ганка добра помічниця, дайте їй роботу добру тепер.

— А я? А мені? — стукнула портфелем з двадцятьма двома актами, заявами, планами Лія.

Антоніна сіла до столу.

— Ти скінчила, Ганко, із своїми?

— Зараз кінчаю, ми тут собі коло вікна.

Лія приступила до Антоніни.

— Двадцять два обслідування, сім протоколів, троє загальних зборів...

— Поклади, та не гуди так. Адо, почнемо засідання? Ось делегатки вже сходяться. Олю, Олю, переходь із своєю тріскалкою сюди, а ми туди, тут тісно; та скажи Петрові, щоб дві лавки вніс.

— Моя думка така,— рішуче мовила Ада, ходячи по кімнаті,— засідання трохи згодом. До вас тут ще з різними справами приходять, хай скінчите прийом, то й позасідаємо... А нам дайте ваші папери за останніх два тижні. Зазнайомимось, що тут і як тут без нас...

— Думаєте, як скінчимо прийом. Тут у нас, бува, й до вечора двері не замикаються...

Ганка рішуче:

— Та не можна ж і засідання, й розмови — хіба це праця?

— Але які ви молоді та вчені. Не можна. А посадив би вас тут.

— НОП... Наукова організація праці має бути. Строгий розподіл часу...

— Ні, справді, Антоніно, краще б якось це розмежити...

— Ну, значить, доведеться з другої години — як кінчається прийо́мочний час — замкнути на ключ двері...

Двері розчинилися, і жінка з дитиною на руках, жінка з двома дітьми... за кілька хвилин — ще одна товста, підстаркувата жінка.

— Тут женский одділ? — виступила наперед молода, білява, з червоними, заплаканими очима. — У мене таке горе, така біда... — замовкла й заплакала. — Так багато чужих.

— Не плач, сестро, — Ганка підійшла до неї, посадила на лавку. — Ми ж тут для того, щоб слухати біду та з нею боротися.

— Казали люди — йди в суд, уходи́ од його, п'яного, та подавай на аліменти. Та що в суд? Я знаю, що в суд і я подам; та от як вроді безпритульна я, бо під кулаки його більше не піду. Ушла, ушла з дому... терпіла-терпіла для дитини, щоб угол був, але вже своїми боками платити за той хліб не хочу. Дайте де переночувати, роботою оплачу... дитю зберегти хоч би...

— Не плачте, — в один голос Ада й Антоніна. — Це можна зробити. Ось вам напишуть, поведуть вас до нашого притулку...

Степаниха підійшла та своїми словами почала заспокоювати.

— А я, — виступила наперед друга жінка, — тоже не маю куди дітися. Хоч у воду. Мій прийшов, привів другу, а мене з дітьми вигнав. Каже — ти мені більше не по нраву, — йди собі. Я й пішла. Заболіло, запекло, й слова йому не можу сказати... Що говорити? Як він мене наче наняв був, а тепер як хазяїн — расчот на. Дайте мені десь куток, цілий день робитиму за дітей...

— Дітей поки що у притулок...

— Тільки я вам скажу, я вас прошу, не допустіть ви так, щоб ото жінчину, як собаку, можна було виганяти. Лучче б мені вмерти було, як щоб мене так гнали з хати, де все моє, моїми руками...

Пригорнувши дітей, захлипала.

— Мене не хочеш — йди собі на всі чотири сторони, а мене з хати не жени...

Настя й Оксана повели її в другу кімнату, там і машинка взяла участь, зацокотала кудись комусь про цю біду, і вже наче й полегшало від цокотання її.

Остання — товста підстаркувата жінка:

— Женоддел, дай совет — не буду больше з ним, з п'янчугою, жить... дітей нема, кину й піду. Хай кого другого б'є. Только дай совет. Я хоть і старая, а неграмотная, без понятія... А только уйду... Голову пробив...

Була четверта година, коли можна було зачиняти двері на ключ.

— Поспішаймо. Висвітлюймо головні справи. Антоніно, головуйте! — порядкує Ада.

— Головуюте вже ви, Адо! У вас буде динамічніш.

— Порядок денний — міжнародний день робітниці, ремонт помешкання жінвідділу, поточні справи.

VI. В коридорах партшколи

— Чорт його знає... так наче це не ти, а старорежимний інспектор або педель. Ідеш підстерігати курсантів. Якась така некрасива роль... Га, Івасю?

— Простіш дивись, Іваненку! Наша школа, наш інтернат — не монастир, але і не шинок, і не веселий дім. Як хтось з колективу заводить в нашій школі чортзна-що, то ми повинні (ми ж відповідальні за школу) цим окремим членам колективу дати відповідні вказівки... Ти даремно себе мучиш «підстерігати», «старорежимний інспектор», «некрасива роль». «Інтелігентське прекраснодушіє» — вибач мені. Воно тобі не личить. Ідемо зловити на гарячому бандитів, що школу руйнують — ось як треба на це дивитися.

Вони спинилися в глибині коридора. Тихо й темно. Сплять навкруги в своїх спальнях курсанти.

— А Батій з нами? Неодмінно треба голову комосередку.

— Та отже ж я! Це я так тихенько, щоб не чутно нас...

— І тихо ж як. Ніде нічого. Може, й нема тут нічого такого...

— Ні, щось то є. Поголоска була вже давненько... А ось дивіться, світло. Ось тут не сплять.

— Так це сімейна кімната. Потапов з жінкою.

І не дуже й тихо тут.

Вони спинилися перед дверима, де смуга світла лилася на підлогу і де враз вибухнув гомін.

— Го-го-го-го... Ач, яка принцеса... Так її, так.

Андрій враз відчинив двері, і всі троє стали на порозі. Але зразу їх не помітили.

Просто проти дверей під стіною стояла Соня, жінка Потапова, розхристана й бліда. Вона одною рукою захищалася від Потапова, що заніс над нею руку, і нервово натягала на себе пальто й повторювала:

— Я більше так не можу, не можу, не можу! Я піду від тебе. Я зараз піду!

— Йди під три чорти. Таких... і без тебе знайдемо! Ніженка яка. Не може роздягнутися, як муж просить. Що, тебе голу хто при мужі проковтне?.. Стерва! Он баришні ж не стісняються,— вказав він убік.

На стороні сиділи майже цілком голі «барिशні» й реготались. За спинами їх жадібно пили їх очима Гудзій, Заславський, ще хтось... Макуха сидів оддалік і потягав із пляшки. Під столом порожні пляшки. На ліжку сидів Сафіян, обнявши двох курсанток.

— Пусти, я піду...— виривалася жінка.

— Йди к бісу... хіба я тебе не пускаю? Йди, як тобі на вулицю кортить. Тільки пальто моє оддай!

— Твоє?

— А може, твоє, скажеш? Я тобі його справив, то й моє... Скидай. Ну.

І смикнув за рукав так, що Соня аж поточилася.

Тут Андрій виступив крок наперед. Скам'янілі Івась і Батій за ним.

— Годі! Пора розходиться. Соню, ходім!

І оглянув ще раз все навколо.

— Ах, ох! — заверещали «барिशні» на столі. Курсантки скочили з ліжка.

— Ай-ай-ай! Що тут зробиш?!

Коло них сполохані скупчилися Гудзій, Заславський, Сафіян.

— Ви не думайте, товариші, що ми хоч що-небудь. Ми подивитися. Цікаво. А ми непитуці.

Потапов остовпів і випустив рукав Сониного пальта. Враз поточився. А Макуха не ворухнувся; в одній руці тримав пляшку з самогоном.

Івась повторив за Андрієм:

— Пора розійтися. Чуєте?

— Да, не гаразд, товариші,— гостро взявся Батій.— Це ж школа! Ну, викидайтесь!

Гудзій і Заславський похапцем шугнули за двері... Похмуро, важко ступаючи, вийшов Сафіян. «Барिशні» одягалися, збентежені, налякані. Соню тримав за руку Андрій.

— Зараз підемо. Візьміть і тих двох. Хай не бояться.

І вийшов перший. За ним Соня й обидві курсантки. Останні — Верещак і Батій.

В коридорі їх обігнали «барिशні».

— Не спішіться так, пташечки, без мене все одно не вийдете. Тут я тільки всі ходи й виходи знаю,— услід їм Макуха.— Та не трусіться так... вам що, ви не школярки... Вони, комуністи інтелігентські, вас вони не зачеплять ніяк... ще й ручку можуть поцілувати; за старого режиму вас мали за тварину, а комуніст вас за людину має... О, вже й на дворі, от сюди, барिशні, сюди пожалуйте.

— Хороший ти в мене хлопчага, Марусю, чуєш, га? А дай тебе я поцілую...— почувся голос коло бокового ганку.

— О, тут не тільки ми одні таким ділом промишляємо. Ану, хто

там? Хто йде? — скрикнув Макуха.— А, це наш завдвору із своєю комунальною жінкою... Сімейне комунальне щастя...

— Тебе ніхто не чіпає, Макухо, чого лізеш? — обізвалася, як одрубала, Маруся.

— А ти що думаєш,— велика пані, що вже комуну завела... чхать мені на твою комуну, на всіх вас чхать...

Він поточився і мало не впав. Одчинилася брама, і всі вийшли. А на ганку знов стримано гуде:

— Ні, по правді, Марусько, дай я тебе поцілую... так смашніше, як ніхто не бачить... Та ну-бо, повернись сюди, а то наче ти й не та баба, що колись...

— Та вже та чи не та, а ти той самий... тобі все, щоб цілуватись.

— Ну, поцілувала... Ще що?

— Та ото я й кажу, що баба мужикові, щоб цілувати її... Цього й революційні закони не скасували... Але хороший ти в мене хлопчача, Марусько! А на зібранні як ловко цвенькала, бач! Чи од учительші своєї напрактикувалася, га? Ловко!

І Білоус угрів жінку по спині.

— Молодчача! І баба ти хороша...

VII. Є бур'ян, а є чебрець

— Та що тут довго волинити! — кінчала своє слово Ганка.— Моя така думка, і не лише моя, а я тут од усіх свідомих жінок... такий бур'ян, як у нас у школі почав заростати, треба не гаючись гострим ножем... Це вже не товариші нам ті, що сюди в колектив, у нашу комуну, приводять нічних жінок, вчать розпусті наших товаришок-курсанток, підпоюють їх самогоном... Не товариші нам також і ті, хто, одружившись, б'є свою жінку та приневолює її до розпусті. Така, товариші, наша думка, думка організованого жіноцтва; на бур'ян треба гострої сапи. Висапати з корінням геть. Бо у нас, як у степу: є бур'ян поміж зіллям. Є бур'ян і чебрець... За бур'яном отого чебрецю, бува, й не видно. Отож, щоб не було того й у нас! Чебрець — це свіжа сила, чорнозем, активка села. І вона у нас є. Але й бур'ян є. Може, й небагато його, але він вредний — глушить усе. І щоб не заглушив нашої активки, знову кажу: гострої сапи на нього!

— Так, згода!

— Правильно!

— Ясно!

— Молодець, Ганка!

— Ще має говорити Пустельник...— оголошує Батій.

— Ясно вже!

— Годі!

— Висапать — і все.

— Слово має тов. Пустельник.

— Я, товариші, коротко, бо що тут розводитися... О котрій годині починається праця в кабінетах?.. О восьмій. Перед тим фізкультура й сніданок... Коли треба встати курсантові? О шостій. А якщо він до другої, третьої пересиджує за пляшкою, якщо він до ранку гуляє, встане він із свіжою головою о шостій? Не встане... А як устане, то не з свіжою головою. А свіжа голова у нашому ділі — це знаряддя праці, знаряддя виробництва. Без такого знаряддя праця не піде. З одного боку ці особи пропивають своє знаряддя вже не перший місяць, з другого — їхні досягнення, як видно з протоколів шкільної ради, зовсім непомітні. Що тут вчинити — збори знають.

— І знаряддя їхнє — сапою, і їх самих — сапою.

— Не платить же їм далі гроші за це!..

— Як дбаєш, так і маєш!

— Голосувати!

Збори курсантів одноголосно ухвалили виключити із свого колективу Гудзія, Заславського, Потапова, Сафіяна. Щодо двох курсанток та жінки Потапова — висловити їм догану.

Окрім того, збори доводять до відома адміністрації школи, що дуже нашкодив тут сторож Макуха. Адміністрації належить про це подумати...

— Хай думає, не думає, а я тут більше не хочу. Я й здаля до них доберуся. І Ганку здобуду. Макуха свого дійде.

Зелені очі блиснули в юрбі й сховалися.

Батій поніс постанову до зава. У кабінеті був і завнавч.

— Єсть. Колектив одноголосно звільнити ухвалив... Чорт, та й як це осередок впору не доглядив. Тепер влетить по партійній лінії...

Зав уважно подивився на Батія.

— А осередок має змогу боротися з такими явищами надалі? — суворо спитав він.

— Повинен вправлятися. Але трудна історія — де межі цих наших вимог?! Засиділась, приміром, у мене пізно курсантка або, скажімо, випили з товаришем по плящі пива...

— Не заливай, Батію! — взяв його за плече Верещак.— Доки ти в школі, ти повинен учитися. А вчитися, «гризти граніт науки», ще тяжче, ніж тягати руками той граніт. Отже, все — на навчання. Кожен нерв, кожен рух. Або на спочинок — щоб знов свіжий став до книжки. От чому і кохання, й женихання одкладімо... З курсанткою засиджуватися... Школа — не монастир, звичайно, ми й жонатих приймаємо. Живуть же жонаті тут і гаразд учаться. Але школа й не контора для одруження, і не загс. Прийшов сюди один, без жінки,

то тут у тебе жінка — книжка, як у солдата — рушниця, і пильнуй її, її одної. І курсантку яку кохаєш, теж не заважай їй вчитися. Кохаєш — кохай, але не заважай. Дай їй якнайкраще свого дійти. Розумієш? І не чіпай.

— Та воно чому не зрозуміти... Ясно... Але ти вже такий твердий, як монах.

— Не монах, я комуніст, як і ти. Комуніст має твердо додержувати принципів. Та крім усього, найголовніше в житті — наука, книжка... Як ти — до біса — комуна будуватимеш? що ти набудуєш, як ти не знаєш як, що, з якого кінця почати...

— Та я не протестую, тов. завнавч, я цілком згодний. На мене й духу свого не витрачай. Краще напиши до чергового числа стінгазети... Всіх бахни по головах.

— А ти що думаєш? Звичайно, напишу.

Возняк і Лапін увійшли до кабінету.

— Якись, чував, у нас у школі духи нічні вештаються... — з-під лоба лупнув Возняк очима на зава, на завнавча.

— Еге, зловили вже їх, тих духів... — сухо відмовив Андрій.

— Що ж, діло молоде, діло зелене... — зітхнув Возняк, скоса скрикнувши на завнавча.

— Так. Я вже йду, Андрію, на збори комісії мовознавства, — Верещак до Андрія.

Лапін подивився йому в спину.

— Дуже вже багато наш завнавч уділяє уваги отим мовознавчим комісіям. От дечого іншого й не углядить... Яка твоя думка, Іваненку?

VIII. Шуми налетіли

Може, хто думає, що свято Першого травня у Н-ській партшколі це так собі, звичайне шкільне свято, та й годі! Урочиста промова, Інтернаціонал, ну, концерт за програмою, та й по всьому... Хай живе партія, хай живе Радянська влада... Та на цьому й кінець?..

Може, хто думає, що це не така-то й видатна подія.. Що ж, щороку святкують Перше травня, та й хіба тільки у одній партшколі, а більш ніде? Велике диво, подумаєш! Не бачили такого... Це ще коли в старі часи не вільно було цей день єднання робочого люду святкувати, а тоді, було, й співи, й похід вулицями урочистий під червоним прапором — ну, диво було, геройське діло, величне свято.

А тепер — це все одно, що в розчинену браму живосилом намагатися. Ну, проте свято, та ще свято революційне — це поважний чинник радянського будівництва... Хай живе свято!

Але свято у Н-ській школі не виділяється з-поміж усіх інших? Так нерозважливо може думати лише той, хто не був на святі. А таких — що ж — меншість. Більшість же: усі залізничні майстерні,

усі околицьні села (хоч по двоє, по троє людей вихопилося з кожного), усі піонери шкільного загону, увесь партком ближчого району — були, бачили й чули.

Було що бачити, було що чути: повна по береги зала — всуміш робочі блузи, толстовки, свитки, солом'яні брилі, червоні хусточки, завітчані голівки та вишиті рукава. І лише на дві лавки отої... шупленької інтелігенції у німецьких «гальстухах» та хитромудрих окулярах (очі свої попроїдали на книжках, що ж?). Думаєте, не досить дві лавки для «їх»?

«Упольні хватить», — казав двірник Білоус. «Їх» лише купка в нашій республіці.

А чути багато можна було: та найцікавіше не лише в залі, під портретами, а на подвір'ї, попід небом. Там дядьки й молодиці посідали підживлятися — «не єдиним бо словом живе людина». Коло них зачепилися на розмову майстрові з колії, а вчителі й собі вештаються.

Все вони про науку, про книжку; показували всі шкільні покої, книжки, приладдя. Ну, вчителі, то вже вчити мусять, на те їх постановлено.

— ...І книжок же тут... що то книжка... це свята річ... вона, як мати, навчить... Треба тут шануватися, хлопці... Ми он темні люди, а знаємо, що книжку шанувати треба, — бубоніли дядьки, закручуючи цигарки...

— А яке ж бо все чистісіньке тут у вас, — лапає молодиця, піднявши ковдру, простирадло на ліжку в спальнях. — Дівчата, видно, шануються, обпирають...

Шуми налетіли... Якісь нові шуми, нечувані тут перше. Роздивлялися, розпитували, переночували та ще сидять гості — все одно великдень, другий же день — ще тільки гуляти й гуляти. У садку, на подвір'ї, на ганку скрізь повно. І майстрові — дома переночували та й знов сюди, — ще й з жінками, з дітьми. Перше травня, маївка.

Макуха стоїть коло нового сторожа, криво всміхається.

— Ха, що зробили із школи... заїзд, гостинниця! Це ж наукова установа, а тут тобі такий ярмарок!

Курсантів групка коло нього.

Інші курсанти серед селян. Там, бесіди, жарти.

— Правда, товариші, як ярмарок той! Ні, наш зав не вміє настоящу совєцьку освіту будувати. У школі ярмарок... якась повідь люду... Хто хоче, той і лізе. Кричить тут... Ще й самогон п'є. У школі — самогон!.. Не вміє зав до рук узяти людей. Подивилися, послухали й пішли... А то розсілися, розпустили язика... Хіба це школа? Ярмарок... Так же, товариші?

— Та йди, Макухо, йди, приبلудо, звідкіля прийшов... і нема тут товаришів твоїх...

Але одсіч від курсантів не спиняла Макуху.

— Тов. Науме, тов. Науме!

Лапін проходить двором так якось нашвидку, обережно. Ця сіра селянська стихія, вона наче заливає його, наче ковтає його, як хвилі безодні морської. Він — не для села... він робітник міста, серед робочої аудиторії його слово горить. А тут ця сіра чорноземна юрба... як би пропливти свидше.

Он Івась середині цієї загадкової безодні — як дома, його голова понад головами дядьків, його дужа статура то тут, то там. Його золото-волоса голова плаває над цим людським морем. Його веселий голос: «Товариші дядьки».

— Тов. Наум,— Макуха сова руку.— Який ярмарок. Уся сільська куркульня... Он які вінки, які стрічки...

— Ну, що ти, Макухо. Як тобі не сором. Це от правдива змичка з селом, про яку лише мріють у партійних колах. Це слава Іваненкові й Верещакові, що досягли такого. Це ж наша школа не мертва, а жива, в ній б'є живчик живого життя. Вони вгадують те, що на черзі лише у партії.

І боком, боком, зник...

— Бестія Наум. От, сукин син... такої співає! Це він так всім знарошне. А сам потихеньку десь щось встругне. Завидки ж беруть, що не він зав, не він завнавч... Знаємо ми його... Ну, бестія ловка! Такої широй співає... Але Макуху на гуші не проведеш.

Три дні по святах ще приходила до пам'яті школа.

«Оце практробота — матері його ковінька! Сутужніш, ніж коло плугу, ніж коло ціпа, ніж коло книжки — коло дядька попоходити».

Курсанти ладилися додому на вакації між другим та третім триместром. Бігали до канцелярії по папери, до каси по гроші, до книгозбірні книги здавати... і все згадували першотравневе свято.

— Ні, а той йому, Батій, як ловко.

— А отой лисий дядько — якого розвів тут!

— А завнавч, от голова, от руки! — Чухали потилиці дядьки, а мусили згодитися.

— А Маруська дворникова маладець... У очі їм комуною своєю: «Дивіться, сестри, дивіться голубоньки, як комуною жити».

Молодичка ота зубаста. Ай матінко, як же ловко... А скільки ж то треба, мабуть, книжок отих перекрышити, щоб ото таке надумати. Ні, таки треба всім нам у город вчитися. А Оксана Костащуква їй: «А нам на село до вас... теж є чого повчитися».

Андрій і Івась мов після кількаденного бою на фронті.

— Твердий горішок — дядько. Поки то вгризеш його,— Андрій, підписуючи курсантам асигновку на гроші, глянув на свого завнавча.

— І zarazом цей горішок якраз дуже м'який, Андрію, тільки знай, на якого зуба його покласти.

— А як ти беззубий бува...

— Ну, то амба... Як ось Наум: село для нього — це якийсь чудище... Ох, голова тріщить — наче й не моя...

— Скрутило нас за ці дні всіх. Але, Іване, лише для цього й жити. Лише це творчість...

— Спочинемо ось тепер... Де ще відпускні білети курсантам? Та признач на завтра останнє засідання.

А тоді — спочинок, спочинок.

— Слухай, Андрію. Тут якась заява жінвідділу... що це за нісенітниця?

— Жодної нісенітниці. Я знаю. Це таке діло — під час свят багато було з жінвідділу делегаток, були зав і колегія жінвідділу, ходили в садку зо мною й Адою, і виникла думка: в зв'язку з ремонтом помешкання жінвідділу, перенести на цей місяць, поки у нас вакації, жінвідділ до школи, розташувати у цьому крилі, де спальні курсантські, тут же дати змогу і персоналові жити. У нас як дача — на горі, здорове повітря, близько сосновий ліс. А вони, правда, запрацювалися. Рахіль он вже недовго протягне... Рахілі ми вже давно дозволили одну кімнату...

— Знаю, знаю, була постанова.

— І на це постанову зробимо. Ми ж не бюрократи — щоб відомчої політики триматися. То, мовляв, школа, школа не жінвідділ, хай порожніє, а не пустимо. Ми по-товариському... — по-комуністичному...

Про свято писали... не лише в газеті. До газети курсант Грищенко дав замітку «Живчик нового, світлого життя б'є в нашій партшколі»... Розсунулися стіни, що відділяли школу від життя, і сталося єднання між наукою та людністю. Це було у Н-ській партшколі...

Не лише в газеті.

Викладач Лапін писав до голови ЧК:

«Партшкола — це гніздо контрреволюції та шовінізму*.

Досить було побачити це першомайське свято, де сяли блакитно-жовті стрічки на дівчатах, цих куркулівнах, що пишалися коштовним намистом... досить почути розмови дядьків, вдихнути дух самогону, що був важливим елементом цього свята, щоб спитати: що це, партшкола чи бандитшкола, куркульшкола?!

Давно вже петлюрівщина не піднімала так високо голову, як на цьому святі у школі, що його влаштував завнавч Верещак. Доказ: як проходиш поміж натовпу і говориш російською мовою, наче й не чують, в той час, як російська мова є в межах Союзу мова інтернаціональна».

---

* Тут: націоналізму.

Маленька, чисто побілена кімнатка, келійка, як Варвара каже. Зелена гущавина за вікном під блакиттю неба. Дихати легеням гарно. Очам дивитися гарно. Лише той тягучий кашель, що як здавить груди... Рахіль тримається за груди:

...Кха-кха-кха...

Оля тоді схоплюється, або Ліда, або Ганка — або ще хтось... всі вони такі добрі, такі терпеливі. Дають щось пити, розтирають, накривають тепло і ще ширше розчиняють вікно, щоб повітря їй більше.

І тут такий спокій. Спокій у блакитно-прозорому повітрі. Зелена радість попідвіконням.

А на душі камінь. Давить, душить, як кашель груди. Це думка про жінвідділ, про роботу, про жінок.

— Жінка — творчиня життя. І раба його. Від печі до пелюшок, від пелюшок до ліжка — ненастанний танок на місці, поміж чотирьох стін. Носи, роди, годуй, вари, пери... цілуй і знов носи, знов роди... і більш нічого не смій... Як за кам'яною стіною... Як зробити, щоб не раба?!

Тихо розчиняються білі двері, й Варвара тихо входить, стає коло ліжка Рахілі. Тримає чашку з гарячим молоком.

— Монашка ти моя болісна. Ось випий теплого. Та лежи, лежи, ми подамо. Олю, подержить, подушку поправте. Пий, голубко, та підправляйся...

— Де вже мені підправитися. Кха-кха-кха... давить, душить мене.

— Нічого. У нас тепер і дихати легше, надворі яка благодать. Тепер тихо, заплющ очі, не говори нічого.

— Олю,— шептала Варвара, тягнучи Олю за собою на поріг.— Ба, дивіться ви, не пускайте до неї отої корови, Лійки отої. Регоче, ірже, репетує, вона її на той світ загонить. І все для себе, все за себе, вислужитися хоче. А ця болісна, вона як свята; вона за всіх, за безталанних жінок, за дітей, а сама як тінь... Ну, вже як Ганка прийде, то інакше діло. Ту вона сама хоче на розмову. А тепер хай дримає.

Знов зелена гущавина всміхається за вікном.

А в хаті наче промінь сонця.

Ганка сидить коло ліжка на стільці.

Коли Ганка тут, то Рахілі наче промінь сонця. Вона не сміється, ні. Ганка мало коли сміється. Ганка сувора, стримана, як поважні статечні селянки. Але вона гріє, як промінь сонця. Ось Лія — хоч сміється завжди, то хмара важка. Все душить, всіх душить своєю постаттю...

Ганка сидить і тихо розповідає:

— Були делегатські збори. І ще більше було жінок. За вас багато

говорили, переказували вам вітання. Чекають вас... Вас ніхто не замінить.

— Ти мене заміниш... Чуєш? Ти — залізна дівчина із золотим серцем. Ніхто так не зробить: ні Антоніна, ні Оксана навіть... У них по книжному, вони по вуха в книжках...

— Що ви? де ж би мені все охопити. А про Аду ви забули?

— Ада... Вона охопила б... але у Ади вже є те, куди душу вкладає... є музика... Ні, лише ти, Ганко... ти мусиш...

— Гаразд, не хвилюйтеся! Я все зроблю... Я вам допомагатиму... Керувати будете ви, одужаєте. А я буду коло вас... не хвилюйтеся. Гладила Ганка жовті, холодні руки.

— Я керуватиму? Ні, мені вже кінець, я знаю... Але я не шкодую, що так швидко... Моє життя не мені належить... і краще так згоріти... Лише жінки... мої жінки... якби вони міцніш на ноги стали! Є такі кволі, такі покірливі істоти. Вічно біля плити, біля брудної мокрої білизни, біля колиски, серед сміття — рабіня під кулаком п'яного чоловіка. Ганко, світ не оновиться інакше, як через жінку... Тож треба, щоб жінка стала... людиною. Щоб не рабіня була; тоді вона встановить норми життя й піднесе чоловіка, дасть чоловікові нове оточення.

— Так, Рахіле, так. Але заспокойтеся. Але спочиньте...

Кха-кха-кха... Нестриманий, глухий кашель. На хустці — червоні плями.

Х. Смерть Рахілі

— Веранда, сад, поле, озеро... ах, яка розкіш! — гукала Ліда.

— Ні, знаєте, чудесний цей шкільний зав, що надумав таке...

— Я вже й не піду звідсіля. Я опрeдільонно житиму на веранді,— Лія чепурилася біля дзеркала, котре щойно почепила на цвяху. Свої кошики, пуделка, подушку вона розкидала на лавці.

— Тут вас ще хто вкраде,— пожартувала Ліда.

— Як хлопці, то вона не боїться...— Степаниха іронічно стежила за кожним рухом Лії перед дзеркалом.

— Ну, товаришки,— вийшла з кімнати на веранду Антоніна,— давайте розташовуватися. Гаразд, що не везли ми своїх меблів із собою. Тут все є... все. Оця перша хата од веранди — це наш кабінет і зала засідань. Перед нею є ще маленька, там машинка. Далі коридор і по обидва його боки — окремі кімнати, там розмістимося жити. Вихід у коридор замкнули на ключ, так що ми зовсім ізольовані, маємо окрему дачу.

— І чудесно ж тут, ай, як чудесно.

— Цей сад... І краєвид далекий...

— А озеро синє, тихе, непорушне...

— Ну-ну, годі ідилій, ходім на засідання. Он уже всі йдуть: Ада, Ганка, Оксана, дівчата з фабрики...

— Там Рахіль намагалася все встати та йти сюди... Я її умовила лежати і пообіцяла привести вас, Антоніно.

Засмучена Ганка стала на веранді:

— Рахіль вас чекатиме.

— Так, я піду, найкраще по засіданні, до речі, тоді дам їй останню інформацію.

Ада зітхнула.

— Боюсь, Антоніно, що й правда це остання інформація буде. Дуже їй кепсько... Я й лікаря нашого шкільного направила до неї... Ну, починаймо. Сьогодні головує Степаниха. Справи...

Антоніна поклала папірця:

— «Справи — підсумки святкування Першого травня... Обрання кандидатки на другу заступницю завідувательки жінвідділу...»

Лія покинула своє дзеркало і пудру; схопила портфель, сіла коло столу.

Антоніна читала повістку далі:

— «...Ремонт помешкання жінвідділу...»

На веранді голоси, сміх. Обідають. Поруч два вікна з кухні, де хазяйновита Варвара взялася варити замість для курсантів, що роз'їхалися, обід для жінвідділу.

— І оченно це мені принятно... Остапчук, чуєш? Своїм, своїм найближчим, своєму жінвідділу варить.

Сидять довго по обіді. Навіть Андрій — бо йому вакація. Навіть Ада — бо не одірветься од того синього озера. Вже й мотиви до етюду «Вечірнє озеро» заплітаються в її уяві.

Ні...

Там кілька чорних, сухих, майже голих дітлахів.

Прилипли до східців та не одривають очей од ложок, од хліба. Віддалік ще п'ятеро труться під огорожею, з-під накуйовдженого на очі волосся — голодні вовчі очі.

«Як та черва», — Варвара на них завжди каже, часто-густо вештаються, з кухні щось перепадає.

— Чому Івася нема, Ганко? — запитав Андрій. — Я хтів йому дещо сказати... Чому він не обідає? Тепер же тут тимчасова їдальня для всіх.

Ганка мовчала. Йй, поки Лія тут, ця причепа, ця нахаба, і озиватися не хочеться про Івася.

Лія полум'ям спалахнула.

Ах, Івась, вона його все шукає... Треба піти до нього, а то поїде вже він. Піде конче сьогодні... Лія заметушилася.

Озвалася Ада:

— Івась в меланхолії. Я до нього заходила, кликала обідать. Не хоче.

Так, раніш до Рахілі поспішає Лія... одбути швидше... а тоді до нього. Схопила товстелезного напханого паперами портфеля і зникла.

Ада вже скінчила обідати й підійшла до краю веранди.

Над білим будинком, над квітками, над соснами, над головою сонце розсипалося золотими бризками. Блакить ясно всміхається, наче довершилося вже все криваве на землі. Немов настав справді золотий вік, променястий та блакитний. І сосни тихо, радісно ллють свій запашний, прозорий подих в зворушливо чисту, блакитну, безмежну чашу, що накрила собою білий будинок і ліс та сад, і золоте море ланів, і синьо-сріблясте, рухливе дзеркало озера.

«Як черва та...» Так. «Як черва...»

Але враз одкинулась на стілець, і груди їй здавило.

Золоті лани, блакитне повітря, сріблясті води — це тут на горі... Це тільки тут. І цього не можна забувати — тільки тут.

Це звідси так показується.

А під горою, внизу, в яру — криві, облуплені, закурені хатини приліпилися, село Вовча Нора. В облуплених хатах живуть темрява, злидні, дикунство. Там — люди чорні, як земля. Там все інакше, ніж тут, на горі. Там лани — то не золоте хвилясте море, а чорна вогка земля, вгрузають в неї, як у могилу, бо суха й тверда, вона прагне поту та крові. Там почорнілі, висохлі від роботи постаті, і для них нема блакиті, нема сонячного сяйва, нема золотистих хвиль.

Люди байдужі до всього, що не хліб, не самогон.

«Як черва та...» Так. «Як черва».

В той час, як тут, у них...

Щось кольнуло в серці, в грудях занило. Схопилась, набрала хліба, булки, картоплі і однесла дітям, що на східцях.

Ліда не одриває очей од Ади, од дітей.

До дітей, що жадібно їли хліб, підійшла з двору товста Варвара:

— Ну, мої куценята: не знайшли Варки в кухні та й сюди. Ходім, я вам там наготувала. Ходім, мої болісні. Чекайте, ми вам такий дім обмозгуємо, дитячий дім, такий, що чортам млосно буде.

Всі троє потяглися за нею, і ще п'ятеро вийшло з кушів.

— Ця влаштує. Бобеліна монументальна, як мур,— зауважив Костацук.

— Аякже! Голова кухні і президент тутешнього жінвідділу,— усміхнувся Андрій.

Тихо сходить вечір на затихлу землю.

— Там людина догорає,— стала під верандою Варвара, стурбована, заплакана.

— Що? Хто?

— Ой, там наша голубонька «манашка» кончається...

— Товариші, Рахіль умирає,— Антоніна метнулася з веранди в сад.

— Рахіль умирає...

Заворушилися постаті, всі одне по одному сходяться.

Назустріч Лія жалібно:

— Ах, какая неприятность, какая тяжелая неприятность... Я із звітом до тов. Рахілі, і з новими планами, розповідаю, розумієте, про блискуче свято з приводу відкриття жіночого будинку (там, правда, вікон нема, двері не готові, та ще деякі дрібниці, але ми все-таки його відкрили, какая різниця). Про шикарні плакати, що кричать на всю улицю, про жіночі делегатські збори, про нові грандіозні мої плани: їдальня на двісті жінок, яслі... грандіозний, феноменальний план відкриття з участю всіх жінок города з прапорами, плакатами, музикою... І ось товаришка Рахіль біліє, біліє та беззвизненно опускає голову. Це жахливо, це жахливо! Це мене так розстроїло...

— Ви, може б, краще не совались до неї з своєю плакатною роботою,— Аді гнівно заблищали очі, й вона стиснула руками голову.

— Что это значит?! Я не позволю... Як ви смієте...

Йшли темними алеями, немов коридором. Здавалося, зітхали дерева в темній глибині і немов хтось невидимий плакав: кап-кап-кап — капотіли холодні сльози з каштанових гілок.

Попереду Варвара з ліхтарем, за нею Ада, Андрій.

— Дитинко, пообіцяйте, що візьмете жінвідділ; де всі? Хай всі почують.

Ганка вдвох з Рахілью, іншим лікар заборонив, і всі лишилися на ганку.

— Так, залізна дівчино. Ви сповните, я на вас покладаюся, і насамперед одсуньте од нашої справи Лію. Це — ганьба... К-ха, к-ха, к-ха... К-ха, к-ха, к-ха...

— Рахіле, голубочко, не хвилюйтесь, все зроблю.

— Особливо — охорона материнства й дитинства... К-ха, к-ха. Повітря, повітря бракує... К-ха, к-ха... і людей бракує. Де люди? Нам бракує людей... Хочу багато людей, де вони?.. Хай будуть зо мною... Я ж іду, іду в далеку дорогу. Я іду... хай усі... К-ха, к-ха, к-ха...

Глухий, тягучий кашель ковтає слова; пальці нервово впилися в простирадло...

— Я... я... а ви,— з силою підвелася на подушці,— а ви... всі живіть по-людському, і дітей... моїх дітей... К-ха, к-ха, к-ха... К-ха, к-ха, к-ха...

І впала на подушку. І розсипалося чорними крилами волосся. І останнє зітхання німе проковтнуло повітря.

Йшли темними алеями, немов коридором. Здавалося, зітхали вони в темній глибині і немов хтось невидимий плакав: капотіли сльози з каштанових гілок.

І теплі сльози лилися з очей. І журливі співи неслися в повітрі. Чоловіки несли труну.

Тужливі слова рвалися з уст і з співом розпливалися в просторах.

Як закінчували на зеленій галяві одкидати землю з ями, щоб до ями останки людини заховати, залунали плачі й зойки поміж жіноцтвом.

Ада не плакала... Зсунула брови, бліда й сувора, й захолола в задумі.

Плакала Ганка, плакала Варвара, Оля, Антоніна.

Коли насипали могилу, куховарка Варвара діловито-любовно почала прибирати її квітками:

— Отсе був жінвідділ, другої не було... як мати рідна. Дай їй, господи, царство... А проте, правда, кажуть царства господнього нема... Хай їй земля пером.

І більш ніхто промов не казав: не потрібні ні для кого, зайві слова перед лицем грізної вічності, тут, серед природи таємниче стриманої і мудрої.

Варвара причитувала:

— Голубонько ж моя сердешна... а в самій ж дітки у притулку... Каже, сердешна, перед смертю: «Не пропадуть». О, так Варвара й дасть, щоб пропали... «Манашка» наша тихая... Хай тобі земля пером...

XI. Жінки

Десь там у зелених верховіттях заплуталося сонце, і променясті усмішки сипле в гущавину, і сяє від них зелена трава, сяють, співаючі, птахи, сяють комахи у веселих мандрах з листка на листок.

Тихо, запашно, тепло. Урочисто тихо, коли люди мовчать... На траві під каштанами довго мовчать. Лежать, на траву, на небо дивляться три людські істоти. З довгим волоссям, з ніжною шкірою, граціозні в своїй недбалій позі.

І четверта — її зовсім непомітно в гущавині. Вона теж непорушна й тиха, знеможена.

Першою поворухнулася Оксана.

Вона розплющила очі, хотіла усміхнутися сонцю, що заплуталося просто над нею в каштанових верховіттях, але раптом зітхнула.

Глянула на сусідок: Лію й Антоніну. Ті й собі заворушилися, виринувши з солодкої дрімоти.

— Ну, ось ми стали на тому, що революціонеркам не слід мати дітей...— ліниво поворухилася Антоніна.

— Неможливо, совершенно невозможно! — крикнула Лія.

— Так, невозможно. І що слід вживати всіх засобів, щоб їх, дітей, не було.

— Гаразд. А як, скажемо, дитина вже є... як вона вже зародилася? Що тоді? Як мені бути, коли я не можу, нізащо не можу, нізащо не можу мати дитини... Як же покінчити?..

— Як покінчити? Свята простота! О, це легко. Маленька неприємність і готово. Пара скверних минут на операційному столі,— і ти вільна, мов богиня. Вільна для дальшої своєї роботи. Ах, це чудесно себе почувати вільною! Яке щастя йти сміло й впевнено своєю дорогою, з високо піднятою головою, з портфелем в руках — після погрози одержати на ці руки дитину, зв'язати ці руки дитиною.

Оксана глянула на обох:

— Ви, ви не розумієте, що таке дитина... Портфель вам дорожчий... Ви не жінки, ви дітогляди...

Антоніна зітхаючи:

— Але зв'язати руки дитиною! Всім ми тоді зв'язані. І руки, і серце зв'язане — дитиною та мужчиною.

До жіночої резиденції підходили Маруся і Ліда. У неї в руках квіти. Ліда все квіти збирає, на кожному кроці.

— Яке питання дебатуються? — Ліда зсунула поважно свої тонкі брови.

— Чол-мат-дит. Чоловік — материнство — дитина.— Лія повернулася на другий бік і солодко потяглася.

— Коли дитина — тоді більше прив'язуєшся до мужчини. І чоловік до тебе, правда, Оксано? — Ліда впилася гострим поглядом в опуклий живіт Оксани.

— Правда. Тоді більше прив'язуєшся до мужчини... Природно.

— А не варто... мужчини — между нами говоря,— страшная дрянь...— колюче кинула Лія.

— Тільки чому ми їх любимо? — сумно посміхнулася Ліда.

— Любим, любим, що значит любим? — Лія стала посередині пишна, повногруда, напружена.— Ну, звичайно, не можемо не любити, коли такий наказ природи. Я сама — я дуже люблю мужчин. І тут нічого нема поганого. Але віддати життя своє мужчині?.. Це злочин. Це — самогубство. І треба не бути дурною...

І Лія замуркотіла шантанний мотив.

— Ні, а хто це там у траві? Ганка? — Ліда розсунула гілки.

Ада виринула з гущавини:

— Це я, а не Ганка.

— А чого наша примадонна така сумна? — Лія глянула на Аду.

— А хіба це не сумно? Наша Рахіль...— зітхнула Антоніна.

— Ні, щось у нашої примадонни ще є, я бачу... щось своє, жіноче...— напосідалася Лія.— Таке, що «шукайте мужчину»...

— Ну, що ж, і примадонни не застраховані від стріл, що їх мужчини безліч мають у своєму сагайдаці.

Ада справді — бліда, змарніла і якась млява.

Так, смерть Рахилі її придавила. Таку одну і десятком не замінити... Та й чому гине те, що найкраще...

— Ваша компетентна думка щодо питання: чоловік — материнство — дитина? — присікалася до неї Лія.

Ада знервовано глянула на Лію, але стрималася. Спіймала напружений погляд Оксани, її усміхнулася.

— Адо, кажіть, кажіть,— Лія захвилювалася.

— Що ж тут скажеш? Питають: портфель чи дитина.

— І портфель, і дитина. А, насамперед, жінка людина, жінка індивідуальність, жінка із своїм світом і своєю економічною базою. Я беру за руку чоловіка, беру й іду поруч нього стежкою життя. Маю своє життя духовне й свою кишеню... щоб кохання вільне було... щоб свою любов, свою ніжність дарувати вільно, а не платити нею за опіку чоловікові. Це вже звиклий обов'язок, а не вільне кохання. «Кіндер, кюхе, кірхе»...— є така формула, що вичерпує життя жінки. Так, я з нею погоджуюсь, лише ставлю на перше місце «кірхе» (церков), розуміючи під нею весь світ, всю широчінь розумового, духовного життя, всі наші надбання культурні, громадське життя. Далі вже йде «кіндер»...— жінка мусить бути матір'ю, і не сміє нею не бути. Діти — це ж чоловік, це ж кохання. І те, що йдеш у широкий світ, що не сидиш серед чотирьох стін родинного огнища, дасть кращу, освічену, культурну матір дітям. Далі, «кюхе» — кухня... тут вже хай Нархарч спеціалізується. Цебто колективна кухня, колективна пральня, так само, як і колективне виховання дітей.

Ада враз похитнулася. В очах її потьмарилося. В голові молоточками стукало: «Невже, невже — вагітність?..»

— Що вам, Адо? — підбігли Антоніна й Ліда.

— Нічого, це так, перевтома...

— «На тобі, Варичко, два червінці й зроби собі маленький аборт. І будеш ти при всіх своїх ділах по-старому... Как слободная гражданка... і ти зараз заспокоїшся, а то ти, як відьма... і я тебе знову буду любити... і буде тобі спокій і мирне благоденствіє». Це він мені таку резолюцію! «Та ти йди до дідька з своєю любов'ю. Я дитини хочу, а не спокою... І любові мені твоєї, чортячої, не нужно...»

— Варваро! — Антоніна затримує її, розлючена: — Ну, чого ви хвилюєтесь. Хочете, щоб в загсі закріпити ваш шлюб? Ну, оженимо вас, і живіть собі й будьте щасливі...

— О, її ожениш, саме така,— чоловічий голос з боку кухні.

— Ето ви хочете, щоб я сама, конешно, как безпомочная женщина к нему, к чорту, в кабалу пошла. «Оженимо». Не бачила такого щастя. Вари, печи, піднось, чисти, сиди за кастрюлями, горшками, і смотри мужу в руки, угождай, как вірна собака... Супруга законная... Так і шкуру спустить з тебе... нет, дудки... Чтоб я знов собакою була... І чтоб я для дитинки все в глаза ему смотрела. Ов-ва! Це все одно, що німецька каторга! Муж — чума египетська. Муж — це сатана!.. І з ним, з оцим, ушла я в другую вольную жизнь. Якої співав: голубочко, що тобі пропадать в семейственном очаге, под мужицьким чоботом, учишь, в комуну підем, в комуні рай заведем. Сама до всього дійдеш, сама своєю головою все зрозумієш. І будеш вільна, не мужняя. Ти при роботі, я при роботі. Я в жінодділі по соцпризренію. Що наплачешся там з бідними замужніми жінками. Знаю їхній рай небесний... Ну, витягнеш яку у клуб, на делегатські збори, кого в кружок на заняття: учитесь, та поменш про мужів печитесь, та своїми мозгами ворущите. А од мужів чого натерпілася: «Ах, розлучниця, ах, агітаторка проклята, ноги поперебиваємо». Ну, та я комуністка, мене не злопаєш з кашею...

— Тов. Варваро, що б же ви хотіли, як влаштуватись? — Ліда до неї запитливо.

— Я б хотіла... Дайош, Республіка, такой дом, где б женщины могли родить і год-два перебиваться з дитиною. Щоб жили комунною. Щоб женщина могла не бить раба... А то голодна, як пес, холодна і в безпомощном женском положенії. І ні почитать, ні поучиться, ні знать о людях, что і как їм помоч — і не моги!.. Потому он сам всюду борець, он сам спец, і йому портки стірай, а сама не моги голоса іметь. Пойду просто в Совнарком і скажу: тов. нарком, вот тебе женска пролітарська біда — помоги. Дайош дом! Одробляти Республіці жінки будуть за своє жіноче благоденствіє — і не тяжело, і не обідно. Друг дружку гуртом і виручим. А в кабалу до мужа — ні, дзуськи. Мужа любить хочеться — ну, як того товариша, з ким серце зіллеш... так його любить хочеш. А як мужа любить, коли він по шиї, да «слухайся» та «покоряйся!» Как скотина безсловесная вроді будь. Ні, годі вже!

— Варваро, іди вже спочинь! — Остапчук твердий, спокійний вийшов з кухні.

— Ось візьміть од мене сього гирода. Ще аборт мені присоветує... Я дитину хочу... дитину, розумієш, гадюко? Дитину! Я собі сама... Я сама не пропаду. Я піду в притулок, і там десь і дитину дадуть породить. А далі й дім наш жіночий буде... Я как слободная гражданка слободной Республіки хочу родить, а не аборт... і жити по-людському!

— Н-да... Жінотдел...— усміхнулася Лія.

— А така дійде й до Раднаркому.

- О, вона дійде свого.
- А дійде...
- І добуде собі дитину як свободная гражданка.

XII. Черепахою повзуть наші будні

Івась сам з собою... У себе дома і не над книжкою... голова така не важка. Це йому найгірше, ця самота... Там, у школі, де він завнавч, голова профколективу, редактор газети — там йому спокійніше, легше. Там, поки його сіпають на всі боки, чекають негайної відповіді і ставлять перед ним конкретне завдання — він враз встигає на все відгукнутися, на все відповісти, всі завдання розв'язати.

— Ідть до завнавча... він все зараз з'ясує.

— Шукайте голову профколективу — все на чисту воду виведе. І з'ясує, і порадить, і розв'яже...

А тут дома, між цих чотирьох мовчазних, сірих стін, він безпорадний, він безпомічний зі своїми думками. За вікном труби майстерень залізничних... це одне велике питання — робітник. За вікном далі шлях до села — селянин, це друге велике питання. Два різні береги. І як погодити, як об'єднати їх — це третє велике питання.

Горить вона йому, ця справа, вогнем пече у грудях. Як місток перекинути від міста до села? І який має бути цей місток? «Змичка міста з селом» — це гасло має вже пролунати як бойове гасло. Інакше нічого не вийде...

Вже можна їхати додому, спочити... або як не додому, то у Прохорівку, у Кам'янку — де-небудь. Скрізь є люди, скрізь приймуть... Але голова як в тумані. На тому святі таке піднесення було, такий захват. Шуми зелені співали. Але ось... Ось цей лист від голови парткому. Лапін обвинувачує його в шовінізмі, пише про це до парткому. Як кожен звик думати лише за себе, з недовір'ям ставиться до сусіди. Слова, самі слова про рівність, про братерство не допоможуть. Поможуть діла, вчинки, втілена в життя партійна лінія. Та ще наука, знання допомагають. Книжка допоможе. Коли ж би вони там в центрі не дуже вже так формально свої програми укладали... коли б дали змогу маси притягти до школи... та не перевантажувати так короткий курс. Треба побільшити курс, поглибити...

Великими кроками міряє Івась свою довгу вузьку кімнату. Думає, обмірковує. Його лице огнем палає. Як би швидше все охопити, усе здійснити.

Враз сідає до столу, починає писати. Проект нової організації партшколи. Все, все тут вкаже, як, що й до чого...

Довго пише, швидко пише; враз викидає на папір всі думки, що обтяжили голову. Так, а далі ще трохи обміркувати... Встав, потяг-

нувся, тріснули кісточки в дужих широких плечах, м'язи дротинами напружилися під сорочкою.

Ех, такими гігантськими кроками двигнути б до всесвітньої комуні, щоб тільки пір'я від міщанської Європи посипалось! Такими б кроками йти тепер, як на початку революції!.. Як тоді він вів селян, повстанців на садибу шляхетної пані Савицької, на інші сусідні... Тоді у прекрасному домі Савицької, де величезна книгозбірня — народну школу, народний університет, комісія народної освіти! А поруч ревком; він член ревкому: контрибуції, трудова повинність — реквізиції... притиснули паразитів... вільно зітхнули трудівники... Так би й далі... Широкими, велетенськими кроками... Піднести виробництво — мало пихкають залізничні майстерні, мало свистять паротяги... кинуть на село машини... срібне лезо на зелені ниви, на чорний масний чорнозем... Ех, якби швидше все охопити! Все здійснити!.. А якою черепахою доводиться повзти...

— І як своє власне міщанство заїдає, росте воно навколо. Найгірше, що росте в партійних лавах.

Кроки, хтось іде. Найбільше він хоче бачити Ганку, і найбільш боїться, що це вона. Хоче бачити на людях — у школі, у клубі, у гуртку, і боїться у себе. Коли вона тут, у нього, в цих чотирьох мовчазних стінах, така близька, така люба, така принадна, така голублива до нього своїми огненними очима, йому хочеться пригорнути її, припасти до неї. Тому боїться її тут. Казав батькові її (батько так страждав, наче дочку не до школи, а на бозна-яку наругу до дому розпусти взяли), що в школі Ганки ніхто не зачепить, і він, Іван, її охоронятиме від усього лихого. Значить і собі він пообіцяв це — й виконає. Що ж, що любляться, що мріють одружитися? Ще не пора. Він і сам вважає, що як любить її, то й не повинен зачіпати її тепер. Вона ще вчиться, хай раніш на шлях свого життя твердо стане, обома ногами... А то легко долю дівчині знівечити для своєї втіхи. Комуністові так не годиться. Любить її... як він її любить. Радіє, як голос у коридорі почує, як вона виступає в клубі, як зустрінесться десь несподівано в садку. «Що Івасю?» — «Нічого, як ти? — А сам червоніє. — Ганко, чого ти?» — «Ні, я так, нічого...» — «Давно тебе не бачив». — «Аж учора, правда?» — І такий сміх, мов той струмочок. І як це в садку, де ніхто не бачить, або в нього (не густо, правда, приходять до нього) — то охопить його шию, гляне в очі і поцілує. Один раз усього так поцілує, що...

Ні, це не до нього кроки, пройшли далі; добре б якби сьогодні все не до нього. Щось нікого не хочеться бачити. А приходять то за порадою, то за допомогою, то на розвагу — і курсанти, й колеги, і технічні робітники, а то й робітники з майстерень. А що він може? Хіба в нього дві голови? Собі він нічого не ввадить, не заспокоїть розбурханих думок... А що б іншим?

Стук-стук... Хтось так тихо підійшов.

— Можна. Це ви, Лідо? Заходьте.

Це тиха, задумлива дівчина Ліда. Вона все про щось думає, якісь загадки вирішує. У неї таке запитливе напружене лице. В партії два роки, а не засвоїла товариського «ти».

— Ви мені пробачте, Верещак, я знову до вас. Бо у вас таке лице, що ви все знаєте... ви такий сильний, ви мудрий. Ви все можете.

Все знає... що він знає? Сам шукає.

— Лідо, не кажіть так... що я знаю, те й ви знаєте... всі ми коло одної справи... що я можу, те й ви можете — всі ми гвинтики однієї машини.

— Однієї машини, та не однакові гвинтики, Верещак. Ви знаєте, мені плакати хочеться гіркими сльозами, коли я бачу, що військовий комунізм занепадає... А він занепадає, це почувається, це помічається. Я розумію, що така лінія розвитку нашої революції, що треба терпеливо чекати, але я не можу, мені плакати хочеться.

— Годі, Лідо! Заспокойтесь і візьміть себе в руки.

— Вам легко це сказати, Івасю... Отут коло вас, з вами, мені спокійніше. Який ви дужий, і як певно себе коло вас почуваш.

Івась дивиться у вікно. Там сонце схилилося на заході — спокійне, впевнене. І од його спокійної усмішки тихо, радісно. Але голова йому, проте, палає. Напружена праця, пекучі питання, плани, проекти і черепащачий хід життя. І оця екстатична любов Ліди, що ото прийде, сяде, втопить у нього чисті, глибокі очі, хвилює теж його.

Мовчить.

Враз Ліда підходить, бере за руку.

— Сили, сили мені вашої дайте... Я не можу так, я гублю ґрунт під ногами. Помочі, поради — тільки у вас... ах, ви не знаєте, ви не знаєте. Про мене ви не знаєте.

— Лідо, я багато знаю... Я знаю більш, ніж ви думаєте. Лідо, ваша сила в вас самих. Робімо маленьку роботу, ту, що ми робимо... хай вона вам здається черепашиною, робімо її захоплено, віддано... йдімо до людей, вони й самі до нас ідуть в наші школи, в наші клуби, оддаймо їм всі думки наші. Так, черепахою повзуть наші будні. І від цього така втома, й ця втома нас перемагає. Але, Лідо, нові шуми уже дзвенять... вони вже налетіли...

Він перехопив її захоплений, її закоханий погляд. Провів рукою по голові.

— Лідо, ви хороша, дайте вашу руку! Але йдіть звідсіля, ви знайдете собі кращого. Я не можу вам дати нічого, я не маю того, що вам треба.

Він тихо поцілував її очі і провів до дверей.

Як маленька безсила дівчинка, корилась його рухам. На порозі стала.

— Івасю! Ви один, ви — єдиний такий, я за вас життя ладна покласти. Пам'ятайте про це.— Засвітила очима йому в очі і зникла.

Івась пройшов по хаті. Тиха ніжність заворушилась у серці.

Така гарна, тиха, задумлива дівчина. Як до сестри, ніжність у нього до неї. Та шкода — кохає вона його палко. А він... він палко кохає ту, Ганку.

Казала уранці: «На хвилинку вийду». Така схвильована. Її, тільки її він хотів би бачити. Її одну. На гаряче, думками розпечене чоло руку поклала б, і легше стало б. Став лицем до вікна, замислився. Там — шлях униз, у село, там його рідна хата...

— Ганко, ти? Де взялася? Я й не чув.

— Ще б пак чув! Про когось замислився...

— Еге, про когось.

Щасливими очима дивився на Ганку і враз стурбувався. Така бліда, неспокійна...

— Що тобі, люба?

— Мені нічого. Так гарно мені зараз, що нічого не треба, але тобі, тобі, любий, такі погрози скрізь... Цей Возняк і цей Макуха... Щось вони замишляють... Кільки слів довелось почути... Дак це просто наче змова якась... І Наум Лапін чорним вогнем диха... а за що? Але стережися Макухи, Івасю!..

Ганка хвилювалася; очі їй палали на суворому крейдяному лиці.

— Ганко, не муч себе... нічого не буде такого... ніхто мене не з'їсть, ніхто не вб'є... Хіба що я сам себе заб'ю. Ну от ти тремтиш... Та ні, і я себе не заб'ю... Нащо? Ти мене любиш, я хочу жити, я буду жити, я чекатиму тебе... чекатиму нашого дня. Він швидко настане, Ганко, наш великий день; ще кілька місяців і ти самостійною стежкою підеш, і я з тобою... тоді ми удвох... Удвох, моя люба!

Він пригортав її шалено; вся його утома, весь запал пекли голову, мов п'янили його, як і Ганчині очі, її неспокій.

Вона заплющила очі і млосно повторювала «удвох». Їй так солодко зараз удвох.

— Ах, Ганко, якби ти знала, як важко...

«Ганко!» — почувлося оддалік.

— Це Ада під моїм вікном. Мені конче до неї треба.— Вислизнула оксамитовою змією йому з рук, поривчасто закинула руки.

— Так удвох, любий, вже швидко. Чекаймо! — Поцілувала й зникла.

«Я чекаю тебе... Я кохаю тебе, Ганко...»

Івась потягнувся так, що кістки хруснули; здавалося, кожен нерв болів і ридав: Ганко!

Ходив знервований з кутка в куток.

Стук-стук.

— Зайдіть.

Барварина монументальна постать ледве пролізла у двері.

— Ну, засунули такого чоловіка та в таку хижку, ледве й пролізеш... Натє вам листа... мені приніс дід...

— Якого чоловіка, Барваро? — засміявся Івась.

— Та такого як ви... не такого ж, як мій Йосип... Йой, що мені з ним робити? Ота чарка — ота чарка клята мені в печінках сидить.

— П'є?

— Ой п'є, ой випиває, із своїми кумпаніями, щоб вони позаливалися усім отим самогоном...

— Ну, але ж розуму не пропиває?

— То невдовзі й проп'є, як так волочитиметься... А я так метикую, тов. Верещак, як ти партійне правило знаєш — не пити, то не лізь уже й в партію. А пішов на те, то як партійний уже — не пий... А то ще й мене присоглашає: «Ти хоч чарку випий. Яка ти, каже, кухарка: не п'єш! Кожна кухарка має пити...» — «Ні, кажу, це ти так знаєш... А тов. Ленін каже: «Кожна кухарка має правити державою». Ну, я пішла. А коли ж весілля? От тоді я вже, може, раз і пригубила б... за ваше, за обох здоровля... бо обоє ви, як ті квіти, чисті квіти, а не люди.

Лист... від кого? від Кіндрата з ЧК. «Пересилаю тобі цей наклеп... ми звичайно уваги не звертаємо, знаємо вас, але ви там зверніть на своє оточення увагу. У вас там склочники і шкурники є... Треба вам почистити школу...»

«Свято Першого травня у партшколі... Партшкола — це гніздо пияцтва, контрреволюції та шовінізму. Досить було побачити це першотравневе свято, де сяди блакитно-жовті стрічки на дівчатах... Досить почути розмови дядьків, вдихнути дух самогону, що був важливим елементом цього свята, щоб спитати: що це? партшкола, чи бандитшкола, або куркульшкола...»

Ах, одчитати б того Наума! Не розуміє він... вбачає десь шовінізм... Скликати б збори, так нема нікого — вакації. А так сидіти, склавши руки, й чекати... Це найтяжче... Боротися... оцей намул, оце шумовиння брудне змити геть! «З'їдять», — каже Ганка... О, ні... Але це шумовиння...

— Можна?

Хтось іще? Ах, нікого, крім Ганки. Її одну... Сьогодні лише її одну. Сьогодні така утома.

Чого ще од нього хочуть? Хто? чого? Нікого, нікого тепер. Якась голова тяжка, чадна. Він нічого не може, ні з ким говорити... лише

мовчати... або щоб Ганка поклала свою тонку руку на його гарячу голову і їй казати: любя.

— Можна? Почему молчите? Ведь вы же дома? Это даже не по-товарищески. Притворяетесь спящим. Не поможет... Од мене не втічете... Або ви нездужаєте? — солодкий жіночий голос немов уколів Івася.

Івась схопився. Лія! Чого їй? Ах, ця Лія така причеплива. Вічно вона якісь чудернацькі натяки, вічно чіпляється... Не переносить її... Це якесь шумовиння в котлі партійного життя. Добру ломаку б узяти, та гнать таких.

— Почему мовчиш? Почему такою чорною хмарою на мене дивишся? Та й не на мене, а десь, кудись. Бідненький, якісь хмари на душі... А ось ми їх зараз проженемо, ми, жінки, це вміємо. Ну, дайте ж руку, привітайте товариша.

Вона брала його за руки. Грала очима, усім своїм монументальним тілом тулилася до нього так близько, що гарячі її груди обпекли його. Він одскочив.

— Та ти не бійся... Ах, який він дикий... Ах, який він замучений. Бідненький, нікому тебе й розважити... А все — чому так жінок оббігаєш... чому боїшся їх? Не треба боятися, котичок... Тільки жінка тобі заспокоєння дасть. Дай мені руку, котичок, ось так... А такий красень...

Голову руками стиснув.

— Болить? — поклала руку йому на чоло.

— Ліє, одійди! — несамовито крикнув Івась. — Одійди, я тебе не кликав.

— Тихше, мій котичок, я й сама йду, хоч не кликав... може, й хтів покликать, так боїшся Ганки, боїшся себе, боїшся комуніста в собі. «Комуністові не можна», «комуністові не годиться» — це ти так завжди і про самогон, і про карти, і навіть про вільне кохання... А ти помиляєшся: і комуністові все годиться, а надто вільне кохання, вільне, вільне... як ти не розумієш?! Ах, якими міщанськими забобонами ти себе зв'язуєш!

Вона знов обпекла його своїми гарячими грудьми, своїми пружними стегнами, мов хвилями солодкими заливала.

— Ліє! — пручався він. — Я... я, нарешті, буду битися... можу тебе побити.

— Ах, побий, побий мене, — розхристуючи груди, підставляла вона голе тіло йому. — Вільна любов на те і любов, що можеш і побити! Це вигадки буржуазної моралі, що не треба, не можна жінку бити: жінка прагне, щоб її били. Жінці це насолода! Ось, на, бий, бий мене! Я ж тебе так кохаю! Бий, а я тебе цілуватиму. Раніш бий, потім цілуй, ось так.

Вона палко обпліталася коло його міцної широкоплечої постаті,

дихала йому в лице вогнем, і в ньому блискавкою спалахнув той чад крові, що каламутив його щоразу, як Лія тулилася до нього. То там, то тут схопить за руку, обніме за шию. Завжди він з огидою одходить од неї, обурений і роздратований.

Тепер як в огнютому тумані голова. А все інше — байдуже. Він шалено притискає до себе її солодко-пекучий стан. Вона поточилася на ліжко. Несамовито припадає до неї і осатаніло зриває сукню, що вона її вже розщипнула.

Закрив лице руками, як з туману виринув. Не ворухнеться. Страшно. Хтось дихає коло нього. Повія? Його жінка? Страшно...

Він устав, одійшов у куток. Який чад у голові...

— Ти дома?

Івась здригнувся.

— Хто? хто?

Вийшов з-за ширми.

— Це я! Це вже не дівчина, а я. Та й щасливий ти з біса хлопчина. Щоб отак дівчата бігали. Аскет-монах, з виду кімната — келія якась... а дівчата, як мухи на мед! Ані до кіно, ані до театру, а все до завнавча... Келія, монах, бігають спокушати. Невже жодна не сплусила ще досі?

— Ти, Возняку, по це тільки й прийшов?

Міцна, бронзова постать Івася напружено проти шупленької, в'юнкої постаті бюрократа.

— Ні, я приходжу завжди зі справами... Але признайся, сьогодні вже троє у тебе... вже троїх, га?..

І Возняк цинічно всміхнувся.

Івась підняв руку; в хаті лягнуло, як нагаєм над собакою.

— Ти смієш...

— Рятуйте!

На порозі зеленими очима заблимав Макуха.

— Проходив і чую: хтось когось душить чи ріже. А це два завнавчі! Що ви не поділили? А втім — школа одна, а вас двоє...

Враз затріщала ширма, і вийшла Лія — розпатлана, напівзащипнута.

— Нічого такого власне не сталося, Макухо. А ти, Возняку, марно стріли пускаєш: я його жінка. — Вона поклала свою руку на плечі Івася. — Ми щойно одружилися. Ти запізнився всього на п'ять хвилин. Так, я його жінка, і я не дозволю тобі таких жартів. По пиці ти заробив. Свідок є... Ну й чудесно!

Івась, що був прикипів, враз скинув її руку, зірвався з місця і, закривши лице руками, вибіг з хати.

— Ганко, Ганко, — лунав його хриплий, мов надірваний голос. — Рятуй мене, Ганко!

Ні, ніщо вже його не порятує... І Ганка не порятує... Тоді зразу все хотів Ганки, але тікав від Ганки. О, не її тепер, тільки не її!

Чорний, сухий, очі блищать гарячково, Івась іде стежкою.

Іти... все одно куди. Аби іти.

Івась блукає уже безліч днів. Безліч ночей лежить у траві. Заходить час від часу то в те село, то в інше. Там за нього хапаються, розпитують. Все десь знайомі, все свої...

Куди йти? І нема куди! Від себе ніде не втічеш!

Лежав на землі, не знав, де свої руки діти. Найкраще, якби земля його поглинула!

Витяг доноса, читає... Це? Це його викинуло з життя? Ні. З цим можна боротися... Тут би він не піддався... Доноси, плітки, наклепи— дрібниця.

Струснув плечима й впало б усе, розлетілося б... Весь намул сплив би, все розлетілося б...

А ось те, що він сам заподіяв... Те, чорне, гнітюче... Лія... Ганка... Її він навіки втратив... А без неї як жити? Силу своєї душі теж втратив — з тим, страшним, чорним... Хіба це він? Думає так, як Скворода,— ходити світами та говорити з людьми. Своє їм повчати... а найбільше від них учитися. І так жити між небом та землею...

Так йому не можна вже тепер... після того, що трапилось. Ні, не носить його земля. Не йдуть слова йому з уст, а скорботний образ Ганки перед ним, де б він не пішов, до кого б не промовляв. Єдиний порятунок, єдина втіха — це схилити голову перед нею, а вона щоб поклала тиху руку свою на чоло йому.

Ні, цього не може бути.

Те, що було, страшне.

Тільки Ганка одна порятувала б його. Вона — маків цвіт... Якби її рука отут на його чолі.

Але цього ніколи, ніколи...

Як ніколи?

Та хіба ж її, Ганки, нема?...

«Так, її нема, нема», — шелестить сумно трава навколо.

Ні, вона є... Побачити її... Але це остання надія.

Над вузькою стежкою висока постать похитується. Волосся вітер розпатлав. І довга темна тінь за Івасем женеться.

Побачити її, побачити Ганку...

Вже як у мурашнику тут. Гуде шкільний двір. Знов зїхалися курсанти... Знов тут все, що він любив, серед чого працював.

Всі є, а Ганки нема... нема, ніде нема... Чи нема її в садку? Ні, і тут нема. І кажуть, що поїхала...

Це од нього вона...

Не почекала, що вернеться...

Не хоче, не вірить...

Івась тиняється.

Його слідами, то гублячи їх, то знаходячи знов, кидається Ганка. Великий біль йому... тягар великий, і треба піднести йому тягар цей. Як кинулася з міста, перш за все думала додому, до рідного села, але враз цю думку й відкинула. Там його нема що шукати. Пішов десь світ за очі.

Звичайно, що він тікає: від неї, від усіх, від самого себе. Але треба його знайти!.. Вона повинна його відшукати, відвернути від загину, дати йому снагу до життя!

Перепитувала дядьків. Чи не бачили?

Такий високий, білявий, без кашкета... Іде наче тікає від чогось — туди на Піщики пішов.

А у Піщиках був, переходив. Закликали його дядьки; трохи посидів, майже і не їв нічого, помандрував на Волики. Якесь біда йому видно — лице чорне, чуб нечесаний. Не дивиться й не говорить, у своїх мислях захований.

Лія... це чорна мара, це брудне шумовиння... Хвиля змиє його, і нема його. А він невинний. Хіба можна встояти проти жінки...

Молодиця з Воликів:

— Був, був, сердешний, та там у житі лежав. Бачимо — щось по знаку. Впізнали ми його. Колись ото у волості за Савецьку власть словами проказував. Хотіли нагодувати — де там. Попід очима позападало, але про їжу й не слухає. Пішов до міста... І так поспішає, поспішає...

— І мені треба до міста...— говорить Ганка.— Може, хто їде, щоб підвіз? — Ганка запалими очима благає: — Тіточко, й мені підводу. Та швидше, бо згорю.

— Ходім, серце, на вигін, там як хто їде, я зараз і влаштую. І ти гориш, квітонько, і він горів... Чи то шукають його партейні? Чи то ви не поладили вдвох? А хлопець — орел. Такого берегти треба.

На возі трусить, підкидає. Ганка напружено вдивляється у простори. Вже темно, уже ніч. Ганка лежить на возі, втопила в небо очі — там зорі. Одні блискучі, аж сяють... інші темні. А яких і зовсім не видно.

І що вона думала раніш? Хіба він винний? Це вона винна. Хіба дівчата на селі чекають весілля? «А хлопець — орел. Такого берегти треба»... Вона винна, не врятувала його від тої вовчиці... А вовчиці і висисають кров...

Навкруги в просторах до заходу стелився блакитний день. Хилилися останні колоски під серпом на нивах, запахне зілля лило в повітря солодкий прозорий напій, безжурно літали метелики — білі, жовті, червоні.

Золота куля тихо котилася до обрію.

На прозоро-блакитних стінах повітряної чаші творилися із снігових хмар повітряні башти і падали на землю у сріблясте дзеркало озера.

Хоч і почався вже третій триместр, а жінвідділ лишався, проте, у школі. Курсанти трохи потіснилися в спальнях,— це ж ненадовго.

Гуртом допомагали завгоспові Канюці з вишнями.

— Дивіться, хлопці, не так до рота, як у відро гребіть! Звичайно, де ж, щоб совсім не поласувати... Їжте собі, але оглядайтеся.

— Та вже більше відра не з'їмо... Давай відро побільше, завгоспе!

Це так у перерві між наукою — фізкультура, лазять на дерево хлопці, як мавпи. А дівчата теж не пасуть задніх: дехто й собі подряпався, а хто попід деревами полює... Оксана й Маруся собі з дітьми тут.

— Стане усім. Їх же, тих вишень — хоч лопатою гребти.

У садку теплий, запашний дух; у садку тепла радість, бо ягоди, бо врожай, бо променяста блакить над зеленим листям. І тільки де-не-де тугою передосінньою жовкне листячко.

Великі кошики на траві, коло них завгосп. Поглядає.

— Благодать — оцей урожай. І скільки оцього добра земля дає... Скільки поживи людям. Тільки працею збирай та розділись ти, комахо людська. Умій же розділитися...

— Ото цього самого, щоб уміти розділитися й нема у людини,— з гушавини обзивається Самійленко.— І щоб навчити людину ділитися, доводиться товкти її по голові, доводиться й стріляти...

Батій з верховіття високої вишні обзивається:

— Отак і наша школа існує і вся наука у ній, щоб навчити людину ділитися... І партія наша теж на те існує... Ну й трудна це річ, очевидно... Та треба цю науку подолати.

«Стережіться»,— зашамотіло зелене гілля, затріпотіло; й ціла хмара червоних вишень посипалася на траву. Пустував Самійленко.

— Ай-ай,— тікають діти і ховаються, і сміються.

...Бах... бах... Близько зовсім ляснуло й луною покотилося лісом.

— Що це? Що?

Побіг на постріл Канюка, за ним Оксана, Маруся, діти.

З дерев стрибали Батій, Самійленко, Пустельник, Ліда — і всі туди.

Там, на траві, Івась непорушний. Міцно тримав у руці револьвер, а на чолі краплина крові. Розкриті сині очі по-дитячому безпорадно вдивляються в прозору блакить неба.

— Нема в нас твердого підходу до життя, твердої витриманої громадської лінії. Забагато сентименталізму, романтизму. І ось...— завгосп Канюка став на коліна, схилив голову. Як на свою дитину дивися — так пекло його жалем.

На рядні перенесли Івася туди, попід вишні. Прибігли Ада й Андрій, сходилися дід Крук, Білоус, викладачі, курсанти.

Мовчали. Одним болем серце всіх боліло. Мовчали всі, одним почуттям злиті.

Тихо, блакитно схиляє небесна чаша свої вінця на зелені груди землі. На заході, де в останніх обіймах злилося сонце із землею, де вона, ненаситна, його поглинула у свої таємні надра, там горіло, цвіло, співало. Там симфонією грали неземні барви. Там мінливо у легкому танкові пливуть химерні, рожеві, пурпурові цілунки-хмарки, й гаряча радість від них розпливається на сході зеленими бризками. А із півночі сунуть темні хмари, невпинно насуваються зловісні, ковтають радість.

І сріблястою сльозою тремтить озеро між зелених берегів.

— Опізнилася?!

— Він уже мертвий!!!

— Хто каже, мертвий?

Ганка як підстрелений птах кидається до Івася...

— Мертвий... А я... а я — безпритульна.

XVI. Школа посиротіла

— Музики не даємо, бо музика у нас для борців, для героїв комуні...
муни...

— Саме для таких, як Івась...

— Неможливо, його вчинок не комуністичний, антисоціальний...
Застрелитися... І саме перед судом — це вже не героїзм, а щось інше...

— Перед судом? Та він і не знав нічого про суд... його ні за що
було судити. Сором вам...

— Це вже наша справа.

Ада стиснула уста, вийшла за двері.

Андрія вона застала вдома. Він ходив по хаті енергійно. На канапі сиділа Ганка. Коло неї, обнявши її, Оксана.

— Не дають музики, Андрію,— кинула Ада й пішла до своєї кімнати.

Ганка нервово розридалася.

— Не дають, і не треба,— крикнув Андрій.— Ми й самі її знайдемо. Адо, ти скінчила вже свій похорон?

— Скінчила...

— Ну от... У нас при школі є музичний гурток... Візьми це на себе, дай кілька п'єс... сього так швидко не навчити. Попрацюй з ними...

Ада мовчала... схилила голову на руку і нервово її стискала. Вона Івасеві ще так недавно грала уривки, ті, що йому так подобалися...

— Справді, Адо,— тихо підійшла до неї Оксана.— Це — найкращий вихід. І це буде перша панахида по-новому.

Ганка нестримно ридала.

Курсанти ладили на подвір'ї труну.

Мертвий Івась лежав у своїй хаті на ліжку, як живий.

Ганка стояла на колінах, заривши голову в чебрець, що все ліжко вкриває. Плечі її конвульсивно здригалися.

Ганку не чіпали до другого дня. Її не можна було чіпати. Цілу ніч просиділа вона коло Івася, своєю рукою його руку зігріваючи.

Бліда, сувора,— вона не спала всю ніч.

Ада увійшла до вузької кімнатки. За нею Андрій, Оксана, Марія, їхні діти. І четверо курсантів труну несли. Всі інші залишилися чекати на дворі. Там і хор.

Ганка тихо встала. Невидючими очима подивилася на всіх, нікого не бачила.

Потім узялася перекладати з ліжка чебрець у труну. Стелила ніжно, дбайливо.

Уостаннє обняла Івася, наче живого.

— Беріть! Несіть!..

Курсанти винесли труну: у дворі спинилися.

Підійшов навтовп, жінки із жінвідділу попереду. Варвара голосила.

Хор раптом заспівав. Нові, незнані, нечувані, жалібні акорди такий пекучий смуток виголошували... прощалися, голубили, ридали.

Потім Батій промовляв, і рушили.

Доки дійшли до цвинтаря, натовп ріс і ріс. Нові, нечувані звуки нового прощання стягли величезні купи народу. Спинилося авто секретаря парткому. Він зліз, підійшов до Андрія.

— Це того, що застрелився?

— Еге.

— Нова панахида... Чув за неї... її вже друкують. Скоро всіх комуністів так ховатимуть... Але чи варто було йому першому?

— Варто...

Це трапилося у перші дні нового триместру. Розбурхане, розхвильоване життя шкільне наче увійшло в свої береги. Ходили курсанти до лабораторій, збиралися на конференції, вчилися ще й у себе в спальнях, але наче не почувалося живого живчика творчого життя.

Новий завнавч Наум підписував заяви, постанови, скликав збори, педраду, висиджував у кабінеті завнавча по кілька годин, але не почувалося завнавча, що до нього школа звикла, творчого, кипучого керівника усього життя курсанта.

«Ліквідаторський настрій,— казали курсанти.— Нема того мотвила, що об'єднує все й усіх».

Андрій так подався за ці два дні, що Ада злякалася. Якби брат помер, чи так би боляче відчув? Більше, ніж кровний брат, брат духовний, брат по революції... один з тих, хто їй віддає свій розум, своє серце, усю свою силу... один з натхненних її творців...

Ада майже не грала. Вправлялася лише на «глухій» клавіатурі. Панахида їй краjala серце. Вона здала її вже на розгляд до політосвіти для друку. А проте час від часу присяде до піаніно з думкою про Івася.

Варвара, згадуючи Івася, утирала сльози. А в комуні дитячій справжня жалоба настала.

Школа посиротіла.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І. Ада змінилася

Свою кипучу, свою бурхливу вдачу Ада вклала в тверді рамки. Регулювала свою працю, свою творчість, свої пристрасні почуття суворо обмеженими приписами. І здавалося, була вона завжди така спокійна, така урівноважена. Ніколи ні для чого не порушувала своїх рамок життя, своїх раз визначених норм праці. І завжди настрої у неї був гарний.

І враз, щось дивне сталося з Адою — зажурилася, сумує. Бліда, мовчазна, якусь важку думу думає.

Андрій спостерігав, збентежений, схвильований, два дні. На третій спитав:

— Адо, що тобі?

Сиділи увечері в затишку, на каналі. Вона в одному кутку спочивала, він у другому — читав уголос. Чи слухає уважно, чи щось своє думає? Андрій не витримав, присунувся, взяв її руку:

— Адо, що тобі? Погано відчуваєш себе? Чи що сталося?

Взяла свою руку, холодну, важку.

— Погано. Але читай, читай.

Звук уже, що вона своїми важкими настроями неохоче ділиться. «Радощів,— каже,— гарно другому уділяти, а суму не варто»... Мусив чекати.

Далі все гірше та гірше. Не їсть, не співає, не грає. Працю музичну

ранками залишила. Встаєш, глянеш до неї уранці — лежить. Лежить, не працює: це ж уже не та Ада, не та...

— Адо, ну скажи-бо... може, донечка твоя нездужає... може, треба поїхати туди... може, її сюди перевезти... скажи...

— Та ні... вона здорова... А перевезти її... ну да, це ж я маю на меті... тільки не зараз... ще не зараз...

І з таким болем це «не зараз»...

— Але ж тоді ти сама нездужаєш. Тобі треба лікаря... Що тобі болить? серце? голова? нерви?

— Так я ходжу до лікарки...

Ходить до лікарки. Значить, щось таки дуже дошкуляє їй. Що? Не хоче сказати виразно. Мабуть, щось жіноче. Ну, не треба її зачіпати. Знов чекати, чекати...

Дуже мало йому доводилося Аду бачити. Навіть обідати в шкільній їдальні не щастило разом. Увечері тільки. Але які короткі ті вечори. Приходиш з парткому — там теж тепер напружена праця — о дев'ятій або десятій годині. Годинка, і вже Ада відходить до себе. Нашвидку Андрій п'є чай, новини Аді розповідає.

— А у тебе що нового?

— Та так, нічого...

Раніш у неї завжди було нове. У неї ж стільки планів, стільки енергії. Її улюблена дитина — робітнича студія, робітничі хори. Тут щодень якесь досягнення було. А тепер — нічого нового. І сама така лежить знесилена.

— Адо, та ти ледве говориш? Ти зовсім знесилена. Мабуть, треба вже мені добре взятися за тебе та поводити тебе до лікарів... ось чекай, я візьмуся...

— Ні, нічого не треба... Я просто зараз втомлена. А до лікарки я ж ходжу, лікуюся...

— Адо, ну так що ж тобі? що лікарка каже?

Мовчанка.

— Не все одно, що вона каже... не все одно, як це зветься, коли мені зле. Важно, що зле мені, а не те, як воно зветься. Не варто про це говорити.

І зникла.

Зле їй... А йому як же тоді? Немов хмари облягли над головою Андрієвою, занепокоївся дуже. Їй іноді аж млосно. Нерівна, нервова. Плаче навіть. Ада — плаче.

А то часом прийдеш, сядеш, візьмеш за руку, не вихоплює руки. Не нервується. А пригорнеться так ніжно, так близько. І така тиха, заспокоєна, небувало радісна. Наче в якихось незнаних світах душа її мандрує... і в палких, небувалих ще поцілунках, і йому той світ одкриває. Так, її цілувати — або смерти, або вдруге на світ народитися... або життя нове зародити...

— Адо, моя Адо, моя укохана дружино... одвічня й довічня радість...

— Тихо, тихо, не кажи нічого... не треба слів... не треба...

Телеграма з Харкова. Треба на з'їзд їхати. П'ять-шість день там забаритися. Погодити шкільні програми, обговорити хиби навчального життя...

Лякало це все Андрія.

Ну що з нею робити? Така жахлива зміна. Десь зникла Ада, діяльна, рухлива, творча жіноча індивідуальність. Натомість — млява, пасивна, неурівноважена, безсила жінка. Що це? яка недуга так зрадливо підкрадається до здорової, повної сили жінки?

Неоформлені думки, радше відчуття, промайнули і зникли. Але як спитати її, чи правдиві його здогади? Як приступити до неї, коли мовчить, мовчить...

Складав свої речі в суботу увечері. За годину рушати...

Ада лежала на канапі, закутана в хустку. Враз вона підвелася, глянула на речі.

— Ти таки їдеш? Їдеш? Ти зважуєшся мене саму zostавити, коли мені погано? А як мені ще гірше буде?.. А як помру?..

Андрій вирівнявся і підійшов до неї.

— Адо, але ж ти знаєш вже кілька днів і мені нічого не кажеш, щоб я не їхав... щоб я залишився... Якби ти так справу поставила зразу, якби ти сказала мені, що з тобою... я б міг лишитися. Поїхав би хтось інший...

— То треба ще вам говорити...— насмішкувато-гірко провадила вона.— А хіба ти сам не помічаєш, як мені? І ти зважуєшся їхати од мене...

Якби вона знала, як крає серце йому. Але ж вона заборонила навіть розпитувати, що з нею.

— Адо, та я ж швидко приїду.

— Швидко?.. А що за цей час буде зо мною?..— І вона враз розридалася.

Ада ридає. Такого ще ніколи не було. Бідна, як же вона страждає. Сів коло неї і забув за неспаквані речі.

— Адо, любя,— гладив її холодні руки.— Заспокойся. Як це говорити про смерть... Чому? Ну, що це?.. Адже весь час тобі зле. І ти все кажеш, нічого, пройде, а тепер... Не треба так, Адо... це все нерви... Заспокойся, я повернуся і довго буду з тобою, цілі дні з тобою... Там вакації, і ти одужаєш...

Як дитину вмовляв... А пальці її такі холодні, такі німі. Залишитися хіба?! А обов'язок праці! Ада перша не поважала б його, якби коли раніш зламав такий обов'язок...

Стукотять у двері.

- Хто? Косташук? Заходь. Ще що забув?
— Еге, забув здати тобі справоздання... Ще маєш куди вкласти?..
О, ти ще зовсім неспакований? Що це з вами, тов. Адо?..
— Голова болить...— Ада глянула на Андрія..
Її погляд... в її погляді світилося те, що сильніше за все, сильніше за нас, те, що вічне.
«Я не поїду...» — мабуть, сказав би він зараз. Але Ада вже теплими пальцями провела по його чолю.
— Давай я тобі допоможу,— враз твердим голосом сказала вона.
— Та краще давайте ми вдвох складемо, завеня Адо,— заходився коло речей Косташук.

II. Сон

Андрієві приснилося, але це — правда. Він знає, що це правда: Ада вагітна.

Снилось йому, як заснув у вагоні, що народилася у Ади дитина. Як прокинувся, він зрозумів, що Ада вагітна. Те, що раніше було як неясний здогад, майже в підсвідомості, стало як певність.

Чому ж вона мовчала? Чому затаювала? Затаювала те, чого все одно неможливо затаїти... що все одно виявиться... Чому не поділитися з ним?

Але хіба неодмінно виявиться? Може ж, бува так, що й не виявляється. Бува так, що непомітно ліквідується...

Хаос почувань шматував всю його істоту. Гадки юрбою обступили безпорадний мозок.

Чого ж така сумна тоді? Не од фізичного ж страждання. Ада, як ніхто, вміла переносити фізичний біль. Така зажурена, така розгублена... Чи ж хотіла вона цієї дитини?..

Якби міг потяг назад понестися... Якби зараз на крилах вітру перенесло його до Ади.

Дурний, дурний... і не здогадався раніш... не перевірити в свідомості ті туманні натяки, що спадали у підсвідомість і враз губилися.

Так важливо бути коло Ади зараз, в цю хвилину... Щось там може статися. Якщо він коло неї, то від усього оборонить, від усього захистить.

Навіть від неї самої...

Але потяг мчав далі. А в Харкові робоча метушня з головою проковтнула. Зразу ж, як з'їзд скінчився, того ж дня Андрій виїхав.

Ада... коло неї були всі думки. Ада... збентежена, схвильована Ада... Ада... Дружина, що має дати життя такому чарівному маленькому. Андрій бачив уві сні те маленьке дитяtko. Воно радісно кричало й пру-

чалось ніжками. Він хотів його схопити, пригорнути його, та прокинувся.

Ада... але чого вона мовчала?! Чого тужила? Йй важко? Тому вона так побивається, що не чекала зараз дитину, не може хотіти її зараз, коли все життя вкладає в творчість, в будівництво. Ну, так, це ясно.

Вона ж і тої своєї донечки, що так її любить, що так сумує без неї, не може ще до себе взяти. Все шукає слухного часу... Вона вся поринула у свою музику... Так, це ясно,— вона страждає... тому вона і не сказала... і, може, вона... може, вона рішуче не хоче дитини... Так не хоче, що Андрія обпекла страшна думка... Він уже ж наче мав її, цю дитинку... Він уже ж бачив це чарівне, маленьке, що з'являється десь з вічності, з невідомого і простягає до нього свої ручки. Це було уві сні, правда, та проте він його бачив... Невже ж я його більше не побачу?..

Адо, Адо, рідна укохана Адо... Коли вже до неї... як довго, як жахливо довго її не бачив...

Безконечні верстви... Безконечні простори... Далеко, далеко ще до Ади... Дитина... це гарно, це приємно, це радісно, але це значить втратити себе... це значить втратити свою індивідуальність... Віддай комусь портфель з нотами, подаруй піаніно, та й звивай собі кубелечко... Сядь квочкою... і виходу нема з такого становища...

Так часто Ада висловлювалась.

Де, як він її застане? Нічого невідомо. Як вона зараз ухвалила розв'язати для себе цю одвічну проблему? Така неврівноважена була, особливо в останній день, у день його від'їзду. Так прохала лишитися... А що як тоді вона ще вагалася?.. Що як присутній коло неї, він міг би вплинути на її наміри? «А як я помру?..» Від чого вона може померти? Тільки від одного... від...

Андрій застогнав з болю.

Щоб ото тоді не звернути на це належної уваги!.. Думав нерви... Та й якось часу завжди нема... Адо, Адо, моя...

Безконечні верстви летять назад... Безконечні простори лишаються позаду. Потяг мчить.

Та здається, що черепахою повзе він. Здається, що він ніколи не доїде...

Адо... Адо...

III. Як було в дійсності

Не застав Андрій дома Ади. Лише білів на столі конверт. Узяв його. Враз серце впало: це вже найгірше, що не застав її.

За ним Варвара у дверях. Радісно вітається. Каже, поздоровшала Ада і оце поїхати до матері надумала...

— Так, до матері,— напрочуд спокійно вимовляє Андрій. А руки зрадливо тремтять, розкриваючи конверт.

Сам залишився. Перечитує, впавши на канапу. «Я в лікарні. У п'ятницю буду дома. Ада.» Лаконічно. Це звична манера. Але де? В якій лікарні? Та він же мусить її бачити... Мусить знати зараз, як їй. Чи жива? Схопився на рівні ноги. Бігав по хаті. І от нічого більш не написати. Не дати нитки, що допомогла б знайти її. Пекучий біль шмагував йому серце.

Але Ада в такому випадковій сказала б: «Бачите? нащо? Треба дещо в собі переносити...» От їй було погано, а вона переносила в собі. Те, що вибухла в останній день — це вже просто не витримали нерви. Але цей вибух вона, видно, гостро засудила, твердо враз узяла себе в руки, ніжно поцілувавши його на прощання. Така наче спокійна.

Чи ж зазнає він ще коли такого поцілунку, чи побачить живу Аду...

— Іваненку!

Хтось гука, хтось ходить по хаті.

Косташук підходить до столу.

— Що ти тут робиш? Чом не йдеш на засідання? Треба приймати звіт та й самим його давати... А де ж це товаришка Ада?..

— Ади нема. Повернеться у п'ятницю,— глухо чує наче не свій голос. І враз опановує себе. Так. Громадські справи. справи колективу чекають. І не годиться розпускатися, як каже завжди Ада. Треба мужньо переборювати своє серце. Це й вона так зробила, коли залишила свою донечку та кинулася у вир революційної боротьби.

Іде. А там, в кабінеті, вже чекають. Там вуликом гуде молодь. До того вже й вакації. Багато у кожного діла, багато клопоту.

— Та розпочинаймо збори,— новий завнавч Лалін підганяє.

— Так, розпочинаймо... Та що це ти такий задуманий, Іваненку?

О, ні, він вже не задуманий, а діловий. Чітко й твердо провадить Андрій роботу.

— Товариші, порядок денний: характеристика курсантів, нові програми, звіт.

Не скінчили в один вечір, перенесли на другий. Пізно прийшов додому. Заснути довго не міг. Ада, то жива, то мертва ввижалася йому.

Другого дня засідання в парткомі та редагування звіту з життя школи забрали весь день. А увечері знов засідання, знов пізній сон та різні примари.

Раненько встав Андрій. Це ж п'ятниця. «Буду в п'ятницю...» — такі слова стояли в листі Адиному. Вони дратували, вони болю завдавали, ці слова. Та вони й принаджували. «Буду». Накупив яблук, груш, квітів. Що ж це?

Щодві години навідувався із школи додому. І саме як втретє заскочив, та вже збирався одходити, на дверях стала Ада. Знайомий

любий сірий кашкет, золоті кучері з-під нього. Довів до канапи, посадив. Така безсила і біла-біла. Посиділа кілька хвилин. Холодні пальці оживали під його поцілунками.

— Адо любя, рідна... Що ти зо мною робиш? Що ти з собою робиш? Іди ляж!

— Я ляжу.

Посміхнулася загадково Андрієві, кімнати, квітам. Провела ніжним рухом по його чолу.

— Ляжу,— мовила знеможено. І заплющила враз очі.

— Ти мав одходити,— прошепотіла не розкриваючи очей.— Йди, там певно негайні справи. А я подрімаю.

Мабуть надумала «подрімаю», щоб не затримувати його. Ну, їй же одпочинку треба. Постояв ще хвилику, подивився, поправив подушку. Нарешті вийшов за двері.

І саме впору. Його вже шукали. Трапилося надзвичайне: хлопці побилися вкров.

Завелися Панейко та Омельчук. Глузує Панейко з Омельчука:

— От так практирбота, оженився.

— Ну що ж, і це діло... А он в тебе ніякого діла. Ні на що не здатний...

Пішло й пішло. До такого договорилися, що вже й руками прикладають. Хлопці розборонили та й до зава.

«Це щоб поміж нас отаке... це й нам ганьба... такого не можна попускати. Не на те їм гроші дають, вчать... Розбестилися... Таке подарувати, то й іншим приклад».

— Ну що ж, хлопці, робитимемо з винуватцями?..

— Виключити. Панейко взагалі тільки представляється партробітником та й не вчиться зовсім, а Омельчук не виявив належної активності на селі — раз... А по-друге, дозволяє собі хуліганство...

— Виявив велику активність,— пожартував Косташук,— бо оженився...

— Ні, Омельчук ще не безнадійний,— підтримав Андрій.— Ну, це раз йому не пощастило на селі, може, справді тому, що іншим був захоплений. Але треба ж хлопцеві колись і оженитися... Злочину тут ще нема. Якщо виключимо його, можна подумати, що це кара за одруження.

— Ну, одного виключати теж не годиться.

— То не виключаймо обох.

— Та воно виключати, може, й не варто, а прочухана треба дати. Хай шануються хлопці. Коли ти, скажемо, партійний, то не будь хуліган.

— Знаєте, оголосімо, що ухвалили звільнити, а згодом за кілька днів додаток внесемо, що на перший раз умовно. Хай трохи попаряться, а тоді підтягнуться...

— То ось на засіданні увечері так і сформулюємо...

Вже пізно було, як Андрій повернувся додому. Проте чекала його Ада. Не спала. Каже, трохи вдень відпочила, подрімала.

То почитати їй? — Як він не втомився.— Цікава річ «Харчевня королеви Педок».*

Але Андрій не дуже уважливий був до Франса. Робив довгі паузи, поглядав уважно на Аду.

Вона тут, вона коло нього. Вона дихає у нього в кімнаті...

IV. Удвох

Андрій був щасливий, безмежно щасливий, що Ада є, що вона живе, що вона коло нього. Почував це, як приходив додому; почував, як одходив з дому; почував це поміж роботою... Серед різних голосів на засіданні, він чує раптом голос Ади.

У школі навчання вже кінчається. Відпочинок настає. Часу в Андрія досить. Отже, доглядає сам Аду. Їй кілька перших днів треба лежати спокійно, не рухатися. Сам її годує. Молоко, каші, бульйони — все на примусі зладить. Так наче дитина лежить тут, в його кімнаті, на канапі. Лежить, більше мовчить, набирається сил. До своєї хати переходить лише увечері. А то з ранку до вечора знов все у нього. Тут, каже, веселіше та й піаніно не дратує. Тяжко ж їй, що не може ще грати. Їй на ноти навіть дивитися заборонено, щоб повний спокій...

Якось повернувшись додому з парткому, застав Андрій у хаті незнайому жінку. Уловив кінець розмови: дивіться, бережіть себе, до праці беріться не шпарко. Давайте собі змогу полежати...

Це лікарка, здогадався Андрій і взявся за нею, проводити од собаки. Не терпілося розпитати її про Адине здоров'я.

— Так ви чоловік її? Ну, треба вам сказати, у вас дуже терпляча жінка. Вона так твердо перенесла операцію. А випадок був важкий. От тільки треба, щоб вона не пошкодила собі тепер... Ні, ні, все гаразд. Хоч поволі, але все нормально йде. Тепер вона прийде до цілковитого здоров'я, якщо берегтиме себе. Тут і ви можете допомогти. Треба стежити, щоб вона з місяць не грала, так як її професія вимагає по кілька годин... та головне... щоб і од вас вона мала повний спокій.

— Та я ж... я все роблю, щоб їй було спокійніше... я їй не даю нічого порядкувати...

— Крім того, треба, щоб ви дивилися на неї ще довгенько, як на важкохвору і... ну, ну щоб не зачіпали її. Розумієте, як жінка вона не існує для вас ще більше місяця... У жіночого організму свої окремі закони...

---

* Роман А. Франса «Харчевня королеви Гусячі лапи».

— І треба їм коритися,— додав він.— Я розумію...

Ну, то що?.. Як жінка, вона не існує для нього. Але вона існує, вона живе... Вона існує для нього як людина... його Ада...

Місяць... та нехай і шість місяців... Хіба це найголовніше? Щасливий, безмежно щасливий Андрій, що Ада є, що вона одужує.

Це був найкращий час спільного життя. Вона для нього ніби з того світу повернулася: він стільки перестраждав, уявляючи страшний кінець від аборту. Сама ж вона так радісно входила знову в спільне життя, ніби після страшної катастрофи. Оповіті ширюю ніжністю були їхні теперішні відносини. Брат і сестра... Чи ні... радше заручені, що термін весілля їхнього десь губиться у майбутньому. Були тихі, заглиблені, ніжні. Це були найкращі дні спільного життя,— хоч здавалося, що могло бути краще за ті перші шлюбні дні, під соснами та під гарячим сонцем? Та протé цей час мав якийсь особливий відтінок.

Ада ще не співала, не грала, додержувала приписів лікарки. Ходила, правда, вже на працю, до політпросвіту, а вечором спочивала, слухаючи Андрієві читання. Щовечора неодмінно він їй читав романи, повісті. Чужі пристрасті, чужі радощі та прикраси кохання захоплювали їх, давали насолоду, чарували. Їхні власні пристрасті — їх наче не було. Вони потонули в солодких турботах про здоров'я, потонули в ніжності, в тихій вдячній радості.

Вона живе... Це найважливіше... це єдине, що потрібне — вона живе. Вона найдорожча... вона не та близька жінка, що до цього була. Вона недоторкана, зачарована якимись надлюдськими силами, вона у владі космічного, недоступного, і не можна її торкатися.

Хворість, кволість жіноча?.. Ні, не хворість, не кволість це. Це — сила. Сила космічного.

Тихі акорди, варіанти, етюди до своїх композицій півголосом, ніжні, мов дитячих голосів хори,— така музична робота Ади за цих днів. «Ада моя, дитина моя...» — співали голоси в душі Андрієвій.

V. Гайвороння

Навіть повітря над школою наче хмарами чорними оповите, хоч на дворі сонце, блакить.

Триместр короткий, а як довго повзе своїми незграбними, наче неживими ногами...

Ось вже кінець. Посвідки, гроші, курсанти. Розїхалися. З персоналу теж дехто — два місяці вакацій.

— І чого ти чекаєш, мій дорогий?! То вже так усім ясно, що це банда шовіністів, та ще й здеморалізованих. І тепер саме час виступити інтернаціоналістові. Ти інтернаціоналіст — тобі й дадуть школу. Ти

будеш зав. Ще трошечки туди-сюди, і ти зав... А це гайдамацьке ко-до — ця Адка із своїм попихачем, ці Ганки, Батії — хай хоч і до лісу. Там їхнє місце, серед зелених, які вони червоні? га? які?

Возняк «виступив». Він пішов на побачення з Макухою, він таєм-ничі наради відбував із Лапіним, із комендантом. Комендант закли-кав до себе майже щовечора та підпоював Остапчука.

Що ж, саме ця куркульська справа вже доспіла й виявляється. Треба лише пильувати, щоб яскравіше виявилася.

Нам і треба цього пильувати.

Тут і лист з ЧК саме впору надійшов. Лише вчора зав виїхав, а сьо-годні йому лист секретний. Не пересилати ж йому туди листа... Хай полежить, почекає його... Але що дурно листові лежати? Ліпше, як Воз-няк знатиме, що там таке в ньому. Розліпити? Це ж недовго... Так само й знов заліпити... Хіба йому вперше? Ще у Львові вмів знаменито...

Ага, донос із школи. «Партшкола — це гніздо контрреволюції та шовінізму»... А таки так, справедливо. І дати пояснення з приводу цьо-го. А також з'ясувати обставини смерті Верещака... Га-га-га! То буде ревізія? Знаменито!

Листа до зава придержати, а самому всіх підготувати до ревізії. Буде комісія, будуть депити персоналу, чудесно, чудесно. Потирає руки... ні, ні... таки воно вийде на наше... у всесвітньому масштабі.

...О, приміром ти, Панейку, ти ж прецінь і сам добре знаєш, що, скажімо, життя школи дуже відрізняється від схеми програмової — цілі диспути, цілі мітинги, замість діла... Якись ярмарки містечкові — замість революційних свят.

Що ж це — прошу вас — партшкола чи балаган? Як це буде справжня школа, то ти, Панейку, міг би лаборантом бути...

У кабінеті завнавча вікна завішані, двері замкнені.

— Так, тов. Остапчук, ви так і показуйте... Все, все на чисту воду виводьте. Тов. Потапов, що могло з такої школи вийти, де завнавч сам підтримує самогон на святі? сам жив із трьома дівками?.. Так, так... Що тут доброго могло вийти? прошу вас... Звичайно, й на вас тут був лихий вплив, та й вас за це звільнили...

— Зав допускав на свято сільську куркульню в стрічках, вінках, що завнавч її наводив.

— А ви, Остапчуку, що ви ще бачили корисного?

— Хіба, що зоставався в кабінетах до півночі з дівчатами, астроно-мію буцім якусь поясняв.

— Так і комісії кажіть, еге... не можна потаювати... і ви, Білоусе, це бачили, це знаєте? Кажіть, кажіть, не бійтеся...

— Та нічого я такого не знаю, не бачив, — муркнув двірник і за-махнувся щіткою далі замітати.

— А ви, Заславський, що маєте? А так, знаю, ви із звільнених. На вас теж окошився наш лад шкільний... Лад... нелад... Хаос... так, так, не дивуйтеся, що я сам себе бештаю, так і треба... треба нам свої вади бачити і їх виганяти... Де ж пак... Із школи зробили жінвідділ, тут і курсанти... Так і кажіть.

Заславський як папуга:

— І жінвідділ тут, і курсанти... тут...

— Ну так, вашої провини тут ні на крихту. Хіба можливо капусту й козу докупи? Кажіть так, і вас знов до школи! Не так ви винні, як порядки наші лихі... Ну, ми теж учимося ще ліпші будувати... Але, щоб були ліпші, треба все виявити, всі вади... то ви вже на комісії все кажіть... не мовчіть...

— А ви Макухо? що ви маєте? Ви, певне, геть вдоволені маєте бути з нашої школи... бо як вас звільнили, то в парткомі посаду набули, га? Та й дівчину собі вже тепер маєте снагу приєднати...

— Та вдоволений,— хмуриться Макуха...

— От і файно... хоч ви підтримуєте нашу школу, а то всі геть бештають.— Вознякові сірі, хитрі очі в'їлися в зелені хитріші.

— Та вже Макуху не вчіть... Макуха сам вчений... А дівчина? Що ж, дівчина не ваш клопіт.

VI. Біла пташка

Блакить широко розсунула свої стіни, банею нахилилася над порожніми жовтими ланами.

Як вийти із цієї маленької сільської школи, перейти садком, то тут вже й поле.

— Ходім, Адо, в поле.

— Ходім, зараз донечку покличу... Мамі скажу.

Після катастрофи з Івасем, після Адиної хворості оживають тут обоє — Андрій і Ада. Ада щороку неодмінно мусить з донечкою побути; їхала та й Андрія з собою покликала.

— Душать щось мене тут стіни самі... наче все оточення душить. Ідемо...

Ідуть полем, стежною. Тонконоге дівча підстрибує поперед мами, оглядається, сміється. Білою пташкою в'ється понад житами.

Аді — як бачить її — і радість, і біль. Така люба, така рідна — з рук би не пустила. Залишати тут її серце стискається. Взяти з собою? Одірвати дитину від здорових сільських просторів? одірвати від тихого, впорядкованого життя у бабуні? Вже як до школи, як учитися, тоді до міста...

...А чи тільки це? А чи не боїться себе потіснити? Мабуть, тоді ранки не для творчості... мабуть, тоді вже не до музичного життя,

не до жінвідділу, не до будівництва буде думка, а додому?.. Чи не боїшся, Адо, себе зв'язати хатнім життям?!

Сіли на леваді.

— Мамо, я тебе дуже люблю... Ти приїдь ще... Або я поїду з тобою...

— Мамо, я тата теж люблю... Я все хотіла, щоб був тато в мене... Ти наче вгадала... і саме такого хотіла, гарного.

— Мамо, ти довго тут побудеш... і тато теж довго...

— Мамо... А ти знаєш, тут жайворонки ранками — тюї-тюї-тюї.

— Мамо... А скільки грибів буває он в тому лісі пізніше, а тепер тут, на леваді, квітів, бачиш, я нарву тобі, татові. Мамо... А метеликів, знаєш скільки тут — і жовті, і червоні, й білі...

Ада посередині. Однією рукою донечку горне, другою Андрія. Рука Андрієва, щось нервово запитує її. Ніжно Адина рука відповідає.

Оживає Андрій після чорної смуги. Рівновага й витриманість повертаються до нього.

Лише смуток, тихий смуток за втраченим другом не залишає його:

— І пора вже повертатися, Адо.

— А як не хочеться мені тепер туди. Згоріла прекрасна істота людська, а лишилися й панують такі сірі обивателі: Наум, Возняк...

— Ну, чого ж Возняк? Він собі звичайний викладач, а з Наумом, з його буденщиною, казенщиною будемо боротися.

— Ні, не кажи, що Возняк звичайний викладач. Ні, він щось більше. Він — злий ворон, він крук, що каркає над школою. Він ходить, все хоче підкорити собі, все поглядає з-під своїх темних окулярів, де б знайти слабше місце, куди б вкусити так, щоб зубів собі не полати. О, ти дуже поринаєш завжди у свою роботу, захоплюєшся новими планами, дуже простодушно довіряєш людям... і не бачиш, не бачиш їхнього лукавства.

— Та й не було коли бачити. Івась одкидав усі їхні крутні, об Івася розбивалися, як об чудодійну скелю, всі чорні наміри. А ти знаєш, як вони його очорнили — що він був розпусник, із трьома жив... Це Івась... що і одної, любой, не займав, чекав слухного часу... Стриманий, аскетичний Івась, що жертвою свого аскетизму вправ.

За це говорили, за це згадували. А за те, інше, своє, що лише вдвох інтимно пережили, мовчали.

Мовчали, і наче боялися себе.

Андрій почував, що починає боятися Ади. В блакитній радості запахущих ланів, скільки разів рука його жадібно тяглася до Ади: вже ж скінчилися всі терміни, вже вона могла б повернутися до нього... Вернутися? Він боявся й мріяти за це... Вона ж, мабуть, не хоче ані дитини, ані цього всього жаху, що перетерпіла... Але він наче чогось чекав...

— Уже їдете, мамочко?

— Ідемо, доню; нам пора вже! А от ти тут погуляй ще, а далі й тебе заберемо вчитися.

— Ну, не їдьте ще... Я ще не хочу.

Андрій взяв її на коліна, голубить.

— Не можна, пташко, не можна... А ми ще приїдемо... Правда, Адо, давай на зимові вакації...

— Приїдемо, донечко. А ти нам пиши.

— А ти нам квіточок наготувала, пташко?

— Я зараз, я тут, на леваду...

В'ється біла пташка понад травною, понад квітками.

VII. Намул перемагає

— Вже приїхали... нарешті! А ми вже чекаємо, чекаємо... Тут так як за чорну хмару засунулися.

— Драстуйте, Варваро. А де завнавч?

— Ще не приїхав. Возняк за нього. Тут така чистка... матінко. Ходять та заговорюються, ніби вбити когось хочуть...

— Та що це ви, Варваро, таке вигадуете,— суворо до неї Ада.— Ключі у вас? Давайте.

— Ваші ключі у мене. Нікому не давала. Хотіла комісія щось там дивитися, я не дала. Як приїде зав, тоді дам,— кажу.

Ада пішла нагору, до себе.

Андрій стояв ще: бачить із шкільного ганку виходить чужих трое. поміж них Возняк. Позаду Батій, Самійленко...

— Що це?

— Здоров був, Іваненку, гаразд, що повернувся ти. Тут ціла халепа на мою голову. На мою — бо Лапін поїхав на пару день, на мене школу залишив. А тут саме халепа. Ось, товариші, це завшколи,— спинив Возняк своїх супутників...— А це, Іваненку, комісія від парткому. Тут, бач, так. Щойно ти поїхав, прийшов лист, але, як адресований заводі, персонально, то ніхто його не читав. Нічого ніхто не знав. Ось лист, на його. Але вже прийшла комісія, то й лист зайвий. Комісія з'ясувала все, і мені ясно, про що лист.

— Тут, товаришу, справа така,— висунувся наперед один з трьох,— нас нарядили зробити обслідування шкільного життя та з'ясувати обставини смерті Верещака. Тут заступник ваш трохи інформації дав, покликав слухачів, що вже приїхали. Ось мандат, я — Алферів. Ще недавно у цьому місті.

— А я Мікулін...

— Матвіїв,— рекомендувався третій.

— Ми на сьогодні кінчили. Взавтра до вас зайдемо.

Андрій сам. Розкрив листа. Читає.

Так. Донос... Це хтось із шкільних робітників... може, з курсантів...

Записка секретаря ЧК: «Дати пояснення. Можливе розслідування»...

Ну, ось уже й розслідування йде. А, хай! Якось байдуже йому стало. Хай пояснення їм дає Возняк. Він і почав.

Ха, обслідувати діяльність школи... школи, що її, як перлинки, доглядав найкращий, найталановитіший партробітник, завнавч Верещак.

Оте тільки, що сам руки на себе наложив... оце дає їм зброю — закаляти його світлу пам'ять, його діло.

Школа не голка... її всю видно. Хай обслідують!

Він довго нервовими кроками ходив коридором, потім повітря забракло, перейшов у садок.

Все одно думкам тісно у голові... все одно обуренням серце палає. Намул, намул перемагає...

— Ти знаєш, Адо?

— Знаю, знаю... Ганебна справа... Так ганьбити Івася... Так бруднити школу... Андрію, не піддайся. Знайди в собі силу і не піддайся! Ада стиснула йому руку тепло, щиро...

— Не піддавайся, любий...

І зникла.

VIII. Голос курсанта

Комісія ходила, слухала, розпитувала, засідала. Допитувала зава, нового завнавча, коменданта, двірника, сторожа. Закликала й Костащука, Аду, Ганку, Лапінову дружину.

Знов засідала.

Та все жодних висновків не робила.

— Склока якась...— бурмотів Алферів, червоноармієць, член парткому.

— Склока... звичайно склока, а склочники хто? — пихтить червонопикий зав військовою школою Мікулін.

— Ясно: той склочник, хто застрелився... боявся чогось... нечисте сумління. А тоді і зав склочник, і секретар осередку теж,— упевнено мовив Алферів.

— Ат, верзете таке, що й купи не тримається. Ясно, як шоколад, що склочники та шкурники — це теперішній завнавч та оця мацапура очката — Возняк... ще й пролетарський елемент, коменданта та сторожа, собі підхопили,— басить Матвій.

Кинулися до кабінету курсанти.

— Од колективу курсантів до комісії заява.

— Слухаємо,— голова Матвіїв нашорошує вуха.

— Ми скликаємо свої курсантські збори й пропонуємо, щоб члени комісії прибули, щоб вони заслухали голос курсанта у цій справі... Бо діло, бачте, неабияке. Діло наше шкільне, і тут щоб не посковзнутися...

— Та не розбити голову кому не треба... авжеж...

— Підем, товаришу Алферів...

— Треба йти, справа громадська, тов. Мікулін.

— Ми вимагаємо, щоб прилюдно. Цілий натовп уже тут хвилюється.

— Як прилюдно, то й прилюдно,— басом підтверджує Матвіїв.

— Товариші, справа пекуча. Річ про нашу школу. Вплітається сюди й справа про обставини смерті та про моральне лице завнавча... лише як матеріал, що може пролити світло на те, яка була школа: чи добре те, що їй дав завнавч, чи все треба перебудувати. Отже все-таки залишається одне головне питання: чи добре поставили школу покійний завнавч разом з нашим завом... Хто бере слово, записуйтеся. Тов. Кука перший!

Маленький, жвавий курсант оглянув напружено аудиторію.

— Воно, звичайно, як ми не спеці... лише спеці викладачі, професори, організатори шкільні можуть твердо сказати, чи у нас школа настояща, чи які дефекти є. А ми що? ми дуже критикувати — не маємо з чого виходити. Ми можемо знати тільки не як на мірку других шкіл, а як для нас вона... Тут, поперед усього, звернути треба увагу — що нам дала школа? як вона почала, без цих зава й завнавча, а іншими, і яка стала з цими, з Іваненком та Верещакком. Тут як міряєш, то ясно видно: починалася по-казенному, для видимості; як і завхоз був теж не для школи, а для видимості й для себе, для своєї кишені. Почалося — так, як в казармі, ніхто до тебе по-простому, по-понятному й не мовить. Більш якась команда та такими словами заморськими, що «дальтон-план», «лабораторії», «граматика»... а що воно, то хоч голову розбий, — нічого не дійдеш... Лише як взялися Іваненко та Верещак, то один — як той батько, а другий — старший брат: про все розмовляють, як і що, прояснюють, щоб не темні ми були. І то все по-простому, на мові нашій селянській... Наших селян, було, приєднують хоч на свята, щоб і вони знали. То тут все, як у воді чистій, ясно: школа настояща, де тобі не саму посвідку з паперу в зуби дають, а де по правді до книжки звичку виробляють. А що вмер наш завнавч не так, як всі люди вмирають... Це йому не пляма. Дужий був. але тут дівка винна. Погана дівка, настояща контрреволюція: того вона так і зломила його. Ну, та про це не буду... А тільки він, можна сказати, герой на освітньому фронті; і школа, де він будував, достойна його рипість.

— Тов. Грищенко!

— Конешно, товариші, ми всі знаємо, як працювали наші організатори-активісти, зав і завнавч Верещак, як вони, себе не жаліючи, будували нашу школу, що це вийшла настояща освітня база. Позашкільну роботу з нами вели правильно — що тобі неясно — питай... Партійну лінію нам прояснили... Казали: з вас мають такі робітники вийти, щоб не лише «стояти» на погляді марксизму, а йти вперед, прикладати його в життя й бути чесними комуністами... і самі такі були — чесні комуністи. Потому тепер такі є — щоб тільки другого підсидіти та собі пельку набивати. А ці ні, правдиво-чесні, і школа при них — на сто відсотків. Я скінчив.

— А я додам,— встав Батій,— що те, що школа йшла назустріч масам, проводячи глибоку (а не для звіту лише) практичну роботу, закликаючи маси на свої свята — то велика заслуга школи, а не мінус, як дехто вказує. І це вона зовсім не підтримує куркульню, коли дівчата на свято у вінках та стрічках приходять. Я кажу це, бо чуємо, як окремі голоси щось там комісії клепають про куркульський дух школи, про ярмарок на Перше травня, стрічки дівчачі. От я заявляю, що це говорять ті, хто зовсім не знає нашого народного життя й не хоче його знать, а розводяться про куркульню, коли справа йде про мову, про освіту серед мас.

— Там слухаєш тих поодинці — всі мають рацію, і тоді виходить, що весь оцей склад,— мертвий Верещак, живі Іваненко, Батій та майже всі курсанти — зарізають комунізм, а лише Возняк, Лапін, Потапов із своєю кумпанією, чесні комуністи, що порятовують школу. Тут, на зборах послухаєш голос маси... всі як один за свого зава, за мертвого завнавча, а живого оцього, Наума Лапіна, виставляють як кар'єриста, а жінку його як міщанку... А Возняка чистять як білого шпіона, шкурника.

— Це як розсудить,— мовив Алферів...

— Да, помозгувати треба...— озвався збентежено Мікулін.

— І довго мозгувати,— прогудів Матвій,— хоч, як видно, що голос маси тут має рацію.

Довго говорили, і всі голоси комісії, як один, були за школу, за Верещака, за Іваненка.

Андрій сердився, що не дають працювати. Нетерпляче чекав, поки перейде ревізія, поки заберуть цих... Лапіна та Возняка. Біле є біле, і ніхто не може видющих людей переконати, що біле є чорне. Отже школа є школа, і ніщо її не може зчорнити.

Тепер лише захиталася шкільна справа, з цією ревізією. Як би її знов на рейки поставити?

І так серце болить — за Івася. Це ж така людина була! Другого такого пошукай... і з'їли його. Давно на нього гострили зуби...

Що ж Лія? Це вже була остання краплина. Він би витримав і це, якби не зломилася його міць ота система доносів, саботажу, інтриг... і Лапіна не завнавча партком призначив. Це так, якби Возняк поставити на зава — неприпустима помилка.

— Двадцять сім — вісімдесят,— взяв Андрій телефонну трубку.— Ти, Ткачук? Слухай, Ткачуку, довго ще ця ідіотська історія триватиме? Парткомові не личить волинку волинить. Так можна й школу з'їсти. Курсанти хвилюються, пора як слід починать новий шкільний рік. Тимчасового зава вже слід замінити на постійного. Еге, ви там кажете нам: спокою, терпеливості. Є воно, є... Але хай і комісія вже кінчає. Я нервуюсь? Може... Але вже пора волинку кінчати. Діло не чекає.

Андрій справді нервувався: не дають працювати, гальмують роботу. А тут дома Ада теж сохне й тужить, наче брата рідного втратила... Як таких, каже, людей, як Івась, на той світ заганяти! І так тепер чорнять його роботу такі, як Лапін, а Возняк із своєю індічкою пролазять... Це що? Комуністичні принципи? А Ганка — це втілення гора й скорботи... Смілива орлиця з підбитими крилами... Чорні смуги попід очима... В глибині очей якісь лиховісні іскри, а губи, як крейда — страшна Ганка тепер.

Душно в хаті. Там, за дверима, за коридором — простір. Там довгий шлях губиться серед ланів, там вільне повітря. А в хаті душно...

Андрій хотів дихнути на повні груди, але нічим дихати тут. Паскудно тепер. Ще ніколи настрою такого в нього не було: ні на фронті, ані в лазареті. Там була єдність, захват. А тут тепер якась липуча твань. Якийсь намул. Наче спрут свої щупальці простягає. Наче навколо тебе саме брудне шумовиння...

І з Адою у нього якось не так, як було. Чомусь тікає од нього. Чи йому так здається? І сам починає її уникати. Ці останні події, власне, аборт цей, став межі ними. Що ж далі? Ловлять кожну хвилинку побути разом. Але й тікають од себе...

IX. Висновки комісії

Хмари диму в кабінеті. У сизих хвилях його три зігнутих постаті коло столу.

— Висновки... тут зробиш висновки... тут чорт ногу зламає. І ті хо-роші, і ті ще кращі. А? Що? — Алферів чекає, що товариші скажуть.

— Ти візьми, ті, що підтримують обвинувачення проти зава, проти школи, яка вона є, всі ніби чесні і вірити їм можна... Але отой в окуля-

рах, отой поляк чи хто його зна... українець галицький? Словом, не наш, не російський. Хитрун-мудрун, і мені опредільонно його погляд з-під окулярів не подобається...

— З другого боку, ну хай ці зав з жінкою, хай вони просто учені «специ», що у них комунізм і не ночував... хай... Але ота селючка, ота Ганка... Хай мене вб'ють, як вона не найкраща, найчесніша партійка! А вона нерозривна із завом, із покійним завнавчем. Як ти, тов. Мікулін? а ти тов. Матвіїв?

— І отой, покійний завнавч... Що то за хороша постать... я його знав.. А тут ці в один голос: базар, ярмарок, завнавч розпусний сам, з трьома жив... тому в школі оргії... пху... туману напускають.

— Д-да, горішок тут, вроді залізних зубів треба,— басить Матвіїв.

— Тут, товариші, ще один свідок...— лисом в'ється Возняк.— Остапчуку, де ви? — Пошепки: — Але чекайте, щоб горілкою від вас не тхнуло... Що, каву пили? То добре... Йдіть, ідіть, сміло кажіть, сміло...

— Ти куди його за свідка втелюєш? — репетує в коридорі Варвара.— Ти чого тут фіглі-міглі строїш... у міжнародньому масштабі... із своєю Юльцею! Що ти мого чоловіка спюєш та під'юджуєш!...— І враз до коменданта.— Ах ти, собако сива! Не вигнали старорежимного пса, то й сиди, шануйся. А то залізло в чужу солому... в чужу, в чужу — бо це солома робітничо-селянська — та ще й шелестить. Шанував-ся б, а ти ще підкопуєшся під чесних комуністів. А ти, п'янюго, йди додому.

— Що таке? Може, це якийсь липовий свідок?

— Та це подружні незгоди, вона аліментів хоче від нього, то такий тарарам...

— Мені — аліменти? А хай він здохне, як я від нього копійку! Я собі сама робоча жінка! Але як комуніст, не має права пити і розуму пропивати.

— Ну, що, товаришу Алферів?

— Що ж, Мікулін, а як свідки липові? Треба передбачати, що бувають і липові, а бувають і справжні дубові...

— Діло житейське,— мимрить Матвіїв.— Ну, комісіє, мозгуй... на то ти й комісія... А там уже й розбери — де дуб, де липа.

Х. Зелені очі плачуть

До Ганки в кімнату прийшов Макуха.

Довго мовчки дивився на неї, потім видавив із себе:

— Ганко, ти не думай... Я по-хорошому прийшов. Свататися. Ось навіть хліб приніс, дивись, щоб повірила. Ми ж все-таки селяни, Ганко. А Івана все одно нема... І я люблю тебе не менше, як він... Не

віриш, що сватаюся по-хорошому? Можу й сватів привести — є там у мене хлопці підходящі, чекатиму. Я тобі вірю, Ганко.

Зелені очі Макухи благали Ганку.

Ганка підійшла до Макухи бліда, сувора.

— Кажу тобі, Олексю, йди! Іди звідця! І не приходь до мене. Ніколи не приходь, чуєш?

Важко дихала. Груди здіймалися. Брови насунулися на блискавичні очі.

— Чую. Не позакладало. А тільки — ти це понапрасну. З мене хороша жінка — хоч мотуззя плети. І жити без тебе я не можу. Ось кажу: прийми хліб по-хорошому... подавай слово. Я чекатиму... Ганко,— раптом зірвався його голос, і він став такий маленький, безпорадний.— Я не можу без тебе, Ганко! Ти спалила мою душу, чуєш, душу! Без тебе я пропаду, загину без тебе, Ганко!

Він ловив її руки, її плаття, упав навколішки.

— Геть! — виривалася, одсувалася Ганка.— Йди собі, шукай деінде. Звели його, убили, а тепер... Хто доноси писав? Ти та такі як ти. Хто цькував Івася?

Очі її блискавицями спалахнули.

— А ти, Ганко, мовчи: звели, убили...— враз скочив на рівні ноги і стиснув кулаки Макуха.— Хто його звів, хто забив? Сам себе. Сам собі життя стратив. Всі знають. Так ти це собі й запам'ятай. Та ще й ти не додивилася. Ота Лійка випередила...

— Не смій про це! — скрикнула Ганка.— А цькували і Наум, і ти. Ну да, ти в школі не був, тебе вигнали з посади, так. Але підголоски твої там... Ти підчував, я знаю...

— Та як він, твій Івась, там такий орел, то що йому Макуха, що йому Наум... Він їх міг на обидві лопатки... А він кисіль, а не орел... Баба на обі лопатки поклала, пху. Таким і жити не варто. Життя належить до сильних. У-у-ух, і люблю я життя, так як тебе кохаю, Ганко. Ходім удвох. Заживем ми з тобою так... Ніхто не вміє так. Ганко. Знаєш, я у військову партшколу йду учитися. Будемо діла крутити...

Стиснув руки на грудях.

— Годі про це!

— Ну, я ж тебе благаю, Ганко! Дивись, я знов на колінках. Ну, я не іду, я не можу, я не відстану, я не відчеплюся... Я тебе благаю...— Сльози застелили зелені очі Макушині.

— Ніколи...— Вона вже не кам'яна, не напружена, а горить гнівом.— Ніколи... одійди! І не забудь цього, що ти накоїв...

Зірвався, блискає зеленими іскрами.

— Я не забуду, не забуду... А ось ти гляди, щоб не пожалувала. А я не забуду. Ось покажу тобі, що я не забув. А твого любого зава виведу на чисту воду. Так виведу, що вичистять його. І Адочка твоя лю-

ба заплаче... всім буде... всім... Ой, дивись, буде каяття, та не буде вороття!

Ганка замкнула за Макухою двері.

Впала на ліжко безсила.

XI. «Материнське благословення й на воді не тоне...»

Останнє своє засідання комісія влаштувала прилюдно.

Проти порядків шкільних виступали переважно звільнені курсанти та настроєний Остапчук.

Останніми говорили Лапін і Возняк.

Після виступів Потапова, Заславського, Панейка, що паплюжили школу, як могли, закидали оргії, ярмарки,— ці останні виступи були наче на користь сучасному станові школи.

Лапін... Ну, він не бачить такої вже чорної фарби на школі, як тут малюють... зовсім нема такого непоправного лиха в керуванні школою... Ну, що ж, він може сказати, що замало уваги було приділено політичним дисциплінам, теорії соціалізму. Скажیم, урізано було годин від історії партії, додано до мови, занадто багато уваги місцевим умовам на Україні, ухили — ну, маленькі — від загальної програми для всіх шкіл Союзу. Лише. Не більше...

Словами наче не обвинувачує, але отрути... так через вінця й капотить.

А Возняк... О, той зовсім не вбачає — і тоді рішуче — нічого погрозливого в стані школи. Він не може так безоглядно плямувати шкільного ладу.

І потім ці якісь безглузді закиди проти завшколою, проти його дружини. Товариш Іваненко цілком порядна людина... його дружина, його вельмиповажна дружина, пролетарська композиторка... це велика сила в нашому радянському будівництві. І вона спеціально для школи так багато зробила. Та що тут довго розводитися: всім ясно, всім видно.

...Тут, власне, справа в системі, самій лише системі, що завів її покійний завнавч. Чоловік молодий, непрактичний. Я б сказав, він зіпсував Дальтон-план. Звідси, може, й нарікання на нього. А проте був достойна людина, лише замолода для такої поважної справи. Але менше з тим... Нічого погрозливого в сучасному стані школи нема. Ні, тут усе гаразд. Якнайкращі наміри й вправна рука у зава.

— Ха... Нас як вчив... а сам якої співає,— рокіт серед звільнених курсантів.

— Учив... як учив...— хвилюється курсантська маса...— Йому, очкату, чужими руками жар гребти...

- Ш-ша... До порядку. Ще один свідок...
- Ну, Макуха, виходь...
- Макуха... оце свідок... Звільнений сторож... Та і всі ці, що паплюжать, усі вони звільнені...
- Їх слухати... ні, казна-що!

Стіна курсантська найжачилась, насунулася, готова боронити свого зава, свою школу...

— Школа? Ну, школа, як школа. Кожна школа добра, аби була, ну, та щоб релігійної пропаганди не заводила... Правда, тут саме релігійна пропаганда мається... Але це тільки персонально од зава. Переминить зава, і школа буде як лялечка. А зав тут забобонний... Факти? Маються і факти... Перше: як женився, пісень весільних йому співали — так, як отой релігійний опіум на селі, їй-бо. Друге: він взагалі забобонний... у нього й ладанка така є... як то кажуть, що й в огні не горить і на воді не тоне... це він так вірить, бо все на грудях її носить... материне благословення, мовляв. А хіба це справді благословення? Це забобони, це контрреволюція...

На залі гамір, обурення...

— Геть Макуху! Геть брехуна...

— Тихо! До порядку, до порядку! — хвилюється голова зборів Матвіїв.

— Я — брешу? — кричить Макуха. — Можна перевірити. Він цю ладанку щодня на грудях носить. Там, усередині, земля. Сухе зілля й земля. Це комуніст, це безвірник... Як баба-ворожка яка.

— Давно пора чистку партії, — гуде в кутку звільнених, — пора, а то чарівники заводяться, ворожбити...

— Тю на тебе, сам ти ворожбит, проява... Геть звідсіля!

Курсантська стіна заколивалася, грізна, рішуча.

— І нема ж, мабуть, нічого, а він верзе...

Очі Макушині зеленими колючками...

— Це можна перевірити! — скрикнув він.

— Так перевірити... — враз ухопився голова... — То й буде спокій.

— І нічого там, звичайно, нема, жодної ладанки, — тихо додав він. — Крутня якась бісова. Швидше б її здихатися...

— Товаришу Іваненку, вважаємо необхідним перевірити заяву Макухи.

Андрій встав з першої лави, підійшов до столу. Розщипнув комір.

— Дивіться! — шепотів Макуха, — зараз на шиї буде мотузка. Їй-бо, от-от недавно бачив...

На шиї, на грудях ні мотузки, ні ладанки.

— Нема, — зойкнув Макуха. — То зняв її...

— Нема, — легко зітхнула курсантська стіна.

— Нема нічого, — засяяли обличчя біля столу президії.

Але Андрій засунув руку до кишені на грудях і щось витяг.

Заглядають всі навколо, витягають шиї, витріщають очі.

Курсанти затамували подих. Макуха підскакував, зелені вогники сяють.

Андрій витягає з кишені торбинку. На ній з одного боку обірвана мотузка теліпається.

— У кого-небудь з присутніх, напевне, є портрет матері. Ну от... А в мене нема, не було ніколи отого портрета. Ну от... Моя мати — найбідніша, найтемніша селянка... Їй не випало портрета свого мати. Вона вмерла. Це вона дала мені цю торбинку, ще як у революційний похід виряджала. Сама її й гаптувала. Як гляну на цю торбинку, так і згадаю її — чорну, висохлу, запрацьовану. Бачу руки її, чорні, жилаві, бачу ноги порепані, як суха земля. Бачу канчуки панські над нею... і те ярмо віковичне. Ну, що ж? можна кинути за вікно торбинку... Можна спалити її, спалити зілля, що всередині, чебрець-зілля спалити... пам'ятку від матері можна знищити... Від того хіба кращий я буду комуніст? га? кращий?.. Краща школа буде?! Кажіть!

Сотні очей уп'ялися в бліде лице Андрієве. Дехто з курсантів руки простягає, мов на оборону його.

— Та де спалити? — вихопився уїдливо Макуха.— Материне благословення від вогню, від кулі, від усякого лиха охоронить... Материне благословення на огні не горить, на воді не тоне... Та й виплило ось,— насмішкувато тріумфував він.

— Тихо ти там, юдо! — цикнули на нього курсанти.

— А хіба це погано: і матері не забути, й землі? — спитала Варвара.

— Ш-ш-ш... Тихо ви.

— Та тут буде тихо, як така демагогія...

— Ага, от ваш зав... Такий і завнавч був...

— А ти мовчи, падло...

Гомін, репет, мало не бійка... Завнавч Лапін та Возняк втихомирюють залу. Під цей гомін члени комісії ведуть нараду.

— Ну, дививсь Алферів, виходить треба міняти резолюцію.

— Д-да, виходить... Підвів зав сам себе... ота ладанка, зілля, не підходяща справа комуністові. А шкода,— парень годящий...

— А ти, Матвіїв? Твоя думка як голови!

— Та й я так, що не підходяща. Так і смали. А то ще й нас підведуть під релігійний дурман: знали про ладанку і не реагували, значить самі релігійні...

— Товариші!

У залі тихо, напружено-тихо.

«Виконуючи доручення парткомітету, зробила трійка розслідування шкільного життя...

...Резолюція: зава усунути, переобрати осередок...»

Крик, гармидер, мало не бійка. Варвара до Остапчука з кулаками, курсанти взаємно між себе...

— Макуха свого дійшов... З'їв зава.

Андрій і Ада того ж дня виїхали, залишивши піаніно дитячій комуні.

XII. Поза життям

— Ти, пташко?

— Я, татку! У тебе вже головка не болить?

Тепла дитяча рука лягла Андрієві на чоло.

— Ні, не болить... Як ти коло мене поворожила, то уже й не болить... Як дихаю отут подихом зілля запашного, то вже й не болить.

— Татку, то ти тут у нас і лишайся... ти теж так любиш лани, гай, річку нашу. Тобі спокійно буде в нас... Підеш до ревкому на роботу. І мама буде тут. І не буде голова боліти.

— Не можу, пташко, тільки тут, на селі... Я й народився в селі і ріс до десяти літ на селі. А далі — я вже міський... Я там довідався багато дечого про життя, і я хочу, щоб і село це знало...

— Ну, та лишайся тут, татку... то й навчи село, щоб воно все те, що ти знаєш, знало...

— Та це так не робиться, пташко. Не можу я окремо кожне село вчити... А от як приїзять з усіх сіл люди до міста, до такої школи великої, там їх заразом вчити всіх... Та й взагалі — у місті працювати для села... бо як все мріятимеш тут серед ланів та гаїв, то нічого не вийде...

— Ні, татку, я міркую, що лише живучи на селі, для села щось зробиш. Але що ти хочеш, татку?

— Хочу, щоб на селі була гарна школа для всіх і електрика, а до міста щоб наблизилося запахуще зілля степів... Щоб діти, батьки котрих працюють у величезних кам'яних фабриках, жили серед гаїв, дихали вільним повітрям степів... Хочу, щоб коли дим стелиться угорі, унизу запахуще зілля послалося...

— А де мама, пташко?

— Мама у гай пішла. Чи ви посварилися? ти й мама?

— Ні, чому ти так гадаєш?

— Якось так ти сам, мама сама...

— Я сам? А я ж з тобою. Ні, пташко, ми не посварилися. Це так часом такі настрої бувають...

— Маринко, де ти?

Ада з квітками в руках підходить на галяву.

— Тут я з татом.— Кидається до матері і обнімає, сідає біля неї на траві.

Ада ніжно голубить дитину. Горне її до грудей, цілує, милує як маленьке дитятко.

Андрій стежить за кожним рухом її.

Скільки в неї ніжності! Скільки пестошів! Цим пестошам вже замало Маринки... Вони, ці руки голубиві, прагнуть маленятка... Як голубили б вони його, це нове маленьке дитятко...

XIII. Весталка чи жрекиня огнища родинного

Андрій лежить на траві.

Теплими хвилями заливає йому груди повітря; легкими примарамі казковими пропливають в небесній блакиті хмарки. Птахи, метелики радіють.

Андрієві тяжко, хмарно, чорно.

Не від того, що поза школою він, поза життям... Це вже весь час сіро тут від того, до цього сірого він зникає. Так несподівано сірі хмари наклепів викинули його із звиклого улюбленого кола життя, і це було болюче. А тепер уже зникає. Одлежить тут, у траві, та й піде знов жити й працювати...

Що ж? життя не іграшки, життя — боротьба.

Але зараз хмарно, зараз чорно йому від іншого. Ада страждає... Ада зазнала від його кохання такого болю... А у нього для неї, для Ади, сама ніжність.

Оце знайшов у лісі, в траві, листка із щоденника...

Липня 9. Сумніву нема, я вагітна. Останній місяць, поки ще можна було сумніватися, у мене енергії, запалу для роботи втрічі. А оце, коли вже пролунало лікарське: «Так, сумніву нема, вагітність», — руки опустилися, уся я опустилася, наче якісь піски сипучі поволі мене засипають. Ноти, клавіші пливуть десь в тумані, розлітаються мої білі листки з композиціями. Студія, хори, музична освіта серед робітництва — це мов за якусь стіну одсуваються, і ця стіна давить мене, як давить щось нудно й невідступно під грудьми.

Липня 10. Андрієві не говорю. Про що? Якби це було те, що народиться, що оживе на його руках, що всміхнеться йому колись... маленька істота од істоти його, — закинула б руки за шию, припала б до вуха теплими радісними словами... Але це могло бути тільки тоді, якби я не мала музики, не мала композицій, не мала вже утворів праці духу свого — студії, хорів, що люблю їх наче дітей своїх... Тільки тоді, коли б я, жрекиня родинного огнища, не мала іншого життя в душі, крім цього огнища. Тоді б щось радісно і таємниче уста мої прошептали Андрієві...

А так мовчу. Хіба я смію? Говорити про те, що ми його самі, так, самі вбиваємо... Бідний Андрій! Не пощастило йому тут. В мене вже є

дитина, і з нею я не можу ніяк влаштуватися. Виходить, для жінки: або чоловік і діти, або творча праця душі. Тоді вже ні чоловіка, ні дитини. Так, ні чоловіка... бо чоловік несе з собою дитину...

Липня 11. Тяжко затаювати перед Андрієм, але не можу й сказати. Все питає він, що зо мною. Мені дуже зле. Від того, що підпирає під грудьми, так нудно, так сіро. І все нудне, усе сіре. Ходити тяжко, говорити тяжко, до роаялю сідати не тягне. «Хвора»,— відповідаю Андрієві. Нічого більше не можу сказати. А він турбується і не втямить, що саме. Ще добре, що ніколи йому задумуватися. Роботи сила.

Липня 13. Що робити? Що робити? Хоч би Андрій був тут, може, було б ясніше. Андрій вчора поїхав. А *саме тепер* треба зважитися. Потім буде запізно. Така компетентна лікарська думка. Та що ж ще довго думати? Я не можу, не можу дитини... не можу за стіну засунутися... Не можу, щоб піски сипучі хатніх обов'язків мене всю засипали... Вже й зараз тяжко... вже й зараз наче засипано в мені все, що творчість духу людського складає.

Липня 14. Він догадливий, мій Андрій. Пише, сон приснився. І він догадався, що зі мною... Любий, бідний... Мабуть, все думає про мене. Ну, як вже знає,— нема що ховатися. Раніш була думка — як піду до лікарні, не говорити чого — ну, якась жіноча недуга... а тепер все одно... Та радісно, що він все-таки догадався...

Липня 15. Дивно, мене лікарка все питала: чого мовчите, вам не млосно? ви не бачите? може, вам водички?.. Ні, мені не млосно, і в очах не тьмарилося від такого то гострого, то тупого болю, що вбивав життя так дивно близько, в мені самій. Я бачу навіть, ки-нувши голову далеко назад, як чистим синім небом пливають білі хмаринки, його — неба — діти. І враз серце здригається: сонце сяє, а з мене рвуть мою дитину. Але це хвилинка одна.

А вже як санітар звиклим рухом зніма мене з столу, кладе на візок та везе до ліжка — лише почуття спокою, звільнення від того, що більше двох місяців заважало мені працювати, творити, думати... А як вклали на ліжку, накрили тепло, солодкий спокій знемоги й дрімота солодка.

Та через півгодини страшні крики. Наче когось колють, ріжуть... Що таке? Це те саме, що й з вами,— заспокоює доглядачка... Що ж тут такого... майже всі кричать, бо боляче.

Так, майже всі кричать... і не дивно мені вже, що лікарка питала, чого мовчу, та чи не млосно мені. Всі кричать. І мені було боляче. Але хіба я не бачила, які страшні болі в лазареті переносили мовчки.

Липня 16. А оце сьогодні знов крики розбудили мене уранці. Це вже не страдницькі жіночі. Це переможний дитячий крик. Дзвінкий, дужий, владний, і разом з тим якісь безпомічні нотки. Музика... Так, це

музика... Це переможний крик життя. Так, наче бачиш ці малесенькі ручки, ці безпомічні ніжки... Щаслива жінка...

Липня 17. Розмова двох сусідок. «Ні, це щось жахливе, такий біль! (Півгодини тому її привезли на візку з операційної)... Ніяких більше справ з мужчинами... Ніколи». — «А як у тебе чоловік... а як у тебе троє дітей? Як ти не хочеш, він кінець кінцем піде до іншої... Ну, що ж ти тут можеш... Дітям з голоду тоді...» — «А я одна... Дітей нема... і любові особливої нема... А так, чого ради я буду мучить себе. Хай шукає дурних... Так ще й померти можна... З якої радості... Спробували б самі»...

А я? А що я скажу, що? Тужу тут ненастанно за звуками, за моїми нотами... Здається стільки зараз сили росте в мені. Втопить її у звуках. Та тужу ненастанно за Андрієм. Глянути б в його очі... Почути його голос. Заспокоїти його... Але щоб так тихо-тихо... Самої ніжності... Як до дитини.

Пальці награвють на простирадлі ті звуки, що дитина тоді, уперше побачивши світ, віддавала. Якби вони звучали на клавішах. Але лікарі кажуть: спокій, спокій... Хай буде спокій.

Липня 18. Вже дома. Трохи боялася зустрічі з Андрієм. Але з його очей побачила, як він побоювався. Нічого. Все гаразд. Більше ніж гаразд. Так радісно, хоч якось несміливість в нас до себе. Дотики його тихі, стримані (допомагає мені сісти, перейти з його канапи до своєї хати на ліжко), як дотики лікаря. І, правда, я ж ніби хвора. Але я так себе добре почуваю, що доводиться нагадувати собі про німеч, багато не говорити, не рухатися жваво, а особливо не компонувати щось на клавішах. Тут така спокуса.

Липня 19. Щодо роботи, то вже легше. Дозволила лікарка, оце як я встала, потроху працювати і поза домом і трошки посидіти коло піаніно. «Тільки злегенька, злегенька... без експресії грайте». Та мені не треба тут експресії, не треба навіть грати. Лише стиха доторкатися клавішів, лише віддавати їм ті звуки, що істота моя їх стільки вже виносила в собі. Лише віддати той голос дитячий, той перший крик життя, дужий, дзвінкий, чудесно-зворушливий і ту мелодію жіночу, що чути було враз по тім: «Дайте його мені, моє маленьке».

Лише стиха торкатися клавішів — це все, чого мені треба.

Липня 20. Як зустріли мене хористи!

Вже, вже ми розучили ваш «Похорон»... Вже ми можемо, як кого ховати, співати на прощання. А то сумно товаришів мовчки виряджати в далеку дорогу.

«Похорон»... Ми вже й «Весілля» почали, поки ви там вигадали хворіти. І знаєте, набирається сила-силенна людей слухати. Так захоплюють всіх, особливо жінок, ваші весільні мотиви. Кажуть, хоч вдруге заміж виходь, щоб тобі таке проспівали... І до церкви не треба йти, так хороше.

А на мене, то найкраще весілля — мовчазне, самотнє, без людей, без їхніх співів, тихе, урочисте. Досить коли саме кохання співає мені... Досить.

«То ви вже без мене співали? без мене почали вчити? — сварюся я на хористів.— Як же це воно? Хто вас підганяв?»

«Саме життя нас підганяє,— виправдовується моя заступниця в хорі,— життя цього вимагає, а ви це дали, написали, воно вже є... Та на що ж спроби тримати в сховку? Треба швидше людям... Але ви сідайте... Ви така біла...»

«Правда, Ганю, треба швидше людям...»

«Он Марина й до загсу не йде, одклала. Каже, хай уже тоді, як налагодитесь співати нове весілля. І ловко ж буде!..»

«А ось в нас ще новина є! — підскочила Оксана.— Інтернат уже зовсім готовий... на шістдесят жінок... У неділю будемо одкривати...» — і стримана усмішка повила горді, тонкі уста.

«Уже, уже, Оксано? Це у вас, як у казці. Раз, два, три і готово... Ну, вітаю, Ганко!»

«Тільки так і можна щось зробити...— Ганка променясто глянула.— Тільки так і можемо ми залишити слід по собі майбутнім поколінням. Життя наше, особливо нашої епохи, гарячкове й непевне. Сьогодні живемо, а завтра... Буржазні інвазії, смертоносні літаки, задушливі гази... хіба мало отрути у наших ворогів. Отже, хапатися, хапатися... Створити все і втілити все, втілити все, що є в плані нашого будівництва... Кожен крок тут — перемога над ворогом. Кожен крок — наближення до соціалізму. Цілі сітки таких домів ми маємо збудувати. Жінка-робітниця більша жертва соціального ладу, ніж чоловік-робітник. Виводячи жінку з рабства родинного, ми наближаємося до соціалізму і підносимо людську гідність».

«Так, Ганко, дивись же скажи промову таку на святі. А я... я спробую щось таке скомпонувати...»

«Я оце й хотіла прохати тебе...»

«Прохати! Та це ж я не урочистий гімн на одкриття «Притулку» вам даватиму, а те, що давно в мені з душі рветься, про жінок, про кохання, про вічне мелодіями скажу. Воно співає тихо в глибині істоти моєї... Слухайте, слухайте».

Я їм почала награвати мотиви, заспів...

Я йду додому. А в грудях немов повна чаша тихої радості. Хори.

Ні, таки музикою досягне перемоги людство.

А цей жіночий притулок... Це моя мрія, щоб жінка мала десь захист, як родина її вже дуже дошкулить... Щоб могла бути незалежною від чоловіка... не мала примусу розплачуватися за шматок хліба своїм тілом... Це перші кроки до того, щоб жінка людиною стала.

Я захоплена, замріяна була цілий вечір. Піднеслася над буднями душа моя, співала. Андрій був такий любий, такий чарівний. Як я його люблю. Торкнутися рукою його волосся, яка насолода... поринути в безодні його очей... відчутти його ніжний дотик... Але як добре, що між нами висить заборона лікарки: «Дивіться на себе як на хвору ще довгий, довгий час»... Як чудесно руку на чолі тримати і... і більше нічого.

Липня 22. Так, як добре, що висить заборона лікарки. Так, я не боюся собі цього сказати. Як добре, що я мушу рано йти спати до себе, не засиджуватися у Андрія, як колись... Встаю рано-раненько і всю себе, всі співи душі, всі творчі сили вкладаю в звуки. Мої ранки тепер буйно-творчі... мої ранки тепер — це фантастична подорож істоти на крилах химерної уяви. Дні мої — це втілення мрій. Дні мої — гарячкове, буденне будівництво. Раз, два, три... як каже Ганка. Створити все, втілити все, що в замірах наших. Хапатися... хапатися... Бо кожен крок — це наближення до соціалізму... кожен крок — це удосконалення людини, кожен крок — це піднесення гідності людської.

Маємо зараз вже по всіх районах музичні гуртки, хори. Маємо друковані ноти сучасних революційних, сучасних побутових пісень. Була в клубі на передмісті. Це треба бачити й чути... ці просвітлені обличчя, ці теплі голоси... Через музику, через те тепло й світло створять люди нове світле життя.

Живу зараз так повно і так глибоко. Відчуваю насолоду праці, красу істоти людської, як ніколи... і це все тому, що я весталка тепер... Як дивно: чоловіки в одруженні, в коханні черпають творчі сили, розцвітають душевно, а ми... ми — в'янемо; людське в нас в'яне, розцвітає жіноче, самиче... Ми — тоді зв'язані... якісь невільниці — думка про чоловіка, про дитину, дрібні уїдливі клопоти хатні...

Але, чому ти, Адо, не йдеш в самоту? Чому, як ти весталка з душі, а не з примусу лише, чому лишаєшся тут, нитками чудодійними оплутана коло свого жреця?

Творчість потребує самоти, так само як створене. вже наслідки творчості, потребують юрби, єднання з масами. Отже, творчість для мас, для всіх, але через самоту...»

XIV. «Народження»

Ада сидить в цій маленькій кімнаті, де з малою звикла колись усе вдох. Тут піаніно, що ще колись мама їй купила. Але не грає Ада. Вона пише. Пише не ноги, не листи. Сидить довго над листком, потім швидко накидає слова:

«Останній час спочивала, працювала, творила... Поринала цілком у творчість. Яка насолода почувати, що ніщо «жіноче» не заважає тобі. «Там» — повний спокій і ціла істота якась оновлена. Ми з

Андрієм, мов брат і сестра, мов близькі товариші. Так гарно нам щодня бачитися, розмовляти... руки наші щоразу сплітаються у дружньому стиску ніжно, ніжно. Щодня росте приплив творчих сил, підноситься все вище, поринаєш все глибше.

Але ось... ось те неминуче, що підстерігає жінку з кожним новим місяцем у небі. Ця млявість, апатія, безсилля... якісь космічні сили беруть перевагу. Тут ти уже безпомічна проти чоловіка жінка, проти коханого чоловіка. Тут тобі так непереможно треба його ніжності, а він її тобі без краю уділяє, заховавши пристрасть до слухного часу. І в тайниках душі ти вже мрієш про ту жагу його. Тоді нема спокою. Ще кілька днів — я знаю — мої руки міцно пригорнуть до себе на груди цю голову, що, покірливо чекаючи, ніжно схиляється тепер наді мною... А тоді... що тоді знов? Знов хворість, знов млявість, знов отупіння тваринне вагітної жінки? Нездатність до творчості? В обіймах його втопити свої мрії... О!..»

Ада знервовано одкинула листок, встала, підійшла до вікна.

Он там далеко, попід гаєм Андрій з Маринкою... З її дочкою... любить її, як свою власну. Збирають там квіти... Ада лягла і довго-довго, закривши очі, лежала. Потім раптом встала, сіла до піаніно.

Розпачливий крик — і враз голубливий акорд співає... Це мати дитину пригортає. Безжурні, солодкі рокоцуть звуки. Здається, дитячко біжить гаєм сосновим до сонця, що золотою кулею над узліссям висить. І вмиє чарівний хор кришталевих дитячих голосочків — назустріч сонцю. Такі переможні вони, ці голоски, над усім: над болем, над тугою, над смертю.

— Адо, що це? Що це ти грала? — кинувся до неї кризь вікно Андрій, схвильований, захоплений.

— Мамочко, як гарно! — Маринка кидається до мами.

— Це «Народження»... моя остання п'єса. Першу частину я оце скінчила. Подобається? А я не думала, що ви повернулися...

Закинувши руки за голову, стояла, дивилася кудись в далечінь. висока, відважна, напружена, прекрасна.

— Подобається? Що ти, Адо. Хіба про *таке* можна просто «подобається». Де це ти взяла?

— Де взяла? — сміється Ада.— Від сонця, від вітру, від тебе... так, так, від тебе найбільше.— Глянула йому променясто в очі... і знов кудись в далечінь од нього задивилася.

— Мамочко, якè ж це хороше, що ти грала.

Андрій дивився й думав: сама ти яка хороша. Мов квітка ожила, розцвіла по хворобі. Як звучить її голос. Ще перед кількома днями була квота, пригнічена — перед від'їздом його до Харкова. Ще два дні хвора, здавалося, була. А оце вчора уранці така свіжа, вже така оживлена. Бачив, як рвалася до праці над нотами, виряджаючи його та Маринку на щоденну мандрівку. І сказав ще:

— Адо, не стомлюйся, бережи себе.

— Та чого там? Я цілком здорова. Хіба ж мені усе життя хорувати?

Сказала і враз почервоніла. Ще щось хотіла додати, але чогось засоромилася. І така вона була, як тоді колись, ще перед шлюбом. Було, поцілує й тікає.

Та так воно й тепер: снідають разом, разом обідають... укупі пересиджують вечори. Але ось час спати. Ада встає, прощається.

Так воно й вчора було... і сьогодні так! Але чому б мало бути інакше? Гай-гай! Учора, коли так захоплено працювали, весела сиділа при обіді, чарівна була увечері, коли кожна рисочка співала про здоров'я, гарний настрій, творче захоплення, вона так само, як і всі попередні дні, спокійно встала прощатися на ніч.

І коли він ніжно, в захваті якомусь припав поцілунком до руки довго-довго, вона нахилилася, ніжно провела рукою по чолу йому, зітхнула й зникла в кімнатці, де спала з Маринкою.

Уже нема її. Ще б хвилинку, ще. Як це так, коли вона, Ада, поруч, то весь світ такий чарівний!? Ну й коли ж, коли... коли, нарешті?

Що — коли? Спантеличений ти, чоловіче.

Андрій не спить.

«Адо моя, я тобі скорюся... Ти — творчиня життя, ти — джерело життя. Влаштовуй сама й своє життя і впливай на життя громадське. Ти як жінка, як фізично слаба істота, скористовуй нашу силу, чоловічу. Але почин щодо справ родинних самій тобі належить»...

Андрій не спить.

«Ах, Адо, коли б зникло «добраніч, добридень»... Мені «добраніч» лише поруч тебе... день добрий тільки тоді, коли з тобою разом, одним спільним подихом його зустрічаємо... Адо, Адо...»

XV. Не дзвонить дзвін ранками

Не дзвонить дзвін ранками на подвір'ї, не закликає починати день робочий, не оповіщає своїм мідним голосом по околиці, що жива партшкола.

Проте партшкола живе... Го-го — ще й як живе.

Рівно о восьмій виходить новий завнавч Лапін удвох із жінкою — щоки білі-білі, мов їх десь пудрою присипали, сердечко на устах — червона ягода. Він із портфелем на службу, вона з кошиком — на свою службу, на базар. Ах, вона статечна жінка комуніста: дбає за чоловіка, годує його, варить йому какао, підтримує сили його для державної роботи, не так як ті, самостійні жінки, що коло піаніно, коло книжки, коло протоколів... Ну, та їм не завжди ведеться...

П'ять по восьмій — і виходить зав із свого помешкання (пора, пора перемініти на нове! То ж завої по дерев'яних рипучих незграбних сходах не трудить свої ноги).

Впевненою ходою, ані швидко ані помалу, понад окуляри кидаючи короткий пронизливий погляд, переходить зав подвір'ям, вступає до шкільного коридору. Мовчки переходить його, мовчки збочують йому курсанти, замовкаючи перед ним, мовчки ж виконується по лабораторіях Дальтон-план, не гірш, мабуть, як у місті Дальтоні, в Америці.

«Дай мовчки писану тему, не пояснюючи нічого, хай сам доходить».

Зав обтяжений думками про Жовтневе свято. Ну, робітників на святі досить буде — залізничні майстерні під боком, щодо цього буде все гаразд. А от із селянською справою гірше. Напустити отих строкатих завітчаних дівчат та молодиць (оте жіноцтво завше перед чоловіків, цікаве; приходять один парубок або дядько, а дві-три жінки). Воно б і красно було, це й хороший вигляд надає святу, але саме це закидали нещасливому попередникові; саме через це він злетів. Орієнтація середняка. Тут треба якусь міру мати: стільки-то треба селянства і не більше. Але треба, щоб були... Ревізорське око завше є на такому святі, око з парткому. О, на те око треба оглядатися, все орієнтуватися на те око... і, боронь боже, не треба захоплюватися якимись химерами, як ото було на святі Першого травня. Якийсь селянський з'їзд. Тут у тебе наміри, може, самі хороші — приєднати село до життя партшколи, що комплектується переважно з селян. Але дивись, хтось витлумачить на зло — «бандитизм, самогон, ярмарок, контрреволюція, шовінізм». Як було з нещасним попередником. Ні, орієнтуйся на ревізора, то й ніхто тебе не підведе під монастир.

Що то молодість, молодість... Орієнтується на свої химери... Та й гине, ех! Треба ж буде кочче портрета завнавча Верещака повісити в канцелярії. Курсанти його любили. Так годиться...

Кілька хвилин у канцелярії. Канцелярський персонал мовчки діловито схилений над паперами, над машинкою, над ротатором, над реєстраційною книгою. Всі зосередковані, уважні, мовчазні. Найважливіше діло ведуть: облік, фіксацію роботи партшколи.

Далі — до свого кабінету. Там папери підписувати: «Завшколою Возняк... Завшколою Возняк». Що більше підписуєш, то ліпше виходить «Возняк». Майже так, як гордовитий директор львівської гімназії підписував «Голуховський»...

А вже час по лабораторіях піти. Власне під лабораторією стає зав і підглядає та підслуховує — бо так найкраще знайомитися з тим, що робиться, коли ти бачиш, а тебе не бачать і не чують.

Що таке? У лабораторії мовознавства якийсь гомін, якісь згуки.

декламація, що? Ай-ай-ай! То це Дальтон-план на сто відсотків? Це якась студія колективної декламації, а не партшкола з Дальтон-планом. Всі хором щось декламують. Пся крев!

То тільки тут, у мовознавстві, таке порушення Дальтон-плану, тут той бандит Косташук (хоч і галичанин він, але що з того що галичанин, коли він гайдамака). Але треба й тут це викоринити. Пора вже кожного привчити до порядку, привчити мовчки, поважно гризти граніт науки. Ой горе, коли хлопчак ведуть кермо шкільного життя. Це може гаразд чинити лише досвідчений педагог. А тут цілий рік такий молодий був завнавч та при ньому й зав не геть-то старший... Ой, гайгай! Бідна наша Україна з такими молодиками.

По інших кабінетах-лабораторіях порядок: мовчки, напружено сидять над книгою курсанти, тихо читає щось викладач; коло шафи з книжками то видає, то приймає їх заклопотаний лаборант. Чомусь згадався Вознякові учитель німецької мови ще з його шкільних літ, що завше імпував йому.

І він піднявся на другий поверх: тут, трохи далі від його кабінету, поруч із спальнями курсантів, буде його помешкання. Те, що колись мав тут ще старорежимний інспектор, не все, як тоді, це дуже велике було б, але половина: перша — кабінет, ну, треба ж заові кабінет, про це й декрет був; друга — їдальня, третя — спальня. А там — веранда в сад. Тут жінвідділ улітку жив. Тепер ремонтують, все чисто, красно, солідно, як і слід заові. Треба, щоб люди повагу мали до зава. А яка повага, коли зав у якійсь маленькій кімнаті...

Подивився на годинника. Кінець першій зміні. Ляскають двері, гудіння, гомін. Не треба й дзвонити. У кожного має бути годинник. Кожен сам має стежити за своїм часом. А то дзвони, нагадує, підганяє — слов'янській ледачій вдачі потурай. Ні, американізація нас врятує, американізація...

Отже, не дзвонить дзвін ранками на подвір'ї, не оповіщає своїм мідним голосом на далекі околиці про те, що почався робочий день у школі.

XVI. «Як у могилі, голубко...»

— І сумно як, голубко, і моторошно... і заміло все, навіть дзвін бовкає... як у могилі, голубко!

Барвара зітхає коло криниці, бере свої відра на коромисло й оступається, дає місце Марусі.

— То це Остапчук і тобі, голубко, води не привозить уже...

— Вчора увечері не привіз, Варваро...

— То, значить, учора ввечері знов запив. І де та правда, голубонько, у людей, щоб от спювати чоловіка на те, щоб їхню руку держав...

і яка це правда, щоб п'яниця, ябеда залишався у партії, залишався на службі, а такий же святий, як Андрій Іванович, і від школи вже відсунутий і, кажуть, від партії.

— Та невже й від партії? А тут наші — Оксана та Костащук — клопочуться все в парткомі, щоб правду про Андрія Івановича виявити, та щоб його назад повернути...

— Не пособить, голубко, не пособить... Тож якби не мій гирод тоді, якби не наляпав язиком... та ще Макуха, його ж такий там друзяка... Наклепали такого, що й... А комісія слухає — пролетарський голос, бачте... Ні, я вже або сама піду з цієї кухні, або його вижену...

— Сама підеш, голубочко... — шепоче, але так, щоб Варвара чула, пані Вознякова, злізши рипучими східцями. — А щоб це вже уостаннє, к лихій годині! Де ж таки завовій ходити такими східцями! Сама підеш, ще тебе й попросять... щоб я таке стерво залишала коло себе!

Та Варвара не хоче чути. Вона повертається до Вознякової усею своєю широкою спиною й так стоїть довго, розмовляючи з Марусею.

— Нагородила доля чоловіком. Щоб як у людей, як у вас, у Оксани! Золото, а не чоловіки. А в мене ж? То був вначалі, так і такий, і хороший. Будеш у мене свободная... я революцію пінімаю... А то сказився... не іначе сказився... хіба б ліз до мене з абортм, якби не сказився. А все горілка, все самогон... Отут все комендантське кодрло, паразити всі дудлять самогон, і його підпоюють. Он як підлизуються до преподобної нашої Юльці.

З підвалу вийшли комендантова з дочкою.

— Ах, Юліє Цезарівно, добридень. Може, на нову квартиру підете подивитися?

— А так, комендантова, іду все оглянути, може, там ще що бракує. може, не все до порядку... — пишаючись, пливе далі пані Вознякова. — Так, знаєте, я хочу квітів насадити на клумбах так, як там колись було. Що ж це? Як буржуям, то можна. Чого це все їм, хай і нам, пролетарям... люблю, як пахне-е-е так — ах, пахне...

— Правдиву думку маєте, Юліє Цезарівно... Я й сама так міркую. Як, скажім, крісло бархатне або туалета дзеркальна, що була в директорській квартирі, то хай воно в мене, у пролетаріята, в підвалі постойть, та й у вас так само... інтелегентний протаріят. Там ще є гарна шафа з люстром. Я вам поставлю. А хочете квіток, то це можна. Остапчук гарний садівник...

— О, я йому покажу там такі клумби, як за границею в маєтку графа Потоцького... Я йому накажу зробити.

Пропливла Вознякова, за нею комендантова, за нею дочка.

— Остапчук? Остапчук їй заведе квітки? А дзуськи не хоче? Та хай тільки посміє лопату взяти в руки для неї... я йому руки поперебиваю. Квітів їй заманулося. — взяла руки в боки, як пава пройшла-

ся, пишашчись.— Квітів... А помийниці не хочеш? Ой, будеш ще з помийницею ходити. Хочеш квітів, то їдь собі за свої границі, купи собі віллу та й там найми, щоб посадили тобі свої квіти, щоб там тобі пахли так... А тут, на громадські гроші, на шкільні гроші, тобі кві-і-і-тів не буде. Не бу-у-у-де-е.

*XVII. Шовкова сукня,
або Юльця губить листа й свою долю*

— Таке то, мой дрогий, як то кажуть наші хлопці в Галичині: як дбаєш, так і маєш. Хіба ти, мій дрогий, сховався коли з пролетарської лінії? Ані на хвиличку,— повернулася вона до чоловіка.— І завжди в тій бридкій куцині, у тій кепці... правдивий пролетаріят. А у них, у тих гайдамаків, у Іваненків, і роялі, і піаніно, і шиковні ковніри, і всяка елегантність! Пролетарська артистка... композиторка... Угу-у-у, буржуйка дев'яносто шостої проби! ні, забагато... Йї і вісімдесят четвертої проби досить. Ушилася тепер із своїм закоханим політкомом... хай до війська знов іде, там командує... тут йому не казарма. І на дзвінок починай, і на дзвінок кінчай. Так тут же не раби, а сознательні пролетарі.

— Атож, прошу пані. Тепер рабів нема.— Подружжя старше, статечне на лаві проти пані сидить, кожне її слово ловить.

— От нема, а вони хтіли на рабів усіх обернути — «працєю, працєю, активно працєю». А чого, для чого? На мужика працєю, щоб освіту йому дати. Та з якого дива? Його навчи, то він і на голову тобі сяде... Чи не так же я говорю?

— Авжеж так, прошу пані...

— Я тебе дуже прошу, мій злотий Янск, і тебе, кохана Анелька: не кажіть мені того «пані». Яка я пані тут? Я так працєюю, так дуже працєюю... Пані так не працують... Але своєю дорогою — то цільний кримінал тут, у цій барбарській країні, десь сказати «пані». І то сміховина тобі така, що скажи «мадам», то це нічого, а скажи «пані»,— оце вже контрреволюція. Але вернімось до діла. Ви, мої дрогі, хочете у нас обов'язку. О, тепер ми великі господарі, маємо велике господарство — цілу величезну партшколу. І нам треба до господарства свою певну чесну людину. Так же ж, треба, мой дрогий? Тобі ж треба завгоспа?

— Ну, певне, моє дзєцко, треба, бо ж я там тої креатури Іваненкової не залишу, мушу свого чоловіка, свою руку...

— А подружжя Кравчукових ми гак добре знаємо. А подружжя Кравчукових іще із Львова нам має за що дякувати...

— Аякже, аяк... прошу пані...

— Ні, ні, не пані... кажіть — громадянко. А так як подружжя Кравчукових тепер нарешті звільнилося від заслання на Сибір, а на Сибір вислав його з Галичини царський уряд, то тепер не є велика труднація подружжя Кравчукових залишити при школі на господарстві.

— Натурально,— озвався Возняк.

— Солодко дякуємо, ясна пані... ясна громадянко...

— То люди цілком простецькі, пролетарські...

— Так, проше ясна па... ясна громадянко.

— Чесні, слухняні...

— Побожні, ясна п... ясна громадянко...

— Кха-кха... Ну, побожні, це так не треба... але люди достойні...

Мой дрогий, то ти признач, коли Кравчукам переноситися.

— Так, це все ясно: сьогодні неділя; завтра я звільню Канюку, й призначу звільнити помешкання за три доби категорично.

— За двадцять чотири години, мой дрогий...

— Ні, моє дзецко, час військового комунізму кінчається... Приходьте, добрі люди у п'ятницю.

— Падамо до ніг...

— Солодко дякуємо...

На порозі стояла товста, поважна комендантша.

— І кланяємося... До побачення...

— Ідіть здорові. День добрий, шановна комендантова. Просимо сідати.

— Та вже сідаю... але хотіла б уже сісти у вас у новій хаті...

— Ах, у новій хаті... буде, буде й в новій хаті, дорога комендантова. Буде. Вже поволі переносимося, вже одною ногою там. Будемо святкувати входи. О, готуйтеся, солодка моя комендантова, зробимо коляцію... О, буде, буде по справедливості: як дбаєш, так і маєш. До побачення! Ти бач, мой дрогий, як люди нам кланяються.

— Я ж тобі, моє дзецко, повів уже був, що там батьківщина добра, де нам кланяються. Пощо мені мріяти про іншу? Я інтернаціоналіст...

— А тепер, тепер, мой дрогий, у твоєї кіці є прохання до зава. Маємо за тиждень свято Жовтневої революції. Дозволь же сукню пристойну вбрати. Сам кажеш: часи військового комунізму кінчаються. Вже ж можна одягатися, та ще на свято... на таке велике пролетарське свято.

— Так, моє дзецко! Звичайно, жінка завшколою може ладно вдягтися. Свого ми дійшли, нема пощо пролетарія строїти та себе у всьому обмежувати.

— Ах, який ти добрий. Як я тебе кохаю... Де мої сукні, де мої любі сукні? Я зараз знайду, зараз — те, що вберу. О-ля-ля. О-ля-ля... Ти знаєш, любий, я почуваю, що це перші кроки наших гараздів. Завгосп Кравчук дасть нам економію на господарстві, ще якого крей-

цера одкладемо. А тут, за сукнями, піде кіно, театри, настане людське життя.

— У всесвітньому масштабі... у світовому масштабі, моє серце!

Вона наспівувала, скинула сукню і приміряла другу, пишну. Поверталася перед дзеркалом туди-сюди. Ах, як шиковно! Ах, як елегантчко! Та треба ще одну примірять, там, на балконі, повісила кращу. Але вітер... Цей вітер винуватець усього. Вітер підкривав, здмухнув сукню з балкона, потрусив нею, заліз у кишеню, а з кишені щось полетіло униз, одне, друге, третє на землю... ще... і ще... дзенькає, стукотить... та ще білі папірці. А за цими білими паперовими мотиллями — фр-р-р-р, впала на землю й шовкова сукня. А пані завова приміря другу шовкову, ще пишнішу, крутиться перед дзеркалом. Ах, як елегантчко! Ах, як шиковно. О, Юльцю, ти директорова!..

А щоб вам! А щоб тебе! Знов барахло трусить загранична тараня... Підніма Варвара сукню, папери... А це що? Золото? Ироди ви! Заберем його, дітлахам придасться. Золоті п'ятірки розкотилися, сміються блискучими бчками. Раз, два, три,— збирає Варвара. Вже налагодилася крик зчинити, але лист,— раніш прочитати... Пішла до кухні, сіла, читає. «Моя люба, укохана сестро,— писала експансивна директорова до своєї сестри,— аж тепер пощастило передати тобі це через певні руки. Повідомляємо тебе, що ми здорові, і що нам справи пішли на краще. У пролетарській державі пролетарям по заслuzі — чимраз краще. Це тільки справедливо, і треба з цього радіти, люба сестро. Я радію і тебе хочу порадувати: тобі буде місце біля нас. Ми тепер тут начальство, голова всьому: усе перебираємо до своїх рук, усе господарство — і навчальне, і харчове.

Ми поділили роботу: Ромась веде навчальне діло, а харчове — це вже я. Завгоспа вже маємо — чесну, поштиву, віддану як пес нам людину, а на завкухні я хочу кликати тебе, люба сестро. Ти там і досі безробітна, відтак борзо зберися і прибудь сюди. Знаєш — нема краще, як у господарстві своє око: і тобі буде, і нам зостанеться... це ж велика справа, колектив на кілька сот чоловік, завжди на користь можна попрацювати.

До речі, назвисько в тебе не наше, не маємо пощо демонструвати, що ти моя сестра. Будьмо, як чужі, про око людське.

Нашій куховарці я хочу на поріг показати: комуністка, активістка, бойова баба, і не підступити до неї. Комунізм, звичайно, вищий за все, але куховарка-комуніст,— це не потрібно. Наче вона хазяйка тут. Своєю дорогою людина дуже чесна, навіть дурна, бо все економію школі на користь наводить, але не пасує вона тут мені...»

— А... а-а-а, не пасую тобі... і ти мені тут не пасуєш... шкурниця, шантрапа, загранична паразита... Чекай же, чекай...

Варвара накида хустку. Як трофей несе шовкову сукню, листа, монети золоті.

— Іду, Остапчук, у Чеку, розкривати буржуїв перекрашених. Є документи. О, тепер і ти побачиш, з ким водився... Гирод... Ну, я пішла... Я тобі не пасую. А, звичайно, що не пасую. Ну, і ти мені не пасуєш. Еге! щоб ти знала, не пасуєш мені... ти... не пасуєш і школі нашій. Не пасуєш і Радянській владі. І, знаєш, тобі тут теж не пасує. Єдине на світі місце тобі пасує. О, затишне, безпечне місце, за залізним замком, за залізними дротами... Паразита загранична!

XVIII. Чебрець йому стелиться

Одійшли курсанти. Одійшли діти з Оксаною, Марусею. Жінки з Ганкою і собі вже приєдналися до веселої святочної юрби на подвір'ї. Пішла й Варвара. Вона оце така урочиста приходила, така поважна. Над білими, над червоними квітками, що їх притискала до грудей, усмішкою цвіло їй червоне лице.

— Це вам, зіронько, з тієї грядки, що я для вас насадила. Остапчук усе порався там, він уже опам'ятався... Аякже, уже... Як одстав од тих паразитів, то й на чоловіка партійного схожий. І послухав мене, як за квіти згадала... Це для вас, для любої, ученої товаришки... Це вже я сама, оці жоржини та хризантеми, сама, своїми руками... Ай ловко, що помешкання не Юльці, а вам...

Притискала величезний жмут квітів до монументальних грудей, до живота, що випинався і наче кричав про нове, заховане в ньому життя.

— Ви не думайте, зіронько, він усе тепер мене слухає. Як отого дурману, отого пияцтва позбувся! Він уже й дитину чекає, так, так чекає. Він її вже любить.

Вона погладдила свій опуклий живіт і всміхнулася ясно Аді.

— А коли ж уже ви, зіронько? Вже й вам пора! Все щастя є, уся доля, і музика у вас, і своя економічна політика, і робота своя, і муж до любові. Бо ж пак, нащо ото все, коли оцього нема, маленького, тепленького?!

Варвара поклала обидві свої руки на живіт, наче так ніжно вже те голуб'ятко голубила.

Але ось вже й Варвара одійшла.

Ада сама.

Андрій десь вийшов. Його проковтнула, його поглинула юрба. Курсанти, викладачі, техперсонал, робітники із залізничних майстерень — всі до нього тяглися, всі щось говорили, питали.

І він оце нещодавно тут з'явився, на шкільному подвір'ї. Бо зразу як від'їхали до міста, пішов у партком.

Там йому завагітпроп широко стискає.

— Ти плюнь, Іваненку, на цю всю історію. Забудь! Берись за кермо й веди школу. А що ти забобонний,— то чорт із тобою. Що чебрецем якимсь ворожиш — ворожи собі. Ці доноси — а їх було й до нас кілька — це все темнота наша, азійчина, косність. От і перегинаємо палицю у протилежний бік. Ну, а Возняк «засипався»... А все його люля, «мішанка в міжнародньому масштабі», або, як каже ваша куховарка Варвара,— «загранична паразита». Ну й адвокат з цієї Варвари! Еге, вона й розворушила всіх. Бігала, бігала, кричала... Якись записки приносила, якусь шовкову сукню... золото, що посипалося од Возняків. Так, речові докази, ха-ха-ха — твоєї ідеологічної чистоти. Кричала тут: що там якесь чебрець-зілля, та ще й материн подарунок?! А ось листи оці Юльчині, оця сукня шовкова, ось золото заховане! То хоч материні руки дали, щоб на серці синові легше було, і нікому від того убитку немає, а тут загранична буржуазія золоті монети ховає в кишеню та совітське добро собі під полу приподоблює... Такі куховарки Варвари порятують республіку. Освіти їм давай лише, освіти.

З парткому як повернувся Андрій, на коротку хвилинку забіг до Ади, сюди до помешкання. Ледве встиг розповісти про розмову в парткомі, і враз потонув, розплився в юрбі, що вбрала його, понесла з собою.

І Ада сама тут.

Он Андрій на трибуні щось говорить... Вона чує його голос, відчуває радість його, його заспокоєння серед рідного оточення. Вона тут окремо від нього, але ще більше відчуває за нього втіху. Але чому вона тут, а не з ним, там, серед усіх? Знесилена вона, вкрай знеможена. Ледве й при вікні стоїть. Подорож стомила так. Подорож. Не ця подорож кіньми від села до міста... Подорож мандрівниці, що загубила шляхи свого життя і не знає, де правдиві.

Два шляхи перед нею, і не знає мандрівниці, на котрий стане.

Це трапилося так несподівано, так феєрично. Заклик з парткому: «Іваненку, приїзди, бери знов школу!»

І вона розгубилася.

Там, як були вдвох у селі, саме життя вклало їй плани. Андрій мав спочити, прийти до пам'яті після цієї ганебної історії, та мав далі їхати до Харкова, там, у столиці, попрацювати. Поки що, звичайно. Вона ж, Ада, мала сама небавом вернутися до міста й там усю свою роботу далі провадити.

Тяжко було залишати Андрія, але почувала, що від чоловіка їй треба піти...

Треба одній жити... Бо загине... Вона не могла боротися з палким чуттям до нього... А власти йому в обійми — це загинути. Бо вартує, чатує, чигає на неї його опіка, вагітність, дитина, хатня в'язниця.

Вона вже мала сама од'їздити, хапаючися вкладалася. Тікала, так, тікала від нього. А тут викликали його, й вони вдвох...

Удвох.

Серце колотилося скажено. Лице горить. Холодними пальцями стискає вона гаряче чоло.

Ще не пізно... Два шляхи є: піти самій туди, в самоту, до Ганки, взяти піаніно й свою жіночу, самостійну душу... Творчої самоти треба... Там незв'язане життя, життя самостійної жінки.

Ще не пізно, але може бути запізно.

Андрій там, в юрбі. Як це чудесно, такий день, як сьогодні,— Андрієві. Он йому ще щось говорять, вигукують... А це вже всі співають. Він уже швидко прийде. А як скучила вона за ним сьогодні!

Ні, не те! Не те... Думки її плутаються химерно...

Попід вікнами ще гуділи голоси. Школа бурхливо жила, раділа. А це вже діти співають, діти з комуні. Що це вони співають? Та це ж «Гімн народження». Уривки переписала і надіслала з села Оксані. Діти вже й вивчили.

Розпачливий крик — і враз голубливий акорд співає про те, що мати дитину уперше пригортає. А ось тут, здається, дитятко маленьке біжить гаєм сосновим до сонця, що золотою кулею над узліссям висить.

Ада наче вперше чує свій утвір. Жадібно припала до вікна. Слухає.

Серце їй колотиться. Лице горить. Андрій вже повертається, іде до неї, такий принадний, такий любий, ніжний.

«Жінко, щоб не було запізно»... Тремтять холодні пальці на гарячому чолі.

— Адо,— став за її спиною Андрій. Бере її руку, й рука йому тремтить.

Стрепенулася Ада.

— Так, я знаю, я знаю, Андрію... Не говори, чекай, я сама скажу. Ти не бійся вже мене, Андрію, і я тебе не боюся, як там у селі... Як ми все тікали од себе... Не треба боятися... Я — для тебе, як ти — для мене... Так буде, так має бути... Я тебе божевільно кохаю... Лише дай по-новому снувати нитку родинного життя.

Стиснула йому руку ніжно, тепло. І подалася на веранду.

Стояла тут непорушно, висока, відважна, напружена, поривчата. втопивши очі в темряву.

Близько веранди у саду млосно дихали квіти. Яскраво світилися вікна залізничних майстерень. За ними десь у темряві стелився невидимий шлях серед ланів, степів.

1927 р.

ЗІНЬКОВА ЗІРКА

Синові моєму Дімі

ЧАСТИНА ПЕРША

Ходить ніч по саду
Місячними кроками;
Зоряними криками
Просвіає пільму.

П. Тичина. «Шалаш»

I

А там, за садком, зразу ж гай сосновий, а там, у ярку, попід соснами — струмок. Дарма, що вузенький він. Ось Зінькові теж вузенько в хаті: тільки-тільки що повернутися. А там струмок, хоч і вузенький, та такий тобі прудкий.

Тут, коло човника, довго-довго, поки видовбаєш, поки-то ще кори з сосни на нього надереш... А пустив на воду — враз він так жене за водою, так біжить прудко... Ану, доганяй!

Отут, біля струмка, й сидів би день і вечір. Там, за гаєм, ще поле, за полем село... ну та що йому те село. На селі добре тим, у кого земля є... А в них землі нема. «То й нащо село?» Так батько завжди кажуть, то й він так, Зінько.

А як спитають його, бува... Хто питає? Та тут стільки їх вештається, отих, що без діла... «дачників» отих, у всьому білому, а то голих, у штанцях самих коротесеньких: хлопчику, або, «мальчик», чий ти? звідкіля? з Підгайців? То він поважно:

— Ні, ми безземельні, ми біля дач комунальних, за дворника ми!

Отут, біля струмка, сидів би день і вечір. Тут зелено так, ніби ще вчора хтось помалував свіжо береги струмка; тут весело струмок співає, посміхаються соснини, граючися з сонцем, а пташки десь «тють-тють». Ось метелик — пурх. Схопився і доганяй його. Зінько зривається, біжить за ним на горбок, аж на узлісся, аж до загородженого дротами серед поля молодняка. Соснинки маленькі, як ті діти, веселяться, а коло них квіти... і чебрик, і васильки, і гвоздики... А над квітами яких тільки метеликів! Спіймає одного, другого, а тоді пустить на волю, хай летять.

Та й знов у яр, до струмка.

Але як же його, посидиш тут! Дадуть...

— Зіньку... Зіньку-у-у-у! а йди-но до хати... Йди хати глядіти... Йди дитини глядіти.

Це батькові треба з бочкою по воду, або до комунового відділу книгу нести, а мати од балії не можуть одійти, перуть дачницьке шмаття.

А що там хати глядіти, дитини глядіти?! Ну, як ти її тут вгледіш? Було йому якось: ще й дерева не домалював на стіні вугілем, а воно вже з ночов упало, вже й реве. А тут тебе й за вухо... а тут тобі й по потилиці. А що він, Зінько, винен? То дитина така прудка...

А часом отак і не озвешся. Сидиш біля струмка, заховався під деревом та й мовчиш. Погукають, погукають, і знов тихо. Сидиш собі, човником пускаєш аж до вечора.

Тільки ж погано, що отой вечір настає. Таки доводиться йти додому. Прийдеш собі так тихенько: думка — пожуєш хліба та нишком на тапчані спати вкладешся. Еге, тут саме й лихо не спить. Батько за вухо як скубнуть, та ременем як вчистять: «А ти, ледарю... а ти, волоцюго... На вас робиш, на вас заробляєш, мати спину гнуть, мати з сили виходять, а воно гуляє, а воно байдикуює...»

II

А отой садок, що навколо дачі... ловкий та й веселий... І грушки, і яблуні, і сливки... а вже що черешень тих на деревах... Та такі смачні, такі солодкі, і жовті, і рожеві. Один клопіт — не вправишся біля них походити доладненько; тільки злізеш на вершечок та нарвеш там жменню-другу, зараз репетують оті дачниці:

«Мальчик, мальчик, ніззя рвать, это коммунальная собственность». Тоді й мати вже наказують злазити, а ще як батько вдома, то й до ременя діло доходить. Як ловко стрибнеш та дременеш у гай — ото й твоє.

Ще, бува, можна було заховатися біля богині, біля Діяни. Зразу казали мама та тітки на неї «божа мати», бо й на руці птаха свята в неї.

— Дурні! — заперечує тато, — яка божа мати, коли це статуя! Мати божа у хустці, у довгій кереї. А це «ідолиця», — розтлумачують.

Приїхали дачники, теж «богиня» на неї кажуть, «Діяна». Ну от і значить богиня це, а звуть її — Діяна. А біля цієї богині Діяни рясно ліщина розрослась та кропива там така, як кущі. Батько кажуть: не можна тут нічого косити ні ламати, бо богиня гола, то ж треба їй хоч у гущавині, а то вона гніватиметься.

Отут біля Діяни Зінько схованку має: ямку вирив у кущах, ніби пещеру, а хмизом прикриється, ніхто й не знайде. Як біда яка, яке лихо, біжить до богині на пораду. А вона стоїть собі (її підперли до каштана, щоб не звалилася) та так хороше дивиться, ніби усміхнеться ось-ось. От воно й легше стане.

Кажуть, німець ту богиню настановив. Отой німець, що й дачу побудував на три поверхи та з химерними сходами; що й черешні та яблука такі смаковиті насадив. Отой німець, що його могила в садку із хрестом... Його, кажуть, революція вбила. Тільки чого ж його вбила

революція, коли він таке ловке для людей усе настановив? А тепер йому комуновий відділ обгородив могилку. А хтось і хреста спорудив.

Але то богиня не німецька,— кажуть дід Мирон із сусідньої дачі, татів земляк; дід Мирон — з одного села. Хоч і німець її настановив, а вона не німецька. То богиня грецька,— так дідові Миронові учитель з його дачі сказав. А дід Мирон од себе й кажуть: а наше ж християнство пішло з Греччини, Греччина ж християнської віри. То це й богиня наша, християнська.

— Та вона ж гола... Як же до неї молитися, коли вона гола? — тітка Варка неймовірно до діда Мирона.

— Тю, дурна! То що ж, що гола!.. Це тобі не можна, а богині можна. Та ще й там і тепло, кажуть, дуже — у тій Греччині...

III

— А в дачників у хаті ловко, мамо, от л-о-овко!

Не дозволяють Зінькові мати ходити до дачників: оце втиснувся за батьком, як батько воду несли новим дачникам.

— Так, ловко, мамо: і рушники вишивані, і кровати такі блискучі, а книжо-о-ок! І дзеркало велике таке, як срібло блищить. А я їм кажу, дачникам: зніміть краще це дзеркало, а то бандити знімуть. Правда ж знімуть, мамо?

Мати сьогодні не перуть, не сердиті. Сидять на траві та дивляться, як Івась з кицею грається. Малий ще отой Івась: біжить-біжить та й упаде.

— Що ти там, дурню, плещеш про бандитів?

— Мамо, а дід Мирон же повідали, як до них на дачу бандити лізли. Чому ж і до нас на дачу не можуть полізти?

— А не ляпай язиком, дурню...

Не ляпати? Можна й не ляпати... та й ніколи! Човна ж такого ловкого змайстрував, гайда до струмка.

— Мамо, і нащо ото тим дачникам стільки книжок?.. Хоч би мені одну таку... правда, мамо? А чого у нас самі тапчани, а більше нічого немає в хаті? А чому немає книжок? А навіщо тато ту книжку, що мені торік дачники подарували, на цигарки взяли?!

IV

Туди, у другий бік, де на розі крамничка Лейбова, а далі — шосе, на шосе трамвай і Укрспирт, Зінько майже ніколи не навідується. Хіба батько, як попрацюють уночі (часом їх кличуть ями копати біля вбиралень), посилають до Укрспирту півпляшки купити. Піде тоді Зінько, підстрибуючи, спиниться біля крамнички Лейбової, дивиться, що там таке назбирано, в тій крамниці: і якісь дивні пуделечка, і порошок

якийсь рудуватий у банці. Чув, як Лейба казав якій дачниці: вже вісім карбованців фунт, а Зінько такого самого із цегли натер би! І пиріжки якісь пахучі, і мило таке червоне — от би собі такого.

А на шосе — трамвай; до міста він їде. До великого. Там, каже безпритульний Васька, тисячі людей, будинків теж тисячі, а церков — з самого золота верхи їх — аж сто. Тому-то, мабуть, і трамвай цей, як їде, то аж іскрами від нього виблискує.

Тільки чому ж, як стільки там золота, стільки людей, чому Васька безпритульний тиняється?! Мерзне тут, на шосе, раз у раз?!

Як підійшов до дачі, ще раз Зінько озирнувся туди, на шосе. Там голодний Васька. Що він там зараз робить? І блимають там блискавицями над трамваєм срібно-сині вогники.

А це що? Що таке? Від трамваю і до дачі їде якийсь хлопчик, завбільшки, як він, Зінько, з мамою; несе він коняку, а біля нього підскакує білий песик.

Куди ж вони йдуть? І коняка, хоч мала, але справдешня, з хвостом. Ідуть просто сюди, до дачі. Так, входять до брами. А мама хлопчикова — та ж це з тої кімнати тьотя, де багато книжок, де дзеркало таке, що й бандити захотіли б зняти. То це такий Юрко її... тут, на дачі, житиме. Такий самий, як і він, Зінько... Хіба що трошечки більший... Ні, не більший... він, Зінько, напевно, більший за нього, за того пацанка.

— Том... Том... Томка! Томка!

Це цуценя гукає той. А мама до нього:

— Та дай спокій Томові, Юрко. Він і сам прибіжить. Він нікуди не подінеться, твій Том.

А може, й подінеться. Тут же йому все незнайоме... Томка... Томка! Ач, який він, Юрко! І балакає як... Так же все розбереш, ніби сам говориш. А то ті, Манька та Роза, як почнуть: «мальчик», та «земляника» та «не панімаєш ти, не панімаєш». То тільки слухаєш-слухаєш, а що воно таке, то й не второпаєш...

— Мамо, мамо, дивись, а які тут яблука, а груші, а черешні. А далі який гай, мамо! Можна мені піти подивитись?

— Чекай, сину, зараз поснідаєш, тоді полежиш трохи, як лікар наказав, та й підеш...

Вже й пішли, вже й зникли в своїй хаті, де так ловко, де стільки книжок.

— Тату, тату, а той хлопчик, що приїхав, так у нього й коняка, і собачка. Томом звуть.

Зінько покрутився, було, біля матері на дворі, але там стукотіла тара в балії (мати саме прали). Хоч що кажи, навіть про коня, навіть про собачку — не почують. Він побіг до батька, що саме порався на смітнику, вичищаючи його.

— А його звуть Юрко, тату! А вони так по-нашому говорять, так само, як і ми, тату. А собачка у них Том. А чому вони так, як ми, говорять? То вони такі самі, як і ми, га, тату?

— Такі самі, та не такі,— муркнув батько.— Ну, марш звідсіля! Не чуєш чи що, як смердить? Ну!

І замахнувся лопатою.

До Діани... Ну да ж, до Діани... Куди йому дітися?! Серед густої ліщини, спираючись на каштана, стоїть вона, така спокійна, ласкава. І тихо так біля неї. Голуб-птах на її руці спочиває.

— Божа жінко, знаєш, хто до нас приїхав?.. Юрко приїхав! І вони такі точнісінько, як і ми... По-нашому й говорять... чуєш, Діано? Ото диво, Діано! Такий хлопчик, як я... і так само говорить. Так ти знаєш, Діано, і собачка у нього, і коник, і такі на ногах сандалі ловкі. І хотів він, розумієш, у ліс, так мати не пускають... кажуть — раніш поснідай, тоді полей, а тоді підеш... А чому мені, Діано, так можна зразу в гай? І не кажуть «поснідай», не кажуть «полей»? Чому мені, Діано, хліба як дадуть, та й так на цілий день?! Бліденький дуже хлопчик той, а голос нічого, здоровий. Як загукав: «Томка, Томка...» Це в нього собачка Томка. Діано...

VI

«Ото маю вже собі товариша, га!»

Зінько камінці у воду шпурляє. Струмок щось весело белькоче, сосини відгукуються: «ша-ша, товариша, товариша...»

— Юрко-о-о, вийдеш? — Це там під верандою він, Зінько, кличе Юрка, а Юрко йому:

— Вийду, та ще полежать сорок хвилин треба.

Ну, що ж, це вже у дачників такий закон, щоб ото лежати.

Сприятелювалися вже вони з Юрком. А перший день, то так з-під лоба один на одного дивилися. «Як вовчєнята», — казала Юркова мама.

Ну, а як же інакше, коли отой пацан як вийшов у садок, немов у себе вдома: «Мамо, мамо, як тут чудово!.. а яка трава... а які яблука! Це буде моя яблуня, добре? А отут, мамо, я гамака почеплю, а отут

гойдалку...» Та так, наче тут усе його. І коняку в одній руці тягне, і собачка біля нього підскакує.

Та ще й чудний такий: «Яке тут, мамо, небо чудове. А ось сонячне проміння... а там хмарка яка гарненька». Так, наче справді що путяще побачив! Дурне якесь.

А той Юрко далі та далі, та й до струмка наближається. А тут вже тільки йому, Зінькові, приділено. Досі нікого, ні Маньки, ні Рози, ні-когісінько він сюди не пускав... його тут діло. А цей прибіг з собачкою, з Томом, та й зразу: «О, який тут струмок! Ото тут човника пускати...»

— Ова! пускати, та не всім! Це струмок мій!

— Твій? А ти його тут викопав, чи що?

— А мо', й я. Вже ж не ти!

Він, Зінько, тут і штурхнув би, мабуть, цього напасника, щоб ділом показати, чий струмок, та на біду він по другий бік струмка був.

Ну, взяв кинув камінчика. Не в пацана того, а так, над головою йому. Все ж треба показати, хто господар тут.

А той паперу витяга з кишені, робить човника й пускає вже його на воду.

— Ух, як ти його ловко. Та й який бистрий! Як це ти його з паперу так?

— З паперу — що. Це раз-два. А от я і з дерева теж умію.

Маеш... Тільки хотів він, Зінько, похвалитися, що з дерева вміє, а тут сам... цей. Ну, й правда, вже пацан...

Хап, хап, ножика з кишені витяг (тут поки-то ножа добудеш потайки від батька). Хап-хап, кори з дерева вдер, подовбав. Уже й на воді човник. І де в нього такі руки взялися?

— Хоч, тобі зроблю? — Юрко приязно так до нього.

— Нащо мені робити, коли я й сам умію! От коби лише ножа, то такого встругну, що ну!

— На тобі ножа. А я поки з паперу зроблю.

Зінько й не зчувся, як уже він перестрибнув струмок, вже біля Юрка, бере ножа.

— Отак багато наробимо, ти з паперу, а я з кори...

— Та й буде в нас ціла флотилія...

— Що таке буде? Це ж човни, а ти кажеш: хло... хло...

— Кажу — флотилія. Це — коли багато човнів, багато пароплавів, то так зветься. Я й пароплава зроблю...

— І пароплава? Ах ти ж... От пацан!

У цілковитій злагоді прийшло до вечора. Як забрала мама Юрка спати, Зінько пішов до хати. Ліг на голому тапчані, підклав кулака під голову.

— Хлотилія... Хлотилія... Тату, а ви знаєте, що таке хлотилія?!

VII

Другого дня щось не зовсім гаразд повелося. Посварилися, мало не побилися. Ну, але чого ж він, отой Юрко, та такий бистрий, що за ним не вгонися?!

Тихо, гарно, любо почали над струмочком оту «хлотилю» споруджати. Щоб велика-велика була така...

Зінько над одним не вправився, а в Юрка вже три човники, та не то паперові, а й дерев'яні. Та такі чепурненькі, такі чепурненькі, такі ловкі. Довбав, довбав Зінько ножем, та й ножа кинув.

— Не хочу робити, хай йому!

А Юрко так привітно:

— Як не хочеш, то, може, я тобі зроблю?

— Ні, не треба! — аж скрикнув. — Не хочу я з тобою гуляти.

— Ну, не хочеш, то не треба! — образився Юрко.

Встав, пішов.

— Я собі з Томом. Томка, Томка, на! на! на!

— А я з кицею... у мене є киця!

— А в мене конячка ще! От візьму коняку...

— А в мене... у мене Діяна-богиня! Ага! Такої ні в кого нема! І в тебе нема й не буде!

— Діяна? Богиня?!

Юрко скам'янів від здивовання. І за Тома забув, і за коняку.

— А ну да, богиня, божа жінка, настояща... така біла. І голуб — дух святий біля неї...

— Дух? Голуб?

Юрко аж зблід, а очі горять.

— Ага, ага! Правда, диво? Це тобі не твоя хлотиля!

А далі Зінько так поважно каже:

— Можу показати тобі.

І веде Юрка повагом, пишаючись. Розгорта кущі, пролазить з Юрком попід сплетеним гіллям.

— Ось тобі, ось! Бачиш?

А вона, Діяна, стоїть собі, спершися до каштана, та так дивиться-дивиться на Юрка. Так серйозно дивиться. Він духу не переведе.

— От штука,— каже,— ото богиня... зроду такої не бачив. Ух!..

VIII

А далі вже було в них так, як ото на чистій воді під тиху годину, коли сонечко купається на прозорій поверхні — злагідно, радісно, весело... Чи в гаї гілки, шишки збирати; чи у полі метеликів ловити (о, на це ловка торбинка була в Юрка!); чи біля струмочка човни пускати, чи біля черешень, яблук — усе разом, усе вкупі.

— Юрко, вийдеш? — щоранку Зінько попід верандою.

А з веранди майже завжди не Юрків, а мами його голос:

— Юрко за півгодини вийде, зачекай, Зіньку.

Ця мама Юркова — чи лікарка вона, чи хвершалка: вона там біля Юрка, як біля хворого: і лежи, як поїси, і не бігай, і не їж ходячи, і не пий сирої води...

А йому, Зінькові, так ніхто не загадує лежати, їсти біля столу. Схопить який там шматок та й у гай. І ніхто його не кличе: сиди, їж, та ще шматочок візьми, та випий молока чи «какаву» там. Як кличуть, то:

— А йди стерегти хати... а йди дитини глядіти.

Отож, із самого ранку, як вже Юрко вийде, то все вони вдвох. І Томка біля них скаче. Таке втішне цуценя. І на конику Юрковому вдвох їздять. А до Діяни то вже й стежку забув. Нащо вона йому. У нього Юрко є. І без неї гарно.

Гарно було, та недовго. Нанесло лихо якусь там Гальку з города. Ну й що в ній там такого? Цибата така, на голові чуб стирчить, якось так по чудернацькому зав'язаний, а очі як вуглики. Ходить все з якоюсь мотузкою червоною та перескакує через неї. А Юрко слідком за нею, слідком, а Зінько й собі не відстає. А вона на Зінька сердиться, гонориста така: «А ти не ходи за мною, ти такий замуразаний!»

А до Юрка не бундючиться. Його не жене. «Замуразаний»... чого ще? Вже ж таки, як часом з дощу набіжить повна діжка води, набере Зінько в пригорщу та так уже вмється. Ну, вона така принцеса ходить: біле платтячко, білі панчішки, ще й білі черевички. А проте сама чорна, а очі, то й не змиєш нічим, вуглик вугликом зостанеться.

Повісила свій гамак біля Юркового та й проганяє Зінька: «Іди собі, йди ти раніш умийся, та гуляти як слід навчися...»

А от Юрко вміє, він до неї — по-городському... Піддобрюється.

Уже вранці та Галька вредна своє починає, усе життя перекручує:

— Юрко, вийдеш?

Це вона почина — ще тут тобі ні сіло ні впало — вештається попід верандою.

А за нею і Роза, як та мавпа:

— Юра-а-а! вийдеш?

Де Галька,— а вона така верховодка, так усім командує,— там і Роза. Слухає Гальки, все робить, що та загадає.

Ось Галька кричить: «Іди собі, Зінько, іди, одстань од нас». Тут уже й Роза: «Іді, одстань...»

Бува, що Юрко, як виходить з веранди, прилучається враз до Зінька — удвох з ним до струмка або біжать собі в поле. А бува, що Юрко — до Гальки. І тоді Зінькові так сумно, так сумно, ніде й подітись. Тоді тільки до Діяни, вона одна не тікає, не проганяє, а вислухає так уважно, так ласкаво подивиться.

А він, Зінько, тоді припадає до неї, благає її: Діяно, Діяно, зроби, щоб Юрко на неї й не дивився, на ту Гальку... Зроби так, щоб Юрко був зо мною.

ІХ

Вже Галька та командирша й верховодка, а Манька й поготів! Там така набундючена, така криклива, така задавака:

— Не лазь за нами, чого лезєш? Чого тебе тут нада? Слово скажу — і вишвиринуть вас отсюда, щоб нам спокійнеє. Мой папа партійний,— ево послушають, а он меня слушаєт. Пошол вон, клоп невмитий!

Та все з Галькою, та все з Галькою вдвох шепочуться. А то й Юрко за ними, чимсь цікавим підманять. Та все ховаються від Зінька. Все ховаються. Ще й Роза, та за ними вчепиться. Ця, так уже зрання попід верандою:

— Юра, вийдеш?

Так і стереже його.

Ну, та нічого. Манька виїхала до бабуні, за двадцять верстов; стало легше, вже й Галька звикла до Зінька, і гуляють вони всі разом: і Юрко, й Галька, й Зінько, і Роза. Ось тільки лихо: ніяк не встережешся, щоб оту Розу не скубнути за патли — ну, чого вона така кучерява? Отоді й почнеться: і мужик ти, і невихований. А мати Розина ще й якогось дядька «соцвиха» тоді згадає: «Надо, щоб соцвих подивився та щось вдіяв з такими дітьми».

А Зінькова мати тоді за Зінька вступиться: «А чого вони його проганяють та тікають од нього? Він теж дитина, до дітей тягне його».

У Юрка прапор червоний, малий столик, кріселко і свисток. От і надумали вони з Зіньком клуб оголосити.

— Тільки щоб без дівчат! — зрадив Зінько.

— Та як можна без дівчат? Це буде не настоящий! У городі й дівчата до клубу ходять і порядкують там,— заперечує Юрко.

— Ну, та хай уже! Але ми будемо перші! — намагається Зінько.

— Так, ми перші члени клубу...

«Дачний піонер» — горить над старою, похилою альтанкою червоний напис, а на шпилі прапор. Ловко. На голову обрано Гальку,— найбільші літа їй. Але вона шанується, не верховодить. Бо хто придумав клуб? Хто? Не вона ж! На скарбника — Розу. Вправляється гарзд з тими квиточками. Зінько так зроду не потрапить... На писаря — Юрка. Писар — це найважлиша особа в громаді, казали дід Мирон. А на сторожа вже його, Зінька.

І, він стереже... І од різних там нечленів, отих чередників, що покинули худобу та пороззявляли роти: ач, прапор, ач, книжки всередині, от би яку на цигарки!.. І од самих членів стереже: «А ти книжки не подери, то Юркова... Тю, дивись, ще розвалите кріселко Юркове! Та

не насмічуйте тут вище голови! Мені треба, щоб комуновий порядок був...»

Щоранку вже сміливо стукотів він до Юркової хати. І на питання мами Юркової — «хто там?» — гукав:

— Це я, Зінько, клубний сторож.— Тоді брав «клубне майно»: столик, кріселко, рушницю, барабан, свисток і заносив до клубу. З одинадцятої години вже клуб одчинявся, там на черзі вартували члени, але найдовше там був і найбільш порядкував Зінько. І було йому весело. Було, хоч послухає, як хто читає. Сам не втне, та не хоче признаватися.

Мовчить та так слухає, як хто почне із книжки, і не дише. А як придумають виставу, то так цікаво, що й спати не пішов би. У лісі — вовк і дівчинка: вовк хотів з'їсти дівчинку, а чарівник якийсь вийшов із-за дерева та не дав. А то ще дикуни ніби нападають на Зінька — це Галька й Роза. А він одбивається, та так завято.

Мати кажуть, що Зінько і вві сні кричить: «Бий, коли, рубай, проженімо ворога».

А ото ще як співають — так Зінько тільки рота роззявить. По-їхньому не втне, не знає городських. Він сам, бува, заведе, так такої, що вони не вміють:

Пішов Марко жито жать,
Та забув серпа узять!..

Такої, сільської, то вже вони не знають. Ага!

X

А тут — на тобі, повернулася Мацька.

«Клуб у вас, а? Ну, і я буду в клубе! Тільки знаєте, у вас не так флаг вісіт: у вас не така читальня, как следует; неправильно ви всьо устроїли... не так...»

Пху! Та й усе, виходить, на неї не так.

Обрали її на голову, бо вже вона старша, їй аж дванадцять год, тринадцятий.

— Ти сторож, ти мусиш слухати голову... ти отам постав стола, отам позамітай, а оце винеси...

Юрко їй:

— Ми всі рівні тут... чергові все роблять за допомогою сторожа, такий у нас статут.

— Начхать на ваш статут. Неправильний статут! А сторож для чого?

Та з Галькою все там шу-шу-шу та шу-шу-шу.

— А ти, Зіньку, одійди, та не підслухуй... чого це ти цілий день тут стовбичиш.

«Стовбичиш»... «одійди». Буржуйки вредні! Це тим, що він сторож... Але сторож, тепер кажуть, у людей нарівні з головою.

А оце йде Зінько, тільки-но слив набрав жменю з дерева. А вона, Манька, назустріч йому — хап за руку:

— Дайош!

— Тобі не дам!

— А, не даси, не даси! Ну, то викинуть тебе з клубу...

І таки викинули. Пошепталися там, пошепталися — Манька з Галькою, а Галька з Розою, та й кажуть Юркові:

— Щоб ти знав... Зінько не член клубу... він лається та плюється, ще й штрафу не хоче платити...

Почула Юркова мати, та й каже:

— Ач, які бистрі! Лається та плюється. А ви не лаєтесь? А Манька не плюється на Зінька раз у раз? Та коло вас панькаються, вас вчать на все добре, вчать, як поводитися, та й то ви не вмієте, а його ж ніхто не вчить. А ви зараз — виключити...

А Юрко й собі:

— Так не можна, я чув, як учора Манька казала: «Не даси слив, то викинуть тебе із клубу». А так не можна, щоб через сливи. Я теж тоді не хочу в клубі...

І хоч які фіглі-міглі Юркові Галька крутила і очима, і пальцями, а він каже: «Так не можна!»

Оце справдешній хлопець... справдешній товариш.

Увесь день до вечора вони вдвох з Юрком залізли собі до Діяни у затишок. Там казок розповідали собі, а дівчата й не знали, де вони.

А назавтра Роза, чергова, приходить до Юркової хати:

— Стук-стук! Можна меблі до клубу забирати? Я чергова, а сторожа ж нам не треба, ми самі...

— Ні, не можна! Я вже не в клубі, а меблі мої... — так суворо одказує Юрко. А Зінько виліз на альтанку, зняв прапора, та й почимчикували вдвох з прапором у ліс, табір там улаштовувати. Там чередники, з-поміж них є хлоп'ята непогані.

А дівчата з носом лишилися та ще й без клубу. Хай не будуть вредні!

XI

А ото Юрко на кілька день до міста поїхав з мамою. До лікарів йому треба. От іще ті городяни: то воно кашляє, то йому лежати сорок хвилин треба, то йому до лікаря — дивись. Тут принаймні бігаєш собі босий і в дощ, і в холоднечу — і нічогісінько; почмихаєш хіба там трошки, та на тому й кінець.

І невесело ото, як Юрко поїхав! Нічого й не вигадася для розваги! Та саме вже Маковей настало — і то добре.

Вирядили мати Зінька до церкви. Помили та в чисте зодягли, так наче на великдень. І квітів жмут у руки дали.

Іде... Та наче не йде, а крила його несуть. Аж зирк — що воно назустріч?

О, та це ж Юрко повертається з города. Ха! Юркові й не сниться, щоб нести квіти на Маковея, ага!

— Куди ти, Зіньку? Куди ці квіти?

Вельми здивований Юрко зупинився. Мама йдуть далі, хай. Але ж йому треба з'ясувати.

— Так нащо це квітки?

— Це на Маковея.

— А що це таке — «Маковея»?

— Це... це на Маковея квітки несуть до церкви. Ага, а ти й не знав. Учений...

— А нащо ж це квітки до церкви?

— Так треба. Це мати загадали. Так треба, кажуть. Так повсігди носять квітки на Маковея до церкви.

І побіг Зінько задоволений, щасливий, що ось, хоч до міста Юрко їздив, а на Маковея квітки несе він, Зінько.

А надвечір, як обоє камінці у струмок кидали — хто далі — раптом Юрко:

— Зінько, а чого ти до церкви сьогодні ходив?

— Як чого? Так годиться, мати казали... казали помолитися богу...

— Богу? А ти його бачив?

Поторопів Зінько. І камінці забув кидати.

— Бачив? Ото сказав! Хто ж його бачить. Він на небі високо. На те він бог, що його не видно...

— Ну, а як не бачив, то хто його знає, чи він є, невідомо...

— Як невідомо? Мати знають, батько знають. Дід Мирон, отець Тихон, усі знають, що він є.

— А може, й нема. Хто його знає? От якби побачити...

— Та це гріх казати, що нема бога! Гріх православному, хрещеному... У тебе ж є хрест?

— Ні, нема. В мене — зірка.

— Як же воно так, що не хрест, а зірка? Як у комісара?

— Зірка. Золота, блискуча. Ось!

XII

— Діяно, коли б і в мене зірка, а не хрест... і, як Юрко не ходить до церкви, якби й мені не ходити... А ще щоб Маньки тієї клятої комісарової не було тут — хай собі до бабуні їде... бо дражниться, так дражниться... а найпердніше — мені зірку...

«Зірку дають за великі заслуги... той, хто зірку одержить за свої діяння, той більше важить, аніж кому при хрестинах, замість хреста, по-модному дають...»

Це йому так учитель, що в діда Мирона живе, пояснює.

Оце так! Так і треба! Він, Зінько, хоче заслужити. Це буде його, його заслужена... Це більше важить, ніж та Юркова... Він служитиме у війську, буде героєм, одержить зірку... Та що у війську! Ще раніш, ще хлопчаком, він щось таке втне, щось таке хороше для людей вигадася, що дадуть, подарують йому зірку...

— Зіньку, а де ти, гаспидський сину? Зіньку! Зіньку-у-у-у!.. А йди дитини глядіти! І де воно, те щеня, повіється!..

Ось він візьме її, ту зірку, та й на грудях почепить. А вона сяятиме, мов те сонце...

— Зіньку, а щоб тобі позакладало! Тут окріп холоне! З шматтям треба поспішати, а тут дитина на руках... Зіньку-у-у-у-у! Йди до дитини! Зіньку-у-у-у!

XIII

А машини ті зубасті та горлаті... Як уперше виїхали проз дачі гаєм на поляну, люду за ними — сила-силенна. Біжать, кричать, вимахують руками. Зінько з Юрком попереду, попереду та все оглядають та до всього обачність мають.

— Здорово! — гукає Юрко. — Як схопить машина зубами своїми землю, так і розкида, так і розрива!

— Ага! У городі у вас і нема... А в нас — он що! Бач!

— Та бачу,— збавив захоплення Юрко. І враз примружив очі, подивився уважненько на машину, що саме стала, та наче читає: «Форстер», Нев-Йорк.

— Що ти наче з книги читаєш?

— Читаю, як звати машину: «Форстер...»

— Тю, дурню, та це ж трактор...

— Знаю сам, що трактор. А це тут написано, як його звуть, цього самого трактора...

Там, правда, якісь літери намальовано, але не втне Зінько, хоч у діда Мирона вивчивсь був усіх літер.

— Це не по-нашому написано, це по-заграничному...

— По-заграничному... по-американському... — здогадується Зінько. Машини ж з Америки, дід Мирон казали...

І він дивився, дивився жадібно на ті заграничні літери... Як тут їх пізнати? А Юрко ж пізнає!

Насунули дощі. Ні до струмка, ні до метеликів, ні до Діяни навіть. Гай-гай, сидиш, у вікно дивишся: капотить дощ, хмари сірі залягли. Ну хіба до Юрка втічеш... У затишку сидить собі, читає уголос про

пригоди якогось там Тома. Чудно! У нас он Том — собака. А по-заграничному хлопця Томом прозивають. А то ще з мамою щось розбирає не по-нашому. А книжок-книжок у них! У дачників ні в кого нема стільки. Зінько аж зітхає.

— Чого ти? — Юркова мама питає.— Хочеш читать? Не вмієш? Давай учитися. Ну, літери ти, я бачу, знаєш.

От училися, так училися! Мама Юркова його вчила; а то, як їй ніколи, Юрко, бува, сам брався. І читали, і писали, і рахували. А то — ще почали малювати... От якби ще заграничні літери йому проказали...

— А він дуже здібний! — Юркова мама до чоловіка.— Його треба вчити.— І дасть, було, додому зшитка, щоб учився.

Щовільної хвилини Зінько на веранді у «тьоті українки», оці всі дні, коли дощ. Справився з усім дома, поміг матері, що треба, і дитини поглядів. Можна вже й учитися... Та й прожогом до Юрка.

XIV

— Ну, от тобі й заграничні літери! — сказала Зінькові Юркова мама і дала зшитка додому.— Ще дома кілька разів прочитаєш.

— Еге, та виведу їх потім на піску, та й знатиму.

Схопив любого зшитка, пригорнув та й подався до Діяни. Саме повернуло на тепло, сонце визирнуло, висушило землю. Гарно тут у закутку, де тебе ніхто не бачить.

— Дивись, Діяно, ось заграничні літери, дивись. Тепер уже й я читатиму «Джон Форстер». Га, Діяно?

Читав їх, перечитував ці літери, писав на папері, на піску виводив. А дома зшитка заховав на печі, щоб до завтра не загубився.

Та завтра зранку то те, то це:

— Збігай, Зіньку, до крамниці та позамітай... бав на, Зіньку, та забав дитину.

Ніколи й до зшиточка взятися. А це поснідав оселедцем, то руки такі, що боявся замастити зшитка. Вже надвечір поліз на піч. Ось тут був зшиток. Тут був. А може, не тут? Ні, ніде нема! Де ж він? Де зшиток?

— Мамо, не бачили ви мого зшитка? Там я на печі поклав був. Не бачили, кажуть.

— Тату, може, ви бачили зошита? Там, на печі?

— Тетрадку таку?

— Еге ж, тетрадку. Де, тату, де вона, га?

— Та я зняв та поклав на вікні, бо що ж таке та на печі класти, ще замаститься об що!

— Та де ж вона, тату? Де? Нема тут?

— Та я якусь бамагу, що на вікні була, взяла на базар та оселедці в неї загорнула,— озивається мати.

Оселедці! до його зшитка!

Зінько, як стій, вибіг з хати, метнувся садом, перескочив струмок і подався гаєм у поле.

«У зошита — оселедці загорнули...»

«У зошиті там... Як би не забути... дас бух... дер кнабе, дер бляй-штифт, ді ерде... земля — ді ерде...»

XV

Ховав зошита тепер Зінько вже не на печі, а у... та це вже він сам знає, де ховати. Нащо кому те знати. А вчився так запопадливо, що мама Юркова не надивується.

— І де воно таке здібне та ретельне взялося?

З кожної книжки вчитає. Ба, й з чужої, заграничної, було, кожне слово приділить, куди воно й до чого.

— Що ти дитині робиш? — гримає було Юрків батько до Юркової мами.— Ото вчиш-вчиш, привчаєш до книжки, а далі що... ти ж його не забереши із собою.

— Що ж, що не заберу... хай, воно йому придасться...

Отож удвох залюбки вчаться з Юрком, та вже й чи до гульні, чи до метеликів, чи до тракторів, теж усе більше удвох. І Зінько так звик все за Юрком робити, що й собі:

— А тепер я сорок хвилин лежатиму.

Це Юрко лежить по обіді, а він, Зінько, пожує там огірка з хлібом та й собі лежить.

Ще бува часом, як ота цибата Галька очицями-вугликами зирк — та й переманить до себе Юрка. Ну, поскаче-поскаче там трохи Юрко через її червону мотузку, посміється біля неї. А тільки Манька-задавака нахопиться або Роза, Юрко вже од Гальки та з Зіньком ганяє.

Але ось Галька вже й виїздить. А за нею й Манька, чути, наміряється:

— Что ж нам з мужиками тут сидеть? — Це вона так про Юркову маму, що вони по-мужицькому ніби говорять та з нами, мужиками, компанію водять.

Хай собі їдуть... Та подалі, такі панії великі.

Так ото, як Галька їхала, сміху було... Ну й весело проводжали її. У Гальки була собачка — Нелькою звали, Юрко був приїхав із собачкою, ну Гальці теж заманулося собачки. Єсть. Біла така, кудлата. Виваляється, викачається — то вже така собі чорна. А Галька та її мама такі завжди чистенькі, у білому, як снігові баби. Ну й почали Нельку чепурити. Кожної суботи купають її. А вже пильнують тоді, щоб не викачувалася!..

«Нелька, сюди... Нелька назад...» Та хап її на руки, та вчать, учать, щоб ото вона по-благородному по землі боса не ходила.

А Нелька, як вихопиться без догляду, та ще як Томка тут підскочить, така піде метелиця, що аж курява од них на всі боки. Гуляють.

Ну, ото як їхати їм уже з дачі до города, викупали увечері Нельку, ще й підсинили; чиста, біла, красива, як лялечка. Блакитну стьожку їй Галька почепила, на руках усе Нельку носить.

Другого дня по обіді вже підвода приїхала. Попакували речі — ну й люди: книжок у них зовсім немає! — підводу вирядили, а тоді пішли у хату самі виряджатися.

Ось виходять Галька з мамою, такі, як сніг... та де, як вишневий цвіт на деревах ото весною або черешневий: білі, та красні, та пахучі. За ними «папа» Гальчин, несе Нельку. Він у них на те, щоб завжди усе носити: кавуни з города, було, щодня несе, пакунки носить, а то вже Нельку несе, теж таку білу, пригожу.

Хап — забув щось; «Зараз»,— каже. Нельку з рук, побіг сходами на поверх.

А вони тут, Галька з мамою, прощаються з сусідками, Манькою та Розою, вицілюються.

— Приходіте к нам в городе, да пожалуйста... да на карти... та на йменини.

А Нелька й собі завзялася з Томом прощатися. Та теж видно так щиро та сердечно.

— Нелька! Нелька! марш! тубо!.. на руки її... Галько, візьми Нельку на руки!

Як же її брати, ту Нельку, коли вона вже вся курявою обсипана, чорна така?!

А вони білі, чепурні.

Кричать, лаються, не хочуть брати Нельку.

— Как я с ней, з грязнухой, в вагоні покажусь. А на улице в городе... пусть остайотся,— репетує мама Гальчина. Вона як лютує, то все по-городському говорить... Галька плаче... А Юрко її потішає, витира Нельку хусткою. А Зінько сміється-сміється. От-весело було, як Галька виїздила.

XVI

Та невдовзі то вже довелось Зінькові плакати... Ой-ой-ой-ой! І спинитися ніяк не можна було, сльози самі так і ллються, так і сипляться.

То Галька їхала, то Манька й Роза, хай... А ось уже й Юркові треба виїздити.

— Не можна вже більше... треба йому до школи,— каже мама Юркова.— І так уже скільки пересиділи, вже й мене до лікарні знов на роботу кличуть. Уже час нам.

Ой-ой-ой-ой!.. що ж його діяти? куди вдатися?!

— Тату, га, тату... якби й мені до школи... Якби мені у город.

— Еге! Хто там тебе такого візьме? кому ти потрібний? Сидітимемо й тут... і тут діло яке буде!

Це тато до того, що якось обіцяв їм дід Мирон шевського майстерства вчити. Та хай підросте хлопчина... ще не час.

Та хай би й шевства, але щоб і до школи. І в городі... Бо там, казав Юрко — отаки вулиці, а доми — отакенні, а дітей-дітей... із прапором ходять та про червону зорю співають. Юрко не ходить з ними, бо здоров'я у нього кволе, йому більш дома, над книжкою... Ну, а він, Зінько, походив би та поспівав би...

— Тату, а може, як би небудь таки й мені?!

— Цить! не пици мені тут! он краще біля дитини посидь тихо, поки спить; а встане, то доглядай, бо мати пішли із шматтям на річку, а я зараз іду до комунового відділу...

Хотів Юркової мами попрохати. Та не наважився. Вона така серйозна стала, щось усе рахує та хмуриться.

— Не вистачить грошей... як його виїхати, та й там, поки одержимо, як обернутися? — до чоловіка.

— Ну, бач, а ти все, було, масла та масла.

— Не можна дитині без масла, та ще дитині хворій.

Ні, як його тут приступити до неї?!

Побіг до Діяни.

— Діяно, Діяно, хоч би й мені у город. Ну, за сторожа, за двірника... за двірникового помічника! Але, щоб у город... га, Діяно?!

XVII

Уже пакунки повиносили. Он той стіл, що біля нього з Юрком училися. А он те дзеркало... Не забрали його бандити... Та бандитів, правда, і не було тут, на їхній дачі... Он книжки пов'язані... І Юрків кінь, і торбинка на метелики, і м'яч...

Зінько не плаче. Він знає, що не годиться йому на людях плакати. Він не маленький. Тільки наче камінь у грудях йому, і невесело так навколо. Хоч сонечко між соснин гуляє, хоч небо чисте, синє, веселе.

— Оце тобі, Зіньку,— дає мама Юркова книжку йому, олівця... — І оце візьми, Зіньку! — Юрко йому свою торбинку метелики ловити. Ще малюнки різні, цукерки...

Рушив віз. На возі таке все знайоме, таке любе, наче його все це було, Зінькове...

Ідуть удвох з Юрком, проводить його Зінько до трамваю.

— Колись, може, прийдеш до нас з мамою, Зіньку, або з тіткою. Колись...

Трамвай уже чекає. Щоб Юрка забрати... Дзвонить, ніколи йому. Стрибнув Юрко. Прощай, Зіньку, прощай. Дзвінок. Рушив трамвай, побіг своєю колією рівною, побіг у незнаний світ, у город. Тільки іскри над ним срібно-сині.

XVIII

...Лишилися самі ми, Діяно, самі...

...Вже й дощ нас кропить, Діяно... холодний дощ...

...Тобі, може, нічого, бо ти кам'яна, Діяно... А в мене он чобіт нема...

«Сиди в хаті! — батько кажуть. — Нічого там».

...Ім добре — у хаті... їм добре — сиди... А мені, Діяно... не можу я...

«Не вередуй! — кажуть. — Не паничі».

...Та не паничі ж, Діяно! А до школи хіба ж тільки паничам...

...Діяно, Діяно, просто хоч плач, я більше не можу...

...Якби з Юрком... не можу ж я сам...

ЧАСТИНА ДРУГА

О, моє хороше,
Мурза на носу...
Може, борщ ти любиш,
Зараз принесу.

П. Тичина. «Шалаш»

I

Гай-гай! Як то воно хороше, як то до серця воно, коли ота тепла, люба осінь... Чи яблука знімати, чи по горіхи лазити — усе Зінько удвох з батьком. І не женуть од себе батько, і не гніваються, а все приказують: «Ти помічник наш... рости великий, шануйся, в пригоді нам будеш...»

Дивно так, чудно так: то, було, улітку що не спитай, де не пере-стрінеш, все, було, гніваються: «Та не чіпляйся, та не лізь, та гляди хати».

А тепер от — помічник у них.

То були все біля смітників тато, а тепер біля горіхів, біля картоплі.

А воно ловко: горіхи трусити, яблука рвати та й картоплю допомагати носити. От не було нічого-нічого б людям їсти, аж гульк — земля вродила. Тут тобі вона і того, і цього — на, ховай, бережи та їж, щоб це був голодний. І як воно так, що все, чого тільки людям треба, ось воно і є?

Та тільки чого воно так, що і земля для всіх, і всі на одній землі, а все, що вона дає, то неоднаково: у одних аж по саму пельку, по самі

вуха, а хто — то й вкусити не має чого? От тітка Варка та тітка Оксана — то й хати немає, і землі немає у них. Прийшли сюди,— біля комунової дачі тут городи великі,— наймаються, день цілий спину гнуть над чужою картоплею. А чого вона чужа?

А проте ловко восени! У струмочок повно листя десь вітер із саду наскидав. Червоне, жовте та таке прудке: так і жене, ще хуткіш, як ті човники.

Ех, немає Юрка! Ото б сховався тут із своїми човниками. Та й яблу- лук, горіхів, картоплі знав би тут скільки. У них там — нема. Де ж би в городі? Ага, Юрко!

Та вже ось як унадився дощ, як засвистіли холодні вітри, як яблу- ні затремтіли, як затрусилися сосни й заплакали вони, охоплені ту- гою,— куди вже Зінькові подітися? куди притулитися? У хаті тісно, у хаті темно, і нічого ж там: стіна та тапчан, тапчан та стіна, та ще Івась-крикунисько в колісці, та ще дим з отієї залізної пічки.

І нащо ото людям сіяти, садовити, біля землі ходити? усе що вона дає, усі її скарби брати собі?! Нащо їм це мати, коли так у темноті, у тісноті, серед диму животіти?! І більш нічого. Нащо увесь світ тоді, той, що за гаєм, за Підгайцями, за шосе, за трамваєм?! Нащо він, коли чобіт нема?

Га, Діяно? що ти скажеш: нащо все це, коли ні вийти, ні походити, ні пожити на тім світі, не зажити нічого?! До чого ж усе воно — і садок, і вулиці, і шосе, коли нема чобіт?!

Ото часом і до Діяни втече, напнувшись рядом, та її допитує:

— Але тобі фрашки, Діяно, ти кам'яна, тобі не холодно й не мокро. І твому голубу теж. А тут — як холодно, як мокро, як тісно й темно, як хмари тебе напосіли й провітку тобі нема. А ще як там десь у людей і стеля, кажуть, світиться, і стіни... там і книги, і тіатри, і зір- ки блискучі на людях такі, як у нас тут тільки на високому небі. А мені ж зірки такої доскочити, Діяно... доскочити, хоч тут що!.. От і Юрко має...

А до Юрка — от би піти. От якби тут був! На дворі мокро, похмуро, холодно. А в них,— було, зайдеш, то й забудеш, що таке тобі на дворі. У них — лампа велика горить, на примусі каша на вечерю вариться. Біля столу, де лампа, Юрко й мама. Мама йому щось із книжки про- казує. І Зінька садовлять, і йому олівця... пише щось, чого ще й не вмів, от показали — й навчився...

Ні, Діяно, все — фрашки... а от чоботи б мати та пінжака теплого! Бо до шосе дорогу він знає, а там — фрашки... йди просто, як трамвай їде... так до самісінького міста й потрапиш...

А тітка Варка та тітка Оксана, оце як упорали картоплю чужу, то вже без роботи, і куди їм дігися?.. Сидять, матері те-інше підсобляють. Так. Але батько увечері до їх, до матері нишком:

— Немає у нас средствій усіх годувати... своя сімейка... а ще як посходяться родичі...

Мати тихо так та сумовито:

— Та це, Гордію, вже не довго... вони собі на місці стануть у городі...

У городі. Так-так, стали у городі. Тітка Варка у якогось бухгалтера комунового відділу, а тітка Оксана аж у председателя якоїсь трести. Он коли він, Зінько, і собі до города добереться. Велике діло — до шосе, там тобі трамвай... чимчикуй собі просто за колією. А там — бульвар Шевченка, де тої трести председатель, отут написано на папері, який і дім... Дім п'ятий... Ну, хіба не знайдеш того п'ятого дому? тут у них дім дев'яносто п'ятий, та й то він завжди потрапить...

Стій, стій, а де ж це адреса Юркова? Там теж наче Шевченківська вулиця... Заховав її так, що ледве й дістанеш. Еге ж. Ось написано: бульвар Шевченка, двадцять дев'ять. Ну, то вже як до тітки дістатися, то й до Юрка вже фрашки...

До Юрка... Це ж хто його зна!.. Подумати тільки: до Юрка! Ой, мамо. Пінжака мені... якби мені пінжака! Я й дитини глядітиму, я й курочок нагодую, я й солі натовчу... Аби мені пінжака...

— Глядіть же мені, шануйтеся, сестри, а найдужче ти, Оксано. Щоб трималася місця, не вередуй... Пани як пани... як і колись були, такі й тепер, одне — годи їм та й годи. Ти в нас таки трохи вередлива...

— Чого там, вередлива! Така, як і люди... А тільки тепер уже не те, що раніш... годі поганяти людей, як худобу... тепер уже панам носатверли!

— Прощай, сестро, залишайся на все добре, спасибі тобі за хліб-сіль!

III

Пінжак мати — от добрі які — вже й купили. Такий довгий та теплий, на ваті.

— Оце,— кажуть,— я шмаття дачницьке прала та заробляла, а ти мені підсобляв, дитини тоді глядів.

Тут і соромно стало Зінькові: хіба ж стільки глядів, скільки треба? Хіба ж не тікав до гаю, до струмка, до Діяни, туди, в гущавину, щоб ніхто його й не знайшов?!

— От заробляли ми з тобою такечки гроші, наскладала я, та й за ті гроші оце тобі обнова...

— Ой, мамо, ловко... як же ловко!.. І підемо з вами й до Києва, й до тітки Оксани.

— Та підемо колись... і до Оксани, і до Варки...

А самі все щось перуть або щось шикють, все для дітей побиваються.

Тато, як тепер роботи біля дачників нема, десь біля колії дрова згодилися рубати. Там і дерева великі ріжуть на дошки. То добре, як у неділю навідаються додому. Мати все самі та самі. А ходити ж біля дитини, біля хати, біля печі...

— Мамо, дайте я сам вколю трісок. От, дайте... хіба я маленький...

IV

Сьогодні тільки ущух дощ; з-за хмар почало сонечко всміхатися. Зінько саме Івася з ложки годував. Рип, двері розчинилися, тітка Оксана на порозі.

— А мати де? Здоров, Зіньку!

— Мати... Вони там переколюють здорову колоду... я не подужаю.— Аж ложка впала йому з рук, так оторопів, побачивши тітку Оксану. А вони у неділю, як батько сидітимуть дома, намірилися з матір'ю до города, до Оксани у гості...

— Голубе, це вже я прийшла до вас у гості!

— Що ж, Оксано, це вже й наслужилася, назароблялася? — мати увійшли; сумно та боязно позирають.

— Хай їм трясяця, з тією службою... Хай їм дідько служить, а не я... Так і коверзують над тобою... А ти їм і на збори не ходи... А ти їм і до школи дорослих не вчащай... А ти їм сиди та й сиди в хаті! та мий, та чисть, обходь усе геть-чисто. А вони за тебе і на зборах понабуваються, а їхні діти за тебе і наук понавчаються. Вони — по тіятрах, а ти сиди, не спи, чекай та нагодуй ще їх. Та ще й тикають: «Оксано, зроби, Оксано, принеси»... Одну одучила, хазяйку свою, так сестра її приїхала. «Оксано, подай. Оксано, збігай». Та мершій... та й не присядь... Пху... І де ви такі верховоди виявилися? От буржуї! А ще кажуть: нема панів.

— Ех, сестро, казала ж я тобі: треба годити, як хочеш хліба їсти.

— Хай їм дідько годить, а не я... Не бійся, сестро, я тебе не об'їда-тиму. Піду собі знов на село, наймуся у кого з сусідів.

А Зінько як очмарілий стоїть: як же він тепер до Юрка, га? А тут ще Оксана за Варку згадує: теж кидає — казала... там щось у неї з хазяйською собакою вийшло... через собаку її хазяїн мало не побив...

— Мамо, то ми... як же ми тепер у город?!

Матері не до нього. Івась ненагодований реве, в голові пекучі думки: що Гордій, як застане Варку й Оксану?! Матері не до нього...

Біжить Зінько до Діяни.

— Чула, Діяно, яка новина? Страшна новина... А коли ж я у город, Діяно, га? Діяно, коли у город?!

V

— Та почекай, сестро, одсвяткуємо храм, тоді й підеш. Ну, що ти, справді, наче ми тебе женемо... Он Варка лишається, залишися й ти...

— Варці що? У неї служба тут чекає... їй можна чекати. А мені — ні!

— А тебе не чекає, — то тобі нічого й поспішати... А тут храм — як же воно од храму йти? Це ж раз на рік буває, храм...

— І що воно таке той храм, діду? — вже діда Мирона Зінько питає.

Дід Мирон прийшли, мірку знімають з ноги.

— Будемо тобі, хлопче, удвох чоботи шити... так і навчишся. На-самперед собі пошиєш...

— А що воно, храм? скажіть, діду?

— Храм — то велика штука, хлопче! Ну, от, скажемо, ти мениник на Зіновія, батько твій на Гордія, а я, грішний, на Мирона. А церква мениниця на богородиці діви Марії введенія во храм...

— Во храм!.. через те й «храм», значить. О, це велике діло — храм. Це ж церква мениниця...

— Еге ж...

— І мене візьмуть туди, на храм?

— І тебе, авжеж. Отож і чобітки через те треба справити, щоб були. Батько гроші дав, купили такого там набору, що ну! Будуть ловкі чобітки. А будеш учитися, як чоботи шити?

— Та буду... Діду, а якби мені ото в книжках учитися... га, діду?..

— Чекай, чекай, хлопче, не поспішай... Навчись попереду чогось, що людям потрібно, от — навчись їм чоботи шити, а тоді вже візьмеш од них, що хочеш... Тоді й до книжок. Тоді й у город! Город любить, щоб йому все давати та давати. А дурно він нічого не дасть. От ти йому потрібний будеш, городу, із своїм шилом, він тебе й допустить до себе. А з великими руками не підступай у город.

Ну що ж храм? Зразу був храм у церкві... Хороше дуже співали, аж плакати хотілося. Храм перейшов на площу... Обідали там, лущили насіння. За обідом підносили самогон. Зінькові давали. Бридкий, фе! як його люди п'ють?! По обіді Зінько з дідом Мирonom додому повернулися, а мати з батьком та з малим Івасем на руках zostалися гуляти.

Та там крику такого та гомону! Ті лаються, а ті вже й б'ються!

— А що то ще завтра буде! — кажуть дід Мирон.

А назавтра, справді, вже й міліція туди поскакала конна. Та ось везуть поранених на двох возах. Побилися!

— Сказано, храм,— каже дід Мирон.

А ось двоє — чоловік та жінка — вертаються з храму. Хитаються обоє.

— Я тебе як лисну, то й перекиснеш! — приговорює чоловік та мало не падає.

VI

«Ні, таки піти... тепер-таки, як чоботи вже є і пінжак... взяти та й піти...»

Батько й мати теж з храму напідпитку повернулися. Батько й на ногах не встоять. А мати докоряють:

— І ото так набратися... ото так надудлитися! Об кожне дерево, як гаєм ішли, головою... Ото так світа не бачити.

— Мовчи... Як ти жінка, то, значить, мовчи... це наша така християнська віра, що свобода є пити. Ми не нехристи які, щоб і чарку забороняти.

— Та, як кажуть, пий та міру розумій,— не вгамовуються мати.

— Не женське розсудження тут... он, чоботи мені скидай... бач, чоловік не в силі... двадцять чортів!..

Так слово по слову та й до бійки дійшло. Дід Мирон ледве втихомирили батька та вклали на тапчані.

— От, що то воно робиться з чоловіком, як переп'ється... Чисто звірина дика, нетямуща. Дивись, Зіньку, навчайся... Щоб ото самогону того ані-ні! От — тихий роботящий чоловік, а згедзгається, чисто тобі чортяка!

А Зінько в куток заховався, тремтить, труситься. Так йому, наче земля ходором ходить, лячно. І раніш часом бувало, що сварка яка сточиться, але до бійки не доходило.

Тихо. Поснули всі. Неспокійний на всі боки кидається уві сні батько.

Моторошно Зінькові. Та й ті поранені на возах, що міліція везла, такі страшні. І так це наче все насувається на Зінька, душить його. Наче хтось йому хоче до рота чарку налити, а він пручається. Хтось його тягне: «На храм, на храм»,— а він одбивається.

Прокинувся — холодно, лячно. Блідий ранок у вікно заглядає зажурено. Батько блідий як мрець, на лаві важко дихають. У матері на лиці струмки крові: засохла, не зміли.

Які чорні, глибокі зморшки на лиці діда Мирона! Яке воно жовте, висхле, виснажене те лице! І який рожевий повновидий Івасик, притулився маленьким носиком до маминих грудей.

І він, Зінько, був такий, як Івасик. І він буде такий колись, як дід Мирон, а перед тим такий, як батько. Схилився над батьком. Важкий дух самогону вмить одкинув його знов у куток.

Кудись побігти... до когось пригорнутися, з кимсь погомоніти. До Діяни!.. Але ж вона кам'яна і все мовчить. І там так холодно біля неї.

Зінько підліз до матері під свитку, притулився. Тепло, затишно. Задрімав. Аж ось його хтось наче злегенька штовхає. Розплющив очі. Рожеве Івасеве личко схилилося над ним, маленька ручка вчепилася в плече.

— Моя мама! — дзвенить голосок владно. — Пішов! Мама моя! моя!

VII

І чоботи є, і пінжак. З лісу вийти на шосе, а там трамвай, той, що над ним сріблясто-сині блискавиці. І колія та — казали дід Мирон — аж до самого города в'ється.

До города... А там — у городі — і тобі Юрко, і книжки; там школа, там зірка... Блискуча золота зірка.

Отже, був би він уже в городі, якби не вернулися звідти Варка й Оксана. Був би... Ну, то треба йому таки туди, у город. Якось там проживе... Знайде маму Юркову, буде їй тріски колоти, кури годувати, буде навіть воду з криниці носити, щоб тільки дала перебути та вчитися по-людському жити.

Свої мама плакатимуть. Та у них є Івась... Ще й з ним нахлопочуться. А жалко їх. І тата жалко. Тато ось усе працюють біля хати та все кажуть, що заробітки вже скінчилися в лісі.

Завтра ж уранці, ще як спатимуть, і піде він. Так. Сухарів у торбинку вже трохи набрав, біля Діяни заховав, також і шматок сала. Рано-раненько встане та й — ходу. Ось адреса Юркова в кишені на грудах.

Та раненько встали мати:

— Зіньку, шмаття сьогодні пратиму, назбирай у лісі шишок. Бач година яка сьогодні, сонечко, тепло.

Треба ж назбирати! Ну да ж треба! На одходинах матері пособи. Та й Івася побавити, поки мати в роботі. А який він, Івасик, втішний! такий рожевий та веселенький, сміється.

От пообідали. Вже мати шмаття повішали. От тепер саме тата вдома нема — легше вибратися. Хитра штука була чоботи винести. Та виніс. Тепер пінжака якось... Уже.

Озирнувся Зінько, як вийшов з дачі. Дев'яносто п'ятий номер висить на брамі, коливається та наче питає: куди ти, Зіньку, оце вибрався? Куди?

Та повернувся спиною Зінько до брами, лицем до шосе — туди ж йому, туди дорога стелеться.

VIII

І які ж тут садки хороші, розкішні! які затишні оті невеличкі останні дачні будиночки!

А вже ось високі-височенні побудови того невиданого города, кам'яні та залізні дивовижні такі та такі химерні.

Лише полем перейти — та й уже!

Там чередники посідали на лавках, де зупиняється трамвай, а там ось і худоба їхня пасеться. Худоба в полі, а вони, чередники, ніби у городі, бо біля них, зовсім близьенько біля них, стоїть трамвай, що з города біжить.

А он могилки. Чиї?

А от і город. Великий який! Скільки будинків! А церков! І чого цей город зараз такий червоний, так наче над ним десь угорі пожежа палає? А, це ж сонце заходить. І як воно, мале сонце, може обхопити своїм полум'ям таке велике місто?

Усі будівлі червоні, а бані церковні аж сяють.

А це що? такий вже не червоний, а наче чорний город. Отут, на боці, край поля. Люди тут такі чорні, кудлаті, коні чорні і діти чорні як сажа. Самі шатра їхні — білі-білі! І багаття: на багаттях щось вариться. А ось ще кілька хлопців осторонь багаття розкладають.

Підійшов собі Зінько. Які ж то хлопці чорні, як чортенята! а зуби білі, як молоко вилискують.

Тільки підійшов, постояв, дивиться, як вогонь викрешують, а тут — бух-бух-бух! ф-р-р-р-фррр-фрррр! Валиться земля, тріщить щось усередині в неї, розривається.

Повалився й Зінько без тям.

IX

А потім після цього чорного, після страшного — таке біле-біле все навкруги.

Білі стіни, білі столи, білі подушки, білі рядна та постелі! Біла одяжина у тих жінок, що підходять до ліжок, білі намітки на головах у них. Усе біле!

Біле й таке все тихе, спокійне, м'якеньке.

А от і на руках у нього теж щось біле понамотувано, а як повернеш, як поворушиш руками, ой, боляче!

— Тихо лежи, не ворухись! — вмовляє якась біла жінка.

А що це воно тут таке чорне?! щось він вже таке бачив. Очі чорні, як тепер, твар чорна, руки чорні, наче в сажу повимазувані, а самі зуби білі блищать. Ой-ой-ой-ой!.. та це ж та мара, що тоді багаття хотіла запалити... що отоді земля ціла збурилася.

І все, все нагадалося Зінькові: шосе, колія, останні дачні будинки,

поле, зариси величезного, червоного, мов огнем охопленого, города. І тут раптом цей маленький город чорних людей, циган.

Він схопився рукою за голову.

— Ай! — і рука болить, і голову наче щось шпигнуло. Аж у очах потемніло.

Тепла рука м'яко доторкнулася його чола:

— Зіньку, ти мене пізнаєш?

Що ж це? Юркова мама.

Мало не сів Зінько на постелі.

— Лежи, лежи! Не можна! Ти ще слабкий! Тебе поранено.

— А... а Юрко?

— Юрко у школі. Він прийде до тебе завтра. Він був тут, але ти його не бачив, ти нікого не пізнавав тоді.

— А тепер... тепер я і он того, чорного, пізнав.

— Він теж поранений. Це ж циганчата таке встругнули. Він і ще двоє. Знайшли бомбу невеличку та й з великого розуму кинули її у вогонь.

— Бомбу... Ось чого так і земля збурилася.

— Од того ж. Поранило людей, тебе... батьків того хлопчика вбило.

— Забило... А куди ж він тепер?

— Кудись піде. Десь у притулок його влаштуємо.

— А... а... — ще щось хотів спитати. Та й не спитав. Про себе хотів довідатися, куди його. Але як його спитати...

— А ти, Зіньку, одужуй, та й підемо тоді до нас... будеш удвох з Юрком...

Х

Удвох з Юрком... Як давно вже мріялося Зінькові про це! Як тішився він, коли Юрка вперше побачив біля своєї постелі. А як ішов уже вдвох з Юрком до них додому, здавалося — щось несе його, підносить угору.

Книжки, квітки, малюнки... Чисто, тихо, затишно. Маленькі кімнатки. І як це в таких величезних будинках такі маленькі кімнатки? Привітно вони його зустрічають, наче кажуть: «сідай».

Але тут згадалася Зінькові брама біля дачі комунової... Той номер дев'яносто п'ятий, що, хитаючися, питає: «куди ти»?.. і захотілося побачити того дев'яносто п'ятого номера.

Ще в лікарні згадувалося за матір, за тата, за Івася. Казала Юркова мама, приходили вони, плакали, ну, а як уже Зінько до пам'яті прийшов,— чомусь не було їх. Ото там, десь над брамою, похитується й той дев'яносто п'ятий номер...

Та ще так інколи нагадається Зінькові оте циганча. Десь воно у притулку, між дітьми... Побачити б, де саме, і що воно робить? Та й усе.

А так йому весело тут. Уже й хлопці не сміються з нього в школі. А то, було, спочатку: «Ха, і не так став... і не туди вклонився... і перехривився, як увійшов до школи».

«У нас,— кажуть,— у городі, ніхто не хреститься». Ну, не хрестяться, то й не хрестяться... і я не буду. Я тепер теж городський. Я ж до зірки. Як би тієї зірки блискучої досягти!

А то ще, бува, сміються, як що скаже.

— Ой, Іване Пилиповичу, і як Зінько говорить, смішно так: «мети-куєш», «фрашки», «приділено»...

— І зовсім не смішно,— каже Іван Пилипович,— а хороше говорить. Он ви у городі попсували мову й забули народні слова, а Зінько нам їх нагадує, учить вас.

Хе! Це він їх учить. Ага!

А вже ж як малювати почне, то й не сміються, а дивляться, дивляться так, аж очі їм мало не повилазять. Ха! А звідки ти таке малюєш? — А з голови... Що, хіба мало він там помалював, біля Діяни на піску, на дощі? Подумаєш, мудра штука...

— А ти, Зіньку, берися до науки он з якого кінця. Он що треба тобі найпередніше: пиши рахунки, вирішуй завдання, арифметику підганяй... — радить Іван Пилипович, та так ласкаво та привітно.

— Я й сам, голубе, з села... Учися, та й підем з тобою на село... Треба нам з тобою на село науку понести...

— Та якоїсь такої науки б узнати, щоб ото всі ті скарби... — Почервонів Зінько, тупцяється на місці.

— Ну, кажи, кажи. Які такі скарби?

— Та оті скарби, що в землі, та й усе, що люди руками своїми виробляють, щоб ото все так ділити проміж людей, щоб усім було... а то он у селі які голодні люди... та й тут у городі... І безпритульні...

Ну, як його казати все, що думаєш?! Яюсь моторошно, ніби соромно, стає...

— Кажи ж... Кажи, що ще...

— Та ще, щоб отого самогону не було... та й храму такого, як ото, де люди покалічилися, не треба... а щось інакше треба...

XI

Ото не гаразд тільки, що нічим не може підсобити він Юрковій мамі. Вона його пильнує, годує, учить. А він? що він їй? Ще першого дня, як узяли його, він до неї:

— Тьотю, де у вас тут тріски колоть?.. я б поколов!

— Та не колоть у нас, Зіньку, трісок... у нас пара йде цими трубами, ogrіває нас. А їжу Одарка, робітниця, що приходиться до нас, на примусі варить.

— Ну, примус... хай йому абищо. Він як спалахне враз, як заджижить...

Ні, Зінько до примуса не годен. Та й його та Одарка пильнує...

— Тьотю, а може, ви б мене приділили кури ваші годувати? — І оглядається, де вони б тут, ті кури: там — за хатою, балкон... З другого боку сіни й сходи... Хліва наче й нема. Але ж кури неодмінно, є, сьогодні ж на обід давали.

— Нема у нас, Зіньку, курок...

— Ну, то й води з криниці потраплю принести. І відра не впусчу, побачите, тьотю.

— Так вода ж у нас у хаті, Зіньку, дивись.

Одкрутила в стіні крана, леться, аж шумить вода. Чудасія! От би такого там на дачі та на селі, де він, Зінько, народився. А найпереніше там світла такого, як тут. Круть — горить, верть — погасло.

— Ти, Зіньку,— знову до нього мама Юркова,— ти собі одно знай — учись. А в господарстві тут і без тебе все зробиться. Учись, та як ти такий, що все комусь підсобити горить тобі, то як вивчишся, підсоблятимеш жити тим, хто темний, невчений.

Щось тут буркнув і тато Юрків до мами Юркової. Щось таке, що її поправити не можна... «Ти непоправна делістка».

Так закортіло спитати Івана Пилиповича за те слово «делістка», що таки й спитав.

Сміється Іван Пилипович. «Ідеалістка... Чекай, хлопче, підростеш, второпаш тоді й того, й іншого...»

XII

Воно й гарно, і любо з Юрком удвох читати, загадки відгадувати, плакати вимальовувати; а то в цурки-палки погуляти, або з кубиків набудувати там таких тобі будинків.

Але в школі ще краще: багато там хлопців. Той так виголосить, а той інакше, а той ще по-іншому, а ось вони усі й пристануть на те, що Зінько оголосив:

— Треба, хлопці, нам книжок зібрати!

— А треба, щоб була у нас у групі книгозбірня...

— Ні, це не для нас, у нас же є... загальна шкільна є...

— Ну да, це для підшефного дитбудинку, мабуть?..

— Дитбудинок теж, мабуть, має, а як не має, то тут, у місті, він, то йому легше дістати... А нам треба книжок на село заслати...

Зінько оголошує, а очі так і блищать.

— Так, так на село...

— На село, товариші, книжок збирайте швидше!..

— Добре Зінько вигадав.

У школі краще, ніж дома, удвох з Юрком. Це Юрко більш, щоб

дома сидіти та вдвох читати, вдвох розважатися. Ну, правда, тут тебе так догодить життя городське: ні на вулицю вийти до хлопців — чотири ж поверхи до вулиці, а там ще тебе або автомобіль, або автобус покалічить. То й сидить кожне саме або вдвох, яка в кого доля. А на селі, було, хоч малим ще був на селі, а як учора це бачить — вискочив з хати, тут тобі повна вулиця хлопців, весело. Та й біля дач тих вільно; гаєм, на поле...

Бігав часом увечері до школи Зінько. Там тоді «клуб»... Та не пускають туди: малий, кажуть, підрости. А де він малий?! То він тільки зверху на малого скидається, а літа йому — ого, уже одинадцятий іде... А там засідання, один промовля — слухають, другий промовля — слухають... а в кого одного найбільш правильних слів, того в «різольцію» запишуть, і так воно й буде... усі того й послухають...

Ну, от саме Зінько й оголосив би різольцію, таку, що овва! так не пускають... Малий...

XIII

Оте циганча чорнюще та білозубе пригадалося. Бідне воно, сирота, без матері, без батька лишилося. Ке', піти, одвідати його в тому дитячому будинкові.

— Чи можна? — питався він мамі Юркової. Звик її шанувати та слухати, як своєї рідної.

Тільки що воно за штука? Не «будинок» тут написано, а «карантина» якась. Вулиця Революції? Так! Число п'яте? Так! Але зовсім нема тут дитячого будинку... «Карантина»! Ну, що воно таке?

Ха! Вже видно, вже чути, що воно таке... Ач, який галас!.. Чи ба, який гомін! Це ж вони, діти з будинку. Ну, чомусь він зветься «карантин».

— Так, так... отого циганчати чи немає тут? Еге, що руку йому поранило бомбою?

— Було!

— А де ж воно тепер?

— Втікло!

— Оттуди к бісу! Дурне...

— Га, і ти тут, Омельку? Чого це ти з села втік?

— Втічеш, як нічого їсти. Нам тут добре, вчать нас. Та ще краще, кажуть, буде, як переведуть у справжній дитячий будинок. Це ж карантин; треба два місяці пробути тут на «іспитанії» для безпеки (ото й зветься воно карантин), а тоді вже приділять кого куди.

— А ти знаєш, Омельку, я теж утік... Учитися... А що це таке у вас?..

— Це у нас тут така гімнастика.

— Гімнастика. Бач, як викручуються. Ого-го! І не впаде... А давай ми.

— Давай...

— Ге, не дамо! — кричать хлопці.— Це наша! Тобі чого тут треба, що забув?

Деякі вже й кулаки наставляють.

— Як ваша, то й наша,— спокійно виліз Зінько на трапецію.— Ми ж такі пани, як і ви...

— Так, усі однакові,— втихомирює Омелько.— Чого там настовбурчилися, півні? Беріть товариша. Це його поранило бомбою, як і циганча наше, що втікло.

— Ге, правда? — обступили хлопці.— А де рана?

— Отут була,— показав ногу Зінько.

— Бомба! Бач, який! — усміхаються хлопці.

Надійшла вчителька.

— Тьотю, це ваше циганча втекло?

— Ну, втікло.

— То зоставте мене замість його.

— Не можна, голубе. Тісно у нас. І на його місце з'явиться кількар. А тобі чого? Ти ж маєш де жити? Чи, може, вже не хочать тебе?

— Та ні, мене і люблять, і жалують: мені там усе є. Але тут, у гурті, воно так наче ото в селі на вулиці. І тут свої все хлопці, по-простому тут...

— А там же як, по-панському?

— Та не по-панському... не пани вони, а настоящі, справедливі люди... та тільки не так воно все, як у нас було, не по-простому.

А тут тобі щось як не зареве під вікном, як не засвистить... Ой, рятуйте... Два грузовики, а на них повно хлопців, обдертих, обшарпаних, брудних, а навколо них — міліцейські.

— Он бач, скільки нам привезли нових. Це виловили безпритульних. Це тільки не сюди до нас, а на другий поверх, там осібний відділ.

XIV

Мати... Мати прийшли. Це вони у чорному своєму пінжаку... у старій хустині чорній з квітками на кінцях. Такі любі, такі добрі! І гостинця йому принесли.

Але що гостинець — фрашки! А от що самі прийшли і не гніваються на нього...

— Учись, учись, моя дитино,— гладять по голові та вицілюють.— Розуму набирайся та шануйся у добрих людей. Роби добре людям, то й тобі буде добре. А ми вже скільки наплакалися були за тобою — чи живий, чи одужаєш...

А очима так голублять, а рукою пригортають. Аж йому, Зінькові, на плачі збирається.

— А тато? — питає...

— Тато здорові і колись прийдуть.

— А... Івась?..

— Івась, такий козак, вже ходить добре! Мабуть, і він захоче в город.— Та все гладять по голові та приказують: — Дитино моя, шануйся! І нам радість буде і тобі доля.— Та зітхають.

Як прилип Зінько до маминої хустки. Затишно, тепло!

— Мамо, а циганча те втікло!

— Мамо... а туди привезли на грузовиках цілу банду безпритульних...

— А як там Діяна, мамо?

— А я дуже хотів би в будинок дитячий, так не сирота, кажуть, не беруть... А ще дуже хочу до піонерів, до клубу записатися, так малий, кажуть, мамо...

XV

Так ніхто не прочитав того листа, що з самої Берліни малі спартаки надіслали, то вже він, Зінько, каже:

— А кете, я, може, що вчитаю...

— Ти, мурза мала, а ти звідки знаєш німецької мови?

— Звідки вже знаю, а давайте листа...

Щодня німкеня приходила до Юрка, і вони вдвох наввипередки гналися: а хто краще? а хто більше?!

Зінько ж завзятущий: ото щоб неодмінно доскочити, як до чого вже взявся.

І доскочив. Бо листа вчитав так, що хлопці рота роззявили. Так, як він ото, коли Юрко був «Джон Форстер» на тракторі вчитав.

Це було в клубі. Один раз пустили вже його туди. Ото не приймають його до загону піонерського. А це до клубу пустили. Кажуть: хай малий іде, подивиться. Може, виявить себе.

А виявив. Одразу й дали одписати німцям, що, мовляв, українські піонери, українські організовані діти дякують за листа, за щирі привітання і бажають установити тісний зв'язок із своїми німецькими товаришами... І ще, і ще там таке, що понаписувала голова клубу Марина Терлецька. О, вона мистець українською мовою писати.

А він, Зінько, цю роботу то вже додому взяв. Перекласти на німецьку... Це тобі не додавання і не множення. Це треба до словничка заглядати й добре поміркувати: куди, як, яке слово замість українського приділити.

Його запросили, коли лише схоче, приходити до клубу. А як він невтерпуший; туди-сюди, своїх п'ять нате вам — чи то до книгозбірні, чи то до шефства над дитячим садом,— то запропонували Зінька на члена до загону юних піонерів...

Ну й сміху було — зустріли сьогодні на вулиці Гальку оту цибату, що в неї очі, як вуглики... ну, ту, що Юрка у нього все на дачі однімала...

Ідуть вони з Юрком. Щодня виходили трохи перейтися. Розмовляють. Дуже цікавиться Юрко, що там у клубі робиться, розпитує. Він би й сам туди хотів, так здоров'я його кволе. Не можна йому, де так багато натовпу, не можна в духоті сидіти.

Ану, переходити вулицю. Так автобус здоровенний сопе та гуде, затримав його Юрко, перечікують. Аж гульк: хтось поза автобусом швиденько переходить вулицю, просто на них. Щось познаку. Стривай, це ж наші дачники: Галька, Манька ще й Нелька біля них хвостом вимахує. Нелька білесенька, гарнесенька так і підскакує до Юрка, а Галька репетує:

— Манько, Юрко, допоможіть, проклятий автобус вимазав... что мама скаже?..

У Гальки на носі, мов чорна гуля, на лобі, на вухах чорні плями. А на біле пальто й білі черевики ніби хто взяв та пляшку чорнила на них вивернув.

Шапочка у неї набік скочила. Щічки червоні такі, а сама мало не плаче. Юрко до неї, а Зінько став осторонь та як зарекочється: ха-ха, ха-ха-ха!..

Манька своє пальто обчищає. А Юрко хустку з кишені, та ну обчищати Гальку: мазне по черевиках, та й розмаже ще гірше. А Нелька тут скаче, така біла, гарнесенька.

— Нічого не вийде, Юрочко. А тут мама пішла в гості і мене там чекає... ну, як я піду?!

Юрко з хусткою безпорадно стоїть перед Галькою, Манька лається, витираючи своє пальто.

А Зінько сміється: ха-ха-ха-ха! ха-ха-ха-ха! Ото не виряджайтеся, коли є діти, що голодують...

XVII

— Тьотю! Сьогодні ж мене обирають до клубу. Сьогодні вводили мої! Ви не забули? Уже в піонерському загоні буду я!

— Чи не забула?! Я собі заздалегідь звільнила від усього сьогоднішній вечір, Зіньку, щоб неодмінно бути на твоєму святі. Ми з Юрком неодмінно прийдемо. А матір ти повідомив?

— Я їм писав. Як здорові, як Івась здоровий, сподіваюся, прийдуть. Та й до Юрка швидше. Сьогодні йому найбільше за Юрка. Як Юрко-теж хотілося б до клубу вступити! Та не можна йому! Йому, кволо-

му, хоровитому, отак дома над книжками сидіти, щось там виписувати... про це розважливо на дозвіллі поміркувати. З книжок усе вислати та й записати, скористати, чи до того чи до іншого. О, на це він митець! І це не руйнує його здоров'я!

Але сумує, як сумує Юрко, що не він, а самий тільки Зінько вступає до клубу. Ну що ти йому вдієш, коли він сумує?

— Тобі до мене ніколи й озватися буде! І так приходиш, бува, як я сплю вже. І наче й не живеш біля мене.

— Юрасю, ти ж у мене єдиний!.. Ти знаєш, Юрасю, ми вдвох — так, як одне ціле. Ти одна половина того цілого, а я друга. Я піду сьогодні до клубу, до гурту, щоб у гурті краще про життя суще знати, краще помічати, що в ньому хибує, чого нема. Ти з книжок про життя минуле, про життя майбутнє доходитимеш. Ми поділимося, хто що придбав, і будемо обоє знати все. Я ж тобі все казатиму, як там і що в нас... А ти нас наставлятимеш з твоїх книжок. Он скільки їх у тебе! А ти ж у мене такий єдиний... І ти ж під зіркою народився... он мама у тебе яка... зразу тобі зірку приділила, а не хреста... А в мене, бач, і зірки нема... Ще треба доходити...

Заспокоївся Юрко. І так увесь день — це ж неділя була — пройшов їм, як у гаю сосновому, понад струмком.

XVIII

А кімната така велика була, пишна... Зала зветься. І там багато стільців, лавок.

Люду там на тих стільцях та лавах, як соснин у гаю! І гості, і рідня тим хлопцям, що ото їх сьогодні разом з Зіньком уводити будуть до клубу.

Он там мати... Вони такі раді, так причепурилися.

Біля них батько.

А в матері ще й Івась на руках. Так, чисто вони утрьох як тоді на той храм ходили до Підгайців, повбиралися по-празниковому.

Та біля батька ще й дід Мирон, прийшли-таки пошанувати його. А з дідом Мироном ще й хлопців троє з їхнього таки села, з Прохорівки. Це ті, що колись на вулиці з ними цілими днями ганяв: Петро, Терешко та Хведько.

А тут, ближче на стільцях, Юрко з мамою своєю. Як вона, Юркова мама, прибрала сьогодні Юрка: і сорочинку мережану дала, і стрічку червону почепила.

Та й його мама теж сорочку з дому принесла йому. Буде тепер у нього аж дві нових.

Визирає крізь дірочку в занавісці Зінько, та серце йому так тремтить: його вже приймають до великого гурту, де думка до думки, по-

рада до поради, де так весело, так хороше... Де голоси дзвенять дзвіночками, де очей стільки блищать...

Здається йому тепер, блищать очі не тільки в дітей, що заливають залу по береги; блищать очі й у тих поважних людей, що портрети їхні на стінах... Що всміхаються вони всі йому.

«Вводини»... так і на оповістці стоїть. Вводини нових товаришів — Зінька Яківця, Марії Коропової, Івана Безхатька... і ще багато, ще. «Вводини»... це дід Мирон, як на храм люди йшли, прояснив, що то святкували вводини діви Марії до храму. А це йому тепер ще більше свято... куди!

Починається. Дзвінок. Президія на сцені. За почесного голову — шеф клубу, поважний дядя у військовому, із зіркою. Сів і поклав перед себе теку, таку товсту, пузату. Щось там багато паперів напхано.

— Зачитаємо список кандидатів.

— Хто може з приводу їх висловитися? Характеристики єсть? Але, може, хто що має проти? Ніхто? Ну, то приймаються: Марія Коропова...

— Коропова, Коропова, виходь на сцену,— хтось шепоче біля Зінька.

І ось на сцені висока, з шапкою руських кучерів... Манька... Ну. Манька ж... як же це він не помітив її тут, за занавіскою, де були всі кандидати.

То й вона до клубу?! Така брехуха, така задавака, така самочинниця?! А почесний голова вже галстука червоного добува з портфеля.

— Стривайте! — вилетів Зінько на сцену.— Стривайте... Я її знаю... її не можна... Вона задається... Вона каже, що дочка комісара, то все її можна. Вона на дачі однімала в мене сливи, а як я не дався і втік, то вона: «Не дав слив, не будеш більше в клубі»... та й заагітувала своїх, і мене викинули з клубу. У нас був свій клуб, «Дачний піонер»... І все там гаразд було, а вона встряла, почала верховодити. Все, як вона... І все їй дай! загребуца!

— Ху-у-у-у-у-ух! — швилею зітхнула зала. Схоплюються з місця діти. А на сцені затримка. Зніжковіли всі. Манька стоїть ні в сих ні в тих, рака пече.

— Як він сміє! — вигукують за нею ті, хто її рекомендували.— Де в нього докази?

— Які докази твоїм словам? — питає голова.

«Докази... Які ж докази?..» — тремтить поміст під його ногами. а голова, лице з обурення палає.

— Я... я... з нею не можу працювати... Як вона через сливи...

— Докази? — дзвенить тоненький голос Юрків.— Я бачив... ми там жили... я бачив і мама...

— І я! — встає дід Мирон.

На його сиву бороду всі оглядаються.

— Зняти кандидатуру Коропової,— гуде хвилями по залі,— зняти, поки розслідують.

— Та що там таких комчваньків розслідувати... Таких шкурників до гурту не приймати.

А Манька стоїть проти Зінька: очі, як голки, колять його.

«Я тобі... я тобі... ах ти клоп нещасний...»

Та він не боїться. Він не один, і правда за ним.

— Яківець Зінько! — виклика голова.

На задніх лавках устали. Мати, батько, дід Мирон.

— Наш, наш Зінько... дивись, Івасю.

— Та оце ж і є Яківець,— показує секретар на Зінька. Забули його сховати знов за занавіску, і він так і стовбичить перед столом, де президія.

— А, це Яківець,— голова ласкаво на нього дивиться.

— Характеристику його, характеристику! — кричать Маньчині приятелі,— заслухаймо характеристику!

Секретар читає ретельно. Зінько червоний по самі вуха. А з задніх лав щось дивне почулося. Наче хтось хлипає: стримується, але хлипає.

— Синочку мій... синочку ріднесенький... Дивись, Івасю, на Зінька.

— Тихо, дочко, тихо,— сивий дідусь умовляє,— тут важні діла йдуть.

І враз залопотіло, наче заплескало по залі. Всі плещуть, як скінчив секретар.

— Ну, то задовольняє характеристика? Проти ніхто нічого не має?

Тиша така враз, що й подих чути. Ніхто й словом проти не озветься. Манька тільки за занавіскою реве-реве... Не витримала вже.

— То Яківець Зінько уводиться в члени загону... Він зараз складе урочисту обіцянку й буде вже ваш, юні ленінці.

Зіньків голос тремтить, як виголошує він урочисті слова присяги. Сповнить же він усе, що обіцяє.

— А оце йому й почесна ознака,— витяга червону довгу стрічку голова. Закрутилося Зінькові в очах, ледве на ногах устояв. Уже ж у нього ця стрічка, якої стільки чекав, ознака, що й він у гурті, що не байдикує, не марнує часу, працює. Ще колись і зірку він таку, як у дяді цього, дістане.

Доскочить її. Заслужить своєю працею.

— Що це ти там такого побачив на мені, хлопче? — дивується голова,— чого так дивишся на мене?

- Зірка,— зітхнув Зінько, і очі йому аж засяяли.
- Зірка? Гм! То тобі так хочеться дуже тієї зірки?
- А дуже,— прошепотів несміливо Зінько.
- Тобі теж така тепер належить.

Дядя-шеф витяг з теки і почепив Зінькові зірку.

— Юрко, Юрко! Дивись, зірка... зірка у мене! — скочив з кону Зінько й схопив Юрка за руку.— Є вже й у мене зірка, справдешня зірка!

1927 р.

Спогади

I

У Гуляй-Полі була теж граматики (та крім усіх, ще й старослов'янська), були алгебраїчні формули, класні дами й реверанси — але теж і садок веселий, і широчезне озеро Турії-ріки, й простори безмежні. Там груша в садку, висока та гілляста. Вилізеш на неї — на вершечок — і дивишся: ось проти — село Листопадово білими хатками збігає до Турії, праворуч — губиться в гаях річка й ген далеко небо придулилося до землі, злилося з нею, а там щось,— далі ген-ген — там щось мріє, щось вабить...

А тут, у Києві, на Прорізній вулиці, балкон на третьому поверсі: під балконом по камінню тупотять люди — але вийти до них, піти з ними не можна (це не *comme il faut* * самій молодій дівчині ходити вулицями). Взагалі тут нічого не можна, не можна Толстого, ні Кобзаря, не можна писати щоденника, не можна голосно засміятись, не можна в дортуарах залишатися. А весь вільний від науки час — у залі.

В залі пансіонській тут респектабельне око m-me Жофруа: *tenez-vous droite! ne vous dépêchez pas! o, quelles manières ont ces fillettes-là! *** Тут же в залі найважніший з виховання номер — вчитель танців: *balancez, retournez! En avant, à gauche, à droite, un, deux, trois! **** Раз, два, три. Раз, два, три. Раз, два, три. А раз на місяць — вечірки танцювальні: ті самі «бальянсе», «ретурне» з кадетами, гімназистами. «Чигиринська дикарка» робить поступ. «*Regardez, Sophie, elle est moins Loup, nest — ce pas? *****» — за мою спиною похвалювала мене стара господиня пансіону m-me Жофруа.

Отже, мене шліфують...

І в ідальні респектабельне око суворо пильнує над нами, двома десятками жвавих, галасливих підлітків: «Не кричіть, не стукайте, не совайте стільцями, не шепочіться, не поспішайте, коли їсте, не, не, не... не, не, не...»

І в спальні, в дортуарі теж «не»... «не читайте, не розмовляйте! ніч на те, щоб спати!» «Не ворушіться та не дихайте», — чийсь голос з-під ковдри потихеньку додає услід m-me Жофруа, а інший голос: «Тільки платіть гроші, а все інше «не».

* Негоже (*фр.*)

** Тримайтеся рівно! не поспішайте! які манери мають ці дівчатка! (*Фр.*)

*** Похитуйтеся, поверніться! Уперед, ліворуч, праворуч, раз, два, три! (*Фр.*)

**** «Подивіться, Софіє, вона не така уже дика, правда?» (*Фр.*)

Такого приблизно плаката й можна було б почепити в залі благородного пансіону респектабельної m-me Жофруа: платіть гроші та робіть глибокі реверанси, смиренно склавши ручки. Платіть гроші — це єдиний активний вчинок, що допускала m-me Жофруа з боку своїх пансіонерок. У всьому іншому вони мусили бути цілком пасивні і виконувати всі приписи старших. «Слухняність — це найбільша чеснота молодих дівчат... Слухняні — ви потішаєте своїх батьків та вихователів, що так ревно опікуються вами, і тим самим готуєте собі ліпше життя».

Такі й подібні сентенції рекла часто-часто m-me Жофруа звичайно французькою мовою й так само повчала нас, як ми спинялися на прогулянці перед жebraчкою, перед зголоднілими дітьми: «Passez, passez, il ne faut pas regarder ces gens-là» *. Муштра і в школі: там був талановитий «фельдфебель» М. І. Мау, висока незграбна жінка з потворним лицем, що на ньому бігали сірі мишачі очка. Муштра дома, муштра на вулиці.

А десь єсть висока гілляста груша в садку, а край садка круча, а під кручею — озеро... А десь є — на полицях у батьківській шафі — Тургенєв, Толстой, романи Лоті, Ж. Верна, Саліаса, Крижанівської... повісті Марка Вовчка... Та й тут, ближче, таки у Києві, є життя, є люди (на свята мене брали до себе знайомі)... є книги (о, скільки їх, цих книжок, з такими цікавими заголовками визирало з вікон крамниць). Але тут для мене тільки муштра й граматики — французька, німецька, англійська, і це вічне настирливе «tenez vous droite!»** Тільки сірі гнітючі стіни, за які не вийдеш.

К великодню — значить, дві третини шкільного року пробігло — я вже додому пригладжена, зашнурована приїхала. І в рукавичках, і білий накрохмалений комірць шию підпирає, і стримано, тихо поводжуся, і реверанси до гостей — за школою «балетмейстера Ленчевського».

Мабуть, до кінця року зовсім об'їздили б «чигиринську дикарку», та вона раптом: не поїду більше до пансіону. Це як треба було вже вертатися після великодніх вакацій.

— А вчитися не хочеш? — здивований, збентежений батько.

— Вчитися хочу, але пансіону не можу.

Так замалим і не об'їздили французькі мадами.

Так на волю вистригнула пташка з клітки. Але «Quelles horreurs!»*** — наробила галасу m-me Жофруа. Найкраща, найслухняніша, найлагідніша пансіонерка залишає пансіон. «Ах, яка невдячність! Тут її одшліфували, тут виховали, і це все забути, і так піти?! Яка не-

* Проходьте, проходьте, не слід дивитися на цих людей (фр.).

** Тримайтеся рівно! (Фр.)

*** «Який жаж!» (Фр.)

вдячність», — репетувала m-me Жофруа, закочуючи догори свої по-
линяли очі.

Останнє прощання. «O, quel dommage pour toi, Natalie!.. O, mon
rauvre colur! * I m-me прикладала хустку до очей.

Я була дуже ввічлива й стримана. Пощо свій гнів на безглузде ви-
ховання перед кам'яними монументами виливати? Їх не переробиш.
Їх зовсім скинути, ці старі монументи. Це головне, і це якось треба
зробити.

Як почала я скидати з себе реверанси, корсети, білі пелеринки, білі
рукавички, святочні бантики та кучері, то й коси свої заодно скинула.
Товсті шовкові коси. Лишилася стрижена, засмалена від сонця, в ко-
соворотці — без витребеньків. Літом на вакаціях — боса, голі руки на
весла поклала і цілими днями — вода, сонце, гай, човен. А поза тим:
Толстой, Тургенєв, Гончаров, Вальтер Скотт, Віктор Гюго, Жорж Занд
і Кобзар, Нечуй-Левицький, Олена Пчілка.

Брунатну сукню та чорний фартушок — це восени я знов убрала,
але це тільки для школи. А поза школою... поза школою — ніхто не
досягне мене: ні чорні фартушки, ні m-me Жофруа, ні m-elle Софі,
ні сама начальниця Мау.

Я сама знаю те, що я знаю...

Правда, знала я поки що не дуже багато...

Знала, що буду вчитись і вчитись і ніяких там танців, балів, кавалерів,
па-де-катрів. Знала, що не вийду заміж. «Венец кар'єры жен-
щины — замужество», — філософія m-me Жофруа. Але я не піду за-
між, тобто не піду до церкви вінчатися, та щоб на мене збігалися всі
дивитися, та щоб під вигуки «гірко» цілуватися, як це на останньому
весіллі в Гуляй-Полі бачила; не буду варити чоловікові обід. Ні, тут не
в тому річ, щоб варити страву, а я про те, щоб за домашню рабину не
бути чоловікові... Ні, краще не буду зовсім жінкою свого чоловіка...
а якось це все інакше... так, так, «чисюсь» не буду, буду сама по собі...
А як покохаю... так, так, це може бути, це мусить бути, в кожному ж
романі героїня кохає, а я теж героїня. Як покохаю, то без попів, без
вінців, без публіки, без нікого... Це таємниця. Така глибока таємниця.

Щось там таке я про куховарку... Так ось як: куховарки — такі
самі люди, як ми, і не треба, щоб жили вони в кухні й цілий день у бруд-
ному поралися. От тільки як тоді жінки, що мають дітей, можуть ви-
зволитися від кухні? А це треба, щоб якось інакше жили жінки з діть-
ми, якось так господарство влаштували... Ну, так щоб багато їх разом
жило, коло одної кухні, по черзі б готували, доглядали дітей, а інший
час жили б як люди, а не як жінки-рабині, прикуті до огнища.

Знала я, що є куховарка й пані, є ще становий і десятники, чинов-
ники, селяни й міщани, й ремісники, затуркані дівчатка й мадами

---

* «Яке лихо для тебе, Наталі!.. О, моє бідне серце!» (фр.)

Жофруа та Мау. Знала, що треба мадамів од дітей одставити, дати дітям таке життя, щоб з них вийшли люди, справжні, нові люди...

Але як? Як? Як це зробити? Я так мало ще знала. Та проте я знала те, що знала...

І реверанси, бантики, білі рукавички залишила мадамам...

А у мене Дарвін (важко одолівати, Віндельбанд — ще важче, але кінець-кінцем подужала), Тургенєв, Толстой, Чернишевський, Писарєв... і багато ще з книгозбірні Ідзіковського, і сині хімічні рядки нелегальних відозв з Подолу.

II

Взагалі всі думки мої на Подолі цієї зими 1898—99 шкільного року. Там робітничі сходи, перші знайомства з робітниками організованими. Там гурток юнаків щосуботи. Завішуємо вікна, защіпаємо двері. Всі, всі: Микола, Ілля, Жан, Вітольд, Жєня, Леонід, Макс, Ядзя, Петро...

Історія розумового розвитку Європи, філософська школа Гегеля, історія робітничого руху на Заході — такі були цикли занять цієї нашої «суботньої школи», до якої я потрапила через Катрю та Жєню. Метод роботи був такий: всі знайомилися з матеріалами щодо теми, читали, скажем, Дрейпера, Туна, Каутського, один писав реферата, призначалося опонентів. Я цілком впірнула в тему, коли студіювалося початок родини, приватної власності й держави; читала Енгельса, виписувала конспекти собі до загального зшитка, й коли читав реферата Микола, не проминула ні слова. Так, все умовність, все люди самі собі утворили: свої звичаї, права. Отже, люди мають все змінити, теперішні люди... Вони мають нові права, нові звичаї, нове життя, гідне сучасної людини, завести. І ці люди — ми. Ми маємо все закосніле, все гниле, все негідне людини скасувати... Ми маємо нове життя збудувати: без холопа, без пана, без чиновників... без станових і десятників, де всі селяни, міщани, робітники — всі будуть рівноправні громадяни.

Такі й подібні думки роїлися, звичайно, від Волоської через Житній базар та Вознесенський спуск. На початку Вознесенського спуску брав мене злегка Макс (одного разу, коли було ковзько, спитавшись дозволу, підтримував мене за руку, а далі вже кожного разу, як підходили до гори, сам брав за руку) й, обережно ведучи, встряв словами в мою задуману мовчанку:

— Це багато дає, оце гурткове навчання, правда? У мене багато книжок, власне, у мого брата, партійного... Але самому всього не розібрати.

В цікавій розмові шлях аж до Жилянської спливав непомітно; кінець йому швидше приходив, ніж край бесіди. Доводилося ще зроби-

ти кілька проходів коло дому, щоб докінчити, і завжди тут, з одної освітленої кімнати якогось мешканця, визирав на нас портрет Миколи ІІ.

— От кого,— Макс вказував на портрет,— ось кого треба знищити насамперед. Так, від них, від царів, усе лихо... Звичайно, не все від них, є багато інших паразитів; але з нього треба почати. Тоді все піде далі як слід.

Стискав руку на прощання так палко, як палко говорив про боротьбу, про нове, справедливе життя. І в мене крила росли після цих розмов.

Остання перед вакаціями субота. Тема: що таке соціалізм. Усі прийшли. Жан, Микола, Вітольд, Женя, Ядзя, Леонід, Макс. Катрі немає, вона в іншому гуртку.

— А Петро Бензя? Що ж це його немає?

— Його не буде,— схвильований голос Макса.— Його заарештували на сходці за Дніпром.

— Заарештували? — усі згрудилися коло Макса.

— Бідний Петрусь...

— Як? коли?

— Дурне теля, цей ваш Петрусь, а не бідний... Лізти на сходку, коли там і без тебе обійдеться. Занапастити свою силу марно. Там були агітатори, себе треба було надалі зберегти та набратися знання. Як будемо так лізти без витримки, без дисципліни, нас, як зайців, переловлять!

Макс обурений, очі блискавицями спалахнули, горять; на смаглому обличчі рум'янці.

— Як зайців... Так... А може, нам не слід тут бути вкупі? А як до нас, сюди, прийдуть? — Кволий, тонкий Ілля збентежено оглядається.

— Чисто зайці. Прийдуть... ну, прийдуть, то й візьмуть... А візьмуть — то посидимо... Значить... так треба... Значить, вже наш час настав... І не ховатися, не тікати... інша справа — не треба самому лізти. Йому цікаво, бачте, поперед батька в пекло, там, де не кличуть, там, де без тебе обійдеться. Але ховатися, тікати... Х-ха... соціалісти,— Макс оглянув усіх і посунувся до столу.

Сьогодні він був за голову, а не Ілля. Читав реферата наш «учений» Микола Латко. Історію соціалізму він вистудював сумлінно та бездоганно.

Але читав він якимось нерівно, спотикаючись. Раптом уривав речення та ніби прислухався. Взагалі настроїв у хаті став нервовий, не той, що його треба для теоретичних дебатів.

Як читання закінчилося, висловлювалися мало.

— Ну, з цієї теми почнемо рік восени,— підніс голос Ілля.— хай публіка підготується. А ти, Максе, краще нам усе розкажи, як було з Петром.

— Саме такий: для діла я сидітиму хоч під обстрілом, а в балачках час марнувати, коли є небезпека,— дудки. Прийде ваш час, самі побачите, як це буває, коли арештовують... До побачення!

Макс вистрибнув через вікно на подвір'я. Звідти був вихід через якийсь коридор на іншу вулицю.

— А ви, товаришко, хіба тут залишаєтеся? — до мене Макс.

Усі через вікно тихо спустилися й мовчки йшли аж до вулиці. Я з Максом попереду.

На вулиці — хто куди — також конспіративно. Мовчки Вознесенським спуском сходили, — якісь дві тіні віддалік трималися.

На Сінному розпрощалася з іншими; Макс мене проводити пішов. Тихо розповідати почав про події за Дніпром. Робітників б'ють, катують... за якийсь злочин, думаєте? Що вони вбили кого, пограбували? За те, що людського життя хочуть, хочуть, щоб і їм сонце бачити... Ні історії соціалізму, ні теорії тут не порятовують. Лише практика боротьби. Бити їх, побороти тих, що все сонце для себе забрали.

І Макс дужим кулаком погрозив до портрета Миколи II, що саме дивився на нас з освітленого вікна.

III

Наш подільський гурток був одною ланкою того довгого ланцюга, що звався «Нелегальна організація середньошкілників», а конспіративно в розмовах нашого гуртка, «Оля», того ланцюга, що, звиваючись по цілому місту, охоплював собою і Поділ, і Старий Київ, і околиці, й Печерське з його святинями. Про «Олю» ми часто розмовляли з Катрею на перемінках між «уроками».

Катря перша відчула мої шукання, мої настрої, ми з нею стільки перечитали разом, стільки обговорювали. Катря мене й завела до «Олі». Сама вона належала до іншої ланки, що збиралася десь на Підвальній, активно працювала, в роботі горіла, і природно, що у нас багато було до розмови, що ми після дзвінка схоплювалися за руки та, тісно обнявшись серед натовпу рекреаційної зали, гарячим шепотом повіряли свої питання, свої новини. Взагалі цей рік було так: я, бібліотека, гурток і Катря. У Катрі в хаті — нелегальщина й гектограф. Катря вже й на мітингах, на сходках... Це — мій новий світ. І, почасти, шкільні підручники. В небесній блакиті цього нового світу гнітючою хмарою стовбичила міністерська гімназія: найчорнішою плямою на ній гніздилася начальниця Мау, а світлим промінням з-за гнітючої сірості світив нам талановитий, чулий, захоплений своєю роботою вчитель історії.

В цей новий світ раптом упала новина, що все одсунула.

«Студентів віддають у солдати»...

Надзвичайні збори нашого гуртка, збори делегатів усіх гуртків. Видано відозву організації середньошкільників. Студентські відозви, сатиричні вірші на уряд, натовп студентів коло університету, кінні поліцаї коло студентів — боротьба. І ранком, ідучи до гімназії бульваром, я думала не про підручники, а про боротьбу.

Вночі «їх» мали висилати. Вночі мали зайти до мене товариші з гуртка.

— Мамо, може, я задрімаю; збуди, як по мене прийдуть.

— Як прийдуть? Чого прийдуть? Хто? Куди ж це?

Мама звикла вже, що вертаюся пізно, але щоб серед ночі мені кудись виходити, — це вже щось нечуване.

Не знаю, чи й збудила б. Материнська рука все оберігає сон і спокій дітей. Та я сама почула стукотіння в двері.

— Зараз! Іду! — зриваюся, хапаю пальто, шапку. Ще мент — і я з ними, з усіма на вулиці.

Нас багато. Тут і з інших гуртків.

— О, скільки нас! І це гарно!

— Гарно, та не дуже. Зразу видно — організовані. А там поліція й жандарми...

— А ти й не знав, що там жандарми... То, може, додому вернешся?..

— Там ще й шпигуни... — насмішкуватий чийсь голос.

— То, може, до мами вернеться той, хто там скиглить...

— Ніхто нічого не скиглить, а каже про обережність...

— Може, краще маленькими групами підійти?

— Маленькими групами? Знайшовся розумний. Ми їм ще й заспіваємо. Нехай знають, що засланці не самітні.

— Засланцям заспіваємо...

До бою сто тисяч робітників стане,
Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани...

— Хлопці, спиніться, ті передні. Почекай! І який вас вітер підхопив?

— Не спинимось! Не можемо! Вперед, вперед, вперед!

Вогні на колії напружено чогось чекають. Непорушні, спокійні звершу, немов бурю в собі ховають.

Біля них, наче на варті, якісь темні, мовчазні постаті. Рясно стовбичать монументи жандармів. З другого боку юрба сірих гімназичних шинелей, дівочі рум'яні напружені личка. Ось засланців ведуть. Ідуть вони поволі, урочисто. Групами підходять до вагонів. Повз мене пройшов студент так близько, що руки наші торкнулися. Він підняв очі й мовив: «Вибачте». На хвилю спинив очі свої, великі чорні очі на мені й схилив голову.

— Прощайте! До побачення! Не сумуйте, товариші!

— До побачення! Продовжуйте нашу боротьбу! Хай живе боротьба!

Смело вперед, не теряйте
бодрість в неравном бою,
рoдину-мать вы спасайте,
честь и свободу свою...

Це від нас летить їм, засланцям, привіт.
І вони відповідають бурхливою погрозою всім нашим ворогам.

Шалійте, шалійте, скажені кати,
готуйте кайдани, будуйте тюрми.
до бою сто тисяч робітників стане,
пiрвем, пiрвем, пiрвем ці кайдани...

— ...Тіше, тіше! Не нарушайте общественной тишини і спокійствия... — метушаться коло нас темні постаті.— Пеніє в публічних местах не разрешается.

Жандарми скам'янілими монументами стовбичать. Метушаться кондуктори,— і раптом третій дзвінок.

— До побачення, товариші! — махають шапки з вікон та з площа-док.

— Борімося! — голоси звідти лунають.

— Поборемо! — хором голоси з студентської юрби. І від нас їх підтримує гучне: — Поборемо...

— Р-разойдісь! Не шумє-еть! — Де не взялися поліцаї, штовхються. Але вже кінець. Потяг одійшов.

Вертаємось.

То тут, то там чути «Пiрвем, пiрвем, пiрвем ці кайдани».

Темна березнева ніч. Холодно. Але сніг тане. Вітер дме, але в поривах його почувається весняний дух...

Коли вітри весняні обвіяли, обсушили безкраї поля, безмежні степи, і засміялися вони до сонця червоно-синіми усмішками-квітками, поїхали ми з Катрею до «комуни».

Комуна в лісах, коло озера. Комуна серед тиші прозорої, під захистом зелених стін соснових.

В середині стін соснових — портрети Маркса, Горького, Шевченка, Лассалья, Розі Люксембург, кілька дачних ліжок; коло кожного столик з книжками.

В кімнатах, на веранді, у лісі, на озері — молодь і сміх, і пісні. Але робота тут насамперед. Тут щось подібне до політичної школи було: соціологія, політична економія, марксознавство. Інтересні були постаті, особливо Олексій Окулов (потім досить відомий російський письменник). Надя Беклемішева (висока, мужня, мов парубочка, постать,

низький голос і енергійні рухи) та петербурзька курсистка Маруся — втілена жіночість, сіро-блакитні добрі очі, ніжне обличчя в рамці золотого волосся; разом з тим гострий розум, аналітичні здібності, коло-сальна ерудиція і непохитна відданість революції, партії.

Ми з Катрею пили, мов нектар, навколишнє повітря, не лише пахо-щі лісу, але головне дух інтелекту цього невиданого колективу. Ми брали участь у роботі колективу, в його секціях та групах, але гай-гай, які невідготовані ми були: ми не знайомі були гаразд ні з філосо-фами, ні з економістами, ми дві сіренькі школярки, що нахапалися «верхів». Ми «йшли за Марксом», але ми його не знали. Ми збирали-ся далеко пливти, але моря не вивчили. А тут, у всіх товаришів, що в комуні, такі знання, така начитаність.

— Учитися, учитися й учитися нам, серце моє,— хитала головою Катря до мене.— Організація у нас добра, але наука в нас шкутиль-гає. І не гімназія нам дасть її,— швидше б ту гімназію нам перейти, і організація мало нам дає її. Давай удвох доганяти оцих.

— Давай, Катре. Тільки цим, я думаю, вища школа допомогла...

— Вища школа! Не підемо ми з тобою до вищої школи. Бо це — тільки для себе: вища школа, диплом, тепленько влаштуватися. Це розкіш — вища школа. Народ, робітники не мають і середньої, не мають і нижчої. От ми маємо про це дбати, їх з темноти витягати, а не самим до вищих шкіл лізти. У нас є своя вища школа — це тюрма. Там є змога почитати, повчитися. Та й тепер от давай.

Ціле літо ми ретельно студіювали, конспектували соціологів та економістів.

IV

Восени ми з Катрею були на загальних зборах «Нелегальної організації середньошкільників». Звичайно, були й усі подільці наші.

«Загальні збори київської організації середньошкільників цим роз-починаємо»,— виголошує коло круглого столу поважний, з окуляра-ми на короткому носі, голова. Це наш «вчений» політико-економіст Микола.

Коло столу в президії і Макс. Він товариш голови. Поруч нього — бюро «Олі», ще два секретарі, незнайомі мені гімназисти. Взагалі, незнайомих багато. Усі майже незнайомі. Ми з Катрею за руки взя-лися: сидимо, напружено слухаємо.

Дебати. Обговорюється перший пункт повістки. Наші завдання. По-вістки писаної ніде немає, вона в голові секретаря бюро, і він її опублі-ковує. Так само, не записуючи, засвоюють повістку присутні — кон-спірація. Взагалі, тут усе конспірація. На випадок, якби вдерлися до нас несподівані гості з блискучими гудзиками, умовляємось умити тоді розпочати гру в фанти. Тому й не в адвокатському кабінеті си-

димо,— ми зібралися в комфортабельному помешканні відомого адвоката,— а в вітальні. Ми гості дочки адвокатової, ми святкувати зібралися сьогодні день її народження, ми щохвилини готові перейти від поважних розмов до забави.

— ...Наші завдання... Вчитися, вчитися і вчитися. Якнайбільше назбирати знання, щоб всебічно охопити життя, коли цілком увійдемо в нього.

— ...Ні. Наше завдання — революція; наше завдання — революційна боротьба.

— ...До революції візьметесь, коли не будете вже середньошкільники. Нам потрібний насамперед багаж, багаж... З чим ми з'явимося до них, до тих робітників, що з ними в революційній боротьбі маємо єднатися? Щоб когось вчити, треба самим добре все знати...

— ...Як будемо все вчитися та вчитися, то прогавимо й революцію. Зате, правда, вчені дуже будемо. Та не проспимо й своєї кар'єри.

Колючі фрази й напружена тиша.

— Хто ще? Хто ще до обговорення?

— Я...

— І я...

— Уже всі. То ставлю на голосування резолюцію. Ш-ш-ш... текста резолюції слухайте.

І враз гучний дзвінок у сніях. На момент напружене чекання. Час розпочинати фанти, га? Але це повернувся господар помешкання, й можна було далі провадити збори.

— Отже, резолюція! Слухайте! «Ми, організовані середньошкільники, ставлячи за мету діяльності своєї революцію та повалення старого ладу, вважаємо, що для успіху нашої справи треба нам насамперед вчитися, вчитися й вчитися, і, озброївшись знанням, стати до лав активних борців за революцію».

Тепер — записуватися до різних гуртків. Переорганізація в зв'язку з напливом нових членів.

— Соціально-економічний уже майже укомплектовано. Ще ти, Микола? І Олена? Так, чудово. Вже! Вісім чоловіка. Історичний, літературний... тут ще мало людей... записуйтесь. Ви, Маруся?

— Ні, я до соціально-економічного...

— Там вже повно, ідіть до літературного...

— Ні, я неодмінно до соціально-економічного...

— Так не можна ж. Не можемо більш, як вісім, бо це дуже не конспіративно...

— Ну, то утворюймо ще один паралельний гурток соціально-економічний,— обізвалися з кутка голоси.— Ми теж хочемо, і, ще, може, хто знайдеться...

— А ми до філософського. Насамперед хочемо пізнати себе й світ ідей, а тоді економіку... Нас вже п'ятеро...

— Хто ще до нашого гуртка? Вивчаємо історію революційних рухів в Європі і в Росії. Ти, Остапенку? І Загорський, і Тимчук? Гаразд. Іди, умовимося, де, коли... Треба нам мати кілька конспіративних квартир і ще двох... Тільки це вже нас десятеро... І ще є очі? Ну, давай розділимося й ми...

— Товариші! взагалі з квартирами! — задзвонив до порядку голова.— Слухайте, це справа дуже серйозна. Стільки гуртків, стільки різних зборів... щоб нам не провалитися... Мобілізуйте всіх рідних і не рідних буржуїв, щоб у них в залах та кабінетах збиратися: то іменни, то хрестини, то святого Володимира одержав... Бо як по наших студентських комірках збиратися, то нас переловлять.

Страшений дзвінок перервав його.

В залі стало тихо,— від несподіванки ми всі завмерли. З передпокою почули голос господаря.

— Хто там? — і далі неголосна розмова.

За хвилину господар оголосив, що нам треба вмить зникнути. Звичайно вмить це й буде зроблено.

Потім з'ясувалося, що в снігах відбулася така сцена. На питання: «Хто там?» — почулося: «Свої, ваш постовой, откroyте, барін, скорее».

З'явився дійсно «свій» городовий, що на посту саме на розі стояв.

— Так що пришов упредить. Наші, значить, на вас ідуть с обиском. Осведомльон полностью. Через час можете ждять, не сумліваючись... «Таїнственно» осведомльон...

«Таїнственно» ж до його кишені переповзла «синенька».

— Рад стараться...

За годину справді прийшли з трусом, застали господарів у ліжку, оглянули кабінет. Ніде нічого крамольного. Попрохали вибачення й дали спокій.

З початком нового шкільного року жила я по-студентському. Мама домашні обставини не дозволяла жити в Києві, ось і вмістили мене «на пансіон» до сірєнької інтелігентської родини. Дано мені там кімнату, цілком окрему, ізольовану, обіди; коли верталася пізно з театру або з засідань, двері мені відчиняли без докорів. Я тільки повідомляла, що сьогодні прийду пізно з театру, з іменин, з вечірки у товаришки. І ніхто не втручався до мого життя, ніхто не цікавився, звідки приходжу пізно.

Але пізно нечасто я поверталася. Раз-два на тиждень. Раз — збори гуртка, другий — театр, тощо. Більше сиділа дома й читала, писала. Конспектувала Спенсера, Гетнера, Рамбо, Міньє (це три останні автори про французьку революцію), Белінського, Чернишевського, Писарева, Добролюбова.

Іноді Катря заходила, частіше я до неї. У неї завжди зустрінеш когось з робітничого гуртка на Слобідці.

На Слобідці за рікою була міцна робітнича організація. Вона дала видатних діячів революції 1905 р.

Катря знайомила: товаришка Фрося, товариш Овсій. Катря була протестантка і не додержувалася постанови загальних зборів «Олі»: в середній школі — навчання; робота, політика — у вищій школі. Вона зразу впірнула в працю з робітниками. Вчила грамоти, агітувала й мене тягла. Робила це вона дуже конспіративно — і від батьків берегла свою таємницю, й від нас; тільки ввесь її зовнішній вигляд змінився: поважна, майже не сміється, очі глибокі-глибокі, і дивиться наче в якийсь не знаний нікому, тільки їй близький, світ.

Як на лекції її було щось спитають, вона якось механічно й часто невлучно відповідає та, видко, мало й цікавиться тим. Видко, мало студіює шкільну науку. Тільки лекції з історії було слухає-слухає. Але ж вона, знаю, багато вчиться — тільки іншого вона вчиться. Або вчиться, або десь ходить і пізно вертається.

— Де ти, Катре? тебе ніколи не застанеш...

— Так ти не ходи краще додому до мене... а я буду говорити, що йду до тебе, а то вже так важко дома пояснювати... а я тобі скажу, коли чекатиму тебе, тоді й прийдеш.

— Гарзд... але де ти ходиш? І взагалі, що з тобою, Катре? Ти й в гімназії мало буваєш...

— В гімназії? Вистачить і того. Розумієш, шкода часу. Стільки роботи навколо й не для себе, як отут у школі, а для живих людей... Знаєш що? Тут не розговоришся... Приходь у середу, я неодмінно буду дома, дещо покажу, поговоримо.

Показала мені Катря відозву. Вгорі «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», внизу підпис «Киевская организация РСДРП». І почали ми з Катрею вдвох вчаштати на Слобідку. Розділили великий гурток та й вели роботу. Я тремтіла, коли кінчала: радість хвилями наповнювала мою душу, і я почувала, що роблю саме те, що треба. Як чудесно, коли людина прокидається, коли будиться в ній дух вільний, коли від кожної крихти знання блищать її очі й яснішає лице!.. Як тоді сили ростуть, як робота горить!

Але у березні трапилася катастрофа: приходжу додому, старенька, моя мила господиня схвильована: була класна дама, переглядала всі книжки. Чогось шукала. Взяла один папірець, де якась пісня була. Папірець я знаю; там списано «Смело вперед...», але причини всього цього не розумію...

Але назавтра в гімназії довідуюся: Катрю Реріх викреслено з журналу, бо її заарештовано...

«Заарештовано». Це слово ніяк не вкладалося мені в голову; я як у тумані ходжу, але мене покликано до начальниці Мау. Ця суха, з колочими очима начальниця завжди суворо-офіційно ставилася до під-

владних їй школярок. А тепер вона була суворіша, ніж коли-будь і болюче колола своїми очима.

— Ваша поведінка жахна. Ви собі дозволили нечувані вчинки. Я викликала вашого батька.

І батько раптом приїхав. З'ясується, що йому надіслано таку телеграму: «Ваше присутствие крайне необходимо». Він з моменту, як одержав телеграму, не спав, не мав ні хвилини спокою, думаючи, що я тяжко хвора. І я подумала, що я б мала право сказати до Мау: це ваша поведінка жахна, так хвилювати батька. Невже не можна було додати в телеграмі — «дочка здорова»?

Батько перебув тиждень. З'ясувалося всебічно ситуацію. Мене тимчасово залишили в тої самої старенької дами, але з тим, щоб вона мала належну «контролю» наді мною. Та домагалася madame Maу, щоб я жила з матір'ю, коли вже зроблено помилку і взято мене з пансіону, де б я одержала «бездоганне виховання», і мати мусила нарешті переїхати. Ще намагалася m-me Maу мені в атестаті збавити ноту за поведінку, але це вже наш любий учитель В. І. Щербина полагодив, він енергійно вступився за мене і не допустив зробити мені такої кривди.

А Катря сиділа на Лук'янівці.

Мати її носила їй їжу, а дома плакала передо мною:

— І що ви думаєте? Ви, такі безсилі, такі маленькі, що ви думаете, світ перевернути?.. Нічого ви не перевернете, а тільки своє здоров'я занастите: нам такого горя завдаєте. Мовчить... розумієте, Катря мовчить, не хоче й слова мовити, щоб з'ясувати справу, а тоді її звільнили б.

Майже те саме говорив і жандармський полковник Катрі на допитах, власне, коли її приводили на допит, бо справжнього допиту не було через її уперте мовчання.

— Вы б нам несколько слов сказали и были б свободны. Подумайте о вашей бедной матери. Как она ждет вас, а вы не хотите. Ведь всего несколько слов. Кто вам дал прокламации? Кто? Ну-с!

Але Катря мовчала, і тримали її довго, щось сім місяців. Коли звільнили, розповіла мені все детально. Була тоді біла як крейда, тільки очі горіли.

— Я, Нато, найповніший університет там перейшла. Так, Нато, найкраща школа — тюрма.

Катря трохи відпочила дома й перейшла на нелегальне становище. Вона влірнула цілком в підпільну роботу. Ми мало бачилися.

— Це небезпечно,— казала Катря.— Тобі треба тепер удержатися на ногах. Ти теж маєш корисну працю (я тоді вела навчання в недільній школі серед робітників), ти маєш зв'язки з робітниками. це нам надалі придасться. Отже, поки що не будемо бачитися, аж поки я до тебе не звернуся. Нам не доводиться потурати своїм особистим почуттям. Нас кличуть гудки!

Так, нас кличуть гудки! «Особисті почуття» були дуже сильні, але ми їх перемогли. Я ще разів три-чотири бачила потім Катрю, але незабаром їй дано відповідальну роботу на провінції, і вона знов потрапила до в'язниці. Довго сиділа, далі заслати її мали, але по дорозі до Сибіру втекла й повернулася загартована до підпільної роботи.

Скінчивши сьомий клас, я поїхала на вакації в Гуляй-Поле (Златопіль) до батьків. Тут швидко утворився в нас гурток, де ми почали доповнювати свою освіту. Дехто зацікавився й українською мовою. Знайшлася література (белетристика й брошури), і ми перечитували Марка Вовчка, Мирного, Левицького, декламували, заховавшись у далекому кутку гімназійного садка, Шевченка, Щоголіва, Руданського, Самійленка; «Вік», що був у одного гімназиста, мав такий успіх, так ходив по руках, що його довелося в кінці літа завести в палітурки. Гірше стояла справа з розмовою: всі так звикли в школі до російської мови, що, почавши українською, все збивались на російську, особливо безпомічно спинялися в дискусіях на філософські та політичні теми: бракувало слів-термінів. Як буде буржуазний, демократія, матеріалізм, капітал, індивідуум, індуктивний, інтегральний, позитивізм, гедонізм, метафізика, утилітаризм? Як сказати: «соціалізувати», «дифференціювати», «асимилювати», «об'єктивувати», «індивідуалізувати»?

Так багато і таких важливих слів немає в українській мові. Але дуже швидко ми розміркували, що і в російській мові їх немає; а позичено їх з чужих мов... Чому ж би не позичити їх і до української мови?!

Ми з свого таємного кутка в гущавині гімназійного саду виходили в найширший світ.

Мій батько, селянин з походження, що все життя горів знанням за освіту народу, дав нам змогу виступити з виставами в народному домі. Це було для нас, як рибу у воду пустити. Влаштували концерти, декламували Шевченка, Руданського, виставляли українські п'єси, брали навіть участь у танцях (хоч погордливо одкинули вже були таку несерйозну розвагу), бо танцювали тут не «пошлі інтелігенти», а танцював той «нарід», поруч якого ми хотіли стати, пізнати його, розказати про себе, про соціалізм, про революцію, про нове життя, до якого разом з ним іти. І ми захоплено проводили танок, заходячи при цьому в розмову та дуже часто зразу починаючи й агітувати.

V

На Пушкінській вулиці, в тій затишній її частині, що між бульваром та Караваївською, на одному з поважних солідних будинків, була вивіска «Пансіон А. П. Забелло».

Широкі сходи, такі ж з різнокольоровим склом двері наче запрошували «увійдіть» так само привітно, як і господиня цього чималенького шумливого юнацького мурашника, добра й гостинна Олександра Платонівна Забіла.

Людина поступова, гуманна, позбавлена міщанських забобонів, до того тямущий педагог О. П. Забіла не могла зробити з свого пансіону клітки, де в околицях «тене ву друат», «бальясе», «ретурне» виховувалися б тендітні в білих рукавичках панночки «комільфо» *. Вона не затуляла своєю постаттю та стінами свого пансіону широкого світу від зацікавлених очей своїх пансіонерок. Між іншим, це в її кабінеті на столі я знайшла роман Степняка ** «Андрей Кожухов» і потай перечитала.

Це ж я опинилася після тих ускладнень на кінці минулого року, що так дорого коштували батькові, знов у пансіоні, де батько мене залишив, маючи надію, що спокійно мине тут цей останній рік мого шкільного життя (я мала перейти вже у восьмий педагогічний клас).

Але мушу сказати, що на ділі цей рік життя кипіло, горіло навколо мене,— і я в ньому, зрозуміло. Не було в ньому, правда, Катрі, і це мене смутило. Середньошкільні гуртки для самоосвіти, недільна школа для робітників, диспути в Літературно-артистичному товаристві, театр Кропивницького й Садовського, десятки нових знайомств, щоденно нові враження.

Збори нашого гуртка, що мав у програмі своїх занять літературу та філософію, відбувалися щотижня в суботу. Збиралися на різних мешканнях, а найчастіше в гімназиста Павла Смирнова, мати котрого нас радо й щиро завжди приймала. Ця родина була дуже незможна, працювали всі в родині, діти помагали в хатньому господарстві, й жили вони в якійсь напівзруйнованій будівлі, на розі Володимирської та Жилианської вулиць, з немазаними стінами. Нам дуже подобалася ця дерев'яна немазана хатина, і почували ми там себе чудово, значно краще, ніж в комфортабельних кабінетах співчутливих адвокатів та лікарів, куди конспірація нас закидала час від часу.

Я цілком захопилася роботою в недільній школі. В неділю звичайно йшли десь на концерт, на дискусію, але день від десятої до четвертої належав недільній школі; тут ми ділилися з слухачами тими знаннями, що їх самі щойно набули в гуртках та з дискусій в залі Літературно-артистичного товариства. Тут ми відразу почували, що не марно ми самі вчимося, не для розваги та не для того тільки, щоб бути самим культурними людьми; ми почули, що це значить *інших учити*, вчити людей, що хоч з книги життя вже навчилися, проте мов у темряві блукають, безпомічні й безпорадні. І ми з усією силою молодого ен-

---

* Пристойні панночки.

** С. М. Степняка-Кравчинського.

тузіазму засіли у цій фортеці й завзято та невтомно почали обстрілювати нашого ворога — темряву. Цю роботу ми провадили під крилом дуже культурного й доброго настоятеля, що дав помешкання школи «на благое просвещение русского народа» і поклався цілком щодо програми на вчительку школи, дозволивши їй запрохати ще двох-трьох учительок. Вони почали з малого й дуже скромно: грамота для неписьменних і арифметика, історія, природознавство для сильніших у грамоті. Аж ось одна учителька побачила, що група слухачів вимагає вже більше знання, дають питання з економіки. Запрохала вона студента-економіста. Вийшло на добре, й інтерес до занять виріс. Коли сказали про нову ситуацію настоятелю, він тільки зауважив: «Рекомендується впродь избегать студентов, яко вельми вредномыслящих личностей: лучше в таких случаях девиц приглашать, вообще учительниц; не исключаются и семинаристы».

За цією інструкцією, навчання в школі велося так, що в лекторському складі були про око людське самі жінки. А студенти ж, що їх вже стало четверо, як тільки одвідав батюшка школу, сідали між учнів (вони були в цивільному одязі) і таким чином зникали з лекторського складу.

Якось стихійно об'явилися в школі науки соціальні, економічні, словом, oprіч «грамоти», народилася й «політграмота». Інтерес до недільної школи все зростав, і тепер уже ми провадили заняття в двох великих кімнатах. Збільшилося учнів та збільшилося й керівників: неначе на бажання настоятеля, два семінаристи почали брати жваву участь у роботі. О. Михайло справді був вдоволений, коли, зайшовши якое на заняття, побачив вихованців семінарії: «Дело доброе, дело полезное»,— і ще менш тримав нас під своїм контролем.

Шевченкове свято, що на нього багато зусиль та роботи поклали ми всі, а надто спричинилися до успіху його наші семінаристи два Івани — Іван київський та Іван подільський,— викликало у нашого патрона бажання детальніше ознайомитися з роботою в нашій недільній школі. Щось його, видко, почало непокоїти та й дуже непокоїти, і він почав нас так часто й несподівано одвідувати, що маскувати нашу політграмоту та ховати студентів нелегко було.

На слухачів наших Шевченкове свято зробило таке глибоке враження, що вони довго не хотіли розходитися; слухаючи біографію Шевченка, вони захоплено дивилися на промовця і зітхали. Багатс віршів вони й самі декламували. А коли казав вірші один з семінаристів — Іван київський, дуже красномовний оратор взагалі та повний запалу й революційного ентузіазму, багатом на очах були сльози.

Невеличка перерва після недільної школи; обідали десь всі гуртом (я, товаришка та семінаристи), а тоді йшли до Літературно-артистичного товариства. Там ми знаходили ще багато товаришів з нелегальної організації та студентів, з якими мали зв'язок, і до початку ве-

чірки мали нагоду обговорити й дебатовати безліч своїх пекучих питань.

Може, дивним здається, як це можна, живучи в пансіоні (хоча б і під орудою культурної та поступової людини, як О. П. Забіла, та проте все ж у пансіоні, де є хоч мінімум певного режиму, що його вимагала адміністрація державних шкіл), отак цілий день використовувати на «крамольні» справи. Може, це й дивно, але як це просто й легко було.

Техніка вилітання птаха з клітки була така.

Приходила до мене якась знайома дама, начальниця пансіону знайомилася з нею, записувала її адресу, а дама мене забирала до себе «на цілий день» і мала мене привести увечері, не пізніше десятої години.

Іноді можна було, як скажемо, ходилося до театру,— повертатися о дванадцятій годині ночі.

Отже, у мене було кілька знайомих, переважно старші сестри товаришок, що згодилися приходити по мене. Вони знали, де я на протязі цілого дня, бачили мене самі або в Літературно-артистичному товаристві, або в театрі, отже, не вагаючись, допомагали мені вихопитися з клітки.

В залі Літературно-артистичного товариства ми слухали Водовозова В. В., Стешенка І. М. Один раз нам довелося чути реферата Лесі Українки, що зачитала М. М. Старицька.

В дискусіях брали участь студенти, а іноді й гімназисти. Пригадую собі, особливо палкі дискусії виникали після рефератів Водовозова. Це був справжній мовний фейєрверк, де найбільше лунали слова: матеріалізм, марксизм, соціалізм, буржуазія, демократія, інтернаціональний.

На кінці року були підсумки всієї роботи середньошкільної організації, двічі збирався «пленум» у гаї за Дніпром: були мітинги з робітниками, там-таки; наприкінці й підсумки шкільного навчання, іспити. Ці останні пройшли якось між іншим, багато уваги їм не віддавалося; вся енергія, увесь інтерес скупчувалися на іспитах позашкільних, іспитах життя. Багато нових людей, нових знайомств — кілька робітниць з фабрики панчіх та тютюну, кілька складачів з друкарні, свідомих інтересів свого класу робітників мали зв'язок в цей час з нашим гімназичним гуртком, і зближалися з нами.

Саме нестримно почав рости робітничий рух, охоплюючи широкі робітничі маси, висувуючи робітничих ватажків; і у шкільній революційній молоді, що прийшла до боротьби за долю робітників шляхом теоретичним, ріс інтерес до єднання на практиці з робітниками, до особистого з ними зближення.

Перед нами нові світи розкривалися, коли ми, бувало, делеговані від своєї організації середньошкільників, пересиджували до півночі на робітничих зібраннях.

Засунешся десь попід стінку й, затаївши духа, слухаєш: яка ясність думки, логічність висновків і інтуїтивне розуміння інтересів свого класу.

Ми, вчені по школах, перевчені на теоріях, озброєні Марксом, «Іскорою», брошурками «Союза освобождения труда», мали чого повчитися на цих робітничих зборах. Ми бачили, що класова свідомість, знання життя і здоровий, критичний розум давали неосвіченому робітникові кращу зброю для революційної боротьби, ніж мали її ми, із своїми книжними знаннями.

І якщо дехто з нас і гадав, що наше призначення вести їх на боротьбу, на змагання, на здобуття соціалізму, то мусив змінити свою думку й прийти до того, що перед мають вести вони, робітники, що гасло «Визволення робітничого класу є діло самих робітників» — не гучні слова тільки, а дійсність...

VI

Іспити складали за восьмий клас не так, як за сьомий. Не так ретельно, не так напружено; не було того почуття, як тоді, що за весь курс. Зокрема я мало цікавилася іспитом, майже щодня їздила човном з робітничими гуртками; екскурсії, заняття на тім березі провадили з семінаристами з нашого гуртка, обома Іванами, а переважно з одним із них — Іваном київським. Отже, якимось механічно відбувала іспити; мене більш цікавили мої іспити з тої «дисципліни», що зветься агітація й пропаганда, і я ретельно їм віддавалася, бо наближалися вакації, і ми мали (я й наш семінарський гурток) поїхати на провінцію, провадити там революційну роботу. У Івана подільського (що батько його учителював на селі під Вінницею) були зв'язки в околицях, і нам пощастило знайти собі лекції, а значить, і матеріальну базу та підставу, щоб проживати. Я одержала навіть не то лекцію, а посаду гувернантки в домі батальйонного командира у Літині, а значить, окрему кімнату і трьох «подростаючих дочерей»; вимовила собі вільний день на тиждень і двічі на тиждень по дві години для себе. Івани теж оселилися в Літині й мали собі лекції. Навколо них небагом утворився гурток молоді, і до них приходили навіть вільнодумні панночки, яких у Літині з його рясними затишними садками, з його патріархальними звичаями все-таки було досить.

Моя ситуація в родині батальйонного командира, в його будинкові остронь міста, де з'являлася тільки «аристократія» літинська, була, як на Олімпі, але як цих богів мої принципи давно вже скасували й почали в уяві будувати новий світ, то і тут мене тягло геть від «олімпійців». Перебувавши день, увесь довгий день, у ролі гувернантки (тут мені полегшували справу мої педагогічні нахили, моя любов до дітей), я ввечері поспішала на берег, де збиралося наше товариство, де нас

чекали співи, човни, тихий шепіт сріблястих хвиль та таємничі наради в гаї за рікою.

Семинаристи — Іван київський та Іван подільський — жили в центрі містечка, до своєї хати приєднали вони всі молоді, революційно настроєні паростки тихого, добродушно-дрімотного Літина, всі протести вільного духу, всі бунтівничі поривання. «Що, власне, вам у Літині не подобається?» — шелестіли сріблясті верби над нашими головами на греблі, коли ми поспішали на волю, на простір.

«Що тихе, сонне місто? — повторювали вони наші слова. — Так це й гаразд, що тихе... Що ремісничі, робітничі злидні в узьких кривих брудних заулках та «треньки-бреньки» ситеньких паразитів у затишних господах? Так це в кожному порядному містечку, так і в нас... Що справник «вінтує» з суддею, а суддя засуджує кожного маленького голодного злодія, не чіпаючи великого хабарника — справника, то це так, але де інакше?.. Де інакше? Прошу, скажіть, — шелестить сріблясте зілля... — Що тут на родючій землі, під гарячим сонцем, голодують ті, що їх руки ненастанно в роботі, що їх руки з землі рай для неробів утворюють, а ледарі байдики б'ють, п'ють портвейни та «тикають» на похилену спину бідака, — в той час, як «Право людини» Руссо каже, що всі люди рівні, усі народилися на одній землі, під одним сонцем, усі мають однакове право на наслідки праці, і всі мають повинність працювати... Але чи не на всім світі так? І чому ж саме в нас мало б бути інакше? Чому? Чому? — докірливо шамотять на нашу адресу сріблясто-зелені верби. — Чому в нас в Літині? Та й не вже ж наш Літин вам не подобається?»

Подобався нам дуже Літин, його зелені замріяні околиці, запашний подих його садків; тільки мешканців його сонних хотілося збудити. Наші дзвінки дужі голоси, що лунали вечорами від річки, від околиць до осередку містечка, будили дрімотного обивателя; він лаявся, перевертався на інший бік і пробував знов заснути. Але доводилося йому трохи згодом іти відчиняти двері своєму синові або дочці, що з нашого городу поверталися, і він знов лаявся, вставав і хоч насуپлено, хоч сердито питався: «І що там таке потрібне, що вештаєтесь потемки?»

А уранці іноді вислухував те «потрібне», вислухував розмови дітей своїх, що в душі їх новий світогляд сходив.

Коли дощ, то доводилося не на човні, а пересиджувати вечори у семінаристів.

У просторій кімнаті, де на стінах Шевченко, і Маркс, і Горький, тихо тоді; поважно-тихо, хоч людно. Читають «Капітал». Читають і пояснюють. Невже студії — це «вечірня школа»?

Іноколи попідвіконням майне голова жінки — це господиня: вона «інтересується» та й потім в таємній тиші її кімнати точиться така розмова:

— Так таки ежедневно, Пелагея Потаповна?

— Єжедневно, єженошно, благодетель Полікарп Іванович. Не стала би видумувать. А говорю по совісті. Как значіт вам по вашему поліцейському состоянню неукоснітельно знать надоть...

Про ці балачки нам докладає племінник Пелагеї Потапівни, тихий, а розумний хлопчина, років чотирнадцяти, Петрусь. І ми мусили бути обережні; довелося припинити зібрання в кімнаті семінаристів, а користуватися лише човном. Та запізно прийшли до обережності. Уже справник зацікавився новими приїжджими та новими ідеями, й майже щоденно шептався «надзиратель» з Пелагеєю Потапівною. І ось раптом Петрусь упередив нас, що готується облава.

Коні скакали, як скажені, немов дияволи женуть. Ми оглядаємося раз у раз... Хоч, як зважити на розум,— хто там буде доганяти нас? Як доганяти? Ми в'їхали під намет дерева, женемо гаєм, і хто бачить нас, так це місяць, що теж прудко, немов тікає, чимчикує від хмарки до хмарки.

Напевно вже можемо вільно зітхнути. Ми вдох: я й Іван київський.

Од'їхали далеко, верстов двадцять; коні спинилися. Ми думаємо поїхати до Івана подільського; він саме на три дні поїхав додому, треба його оповістити. Він тут постійно перебуває й, може, йому пощастить налагодити зв'язок з Літином. А самі потім до Києва. Вакації вже закінчуються, і в Києві нас чекає робота. З'їдуться всі, у кого зв'язки, і поринемо глибше в підпілля.

— Але що там зараз у Літині робиться?

— Мабуть, ще трус провадять.

Коні смикнули — і знов скажений галоп. Щоб не вилетіти, тримаюся за руку Івана. Він другою рукою обняв, тримає мене і говорить, говорить. І моя душа відповідає так само. Так, ми безперечно далі підемо разом, підемо вкупі... Так, ми незмінні товариші на життя й на смерть. Так, ми своє життя покладемо на визволення пригноблених, на знищення неправди. «Так, ми вдох, ми вдох...»

Коні скачуть, летять, як скажені. Мчить, тікає місяць поміж хмарок мінливих. Ми вдох уже мовчимо. Тільки руки таємничу розмову свою далі провадять: «Так і далі вдох... все вдох... і вкупі життя віддамо».

«Так, удвох... так, все укупі...»

Коні мчать. Думки-мрії летять, місяць здоганяють.

VII

«Отречемся от старого мира, отряхнем его прах с наших ног...»
Ми це твердо пам'ятали і проводили в життя.

Не у родині, не з родиною, а в комуні нове життя творити. Ми, рево-

люціонери, не тільки боротися за нове майбутнє маємо, але й зараз, тепер, своє особисте життя будувати по-новому.

І ось я оселилася в комуні. Було в нас дві хати. Й майже ніякої обстанови; в одній чоловіки, а в другій жінки: я, Жєня, товаришка з гімназiального гуртка й Паша (робітниця). Спали на складних полотняних ліжках, їли те, що по черзі кожна варила на машинці (звичайно одну страву), читали, вчилися й вечорами ходили на конспіративні збори. Кожен, хто не мав де ночувати, міг іти в комуну; іноді напакувалося більш десятка людей.

Тут тісніше знайомилися, єдналися в гуртки.

Одного разу величезний переляк виник, винуватець його — Густав Шпет, котрому цього ми довго не могли забути.

Однієї ночі, годині о другій, саме ми поснули (а ночувало в комуні двоє таких товаришок, що втекли з дому, чекаючи арешту), я й Жєня прокидаємося від тупотіння чобіт в коридорі.

Чую, просто до наших дверей хтось... тук, тук, тук...

— Хто там? — затримуючи хвилювання, питаю я.

— Именем закона, отворите! — гуде впевнений бас.

І знов — тук, тук, тук...

Жєня, мов опечена, хапає нелегальну літературу і шпурляє за вікно в сад: за вікно ж вилазять і дві нелегальні товаришки, добре, що низько. Я гукаю до дверей:

— Зараз одягнемоя.

Але вже ніхто не стукотить у двері; уже кроки віддаляються. Це так пожартував напідпитку товариш Шпет.

Члени нашої комуні часто відвідували кабінет зубного лікаря на Подолі. Ця вивіска — «Зубной врач А. М. Гурович, прием от 10—12, 6—7 веч.» — маскувала вчащання до помешкання Гуровичів численних товаришів, переважно членів або кандидатів до членів РСДРП. На око здавалося, що Гурович мала силу пацієнтів.

Тут відбувалися наради подільської групи есдеків, наради представників комітету з нами, співчуваючими, майбутніми членами; тут давалися різні доручення, тут відбувалися засідання з делегатами інших груп київських та позамісцевих. Багато я бачила тут людей, переважно робітників так званої вищої кваліфікації, складачів друкарні тощо та дрібних ремісників Подолу. Тут утворився гурток, що я мала його вчити письма й політграмоті, і вже почала. А сама в той час одвідувала ще й такий гурток, де я свою освіту поповнювала, це, власне, гурток, що повстав із середньошкільного.

Раптом урвалися мої лекції в обох гуртках і то в такий наглий спосіб. Пам'ятаю, я сиділа при столі в комуні й «гризла» Паульсена. Мені доручено було написати реферата на тему: «Паульсен, його життя та його теорія».

Вбігає Паша й таємниче до мене й до Жєні (більш нікого не було):

— Знаєте, провокатор, провокатор у Гуровичів...

Далі подробиці.

Провокатор... Це той, що влазить у довір'я, знайомиться з усім та всіма, а потім зраджує... Як же тоді жити, як працювати, коли можливе таке страхіття?

— Як? Ще дужче з'єднатися, ще завятіше боротися! — гукнув Іван київський, що теж дуже часто бував у кабінеті зубного лікаря, що був найактивнішим у цій групі. Він саме нагодився й слухав Пашине повідомлення. — А поки що зникнути й готуватися тарарахнути серед обивательського болота блискавицею та громами. Я от засяду за Куно Фішера поки.

Я перегорнула сторінки Паульсена.

— Ну, і я сиджу... то що? Ну, я знатиму ще одну розумну людину, знатиму її думки... Ну, мені проясниться ще більше в голові. Добре! Для мене це дуже добре... але кому від того легше, кому краще стане? Це я все для себе. А хто ж тоді для тих, хто зовсім темний, хто упосліджений? І хто така я, коли я тільки для себе?!

— Ви експансивно, а зовсім не логічно мислите, юна революціонерко,— сказав Іван і всміхнувся так, що я собі засміялася, покинула Паульсена й пересіла ближче до нього.

— Якраз ми всі й ви для *них*, для *тих*, хто в злиднях та темноті, але тому в нас і не повинно бути темноти в голові...

— І якраз тому ми маємо весь час серед них бути. Словом, я їду, їду на село,— раптом додала я і схопила з столу листа.— Ось...

В листі товаришка моя шкільна, донька священика повідомляла, що вчительки й досі немає в школі на цукроварні й пропонувала мені, може, я маю охоту... Маю охоту... Я давно мрію про школу, де я вчитиму дітей вже так, щоб вийшли свідомі всього, де я дорослим читатиму...

Отже, я їду, їду...

Проводжали мене Іван та Женья.

Далі згадуватиму просто Іван, без додатка «київський», бо подільський Іван зник з обр'ю, осівши на подільській роботі у Вінниці.

Женья цілувала та шептала:

— От тобі маєш... несподівано.

Іван зажурено дивився в очі.

— Я вже не знаю, як я без тебе... ну, але як тут закипить робота, я тебе викличу.

Зустрічали мене на станції моя шкільна товаришка та сторожиха школи. У школі мене зустріли голі стіни та непереможний гомін дитячих голосів.

— Ш-ша, цитуйте! Ось дасть вам перцю нова вчителька. У тебе, Грицьку, ще не загоїлося вухо від старої...

— О, ця молодша, буде дужче битися, подужає краще.

Набилося на подвір'я молодичь та чоловіків. Саме гудок на цукроварні перерву оголосив.

— Нова вчителька!

— Щупленька яка! Чи й справиться з нашими «архаровцями»?!*

На порозі двох хат (три групи в двох хатах) стояла я з ранку до полудня й вела за своїм словом напружену дитячу увагу й направляла жадібні знання дитячі голівки до роботи. Тихо було під час навчання: ні гомону, ні пустощів. І веселий хор голосів і радісні ігри на перемінках.

— То це вже ви їх без обіду не лишаєте? — скептично хитала головою сторожиха. Я затримувала часом дітей, що не справилися з роботою, але насамперед давала їм їсти, а тоді допомагала виконати завдання.

— Нащо? Нащо без обіду? Хіба голодна дитина краще науку втратить?

Сторожиха хвилюк збентежена, а тоді авторитетно:

— А то наша Настасія Павлівна було без обіду й на гречку, і сікли по суботах... Все як полагається...

Ну, отже, я не робила це «як полагається». Більше того, — я робила те, що «не полагається». Недільні читання й розмови з робітниками (батьками моїх школярів) — це не дуже подобалося властям. Батьошк морщився, «наблюдатель» єпархіальний крутив головою. Школа була при цукроварні й коштами адміністрації, але чомусь «блюли» її, окрім директорського ока, ще й єпархіальний «наблюдатель», а стара попечительниця (директор був нежонатий, і «попеченіє» щодо школи покладено було на матір його) дуже ретельно розглядала мене в лорнетку. «Такая молоденькая и уже такие опасные идеи», — говорила вона про мене в своєму товаристві, і моя товаришка, дочка священика, що бувала в тому товаристві, переказала мені це. Мені ж у віці вона говорила самі компліменти щодо моїх методів виховання та навчання — школу вона відвідувала ретельно й неухильно.

— Удивительно, что вы так с ними справляетесь без линейки: это делает вам честь, это так гуманно. Хотя, знаете, *parlez-vous français? Avec ces paysans on ne peut pas être si tendre, il faut avoir un gros batton, je vous assure!* **

Я не погодилася з такими авторитетними думками високоавторитетної попечительші. А вона вже поволі переставала бувати на моїх лекціях, так шкільних, як і позашкільних; видко, все з'ясувала собі. І ми себе вільніше почували — моя аудиторія й я. Зашкарублі, мозолісті руки старанно виводили *a, b, c*, захоплено бородаті обличчя з

---

* Тут: шибайголовами.

** Ви говорите по-французькому? З цими мужиками не можна так церемонитися, на них треба товстого дрючка, я запевняю вас! (*Фр.*)

книги вичитували — це була грамота. А вже як була «політграмота» (це я так сама собі називала наші читання й мої пояснення), то годинами не зводили очей, не рухалися.

І вже як кінець, то всі разом:

— Да, це ловко, а ми й не знали!

— Ось воно що. Тепер все ясно!

— І як воно так: щоб — ото все знати...

— Наука, брат... Тепер хоч діти наші знатимуть...

Виходили всі гуртом на ганок. Тут і школярі-діти підчікували своїх батьків, ковзалися, спускалися на grindжолах з гірки.

— Живіш, живіш... он темно вже, а завтра рано гудок заспіває... А я б іще сидів... На ту неділю, ви б пораніш,— це до мене. Прощання й жарти, і ще довго голоси чути, аж поки не зникли вони в низьких хатках під горою, побіч якої в снігах білих дрімав чорний димар цукроварні. Я стояла й дивилася. Сніги, сніги... поринуло в них, заснуло село. І спить воно вже так довгі віки. Встане, попрацює коло землі, коло заліза та знов спить... А мозок його, а сила його духовна цілком безпробудно спить.

Сніги, сніги. А за ними в долині татахає, гуде залізний кінь — залізний потяг: там рух, там не сплять. А тут сніги й сон... чорнозем і сон... чорна праця в темряві й сон...

VIII

— А ми вас самі й одправимо... не треба вам ні батьюциних коней, ні чванькуватого фурмана Антона прохати. Ми вас вируядимо й проведемо на залізницю.

Це мої зібралися школярі та батьки їхні востаннє на читанку.

— Ото нам тільки без вас якось не той...

— Треба ж їм відпочити від нас. На те й празник. Поїдуть, дома порадуються, побачать світу та й знов до нас темних.

— Я й вам привезу того світу грохи. Книжок привезу.

Мені якось соромно, якось ніяково: їду я, а вони лишаються серед снігів, приспані темрявою довгих безпросвітних ночей.

— Ще й розкажете нам, далеким, яково там серед робочого люду у Києві. У нас тут такий утиск, такий утиск. А ти мовчи... роби та мовчи, бо жінки, діти, голодні роти.

Назавтра надвечір спаковано вже все. Я прощаюся з тим натовпом, що знов аж наче стіни розсовує у школі.

— Та що прощатися... ще рано. Попрощаємося на колії.

Отже, на колії вже дехто й сльозу пускає.

— Та чого там рюмати?! Вони ж прийдуть, не навіки ж це...

— Та нам празник — не празник буде самим.

— Тепер, як ми звикли, що вони нам і те й інше розкажуть, порадять, про все пояснять, тепер наче ми сироти... залишимося,— правлять своє молодичі.

— Не навіки... А так, як навіки. Чогось мені сумно так... Хто зна, як ще воно там далі складеться...

— Ну-ну... годі смутної!

— Та годі ж,— підтримую я, а сльози з очей моїх так і котяться. А діти біля мене стрибують, підскакують з холоду.

— А ви ж нам одпишете?

— І книжечок привезете...

— А ми вам ті вірші вивчимо...

— А я й напишу багато, щоб не казали вже, що не втну...

Тах-тах-тах... летить залізний птах з даліни. Наче крилами вимахує й приговорює: тах-тах-тах... засвистів: «Будьте готові, їду». І вже поруч нас.

— Далі, далі! Одходьте далі!

— Ну, будьте ж здорові...

Пакунки мої вже у вагоні. Підсадили й мене.

— Оце б і ми з вами...

— Хлопці, далі од колії!.. Залізна коняка ноги одріже!

Свисток, і за хвилину рушаємо. Хати, загублені в снігах, лишилися далеко-далеко.

Я на своїй лаві задумана, тиха. Сумно і якомсь боляче мені. Як там вони на селі хапаються за кожного, хто по-людському промовить, хто не пан, не начальник, не урядник.

Уже Корсунь, Таганча, Миронівка, Ольшаниця... от і Фастів. Незабаром Київ. Побачу зараз Пашу, Женю, Івася та Петра. Жаль і біль десь одійшли. Комуна нашу побачу. Ось вони зрозуміють, що в мене справжня робота.

Зараз же з вокзалу й до комуни.

ІХ

Але комуни не залишилося і сліду. Був той будинок, було те помешкання; ані Паші, проте, ні Жені, ні тих трьох товаришок, що жили з ними,— ані сліду.

Підтикана Гапка, служниця нашої господині, кінчає мити вікно. Злазить, береться до підлоги.

Стою, дивлюся, роздумую: яка це катастрофа зїла нашу комуну?

— Драстуйте. Не доберете, де це ваші? — привітно до мене Гапка.— А вже днів зо три, як виїхали... Викурила їх «наша». До неї переїхав на ту велику хату якийсь такий сурйозний та вредний, з кокардою чиновник якийсь. Та все її намовляє: «Агапіє Іванівно, ви можете пострадати за ету комуну... Ви у сібе в меблірашках розводите кому-

ну». Бо «наша» все, було, про ваших інакше і не вміє, як «комуна» та «комуна». «Та ето хороші люди,— борониться вона,— ну какая там комуна... Ото я в шутку так називаю їх...» — «Ви ето в шутку, Агалиє Іванівно, а «оні» не в шутку... Я вже осведомілся... весьма подозрительні молодії люди... неблагонадьожніі. Лучше із'ять їх таких отцюдова. А то ще узнає поліція, прийде їх забирати, ще й вам нагорить на горіхи...» Отак він, серденько, цокоче коло неї та й цокоче. А вона то вже так його слуха, у рот дивиться. Припав до серця їй... Та й вимовила всім вашим кватирю. «Шукайте,— каже,— собі деінде».

— Ну, а де ж вони, Гапко?

— Або ж вони мені говорили. Ані словечка: куди?.. як?.. Спакувалися, сказали: «Будь здорова, Гапко!», я аж заплакала,— ой, люди ж були! — та й з очей.

І нащо я Гапку питаюся, куди подалися вони всі? Вони ж, певне, всі «провалилися» у підпілля, бо догадалися, що цей хазяйчин «фрукт» може їх виказати.

Подалася я додому, до батьків, щоб звідти вже розшукувати комунарів. Женью знайшла теж у батьків її, а у неї й Пашу.

— Як, уже? — Кинулися до мене.— Вже годі з тебе села? Бач,— Паша до Жені,— я казала тобі, що не видержить вона... Уже й повернулася...

— Еге, так і повернулася! угадала... Отже, через два тижні знов на село... А що це тут у вас догори ногами усе перевернулося? Де ж наша комуна?

— Ша-ша!.. не кричть: перелякаєте маму комуною,— метушиться Женья.— Комуна буде, власне, єсть, тільки вся розбрелась. Вичікуємо... і помешкання у нас нове єсть. Тільки треба упевнитися, чи не цікавиться нами поліція...

— А проклятуша хазяйка,— хвилюється Паша,— вона нам багато поспувала.. А така була мила, така добра...

— Та то її той ффрукт, Гапка каже, настроїв.

— Настроїв. А як ти хороша, не давай, щоб тебе настроювали. Ну, як же ви? як усі?

— Іван завзято веде підпільну працю: агітує, промовляє на сходках, і його, здається, розшукують жандарі, він дуже популярний... доводиться йому добре сліди замітати.

— Да, а у нас новий комунар об'явився. Та який! Вартий усіх... Весь він — огонь і залізо...

— О, Женья вже готова закохатися,— Паша іронічно зирк на Женью.

— Зовсім не закохатися! Нас у комуні зв'язують серйозніші справи. Але коли сильна, чарівна індивідуальність, сила волі... розумієш? Сила волі!

— Та ще чорнявий вус, рум'янець на смаглявих лицах... орлиний погляд.

— Ач, ач, а сама якої співає... Ну, ти знаєш його, Хмаринко. Напевне знаєш... відомий був ще в гімназії організатор... Максом його звуть...

Макс! Наш юнацький гурток самоосвіти... наші дебати і наші прогулянки човном... Наша суперечка за двадцять копійок... за самостійність жіночу. Наші блукання вулицями після зборів, його грізний голос: «Од царів усе лихо...», «Ось кого треба знищити насамперед», його блискучі очі і погляд, погляд... Я поринула в спогади...

— Чого захмарилася, Хмаринко? Що з тобою? — «Хмаринкою» прозвали мене в комуні за те, що ніби раз у раз я зосередкована, захмарена.

— Так... Я знаю його, цього Макса.

— Знаєш? Он воно що! А Іван наш його не жалусь... фанфарон, каже...

— Це Іван не знає Макса. Макс — найскромніший з людей, хоч і талановитий дуже агітатор, запопадливий робітник.

— А ти його щось вже добре знаєш? — підозріло до мене Женья.

— Будеш знати людину, коли два роки попрацюєш з нею по гуртках. Та давно, правда, я Макса не бачила, втратила його з ока зараз, як гімназію кінчила...

Я спинилася. Хіба казати їм, що з того часу, як Макс зник, десь глибоко впірнув у підпілля, то й серце мені не на місці... Хіба казати, що... та годі бо, годі! без сантиментів!

— А кого ти краще знаєш: Івана чи Макса? — уїдливо гризе мене Паша.

Вони, ці дві щирі товаришки, такі прихильні до мене, такі лагідні завжди, тепер настобурчилися, як справа зайшла за Макса.

— І справді, так не гаразд, Хмаринко: є в тебе Іван, ну, й чудово! Чого ж ти так за Макса?

— Є в мене Іван. Ну так, є... Звичайно, Іван є... Іван — як брат мені... я його дуже люблю, коли хочеш.

— Як брат? Ну, він, мабуть, думає, що дорожчий за брата.

— Думає! А може, й не думає...

Чогось вони, мої товаришки любі, сьогодні дуже гострі до мене...

— Ну, а Петро наш де? А інші?

— Петро теж, за твоїм прикладом, на селі учителює і агітує зарозом десь на Васильківщині... А інші, хто куди, тут розсипалися. Всі в роботі... Тут же, — може, чула, — такі заворушення серед робітництва. Ростає свідомість. Отже, роботи сила-силенна!

Так, роботи було багато. Я вже встигла побачити всіх комунарів, збирала докупи навіть своїх розпорошених слухачів з нелегального гуртка, провела кілька бесід з ними. За провокаторів не чути вже. Можна пропаганду далі провадити.

Кому б мені доручити їх надалі? У кожного стільки роботи... А мені ж їхати на село!

Бачила, звичайно, Івана, побачила й Макса. Іван напружено, захоплено працював; але нервово, якимось нерівно, з перебоями. Сьогодні він так електризував свою аудиторію, що враз пішла б за ним, куди б не повів, хоч на озброєне повстання. А назавтра впадав у таке зневір'я, що небезпечно було тоді його й робітникам слухати. Постійно невірноважений, екстатичний, він мав свою аудиторію, захоплену ним і віддану революції, але комітет якимось не кожну справу наважувався йому доручити: або виконає, як ніхто, двигне рух на гігантські кроки вперед, або «здрейфить».

Натомість кожну справу — чи малу, чи велику, чи навіть дуже відповідальну, комітет, не вагаючись, доручав Максowi. Рішучий, урівноважений, із залізною волею і з якоюсь надприродною інтуїцією щодо майбутніх подій, Макс рівно й розмірено, сьогодні, як і завтра, методично, твердо й непохитно провадив своє діло революціонера-борця. Невдачі, провали, різні ухили, провокація, — це все дрібні, зрозумілі перешкоди, що їх завжди змете з свого шляху переможець-пролетаріат. І він ніколи не складав рук, ніколи не впадав у розпуку, хоч би що там трапалося. Міцніш стискав свої суворі, мужні вуста, блискавиці сипав очима і переходив до якоїсь чергової праці. «Donnerwetter!»* — кинув було він німецькою мовою, якщо не ведеться.

— То ви, самостійна жінко, теж тут! — зразу, як прийшов, удався він до мене. — Ніколи не забуду, як ви свою самостійність боронили двадцятьма копійками.

— І завжди боронитиму, — почервоніла я.

Це він пригадав епізод, як, їдучи візником, я дала й свою половину: двадцять копійок заплатила.

Іван чомусь не любив Макса. І не ховав цього. І завжди чіплявся до мене, до Жені.

— І що в ньому такого, що ви липнете як мухи на мед?

Макс — не розібрати, чи щиро, але завжди рівний і прихильний з Іваном.

— Він кволий і нервовий, — було, скаже на який випад Іванів. — Його треба підтримати: по-товариському.

А часом до мене:

---

* Чорт забирай! (Нім.)

— Чи пам'ятаєте наші реферати на Подолі? А човен? А сходки? А Миколу Другого на стіні за вікном пам'ятаєте?

Чомусь, дійсно, я це все пам'ятала і любила згадувати.

І знов зачепить:

— І візника того пам'ятаєте?

Ну, але вже час збиратися на село. Доручає мені комітет організувати робітників цукроварні. Отже, крім школи, крім освітньої роботи позашкільної, маю ще завдання. Треба підготуватися, літератури набрати. А ґрунт там уже є.

XI

«А ми вас дуже просимо приїхати...»

«Ми чекаємо вас, люба наша учителько, ми без вас не можемо. Ви нам світ почали проясняти, і тепер ми не бажаємо во мраке оставатися».

«Напишіть, когда вас зустрічатъ, і ми всі вийдем, как до сонечка свого».

«Дорогая наша учительница. Ми хотім вам написати, как это ми вас ожидаем, надо, чтобы вы чувствовали і поспешілі до нас. Ваше читання перед одїздом так старіков розворушило, що кланяются вам в пояс і жаляють послушать іщо. Приїжайте і недовго думайте».

Щодня листи, щодня заклики.

Я була вже в великому місті, в осередку кам'яних будинків, електрики, революційних робітничих гуртків. Але сніги, що їх покинула, ще панували над душею моєю. Сніги глибокі, безкраї, а серед них впінули, загубилися хати.

«Приїжджайте й недовго думайте... Чекаємо вас, люба наша вчителько, щоб знов до школи, до вашого навчання...»

Таких листів я одержала щось десятків зо два. Ще сквапніше почала збиратися. А саме вже, як мала виїздити, надійшов пакет з печаткою від «Епархиального Училищного Совета».

«Сим, милостивая Государыня, уведомляем вас, что вследствие полученных от г-на Губернатора неблагоприятных сведений, вы освобождаетесь от места учительницы в селе Балаклее..»

Так. Крапка. Це вже попечительне око старої директорші, бо інакше, чим би я була цікава губернаторові?..

Любі дитячі обличчя моїх школярів виринали в моїй уяві. Перечитувала картки, листи. Діти, дядьки й молодіці — всі, що так вчепилися були за мене й за школу, — весь час перед моїми очима. Гаряздо хоч одписувала їм на всі листи ретельно. А тепер одну усім прощальну картку. Без детальних пояснень, щоб «крамоли» якої урядник не вчитав. А то ж ще може їх, моїх адресатів, потягнути до буцегарні.

«Не могу до вас повернутися...» От і все. А чому — довідаються од батюшки, од сторожихи. Усе знатимуть.

Так, один етап перейдено: із сільською школою, із селом — кінець!

Та ще довго серед блискучих, залитих світлом вулиць ввижалися мені сніги глибокі і між них темрявою оповиті, приспані хати. А коли я верталася від робітників, де ловилося напружено моє слово, мені вчувалися далекі голоси: «Приїжджайте к нам і недовго думайте! Ми вас чекаємо».

XII

— Це гаразд, що ви залишаєтеся з нами,— Іван нервово стукав по столу пальцями.— Тут стільки роботи... Ось, прикладом, мій гурток росте й росте... треба б переділити. Як ви на це дивитесь?

Але обзиваюся не я, а Макс.

Спокійним рухом скидає він попіл з цигарки, уважно дивиться на мене, а потім на Івана.

— Недоцільно ділити гурток. Що ж, що він виріс? Краще, коли гурток великий, це й робітникам більше імponує. А от утворити ще нові гуртки. Цього життя вимагає. На Солом'янці у мене, приміром, вдячний ґрунт. Там потрібно буде ще однієї людини...

— Але, шановні опікуни й ментори, я й сама знаю, що мені робити: до мене ж уже приліпився мій старий гурток... оце тимчасово, на своїх вакаціях, поновила роботу в ньому. І не шукайте мені, будь ласка, другого...

— А, так! — збентежено й розчаровано промимрили обидва мої товариші.

Отже для мене тут, у місті, знов ніби школа... школа з робітниками, нелегальна, без приміщення, без певності за завтрашній день. Але й без «попечительного» ока. Школа у підпіллі.

«Що таке додаткова вартість?»

«Що таке націоналізація промисловості?»

«Чому кажуть, що земля кругла?»

«Чому ми так кволо боремося проти есерів, коли програма їхня така нікчемна?»

«Нащо нам читають на вечірках вірші Надсона-плаксуна?»

«Як би найшвидше навчитися арихметики, особливо множити та ділити?»

«Нащо нам наука астрономія? Чи не краще, щоб ті вчені астрономи сили свої обернули на вивчення Землі?»

Це такі записки під час роботи від слухачів.

Отже, школа моя мала бути універсальна.

Почали в підвалі у одного робітника. Родина його на той час розходилася. Він сам чекає нас.

Зібралися. Сідаємо навколо столу. Тихі, поважні, зосередковані, беруться до книжки молоді й старі.

— А Федько на варті? — кидає один до господаря.

— Ну да, на варті... так що нас тут ніхто не застукає.

— Ну-ну! А то шкода, щоб пропала література.

Це сьогодні я їм принесла нелегальщини, щоб перечитали всі та передали далі, у якийсь гурток.

— Що ж, уже нам краще книжечки покинуть, а за винтовку взятися,— каже рішучий Пилип, ливарник з «южно-русского» заводу.

— Не время ще, брат. А воно, щоб і за винтовку способнеє братися та щоб вона стріляла з понятієм, то перво дело книжку нужно...— полемізує складач з друкарні Остап.

До другого лютого навчання провадилося, хоч і нерівно, з перервами: там шпикери унадилися, а там виказав хтось із сусідів. Та демонстрація другого лютого вибила цілком з колії мене й моїх слухачів.

XIII

«Р-р-разойдись! Осади, осади назад!..»

Якось несподівано долетів до нас крик. А ось уже й кінські морди над нашими головами.

Ми ж у захваті летимо з Фундуклеївської на Хрещатик, уже готові завертати.

Нас багато,— робітників та студентської молоді. Кожен агітатор у центрі свого гуртка. А над усіма керує Макс. Він наш стратег. На чолі походу Іван із червоним прапором. Він як месник або ватажок революції, натхненний, грізний. Він не зважає на козаків, на їхніх коней, що ось-ось нас розтопчуть. І все, що на нашому шляху, подається, усувається перед нашим переможним походом, а за нами юрба, незліченна юрба захоплених людей.

Аж ось наскочив ще загін. Зацокотіли погрозово кінські копита, огидно засвітілися нагаї. Хвиля жаху й розпуки пройшла натовпом.

Червоні струмочки крові на лицах, що сяяли огнем самопожертви,— нагаї неблаганні й безжалісні. І вже розладдя у струнких лавах. Вже увірвався грізний спів.

Ось прапор червоний вирвали, зім'яли. Ось Івана витягають з юрби. І всіх, хто біля нього, оточила вже кіннота. Хто може, тікає на пішоходи, до будинкових брам. Але на спини беззахисних сипляться нагаї, а брами позачинені. Рятунку нема. Тікають, падають, знов біжать. Ось Пилип-ливарник дужими руками одштовхує поліцаю, той падає на сніг.

— Хмаринко, швидше, швидше... — Макс тримає мене під руку. І де він узвся? Та я тільки безсило озираюся. Ось Женю, й Пашу, і

ще кількох наших комунарів оточили озброєні й повели. Макс на руках своїх сильних майже виносить мене на якусь бічну вулицю.

Тут, спинившись біля будинку, ставить мене на ноги й тихо, але рішуче:

— Тепер сюди, по сходах, до знайомого лікаря. Тут у нас співчуванці.

У тихій, затишній віталні я звалилася сливе непритомна. Кілька безсонних ночей перед демонстрацією — ніколи було спати, — нервове піднесення останніх днів, екстатичне захоплення на вулиці і тривога за товаришів, за Івана, за Женю, за Пашу зокрема, — це було багато для моїх і так розхитаних нервів. Почалася гарячка й марення. Усе ввижалися мені Женя й Паша, Іван — без шапки, з прапором в руках; коні козачі, що рвалися розтоптати, і прапор. І всі наші революційні змагання.

«Р-разойдись!..», «Не напірай!..»

XIV

Те саме «разойдись», «не напірай» чути було раз у раз тепер уже на далекій околиці, біля Лук'янівської в'язниці.

Там стільки натискалося біля воріт народу з передачами, що в'язничним службовцям увійти та вийти з брами було майже неможливо.

І не диво: на демонстрації другого лютого, а також і на помешканнях під ці дні захоплені були сотні «державних злочинців».

Приставові голову хтось поранив. Останні охоронники хапали на право й наліво, по хатах розшукуючи «вредний елемент».

Заарештованих, принаймні тих, кого приводили з демонстрації, побитих нагаями, били ще й тут, заганяючи до камер прикладами. Родичі непокоїлися, маючи непевні та уривчасті відомості... Тому й натовп тут, перед брамою, день у день товчеться, тому й плачі, жалі невгомні...

Жінки, матері, сестри, наречені ув'язнених приносили харчі та до вечора залишалися попід високими мурами, чогось чекаючи.

На кожного, хто виходив з брами, сипалися питання: як здоров'я Петренка, Олександрова, Манзона? Сотні любих імен тремтіли на устах натовпу.

Щочверть години виходив черговий надзиратель, повертав комусь з натовпу порожнього кошика й викликав:

— Хто далі передає? Чия черга?

Часом разом з кошиком виносили комусь і клаптик паперу, кілька слів олівцем на ньому, — це така велика радість матері, сестрі, нареченій, дружині.

— А мені?.. а чому мені не принесли?

— Може, наш хворий там...

— Може, що трапилось?

— Прошу я вас, мені неодмінно принесіть записку, що передать узавтра та як здоров'я,— благає бліда молода жінка з сумними очима.

Благання, жалі, нарікання тужливих, посиротілих людей. Дома ж пуста чекає. Дома моторошно, дома непривітно! Чого туди поспішати?!

І щовечора попід кам'яними високими мурами неспокійна юрба.

Ми почали чергуватися: я, Женіна сестра й Пилипова мати. Його таки заарештували. Хоч вихопився був від поліцая, але вдома знайшли. Спочатку щодня носили передачу, вони своїм, я — Іванові, що був мені, як свій, а родичів не мав. Звичайно, як свій. Та ще й тоді та втеча удвох з Літина. Він тоді за мене дбав, тепер я за нього. Це ж так природно.

Макс десь наче провалився крізь землю. Ні, він таки більшу роботу несе, аніж виявляє... І йому доводиться глибоко пірнати у підпілля... Не бачу його й наче сумую. Але годі! Смуткові немає місця в моїм житті! Тепер після арештів стільки праці...

Напередодні демонстрації ми всі випили на брудершафт: Женя, Паша, Іван, Макс і я. А сьогодні я сама лишилася. Робітничі гуртки розгромлені, розפורшилися.

Але де сама? Стільки людей! Стільки роботи, стільки пекучих завдань! Треба зв'язатися з людьми, що хоч персонально мало їх знала, але спільне діло єднає нас.

Ударне завдання мені дали: зв'язок між нелегальним Червоним Хрестом і в'язницею. Тепер мені, дійсно, доводилося дуже вчашати на Лук'янівку, вишукувати способів то через співчуванця-вартового, то через фельдшерку, а то й просто в цигарках, в пиріжках передавати в'язням від Червоного Хреста гроші. Одвозити туди подушки, одержу тим, у кого не було родичів... Стежити за прибулими з інших міст і за етапами висланців, щоб їм передати все потрібне на подорож. «Пошту» пошастило мені гаразд налагодити. І ця пошта часто-густо приносила мені листи від Івана. «Тяжко сидіти одірваному від роботи... просто гину я тут. А також дуже хочу тебе бачити... Чи не забула ти за Літин? Пам'ятаєш ту ніч, коли ми тікали удвох? Так би все жити удвох! Напиши, що ти гадаєш про це».

Що я гадаю? Поки що мені хочеться самій... самій своїм шляхом іти. А чи пам'ятаю ніч утечі? Пам'ятаю. І його, захопленого, палкого. Тоді якась чарівна ніч була! Пам'ятаю: коні мчали, як скажені, степом, гаєм. Щоб не вилетіти з воза, тримаюся за руку Іванову. Він обняв, тримає мене і говорить, говорить. Палкий, захоплений, гарячковий, він і мене захопив був. І моя рука йому відповідала... А тепер, ось тепер, що я йому напишу?

Паша й Жєня на мене мокрим рядном у листах: «...Не пишеш Іванові. Він гине з кохання до тебе, а ти мовчиш. Йому ж тут, у в'язниці, з його нервовою, вразливою вдачею й без того тяжко, а ти мовчиш. Це з твого боку жорстоко й незрозуміло... ти ж не кокетуєш, сподіваємось, з ним? Ми досі вважали, що ти як вже кохаєш, то це серйозно...»

Я — кохаю?! Мабуть! Мабуть, так здається воно, те моє почуття до Івана, що змушує завжди шукати його товариства, ділитися думками й враженнями од роботи, співчувати йому щиро, йому, невірноваженому, експансивному. І те, що я тепер сумую, тужу серед моєї напруженої, жвавої роботи... І те, що мені серце болить від болю за нього — це все, мабуть, кохання. Лише я й саму думку про кохання усувала з свого життя. Мета бо життя — не кохання. Є щось інше, достойніше людини... є вища мета життя...

Але ж там жива людина страждає... Мій любий товариш... а я мовчу... Яка я справді егоїстка. Хороший, любий Іване... Я ж не гадала, що це так може боліти... не уявляла, що кохання — це найголовніше... Ах, яка ж я. Досі не написати Іванові. Зараз сідаю. Які ніжні слова я маю для нього... як я його можу заспокоїти!

В'язниця, в'язничне життя, життя Іванове зокрема, брали тепер у мене весь час, усі сили. Всі мої інтереси скупчувалися на в'язниці. Кількасот політиків там замкнено... часто-густо етапні партії — задовольнити всіх треба. Червоний Хрест інтенсивну діяльність розвивав, я ледве управлялася... А що робилося тоді у підпіллі, по гуртках! Їх майже не було. Організована робота майже припинилася, дуже багато активних борців вихоплено було та ізольовано за в'язничними мурами. Найкращі, найактивніші елементи були по в'язницях... Або так глухо десь зникли, як зник Макс.

Макс... спокійний, твердий, упевнений... від одного погляду його сходить на тебе впевненість, сила росте. Макс — твердий, рішучий ватажок організованих мас... Так, йому треба поки зникнути, зберегти себе.

А взагалі, розгубилися зв'язки, десь поділися люди. Серед нас зрадники... Знов хтось кинув страшне слово: провокатор. І вже одне одного бояться люди. Уже й оглядатися доводиться, замикатися в собі. Самота, ізоляція, відірваність — тоскно й похмуро жити. Найгірше, що не можна довірливо руки простягнути кожному, в кого на устах палкі слова братерства й революційні заклики. Навколо шпики, провокатори. Вірити не можна. А як же без віри, без захоплення? Самота! Тоскно й похмуро жити.

Паша, Жєня, наша комуна, наші гуртки! Як радісно було тоді! Тепер вони всі за ґратами... Цей жах ув'язнення... не мати волі вийти... жити

в клітці за примусовим режимом. Я теж була б там, якби не Макс... якби не виніс він мене із юрби... Але не ридати, лише здобувати.

Я товклась з ранку до вечора поміж нелегальним комітетом Червоного Хреста і в'язницею та родичами ув'язнених. Я знаходила шлях і до контори, часом мене пускали й за в'язничну браму. Там блискавицею, натрапивши на когось із в'язнів, совала я в руки гроші, листи; пробиралася до церкви, там мала побачення і з Іваном, і з Женею... Змішавшись з юрбою на вокзалі, я підсилала товаришку завести бесіду з офіцером етапного потягу, а сама ловила хвилинку виконати доручення Червоного Хреста.

Щоденно мала я листи від Івана. Пізно вночі одписувала йому. Найніжніші слова знаходила для нього, як для дитини. Він же такий нервовий, такий вразливий! І в нього нікого нема. Якби був у мене брат, так, мабуть, я до нього б писала. Хоч би трохи полегшити йому неволю, трохи заспокоїти його.

Пише, сказав у в'язниці, що я його наречена. Прохає, щоб я потвердила це у прокурора та прохала побачення. Нареченим дають.

Справді, це ідея. Завтра ж піду, подам заяву. Так хочу вже його побачити... «Ти ж нічого не маєш проти, що я так сказав?» Що б я мала проти? Я ж так хочу його побачити! А проти «нареченої»? Не уявляю себе в цій ролі... Не готова до цього... це якось несподівано. Ніколи нікому б не оголошувала про свої почування. Але як тут потрібно... як це полегшує побачення. «Любий, що я можу мати проти цього?»

XVI

— Хто там? — увійдіть!

Я шпарко кидаю до шухляди цілу купу листування, іду, відчиняю двері. Знайома, висока постать, насмішкуваті очі.

— Макс!

— І зовсім не Макс, а Юхим! Тепер я Юхим, запам'ятай, Хмаринко! Ти мене, я бачу, не пізнаєш, Хмаринко?

«Ти»! Він мені «ти»? Це — конспірація? Але ж тут нікого нема, крім нас. Ах, правда, брудершафт!

Згадала я цей несподіваний брудершафт. Непередодні демонстрації зійшлися ми, Женья, Іван, Макс і я у пивній побачитися з робітниками-делегатами. Пили пиво й випили на брудершафт. Саме як з Максом пила, Іван чомусь похмурився й одсунувся.

Макс посміхається, а в насмішкуватих очах стільки радості.

— Ти, я чув, за листоношу в'язничного. Тут і мені треба листа переслати... — понижує він голос.

— Давай! — шепочу, наче трошки розгублена я. «Ти»! Треба, щоб це «ти» мене не бентежило.

Мовчимо. Він розшукує по кишенях листа. Я не дивлюся на нього. Дивлюся у вікно.

— Де ж це ти зник був, Максе? — кажу я з докором.— Так хіба годиться товаришеві? Ти ж знаєш, всіх моїх ближчих заарештовано.

— Знаю. А хіба годиться від товариша тікати? Від товариша з візника тікати?!

Посміхаюся, на нього не дивлячись:

— Невже цього досі не можна забути, Максе?

— Я не такий забудько, уяві собі.

Яксь дивна, напружена мовчанка. Це капосне «ти» завинило. Але ось Макс знов щиро, просто:

— Ходімо! Ви як... пху, все спотикаюся на «ви»... ходімо зо мною сьогодні на Шевченківське свято...

— Це до купецького на концерт?

— Ні. І не до купецького, і не на концерт. Концерт в купецькому ми залишаємо буржуазії та... співчуванцям. А у нас Шевченківське свято, це свято братерського єднання пролетарів усіх національностей.

В маленькому будинкові, в тісних кімнатках я це побачила. Засу-нувшись у куток, затаївши дихання, слухала я промови поляків, євреїв, білорусів, грузинів, українців. Навколо бриніла українська мова.

Макс, одчитавши доповідь та промову сказавши (уперше чула його українською мовою), знайшов мене в моєму далекому кутку.

— Не шкодуєш, що пішла?

— Ні! До цього часу я самі пісні чула українські та п'єси бачила.

— Мова кожного народу — це знаряддя його освіти та пропаганди серед нього! Якже революційна робота на Україні йтиме тільки російською мовою, вона не охопить широких мас.

Я згадала село, школу, робітників з цукроварні. Там доводилося мені все, зачитане з російської книжки, пояснювати народною мовою, і в школі, і серед робітничої аудиторії. Це було природне й звичайне явище, і я цього не помічала навіть. Та й ці робітничі гуртки в місті. Часто-густо чути там українську мову, хоч і калічену, мішану.

Я дивилася на Макса широко розкритими очима: і як це я сама раниш не додумалася до цього, не поклала принципом своєї революційної роботи. Так, серед польських робітничих та селянських мас має йти агітація та пропаганда польською мовою, серед єврейських — єврейською... серед українських — українською. Це ж дасть куди кращі наслідки! Але як часто ми не бачимо того, що зовсім близько коло нас...

І Вітольд тут, і Ядзя... колишні мої товариші з подільського гуртка шкільного.

— І Леонід... О, Леонід — українець, хоч інтернаціоналіст.

— І Жан,— дивуюся я й радію, що стільки «земляків».

— І Жан; і Микола, й Петро! Бач, які активні наші подільчани. «Зібралися всі бурлаки до одної хати...»

Далі Макс показує мені відозви польською, українською мовами й зникає. Він один із розпорядників. На місці сидіти йому не доводиться.

А промовляє він як! Не гірше, як була колись російською мовою... може, навіть краще. Чому ж це ми тоді, в наших середньошкільних гуртках, наче й слова не вміли мовити українською мовою? Це гіпноз російської школи: єдина бо культурна мова — твердили нам — це російська мова.

З цими фетишами казенної школи любо боротися. І враз переходжу на українську мову, коли подільчани нарешті просуюються до мене. Радість побачення, безліч запитань.

Макс знову розшукує мене. З ним і Ядзя. Ми з нею теж згадуємо старе, наші суботи на Подолі, але її кличуть, їй промовляти, й вона одходить.

— Таке-то, люди добрі,— шамкає, як старий дід, патлатий Леонід.— Гора з горою не сходиться, а ми от, бачте, зійшлися. І всі в доброму здоров'ї, всі в революційному настрої.

— Ша-ша-а! тихо, треба слухати промови...

Наприкінці вечірки ми з Максом знов удвох мовчки сидимо. Відозви я перечитала й віддаю йому назад.

— Їх ми вже багато поширили і на села й на фабрики. Готуємося газетку змайструвати. Як ви... як ти щодо цього? Усе збиваюся на «ви». Ні, треба ще один брудершафт випити. Так же, Хмаринко?

Я вже бачу: Максів уявляється, що мене легко здобути для цієї роботи. Хвилинку я мовчу. А тоді стримано кажу:

— Гадаю, що це було б дуже потрібно,— газету заснувати.

Співи залунали. Офіційний відділ закінчено. Те, що співають, я вже десь чула. І не один раз. Так наче я з ними виросла, з цими піснями. А ось нове, що вперше чую: «Шалійте, шалійте, скажені кати». Це така сильна, така грізна погроза гнобителям, ворогам.

Макс проводить мене додому.

— Це правда, що ти заміж виходиш? — несподівано запитав Макс.— В революційних колах кажуть, що ти Іванова наречена!

— Його наречена!? — почуваю, як гарячою хвилею мені заливає лице.— Так, це правда. Але заміж, заміж... я ще про це не думала.

XVIII

Побачення нам з Іваном дали, але за ґратами.

Це так: він стояв у одній заґратованій клітці, я в другій заґратованій. Посередині, в узенькому проході, стовбичив або ходив вартовий.

Мені видалося, Іван блідий та змарнілий.

Я так схвилювалася, що не знала, з чого почати. Лице горіло. Я ж думала, що стану поруч нього й бачитиму його очі, його обличчя. Знала, що мені хочеться сказати йому, заспокоїти його, підбадьорити. А тут ближчий був до мене вартовий. Все, що я почну говорити, почує вартовий.

— Чому так довго на побачення не приходила? — нервово запитав Іван, вп'явшись в мене напруженими гарячковими очима.

— Чекати довго довелося. Скільки попоходити, поки дозволили... А ти... як?

Наше «ти» не спотикалося, легко вилітало. Листувалися-бо довший час на «ти».

Посміхнувся болісно.

— Надокучило вже дуже. А коли ще побачення буде?

— Обіцяли, що два тижні... Це тільки, як дружина, то дають щотижня. А нареченим — ні.

— Женья й Паша питають про своїх. Як мати, сестри?

— Скажи їм, що здорові. І од мене привітай... Передачу регулярно одержують?

— Так, одержують. З передачами взагалі добре... почуваетсяься дбайлива рука... не голодуємо... От нам газет бракує та книжок...

— Про газети та про книжки не приказано розговаривать... тільки про сімейсвенні діла... Три минути всего й розговору зосталося,— озиваетсяься німий свідок нашої розмови, вартовий.

Мовчимо, тільки дивимося напружено крізь ґрати.

— Кохаєш? — шепочуть його уста.

Я тихо, лагідно посміхаюся: «Звичайно, кохаю!»

— До побачення, до побачення! Я прийду, прийду!

Ці побачення так багато йому давали, писали мені про це Женья й Паша. Вони опікувалися ним у в'язниці, вони дбали за нього й вимагали цього від мене. «Ти замало йому пишеш, ти йому цим болю завдаєш». Правда, краще систематично, щодня писати... може, я справді недбало ставлюся до своїх обов'язків. Вони ж у в'язниці... я на волі. Мені добре.

До мене з'явилася з в'язниці Олена Гамалія. Її щойно звільнено. Паша направила до мене. Їй треба десь зв'язків дати з керівниками.

Заарештовано її на провінції, з відозвами. А тут вона нікого не знає...

Щира, проста молода дівчина, захоплена своєю справою.

Я пригадала: Макс, прощаючись після вечірки, сказав мені:

— Олександрівська, двадцять вісім, три, Юхим Ковальчук. Це якщо тобі потрібно. А я, взагалі, не вчашатиму: ти маєш роботи з головою, я теж. Безпечніше не прохажуватися без діла. Насамперед конспірація.

«Олександрівська двадцять вісім, три...» Я сама туди завела дівчину. Макс надзвичайно зрадів дівчині, а я попрощалася й вийшла, поспішаючися. Чи здалося мені, чи справді так було, що доганяв він мене на сходах і шептав: «Хмаринко, Хмариночко?!»

Я поспішала. Мені треба було листа писати Іванові. Я добре розумію обов'язки перед ув'язненими.

Олена до мене знов зайшла: чи не треба мені що допомогти? Вона чула, що в мене багато якоїсь роботи. У неї теж хватає роботи, але сили в неї ще більше, аніж роботи, а склавши руки, вона сидіти не звикла. Може, куди піти, що однести, що переказати? До в'язниці ходити... О, це вона з охотою... Знає, як солодко там сидіти... Яка радість — кожен привіт з волі! Її Макс прислав, так. Він казав, що коло вас роботи багато.

Олена сіла і далі заторохтіла:

— О, який він, цей Макс. Таких ще й не бачила: все знає, що й куди. Твердий, рішучий... А очі! Матінко, які очі! Його не можна не послухати! Га, Хмаринко? Правда ж, Макса не можна не послухати...

— Слухайте, Олено, — кажу я їй, не чуючи, що вона там про Макса плете.— Зараз надто багато пошти. Ось вам кілька листів, ось адреси... Як будете ще мати час, заходьте. Така робота, все буває.

Заходила вона, заходив і Макс.

Він якось особливо уважно подивився на мене:

— Без тебе у нас справа не обійдеться! Ти ж, до речі, тепер вільна...

— Я вільна? Що ти, Максє, верзеш?

— Звичайно як листоноша, ти маєш багато біганини... Але бігати тобі допоможуть. Це робота технічна. А тебе чекає робота, що не кожен її втне.

— Так навіть?

— Щоб ти знала. Все одно твій гурток десь розвіявся. Та й це не те, що нам треба. Пам'ятаєш, я казав тоді про газету українською мовою... Пам'ятаєш тоді, на Шевченковому святі?

Я все пам'ятаю: мова кожного народу — це найкраще знаряддя пропаганди серед нього... найкращий засіб охопити народні маси. Пам'ятаю й пісні, й свою працю серед селян. І душею я цілком до цієї праці серед українських гуртків. Але Макс це на карб собі поставить, мою моментальну згоду.

— Максє,— кажу я поважно.— Я поміркую. Мені конче треба добре поміркувати.

— Так само добре, як про заміжжя.

— Еге, так само,— несподівано гостро відповідаю я.

Сонце цілі дні гостює на весняному небі. Одходячи, кришталевими плаче слізьми зима. На вигоні дівчата вже ось заспівують:

А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле...

Це там, де сніги, де сніги, чорнозем і сон. Там, де мене нема...

Оживає природа, ожили й люди. Арешти, репресії спаралізували революційний рух, та не надовго. Бурхливі струмки знов починають видиратися з-під землі й нестримно співають своїх пісень. Люди знов гуртуються, й нестримними, рвучкими потоками нове життя заповідається на старій заскорузлій землі. З весною вибухає аграрний рух; селянські розрухи бурхливими хвилями заливають цілі повіти. А по містах робітники готуються до Першого травня. Сходки, масовки, агітація по фабриках. Невмирущий рух протесту. Тут і там боротьба поневоленої людини.

А Олена так з головою впірнула. І одчайдушна така, ніякої конспірації не дотримує. Ще підходиш до червоного будинку, де вона живе, а вже чути її пісню. Це вона в садку шие прапора на Перше травня й співає.

— Олено, червоний прапор і так на видноті!

— А хіба всі знають, що то прапор? А може, це собі я керсетку шию?

Десь її вислідили: чи з листами, чи з відозвами. Але вона не далася, прудка, смілива, звинна. Як з трусом прийшли до неї на помешкання, вона вислизнула в якісь бічні двері та, нап'ята великою чорною хусткою, з кошиком на базар пішла. Ми її саме так зустріли, я і Макс. Нам обом до неї треба було; але ми, великі конспіратори, йшли не вкупі, а поодинці: Макс одним пішоходом, я по другий бік. І були б ми з усією конспірацією любісінько трапили до рук поліції, якби дівчина в чорній хустці, з кошиком у руках, нас не спинила.

— Стійте, ви до мене?

— Олено, це ви? Чому така? Куди це ви?

— У мене там поліція...

— Поліція? Максе, Максе! — тривожно я оглядаюся.— Юхиме, Юхиме! — тихенько гукаю, пригадавши його нове ім'я.

Всі троє поспішаємо далі. Заходимо, виконавши всі приписи обережності, на помешкання до Петра і там раду радимо.

Петро нещодавно повернувся із своєї Васильківщини; там його мало не заарештували на роботі, але він утік.

Виявляється, арештів цієї ночі сила: серед різних партій. Це готуються до Першого травня. Але чимало активу збереглося. І свята ми їм не подаруємо. Перше травня ми одсвяткуємо!

Але одсвяткувати мені довелося у в'язниці: за кілька днів до Першого травня вночі я прокинулася й чую дивний гомін. Негерплячий дзвінок, важкі кроки на сходах і владне:

— Откройте!

Я ледве встигаю накинути одягу. Пикатий околородок, товстий городовик і «штатські» вже пораються по кімнаті. Маленька територія, і речей обмаль. Чи ж довго ретельним рукам усе обмацати, оглянути, перетрусити? Отже, протокола хутко списано, «здобич» уміщено на візника, і вже їдемо до в'язниці.

На вулиці тихо й тепло. Згадую чомусь за батьків. Як побиватимуться вони: завтра мала до них зайти.

Ну, що ж, особисте, родинне на останньому місці... Це пута. Ці пута треба розірвати. Не думати й не згадувати. Або сидіти собі тишком-нишком у них під крилом.

І я рішуче увійшла під похмуре склепіння в'язничної брами. Івана побачу, Женю й Пашу, Пилипа й багатьох своїх товаришів.

Брама. Контора. Реєстрація. І поклик: «Конвой, на женский коридор «одиначки». Далі темрява, гуркіт засовів, брязкіт ключів. Уривчасте: «Кто идет?» — «Свои!» Моторошно в загадковій темряві.

Східці униз, потім знов угору. Далі темний довгий коридор. Одиначка. А саме не хотілося одиначки, не хотілося самоти. Вночі так темно й моторошно.

Але вдень самоти зовсім не почувалося. Якись такі порядки під цей час панували, чи радше жодних порядків не було, і заарештовані могли бачитися, скільки їм заманеться. Стихійно «політика» запанувала, всевладна й могутня, над казенним режимом, і в'язничне життя не регулювалося жодними нормами. Старого начальника скинули за дуже суворий режим, новий боявся зробити «нажим»: коридорні старости трималися авторитетно й самостійно з начальником:

— Як, ви не допускаєте книг з волі? Навіть ваш попередник не ставав цьому на перешкоді!.. Так тільки й утворилася в'язнична книгозбірня.

— Як, до книгозбірні не можна ходити?! Ні, ми завжди ходили... ви ще, мабуть, не зазнайомилися гаразд з інструкцією! Як? Не можна читати Каутського? Чому? Та це ж із вашої в'язничної книгозбірні? Чи, може, він тільки для в'язничної адміністрації?!

— Чому ти так мало писала останніми часами?

Іван блідий, схвильований, докірливо дивиться на мене, але враз ніжно посміхається.

— Я тебе бачу... бачу вже тебе, нарешті, близько, Хмариночко!
Так, я теж близько бачу його осяяні внутрішнім сльозом очі, але навіть руки простягти не можна, щілинка занадто мала.

— Я? Мало писала? То, значить, не доходило до тебе... значить, з поштою негарзд... Ось тому, мабуть, і мій арешт... десь, очевидно, провал із поштою.

— То ти писала, а листи не доходили?.. А я вже думав, що забула мене, забула Літин, усе забула.

— Ні, нічого я не забула...

Мовчимо, тільки очі потонули в очах... Взяти б його за руку і вивести з в'язниці.

— Чи ж довго ще тобі? — ледве чутно питаю я.

— Мабуть, довго... заплутують справу... жандарм-слідчий хоче вислужитися. Але хоч як довго, ти ж мене чекатимеш, а тоді оселимося разом...

— Комуною, може.

— Ні, не комуною, а ти зо мною вдвох як моя жінка! Правда? Він напружено чекав. В очах благання і біль...

— Може, Івасю... Але я ще про це все не думала...

— Але ж ти любиш мене?

Посміхаюся лагідно.

— Ну, звичайно, люблю... Ні з ким мені не буває так тепло, як з тобою, Івасю...

З Пашею та Женею щастило більше й вільніше бачитися — то на коридорі жіночому зустрінешся, то на прогулянках. Вони наче вирости тут і споважніли.

Вчимося. Багато читаємо... студіюємо... Бо хіба ж буде стільки гулящого часу, як тут?!

— Чого це вас так довго тримають?

— Всіх довго! Зв'язки з партією викрито. Заплутують глибше й нас.

— Особливо мене приплутують ґрунтовно до Іванової справи. Женья почервоніла й зітхнула.

— Як же ваші з Іваном справи? — цікавиться Паша.— Сохне хлопчина.

— А звичайно, сохне у в'язниці. Дайте йому волю, побачите, як оживе.

— Та воно так,— заклопотано, як сестра за брата, журиться Паша.— На волі оживе він. Але потрібна йому рука, щоб його підтримала в житті... непристосований він до життя.

— Тут його Паша підтримує,— прошепотіла Женья.

— А Женья ні? — запитала я несподівано.

— Звичайно, як же інакше. Ми ж давні товариші! — Женья очі в землю втопила.

— Розходьтєся, розходьтєся!.. Перевірка йде... — виріс перед нами староста; він дбав додержувати деякі формальні вимоги в'язничного режиму, щоб зберегти фактичні «вільності».

Я отямилася... І пригадала враз, де я. Клацали засови, брязкотіли ключі, цокали остроги. Нашорошено проковтнули нас сірі стіни загра-тованих одиночок. Насувалася темна й тривожна в'язнична ніч.

XXI

Як і завжди, Першого травня я встала раненько й зразу ж вийшла на шпитальне подвір'я. Це було місце прогулянки для жінок, а також для хворих. Прогулянки за регламентом відбувалися від дев'ятої до одинадцятої, але ми привчили варту випускати нас з самого ранку і твердо обстоювали це своє право на тепле весняне повітря.

Тут, у затишному кутку подвір'я, був і нелегальний клуб наш. Була тут і «школа». Вчили грамоти, а найбільш політграмоти. Бесіди-лекції для малосвідомих товаришів. Багато видатних партійців тоді закинула ненаситна рука «недрьоманого ока» поза ґрати.

На подвір'ї вже рух і оживлення — моціон і гімнастика. А жвава в'юнка староста наша (нашого жіночого коридору) Маруся, як завжди, пиляє з арештантом дрова; двоє товаришів коло неї вмить переколюють їх. «Це найкращий спосіб,— каже вона,— зміцнити нерви й розвіяти тугу». Сумна усмішка набігає на її бадьоре обличчя. Я знаю, у неї дома двоє чудесних дівчаток, що вже довго сумують за мамою.

Політичні, як щось вирішили, то значить зробили. Вже обмірковуємо самі деталі щодо сьогоднішнього вечора.

Влаштувати свято тоді, в тому хаосі, що панував на Лук'янівці, де енергійні, високорозвинені, культурні люди стихійно, колективом своїм взяли гору над мертвими приписами інструкцій, уложених для населення «мертвого дому» — це не важко було. Політика дужими хвилями залила всі камери, коридори, подвір'я. Перед організованою волею цього численного колективу пасували надзирателі та навіть помічники. А поки що Лук'янівка ще була інтернатом, де, мов умисне, зібрано було найвидатніших революціонерів, агітаторів та пропагаторів, а також і досить численну аудиторію робітників. Тут всі ходили з камери до камери, всі бачилися на прогулянках, обмінювалися книжками легальними та нелегальними... Лице начальства бачили тільки на вечірній перевірці. На ранішній начальство й не заглядало до камер, швидше проходило далі.

Обрано було найдальшу камеру на жіночому коридорі. Туди всі мали зібратися по змозі. Кому вже мешкальні умови рішуче не дозволяли, той мав на вікні в себе влаштуватися й звідти перегукуватися з товаришами, беручи тим способом участь у загальному святі.

Комісія ілюмінаційна... комісія харчова... комісія вартова.

Ми з Іваном ліхтарі розвішуємо й пустуємо, мов діти. Він такий веселий сьогодні, такий дотепний. Скільки в ньому вогню й натхнення.

— Це нервово,— шепоче Паша.— Боюся, щоб потім не було істерики... Ой, тепер такі чоловіки... гірші за жінок...

Але ми не слухаємо й пустуємо, мов діти. Тішаться й пустують навіть старші за нас, поважні бойові революціонери. Свято ж бо, робітниче свято...

Вже на всіх вікнах ілюмінація. А тут, в камері, де всі сходяться, на столах різні наїдки, а в кутку величезний самовар. Це здобув дід Мартин, дуже співчутливий до політиків дозорець.

Якийсь дивовижний мітинг. Спочатку сепаратні дискусії в окремих групах:

— Ні, це ви, голубе, потонете в хвилях найяскравішого опортунізму.

— Ні, тут має бути або — або, жодних компромісів...

— Ні, Карл Маркс такого шляху нам не вказував... це вже ваша, колего, отсебятіна... Нам треба уважно ставитися до марксизму й пильнувати, щоб він не вироджувався у «струвізм», у ревізіонізм...

— Тихо! Тихо, промови!

Промовляли знайомі й незнайомі, але однаково близькі. «Перше травня та його значення», «Робітничий та професійний рух в Європі», «Історія революційного руху в Росії».

Весело пили чай, знайомилися, обмінювалися книжками, відозвали. Далі погасили вогні й почали співати. Співи у в'язниці — це зовсім не те, що співи на волі. Вони перемагають мури та ґрати й розливають у душі радість єднання з світом цілим.

Не боялися, що співи нанесуть начальство. Воно вже мусило звикнути до співів. А чи співає кожен у себе на вікні, чи всі вкупі — цього йому не розібрати.

Повій, вітре, на Україну,
де покинув я дівчину,
де покинув карі очі,
повій, вітре, опівночі...

Мелодійно-тужливо лине спів за ґрати, на вільні простори. Майже кожне серце тужить, до іншого рветься туди, за ґрати, туди,

де покинув карі очі...

Іванів тенор зворушливо верхи виводить. Рука його стискає мою руку.

У сутінках його уста знаходять мої уста. Якись чари... так затишно. урочисто. І враз бурхливе, грізне:

Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте тиранів, будуйте тюрми...
До бою сто тисяч робітників стане —
піврем, піврем, піврем ці кайдани!

Гримить, гуде в камері... грізні хвилі голосів наче ґрати ламають.
Летять на простір гарматними пострілами. Заповідають:

На смерть! на смерть! на смерть вам, тирани!

XXII

По Першій травні один з помічників начальника в'язниці націлився урізати фактично, а не лише на папері, «вільності» політики. Враз несподівано й рішуче взявся він, і йому пощастило. Він досяг того, що не всі разом гуляли, а за певною чергою; що камери замкнені були цілий день; що гуртуватися у «клубі» або в «школі» стало важко. Його око цілий день пильнувало. Жити стало нудно й важко. Зв'язок тепер мали поміж себе переважно через вікно камери. Перегукувалися, розмовляли з вікна у вікно, іноді так слухали й промову або доповідь.

З Іваном ми бачилися коротко, побіжно, але щодня. Саме як нас, кількох жінок, вели до камери після прогулянки, його з камери виводили, і ми зупинялися на кілька хвилин.

— Ну, як відчуваєш себе?

— Тепер, як ти тут, далеко краще... Ти не сердься, це не значить, що я хтів би, щоб ти подовше у в'язниці...

— Та я нічого такого не думаю... — всміхаюся лагідно.— Це ж радісно другому втіху нести собою...

Вечори тепер довгі й нудні... весняні й самітні. Як клацнули засови, дзенькнули ключі, ніч довга, задушлива. За вікном, на волі, вона запашна...

І враз мене звільнено.

Можна було, звичайно, дивуватися, чого мене аж тепер звільнено, а не раніше... у мене ж нічого не знайдено, я на ніч ніколи нічого не лишала у себе в хаті. Проте я здивувалася, що мене так швидко пускають. Сиділи-бо тут люди довго, і так всі звикли, що треба сидіти, хто його зна доки.

На допиті у в'язничній конторі коротенько спитали:

— Ви наречена Івана Гільченка?

— Так.

— Передавали йому листи?

— Звичайно, це ж природна річ нареченому писати.

— Щось дуже багато вас бачили попід в'язницею...

— Харчі йому носила; що ж тут дивного?

Коротка мовчанка; уважний погляд на мене.

— Ви вільні!

Тріпоче серце, дух завмирає. Спокійніша була я, коли казано мені: ви заарештовані.

Як уві сні, складаю речі, прощаюся з ближчими сусідами, гукаю до Паші й Жені, стискаю міцно крізь кватирку руку Іванові, відповідаю теплим поглядом в затуманені очі його...

Я вже за брамою. Назустріч мені люди, назустріч рух. Коні весело підскакують. Трамваї нестримно мчать.

Олена та її товаришки на місці: коло друкарні, коло відозв.

Вона тепер уже не Олена, а Настя, і вже не в тому садку, де прапоршила, а в іншому. Сидить з товаришками та рушники шиє. Білий вишняк, яблуні рожеві і пахощів-пахощів.

— Це ви так цілі дні тут, за рушниками? — підсміююся.

— Нічого, хай за рушниками, аби не за ґратами. Нас рушники рятують від ґратів, щоб ви знали...

— Ні, ні, не смійтеся... — потверджує подруга Олена — Палажка, — авжеж рятують. Тільки хто почне підїжджати до хазяйки: а що це у вас? Які дівчата живуть, що поробляють? А вона їм: та швачки, а там такі вже хороші... такі рушники, обрусі шиють... хороші дівчата, роботящі...

І сміються всі, веселі такі.

— Видно, й мені доведеться «рушникувати», — кажу я поважно.

— Найбезпечніша в світі справа. То там курсистка чи вчителька — це вже крамола якась неодмінно. А вишивальниця, швачка — смирна пташина, хіба їй в умі «основи підривать»?

Як же чудесно цвірінкають горобці! І чому це я раніш ніколи не помічала їх? Це, мабуть, тому, що й вишняк тут сміється та яблуні рожевіють. А знаєте, вишивальниці, таки гарно весною на волі...

Я побувала в друкарні, де вони всі, мої «вишивальниці», працюють. І нагадала мені ця друкарня в'язницю. Сіро, несонячно; загразоване вікно, наче якась комора, загразована від злодіїв. Зате й від чужого ока безпечно тут. Олена, Палажка, Оксана так само вправно літеру до літери підбирають, як хрещиками рушники засівають.

— Тут до півночі часом доводиться, — шепоче Олена. — І Макс іноді приходиться. Чому ти не питаєш за Макса?

Я мовчу. А Олена пояснює товаришкам:

— Знаєте, вона боїться Макса.

Хочу обуритися: мені боятися Макса! Але в цю мить і сам Макс на порозі.

— Чергові відозви готові, товаришки?

— Пашо, ти? А де ж Женя?

— Я, я... А Женю ще не пускають, бач, яка справа... А тепер не знаю, чи й скоро випустять.

— Там таке робиться, якби ти знала...

Наказ звільнити Пашу прийшов учора ввечері. І раненько сьогодні її пустили. Тоді ще не знали в конторі, що трапилося у в'язниці. Якби знали, може її й не пустили б.

— А трапилося таке: втекло дванадцять політиків... чуєш — дванадцятєро. Залишилася мотузьяна драбинка на стіні та четверо вартівих попід стіною, чимсь опоєних, бо ще спали, мов непритомні, коли вже всі навколо заметушилися.

— Дванадцятєро? — неймовірно перепитую.— Ну-ну!..

— Такий сполох зчинився. Якби спокійно все, може б, і Женю сьогодні-завтра звільнили, але тепер... о, тепер! Проте чудесно, що вони втекли.

— Іван? Може, він? — схвильовано питаю.

— Ні, ні, він не тікав. Та й йому, може, хіба заслання, а тим всім каторга була б. Там Крохмаль і Бавман...

— Так, це подія. Шукатимуть їх, очевидно, й по місту, й по околицях.

Я до в'язниці ходила, але вже менше, бо мої обов'язки від Червоного Хреста через мій арешт перейшли до інших. Я ходила лише до Івана. Передачу носила, а з побаченнями поки що урвалося.

Лютий режим запанував тепер, після втечі дванадцятєрох, у в'язниці. Наслали туди нове начальство, і нова мітла почала «вільності» вимітати. Обмежили передачі, урізали побачення. Вже нареченим побачення не давали, тільки матерям та жінкам. Вже три тижні я Івана не бачила. Казали, дуже зле почуває себе.

— Що йому, він хорий? — розпитувала я одну товаришку, що звільнена, принесла мені листа від нього.

— Нерви в нього! А втім, дуже турбуватися вам не треба, його сиди люблять, дбають за нього, особливо Женя!

Листа читала й перечитувала, того, що вона мені принесла.

«Люба, я так стомився... Від тебе ні слова! Як з побаченням? Знаю, що тепер дуже тяжко щось передати. Знаю, що побачень не дають нареченим. Слухай, а може б нам обвінчатися тут, у в'язниці?! Як ти на це? Звичайно, на волі — хіба б ми вінчалися? Нам цього не треба. Але тут, у в'язниці, ця формальність нам дуже потрібна. Ми матимемо побачення. Як я вже хочу подивитись у твої любі очі...»

Колись давно революціонери теж вінчалися, як обставини того вимагали... навіть тоді, коли вони й не думали бути чоловіком і жінкою... Чому ж би нам не повінчатися?! Побачення тоді неодмінно даватимуть!

Мрійно-романтичний настрій охопив мене. Це так надзвичайно — вінчатися у в'язничній церкві... І лише для того, щоб революціонерові побачення дати, полегшити йому тяжке в'язничне життя. А якби його висилали... і якби й я хотіла з ним (напевне хотіла б), то це можливо тільки тоді, якби ми повінчалися.

Я почала ходити клопотатися, заяви подавати про дозвіл мені на вінчання з «государственным преступником».

Усі ці документи, заяви, кінець кінцем, опинилися в одному місці: в жандармському правлінні, і, щоб отримати резолюцію, довелося мені «предстать пред очі» шефа жандармів, найгрізнішого, найлютішого генерала Новицького.

XXIV

Бувала й раніш в канцелярії цього грізного «превосходительства», а його самого не доводилося бачити; тільки голос його, рвучкий та ревучий (наче окремі склади із себе викидав, а не слова), чула з кабінету його.

Сиджу, вичікую у почекальні біля канцелярії своєї черги. Поруч сусіди: старенька жінка в хустці час від часу сльози утирає; двоє молодих дівчат налякано-зосередковано вп'ялися очима в годинника на стіні, зітхають. Тиша така, що чути, як рипить перо канцеляриста, як вистукує тихе бовтало годинника.

Здається мені, що чути, як моє серце вистукує. І гніваюся я, що так тремтить воно, так сполохано завмирає. Не боятися ж мені генерала!

Боятися! Чи мені його боятися? Ми, революціонерки — загартовані, ні шпигів, ні жандармів нам не боятися! Ми все робимо, щоб вони нас боялися. Їх жменька, а нас легіони!

Тремтить серце й завмирає від передчуття нового в моєму житті: я чекаю дозволу на вінчання. Що воно має змінити, це вінчання? Та це ж сама формальність, це — право на побачення із любим товаришем! А може...

Тихо одмірює хвилини вічності годинник у генеральській почекальні, тихо шкряботить перо генеральського канцеляриста; тихо плачуть і тихо зітхають прохачі, генеральської милості очікуючи. Тут усе має бути дуже тихе, бо його превосходительство якщо почує...

І в цю напружену тишу вдирається рвучкий бас генералів: бу-бу-бу, бу-бу-бу-бу...

Тихий принижений голос чийсь його благає, розпачливо захлинаючись.

Але сипке бу-бу-бу-бу... покриває всі благання, усі розпачі, ставить крапку на всіх сподіваннях.

— В Наримський край... бу-бу-бу... буде далеко... Бу-бу-бу... буває й далі... бу-бу-бу-бу...

Буває й далі. Настирливо слова ці лізуть мені у вуха. Враз думка шибнула: «І його можуть вислати, його, Івана!»

То легше буде поїхати туди з ним, як звінчаємося.

«А чи хочеш ти їхати з ним?..» — тремтить і завмирає серце.

— Макаренко Наталія! — хтось вигукує моє ім'я, і саме так, як в школі викликали: раніш прізвище, а потім ім'я. І рука канцеляриста вказує мені на двері до кабінету.

«Але я не школярка!» — говорить вся моя постать, як я повільним кроком, високо піднявши голову, переходжу кімнатою.

За мною зітхнули дівчата, схлипнула стара жінка, а годинник брутально-революційно порвав тишу боязкого канцелярського повітря.

З останнім, дванадцятим ударом годинника я була вже в кабінеті. Перше, що я побачила, — це роззявлену червону пащу звіра, бурого ведмеда, що лежав у кутку проти дверей перед каміном. Хижа вишкіривши білі гострі зуби, ведмідь наче чигав на здобич.

Генерал стояв у другому кутку за столом. Був, як огнева гора перед вибухом, — червонопикий, з настобурченими сиво-чорними космами; чорні очі блискавицями кидали з-під кострубатих сивих брів.

Рвучко й бисто забубонів його голос.

— Макаренко Наталія! По делу о государственном преступнике Иване Гильченке. Свиданий? Никаких свиданий! Дело серьезное, а на свиданиях записочки... Никаких свиданий категорически.

Я напружено вслухалася; бо ж насамперед чуєш оце тільки «бу-бу-бу», і крізь це гудіння, мов з сурми якої, невиразно вихоплюються уривки слів.

— Мені не побачення...

І подаю жандармові прохання своє.

Він читав, я спостерігала цю вогняну гору, цього вулкана перед вибухом.

Ураз зсунув брови та як тупне ногою:

— Ваших коммунистических браков я не признаю и не потерплю! Не потерплю! — А грізний погляд з-під насуплених брів мене наче спопелити хоче. — А дальше что? Что дальше? Больше ничего не имеете? — нетерпеливиться генерал.

— Нічого!

І виходжу.

— Ай-ай-ай! Надо было прибавить «ваше превосходительство». Как же так? Навеки розгневали генерала! — докірливо шепоче канцелярист.

Генерал грізний, але я вперта. Одмовив, а я ще піду. Крапля довбає камінь. Піду сьогодні, піду завтра. Кілька разів піду, а свого доб'юся. Написала про це Іванові.

Помітив Макс на столі в мене чернетку прохання про вінчання.

— Нащо це? — питає. — Ти вінчаєшся?

— Так. Потрібна ця формальність.
— Кому вона потрібна, тобі? — і дивиться вбік.
Мовчу. Мабуть, мені потрібна, коли добиваюся.
— Ти насамперед утратиш своє ім'я. Матимеш чуже.
— Так, це мене трохи вражає...
— Нащо взагалі вінчатися? Як почуття вас зведе, буде видно тоді, що його робити... Але нащо вінчатися — не розумію.

Спокійний урівноважений Макс хвилюється. Я зацікавлено спостерігаю: новий він якийсь!

— Ясно ж! — нервується Макс. — Почуття людей зводять, утворюють родину, а не ці умовності!

Так, ясно, і вся моя істота взагалі проти умовностей. І проти того ж, щоб своє імення втратити.

Я почувала, що голова моя, високо піднята перед «його превосходительством», опускається під допитливим Максовим поглядом. Почуваю, щось тепле стискує мені горло, і на очі насувається вогка пелена туману.

Щоб я ото ще заплакала, — ні сіло ні впало — перед Максом? Та й спитатися, чого?

XXV

Це був сон: злива, карета, весілля, вінчання, скорботні очі Іванові. На мокрій від сліз подушці я прокинулася. Думок-думок насунулося на мене... І голова горить, наче залізом стиснута.

Зараз під душ і...

Але треба вставати до канцелярії шефа жандармів. Раз розпочату справу треба до кінця довести... я так звикла... Та й Івась чекає. Уся його надія на мене.

«На ці побачення з тобою уся моя надія, — писав він, — на те, що побачу тебе, почую тебе, рідну, близько. Дуже-бо гнітить мене неволя, думки чорні напосідають».

Але до жандармерії йти не довелося.

Ще я одягалася, як прийшла Фрося, робітниця з тютюнової фабрики. Ще в Катрі колись з нею зазнайомилися. Сьогодні її звільнили. А Івана з партією засланців одпроваджують сьогодні на Сибір. Таку звістку доручили їй мені переказати.

— Сьогодні? Чому сьогодні? Так несподівано...

— Так. І він не сподівався. Все мріяв про звільнення його. Мріяв про вас, про одруження з вами. Якби встигли повінчатися, могли б їхати з ним.

А тепер не так склалося, як жадалося.

Я мовчу, а серце розриває жаль до товариша.

— Женю теж разом висилають. Здається, обом призначено Міну-синськ.

«Женю? То вона догляне його!..»

Мені легше дихати стало: він, любий товариш, не сам, не самотній. І уголос кажу не зовсім доречно:

— Женю? Це добре! Власне, не те добре, що Женю висилають, а те, що вони удвох...

Ще не усвідомила сама собі, як я ставлюся до нової ситуації, коли приходять Олена. Розповідаю їй, як усе склалося, і знов повторюю, ніби перевіряю себе: добре, що в одне місце і Женю, й Івана висилають...

— Ви не заздрісна, Хмаринко,— дивується Олена.

Ох, я не знаю вже, заздрісна я чи ні. І взагалі я нічого не знаю.

Намагалася вінчатися, а уві сні плакала од вінчання. Прокинувшись, знов ладна була добиватися вінчання.

Не було в мене потрібних слів для Івана на побаченні, а тепер гостро пече мене туга за ним.

Стою перед вікном. На хмаринки задивилася. Мінливі вони і химерні. На тлі блакитних просторів, легкі, принадні, линуть вони, химерно перетворюються і зникають зовсім.

— Хмаринко! Ото замислилася! Я гукаю, гукаю! — за мою спиною голос Олени: — А як Макс? де він? що з ним? Це я прийшла запитати, бо вже з тиждень не бачу його. Приходимо «туди» на роботу, але ніколи не бачимо його, він тепер не живе там, очевидно... Жана на томість бачимо. Він керує роботою. Але про Макса мовчить.

«Ах, дайте спокій мені з тим вашим Максом! Мені якось спокійніше, як не чую про нього, не бачу».

Уголос кажу:

— За Макс давно не чула. Давно не бачила його. Та й чому б мені його бачити?

Олена ще трохи чекає, потім здивована йде собі.

Я довго ще стою перед вікном: думки мої безладні, химерні мчать за хмаринками мінливими.

«Мабуть, так краще буде...»

«Що буде краще? Що?»

XXVI

А вороги наші переходять у наступ. Військові екзекуції, що тепер по загальному робітничому страйкові, стали звичним явищем, та «зубатовщина» вимагають од робітництва організованості й витривалості.

Витривалість є — це й страйк виявив, але праці серед робітників непочате поле. Ростуть лави свідомого пролетаріату, росте-бо армія

безробітних та погіршуються умови праці. Тепер на чолі завзята, систематична підготовча праця. Політвиховання та загальне навчання.

За делегатів на закордонний з'їзд обрано Макса, Жана й Петра.

Олена частенько навідується: чи не повернувся Макс. Нащо він їй? Чи не закохана вона в нього?

— Що, Олено? Знов за Макса ти? Та нема його. І нащо він тобі здався?

Я озирнулася. Олена ж? Так! Олена, але чого така дивна, така аж страшна.

Бліде обличчя подивилося на мене з-під хустки. Очі налякано, напружено горіли.

— Нас вистежили! Друкарня! Друкарня!— Вона знеможена впала на стільця.— Боже мій! Друкарня загине, а Макс так наказував: бережіть друкарню.

— Та кажи до ладу, що таке! — кинулася я до Олени.— Випийте води.

— Ох, задіхалася так, тікала від шпиків. Двічі міняла шлях, двічі переодягалася по дорозі до вас, тут у мене подруги є!

Дивлюся на неї — перекупка з базару: укутана в хустку, великі рукавиці, ваянки на ногах, підперезана туго поясом.

— Кошки мої й коромисло за дверима. Хочу переносити в кошиках шрифти. Позабирала їх, посклалада у тітки моєї подруги Оксани. Але куди я понесу? Може, ти мені скажеш, куди мені нести? Єсть уже у вас «чисті» приміщення, як яке лихо?

Приміщення я надумала аж два, пригадавши усіх «співчутливих» адвокатів та лікарів; обрала те, де не було покоївки, а за неї правила якась родичка господарева, теж «співчуванка».

Олена страшенно зраділа і враз заспокоїлася:

— Мені аби я знала, куди нести. А я вже попереношу. І поперед самим носом шпигунів отих, якщо він їм іще не одмерзне день і ніч вишукувати та вишукувати.

— Помогти треба? — коротко запитала я.

— Ні, я сама.

— Тоді я зараз попереджу тих людей.

Я блискавицею злітала за два квартали й попередила.

Надвечір «перекупка» була вже на місці.

Другого дня тоненька сільфіда-міщаночка впурхнула в мої двері.

— Усе скінчено!

І це знов Олена. Яка разюча переміна, яка гнучкість! Максова наука про конспірацію в ліс не йде.

Вона аж поцілувала мене з радощів і, сівши біля вікна та стежачи за ним пильно, почала розповідати цілу історію.

Вчора вранці помітила, що шпигуни стежать за приміщенням, де друкарня... Роботу припинили; усі вилізли у вікно та хврткою в су-

сідній двір, а далі на протилежну вулицю. Усі обминули небезпеку. Але щоб шриффт та машинка загинули... Ні, нізачо!

Перебравшись за перекупку та погубивши по дорозі шпигунів, Олена відважно повернула од мене на небезпечне місце. Там повклала шриффт: частину у свої коші, частину за вікно в торбині опустила (Оксана мала зайти з двору на допомогу) і поволі вийшла з парадного.

— Тяжко було страшенно, розумієш? Я ледве могла дійти за два доми; там у подруги частину шриффту скинула й пішла вже легше. Потім, як там у лікаря твого мене прийняли гарно, поволі повиймавши із своїх кошів увесь цей небезпечний скарб, я ще раз зробила все те саме, пішла до подруги решту забрати. Та довелося ще й утретє лікаря турбувати... притягла торбу з верстатом — не викидати ж його на вулицю!

Олена кинула довгий уважний погляд у вікно, певне, пошукуючи за шпигунами.

Але втретє вже перекупка не лізла із своїми кошами в лікарські сіни. Підїхав до ганку лікарського приміщення візник, і дві пристойно одягнені жінки (одна, певне, сама «мадама», хазяйка модної майстерні, друга її помічниця) понесли в сіни ящик із сукнею для лікарєвої дружини.

Олена важко дихала, очі їй горіли.

— Ця друга, ця помічниця — це я була, звичайно,— щасливо за-сміялася Олена.— Але ж і потерпали ми, поки несли ящика. А що як шриффт провалить денце і розсиплеться?!

— Щасливо як це ви все примудрували, Олено.

— Але, Хмаринко, там поруч з друкарнею і Максова кімната. Він знов останніми часами сам жив. Ви забули за це, правда? Що його робити?

— Ні, я не забула. Ще вчора шибнула мене думка. Макс! Що як він вночі повернеться?!

— Так, правда, Олено, Максів там небезпечно. Але я вже порозумілася з товаришами; йому нова кімната є.

— От як тільки його повідомити, щоб, бува, з вокзалу не розлетівся?!

Це Олена мовила, а я це саме в той момент подумала.

Чого це думки наші, турботи наші, збігаються на цій людині?

XXVII

— А цікаво проїздитися отак, Хмаринко! От якби ти побула там з нами!

Макс уже одійшов од партійних тем, уже з півгодини розповідає мені про безліч цікавих речей.

— А знаєш, Хмаринко (Макс уже тепер ніколи не збивається на «ви»), знаєш, це чудесне почуття волі, коли йдеш вулицею й вільно переносиш нелегальні книжки; ідеш до друкарні, там вільно виходить газета революційна, що за неї в нас роки заслання. Стоїш на трибуні в залі серед величезного натовпу і прикликаєш до боротьби з буржуазією. Гей би в нас швидше отаке завести! І не стежать ото за твоєю спиною настирні шпигуни!

— Або стежать, та ти не помічаєш!

— А може, й так, Хмаринко! Це ти мої дифірамби конституційній державі маєш намір спинити. Мабуть, треба спинити. Звичайно, це тільки зверхня вільність, і п'янить вона нас, що надто вже безправні під брутальним чоботом самодержавства. Але в нас, Хмаринко, більша воля настане. У нас досягне пролетаріат своєї диктатури. Де дуже вже душать, там вибух грізніший.

Щось Макс балакучий став, як ніколи. Вічно стриманий, зосередкований, діловий, він тепер невпинно розповідає.

А я слухаю мов зачарована чи словами його, чи музикою слів.

— Ну, розпустився я тут, Хмаринко, засидівся я у тебе. Це, мабуть, я скучив за тобою,— жартує він, підводячися.

— Мабуть,— у тон йому відповідаю.

— А ти? Ти, може, скучила, та не за мною? Од Івана давно листи мала?

— Од Івана? Листи? — зовсім розгубилася. Так далеко думками я була від Івана.

Зразу гризлася й гнівалася на себе, що не тягне мене писати йому, ніби з обов'язку роблю це. Він, мовляв, на заслання, а я не дбаю за нього. Але дедалі байдужіша ставала, бо й у листах від нього не почувала тої туги, того нетерпіння, що колись було.

Проте серце мені стиснулося болем.

— Од Івана? Учора мала листа. Оце відповідатиму.

— До побачення! — ураз підвівся Макс.— Мені пора!

— До побачення!

Я замкнула двері й машинально стала до вікна.

Ну, цілий і здоровий Макс, Олена попередила його на вокзалі про безпеку на старій квартирі. Два дні ходила зустрічати поїзд. Ну, й гаразд.

Тепер до чергових справ. Їх багато.

А над почуттями мені розводитися не час. І не хочу я їх.

Не хочу нічого, що б зв'язувало мене особисто й одривало од революційної роботи.

Всі сили, весь час, усю енергію на революцію.

«Нас кличуть гудки!» — пригадала я наше з Катрею гасло. Так, кличуть гудки, і ніщо інше для мене не існує.

Катря. Катря якось несподівано з'явилася на нашому обрії. Були чутки, що з рік уже працює на провінції. Аж ось вона бомбою серед нашого розбурканого життя.

Два роки я Катрю не бачила.

Вона справді одужала, набралася нових сил. І повною жменею почала їх знов витрачати, незамінна організаторка та агітаторка.

Мати умовляла її раніш одпочити трохи, як не може вже цілком облішити цієї роботи. Але де там? Катрі — спочити! Тепер, коли праця горить! І сама Катря тепер знов так горить, що страшно стає за неї.

— Наше життя коротке! — каже вона. — Чи встигнемо все зробити? Праці незоре поле!

Я страшенно рада, що Катря повернулася знову в центр до роботи.

XXIX

Фронт шириться щоразу, і війська треба мати революційного щораз більше та тримати його напоготові. Війна загрожує новими ускладненнями, новими злигоднями для робітництва, ця загарбна авантюра ненажерливих Романових. Але й викликає вона нові зрушення серед робітництва, нові протести.

Настрій робітництва тепер такий, що майже готове воно до збройного повстання, готове вирвати владу у самодержавних авантюристів. Але не озброєне воно, не організоване масово.

Усе на зміцнення організації масової, усе на озброєння! — таке гасло на черзі маємо.

І збиваємося з ніг ми, рядові робітники підпілля, не кажучи вже про керівників: ті ненастанно їздять, виголошують промови, організовують нові й нові гуртки робітників, виховуючи нові кадри агітаторів. Пливають до партії нові підпільники, шкільна молодь, їх загони цілі прибувають. Репресивна політика безглузких міністрів у галузі школи дає свої плоди. Організації ростуть ненастанно.

І треба, щоб вони росли. Може, вони ще не так буйно ростуть, як треба б. Ростуть і зміцнюються, проте, й сили буржуазії, що, почувавши якусь тривогу й непевність, готується до бою. Ці акціонери, директори з «Продвугілля», з «Продамету», наживаються на вугіллі та чавуні, як і приятелі їхні з численних фінансових та промислових підприємств; вони мають сильну партію, що назвали її «Партією народної свободи». Це наш ворог, тим небезпечніший, що революційною фразеологією прикривається.

У мене саме сьогодні доповідь у робітничому клубі (кілька робітничих клубів у місті — нелегальних, звичайно) про цю буржуазну партію; я готуюся, опрацьовую матеріали (газети, брошури). Які в них

чудесні засоби, як вони озброєні! Вони, ці наші вороги, капіталісти, навіть у боротьбі з царатом мають безмежні привілеї супроти робітництва. Мають право преси, зборів, право організації.

Постукали.

Макс увійшов.

Його я найменше сподівалася бачити. Законспірувався з головою і зник.

— Драстуй, Хмаринко.

Спокійно запалив цигарку. Не поспішаючи, одсунув стільця від вікна, сів і, не кваплячись, пускав сині цівки диму.

Він наче спокійний був, як завжди, але в очах щось ховалося. Випалив цигарку, поглядаючи на мене та на мої папери, а тоді почав:

— Ну, це вже й у нас зубатовщина завелася. То ми тільки чули, що десь вона є, а це вже на власній шкурі зазнаємо.

— Зубатовщина?! — схопилася я. — У нас?

Я знала, що, борючись з робітництвом, царські посіпаки за ініціативою шпигуна-провокатора Зубатова почали організовувати легальні робітничі гуртки, що ставили собі за мету боротися за поліпшення свого економічного стану. Так мали на увазі полохливі царські прибічники одвернути пролетаріат од політичної боротьби. Знала я, що виник був в Одесі такий «Союз робочих по металу», але там шпигунам незабаром урвалося; провокацію викрили, і надії поліцаїв приборати робітничий рух до своїх рук розбилися.

— Та не роби таких страшних очей, Хмаринко! Що це ти наче з неба впала?! Чому не може саме в нас бути провокації, шпигунства, зубатовщини, коли вони пишню процвітають скрізь у безправній вотчині Романових? От тепер черга до нас дійшла. Ще одного дракона подолати нам треба. Ось тобі матеріал. Будеш говорити сьогодні за одних ворогів, згадай і за других. Хтозна, котрі й страшніші: вовки чи гієни!

Він присунувся й тихо промовив:

— На тютюновій фабриці викрили його, провокатора. Наших організовував, спілчанських та ескековців. Уже все налагодилося йому було, та один з робітників пізнав в ньому шпигуна, що за ним стежив рік тому. Пізнав і викрив, саме як той агітував і кричав «товариші, організуйтеся й пильнуйте своїх економічних інтересів». Тебе, я бачу, це дуже бентежить, Хмаринко.

Мене, звичайно, хвилювала звістка про нову стратегію нашого ворога, про спроби його обійти нас майже на наших очах. А той розклад, що в робітничих лавах сіють такі «організатори»! Але на війні — як на війні! Небезпека, побільшені напади ворогів — це має тільки подесятерити наші сили.

Я чула, як росте моя енергія, прибувають сили. І я захоплено, в ентузіазмі мовила:

— Що ніч темніша, то ясніші зорі!

Макс схопив мене за руку й пробурмотів:

— Так, моя чудесна Хмаринко, і ти найясніша з цих зірок.

Я вихопила руку в нього, а він схопив тоді мене в обійми. Але враз — дотик його теплих голубливих рук такий ніжний, такий чарівний. Проте я здригнулася.

Макс ураз, ніби налякавшись, пустив мене й вискочив за двері. Це тобі спокійний, урівноважений Макс!

XXX

Ми сиділи з Катрею у неї в садку, де пишно вербена, левкої цвіли, а витка красоля замережила своїми червоними голівками низьку горожу.

Тихо й тепло було. Непорушні яблуні й груші, виконавши своє діло, своє призначення, викохавши плоди свої, млосно дихали, пишачучися жовтобокими та рум'яними своїми дітьми.

Тихо. Тільки пташина защебече або коники та інші комахи в траві зацвірінькають.

Мовчимо ми з Катрею. Поруч неї, на столі, «Капіталу» Марксового том перший розгорнутий лежить і брошурка невелика — «Комуністичний Маніфест». Але вона вся пірнула в газету.

Я мовчу. Чи тому, що заважати Катрі не хочу, — хай кінчає свою газету. Чи тому, що... Ах, невже я така сентиментальна, така розмагнічена?

Ні, це садок і вербена, й левкої проклятущо-запашні впливають, навівають якісь мрії.

Я сиджу, дивлюся на червону красолю, що ніжно припадає до тонких кілочків горожі, і пригадується мені Макс. Його теплі, голубливі руки, вони так ніжно лягають на мої плечі... Його темні, палкі очі... Його голос, ті слова чарівні: ти ясніша з цих зірок.

— Хмаринко! — покликала Катря, — на тобі газету, почитай. Але ні, краще я тобі скажу. Бо все одно я не зможу мовчати, доки ти читатимеш. Слухай: уряд ухвалив скликати Думу. Державну Думу! Бач, як помоглося, коли буржуазія рішуче виступила проти уряду? Промисловці й капіталісти закричали: дайте установчі збори, дайте конституцію. І от є вам конституція, хоч і куца. Уявляю, якої залепечуть меншовики: нова ера, конституційні гарантії, воля слова й т. ін. Ще б пак: у Думі засідатимуть представники народу, представники од усіх станів людності. Ох, і святкуватимуть же буржуї з партії «Народної свободи» свою перемогу. Ха-ха! Скільки метушні буде, щоб поділити шкуру ведмеда, правда, лихенького! Але ми, ми тепер саме й повинні рішучіш боротися. Так, рішуче, я готова трупом лягти, проклямаючи бойкот Думі. Після гапонівщини, після січневого розстрілу беззбройних робітників — жодних розмов, жодних слів, жодних Дум!

Катря вже не сиділа під деревом... Вона, вимахуючи газетою, бігла, не помічаючи, куди стає її нога: на стежку чи на траву й квіти.

— Бойкот. Тільки бойкот! І збройне повстання! Тепер, коли у царату такий дружній союз настане з буржуазією, коли вона, буржуазія, йому підтримки дасть, ми, що рахуємо завжди на свої власні сили, мусимо озброїтися...

— Чого ти так перелякано дивишся туди, Хмаринко? — перехопила вона мій справді переляканий погляд на оповиту красолею горожу.

Там, у горожі, хвіртка розчинилася, й хтось крізь неї входив: поstatt чоловіка високого впевнено прямувала стежкою.

— А, це вже сходяться! — Катря пішла назустріч. За високим, у синій блузі, поспішав низенький, в кашкеті, його зразу не видно було з-за дерев.

— Сходка буде, але ти лишайся. Ми з тобою одна душа, одне тіло.

Один по одному приходили робітники — з сусідньої тютюнової фабрики, очевидячки. Це час перерви на обід.

Я здивовано оглядала всіх: не бояться так посеред дня, у садку...

— У нас конспіративні стежки й конспіративні хвіртки скрізь є, моя любя,— заспокоїла мене Катря.— Починаємо, товариші, обговорення булігінської Думи. Це ж уже справа сьогоднішнього дня.

— У нас тільки про це й мови, по всій фабриці... — мовив високий робітник.

— Отже, ми маємо тут вести чітко свою лінію і не зважати на облесливі співи буржуазних прихвоснів. У нас одна, тверда класова лінія: бойкот Думи і збройне повстання... — Катря урвала й до мене: — Ти знов страшно нагледіла, Хмаринко?

Я утупила очі на стежку, бо там постаті... Це не робітники вже, блискучі гудзики, сірі шинелі, револьвери при поясі.

Катря глянула й завмерла. Поліція! Жандарми! Зробила рух рукою, і дві вівчарки люто загавкали й скажено кинулися до хвіртки.

— За мною! — обвела Катря поглядом усіх учасників сходки, а мене схопила за руку.

На веранду потягла вона нас, далі в кімнату, де сиділа її мати. Тут знов двері у садок якийсь сусідній. З того саду опинилися ми в якомусь сараї, а далі дверцята бічні із сараю нас вивели в поле. Тут і сама Катря зникла, а ми опинилися проти фабричних воріт. Просто височіла фабрика, і у брамі її урятувалися всі мої товариші, діворуч стелилася трамвайна колія. Я, зачувши дзвоника, прискіпила ходу й зовсім знесилена, але заспокоєна, впала на лавку вагона.

Уже небезпеки нема.

Обачна й досвідчена Катря утворила, як мудрий стратег, безпечний і зручний шлях одступати.

Пізніше я довідалася, що осатанілі поліцаї сад покопали й підлоги в кімнатах зривали, шукаючи зброї. В осадному стані цілий день

протримали населення сусідніх будинків, розшукуючи втікачів. Дарма!

Катря знала найглухіші закутки своєї околиці, Катря мала співчужанців з-поміж сусідів і добре підготовлені позиції на втечу.

І сама вона так десь ґрунтовно зникла в нетрях підпілля, що й самого ймення не чути було.

Тільки вміла, енергійна рука її почувалася; лежала твердо вона на живчиків підпільного життя.

Катря зникла в глибині підпілля на відповідальній роботі, і я сама вже, без неї, робила дальші кроки на революційнім шляху.

Навколо в житті хаос і розкиданість, кидаються вороги, капіталісти й землевласники від однієї стінки до другої. То репресії, то полегшення, то екзекуції, то «весна», то розстріл на вулиці мирної юрби, то Думи. Вони, ці вороги народу, не знають уже, за що вхопитися, чим себе захистити, як утриматися на своєму упривілейованому становищі.

Тільки один клас, клас трудящих, знає, де шукати порятунку, він прагне цілком визволити працю з-під кормиги приватного капіталу, цілком зрівняти людей. Вибухають страйки. З Москви, Харкова, Одеси, Маріуполя, Ростова надходять уже нові й нові відомості. Солідарність робітничої маси незламна. Але що беззбройна маса зробить? От нам якби армію привернути...

Я вже працюю серед військової залоги. На цій актуальній роботі ще Микола, Леонід і останніми днями Макс. «Знайшов,— каже,— тебе, Хмаринко, й тут».

Жовтень — тихий, теплий, золото-червоний. Шелестить сухе листя попід ногами, як іду я парком на Нагірну частину, де військові гуртки в нас. Пишно стоять дерева, вщерть налиті соками та барвами осені.

Щодня зупиняюся перед жовто-зеленими каштанами, червононавими, жовтогарячими кленами — на хвилючку. Тиша й спокій... хвилиевий спочинок.

А навкруги все життя обертається в море бурхливе...

Осінь тисяча дев'ятсот п'ята... жовтень. Страйки на фабриках і залізницях, повстання й заворушення на території цілої Російської імперії.

Катрі потім я ніколи вже не бачила. Довідалася тільки про її смерть на революційній варті. Але раз у раз, чи то в запалі шпаркої роботи, чи на спочинку у в'язниці, згадується мені Катря, енергійна, віддана робітничій справі, мов справжня дочка робітничого класу, Катря, що потужний заклик мені кинула:

«Нас кличуть гудки!»

ДОКТОР ІВАН ФРАНКО

Малюнки зі споминів

Це було так давно і наче вчора ще це було...

З глибини минулого — як обернешся до нього очима — вмент феєрично встають давні, але такі живі, такі яскраві картини.

Так наче на чарівному екрані хто оживив те, що давно діялося, те, що вже зникло для тебе, — призабуті події, призабуті постаті.

І постаті, окремі постаті поодиноких людей, вирисовуються — одні немов у тумані, десь здалека, бліді й невизначні; інші — немов екран хтось пересунув враз перед наші очі — встають на весь свій зріст, такі яскраві, такі близькі, що мимохіть простягається рука до них, і відчуваєш чудодійний подих їхніх давно вже холодних уст, що наче ось-ось промовлять своє слово.

Оглядаєш думкою минуле: молоді роки, студентські роки. Тут революційні гуртки, демонстрації, в'язниця, еміграція... Еміграція — це Галичина, галицьке село й місто. Еміграція — це переважно Львів, ерупісти, галицькі еседеки, галицькі журналісти, віча й мітинги... лекції на університеті і курси українознавства — для тих, що жили на «великій Україні» та про тую Україну мало що могли в себе чути, читати та говорити.

Коли розгортається перед тобою цей такий значний для тебе, такий блискавичний фільм «революційна еміграція в Галичині у дев'яточотих роках», то з постатей, що їх екран уяви, екран пам'яті висуває перед твоїми очима, яскраво та рельєфно встає своєрідна постать Івана Франка.

Пам'ятаю першу зустріч. Я сиджу в одній з кімнатонок приміщення Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і чекаю. Один з товаришів сказав, що шукає Франко перекладача докінчити переклад Стороженкової «Історії західноєвропейської літератури». Я й пішла та й сиджу, чекаю. Гнатюк є, а Франка ще нема. Усього кілька хвилин чекаю, а серце колотиться. Франка ж, Франка побачу...

«Доктор ідуть...» — радісно оповіщає голос «возного». Я скочила — бачу Франко (портрети звичайно знала). Така проста, скромна постать, такі добрі очі... І я зрозуміла, чому стільки любові й пошани чулося в цьому «доктор ідуть». Цей «доктор» йому, служникові-селянинові — не пан; йому він близький, такий самий селянин як він, тільки «доктор», вчений...

— Чи не взяли б ви... тут один ваш земляк перекладав Стороженка, та не докінчив, виїхати довелося йому... то, може, ви взяли б докінчити переклад?

Я стою перед ним, а він дивиться на мене; в лагідних сірих очах щире зацікавлення.

— З охотою, — відповідаю я.

Схвильовання, збентеження першої хвилини вже зникло, і я вже сиджу коло столу. На столі літографований рукопис; розшукує Франко, з якого місця треба продовжувати переклад. Далі розпитує про умови мого життя, про родинний стан, так просто й так уважно.

Франко взагалі завжди уважливо ставився до нас — емігрантів і охоче ставав до помочі в різних скрутних пригодах. Пам'ятаю, як одному з нас не пощастило знайти заробітку і він дуже бідував. Франко дав перекладати якийсь роман П'єра Лоті, хоч ще й невідомо було напевне, чи увійде той роман до видавничого плану «Спілки». Так дав, «на власну руку», на власну відповідальність.

Нас, емігрантів, завжди тягло до нього, вабила його блискуча ерудиція, дотепна бесіда, революційне успособлення... чарували нас його поезії... Ми ходили на його відчити, виклади, залюбки навідувалися, вишукуючи якусь справу до «локалю» Товариства ім. Шевченка, де в певні години завжди можна було його побачити (здавалося, що пересиджував там цілий день!). І як же я зраділа, коли одного разу він запрохав мене додому до себе в неділю:

— Приходьте до мене до хати, там поговоримо!..

Та про це — пізніше.

Була в нього коротка хвиля відпочинку від цілоденної праці. Вступав він увечері до кав'ярні (хай наших «пуриган» не лякає слово кав'ярня, це не конче місце розваги паразитів та міщан; це за кордоном, де день робочий спливає за «нопом», гасло економії часу приводить робітників як розумової праці, так і фізичної до кав'ярні — на спочинок, на товариську або ділову бесіду). Так от, вступав Франко до кав'ярні «Метрополь», пив каву, читав газети (здебільшого німецькі та російські), пересиджував півгодини, бесідував. Отже, можна було сісти поруч з його столиком (в близькому сусідстві з шафкою на газети) та чекати, поки він надійде. Приходив, пив каву, читав газети. Далі озиряється, вже й людей бачить. Як помічає нас, зачинає розмову: «війна російсько-японська, брутальний милітаризм Німеччини, національні болячки Австрії, рідне хрунівство та майбутня революція в Росії». До цієї теми завжди звергалися його думки й сподіванки. А буває й не помітить нас — десь глибоко впірнув у свою задуму, й нічого не помічає. То й ми тоді не виявляли, що ми є, не порушували його задуми.

— Це ви писали? Ви?

Франко пильно дивиться мені в очі і не випускає руки.

А в мене серце закидалося. Он де це страшне, — що мене чекає... він заговорив за це.

Кілька днів тому я занесла свої перші спроби: «Богиня революції», «Осінь», «До мами» до редакції «Л. Н. Вісника». Франко взяв їх перечитати. І ось тепер тремтить вся моя істота, — що то він скаже? Ми

стоймо коло брами Наукового товариства, несподівано зустрілися. Я як подала свої «спроби» до редакції, то тільки раз один наважила-ся зайти туди — чогось лячно було. А як повернув Гнатюк мені зшиток, я прожогом вискочила з редакції та опам'яталась аж на лаві у сквері проти будинку Товариства. Тут я розгорнула зшиток, шукаючи,— може, написав що Франко, може, висловив думку про ці мої «твори». Але чудна річ — і самих творів нема — цілком чистий зшиток, лише слід, що вирізано кілька сторінок спочатку.

Вирізав... думала я тоді, сидючи на лаві під деревом. То значить, мабуть, ні до чого воно, нема про що говорити, не варто згадувати, бо й самий слід такої писанини краще стерти. Повертає мені порожній зшиток. Це символ, краще, значить, не писати мені зовсім. А ніяково самому мені це казати, то й уникає мене... Прийшла, його нема, Гнатюкові залишив зшиток, а сам зник...

А оце несподівано зустрілися. І такий радісно-привітний він, і так дружньо стискає руку.

— То, значить, це ви писали, ви... Так я і думав, хоч підпису там нема... А я дозволив собі вирізати — та й до друку. Чому не приходили? А я чекав, не знав, як підписати ваші твори...

Як поверталася я додому, бігли вулиці повз мене, люди, мов тіні, кружляли коло мене, трамваї, виблискуючи вогненними очима, виринали з темноти та зникали в безодні вулиць. Але це все не до мене! Переді мною все стояла Франкова постать, лагідні очі радісно усміхалися мені, а тихий розчулений голос бринить наді мною: «Дивіться ж, бережіть свій скарб... працюйте... і пишіть...»

«Приходьте до мене до хати, там поговоримо...» — колись сказав, але так важко було мені вибратись, мала вже двоє дітей, а значить — безліч клопотів, безліч дрібної праці, і мало коли могла виходити з дому.

Але однієї неділі зранку вихопилася. Збиралася довший вже час і то так, як на велике свято. Нарешті йду Стрийським парком (це зветься парк Кілінського); замріяна, задумана, я не помітила, як опинилася на вулиці св. Софії, що вся пишалася садками, віллами. Це тихе й затишне передмістя, де заможніші люди могли собі дозволити розкіш насолоджуватися свіжим повітрям, проживаючи в окремих дуже комфортабельних, іноді дуже навіть пишно оздоблених віллах, серед зелені та квітів.

І ось я звертаю на вулицю Понінського коло хвіртки, де № 6 написано. І чекаю.

Тут вже ані сліду того комфорту, тієї вишуканості, що ними пишались сусідки-вілли. Чого ж це цей селюк — звичайний собі будинок з «мезоніном» та заліз між великі пани?!

«Франкова вілла»... Йому подарувало її вдячне громадянство, щоб

пошанувати свого великого поета та щоб мав де проживати з родиною. І ось стоїть собі тут цей звичайнісінький будинок, мов сірий селяк поміж ажурних панів. Хм... заліз!

Стукаю. Довго чекаю... Аж йдуть одчиняти... Придивляюся крізь щілину — Франко сам. Але якийсь дивний — у білій сорочці, білих штанах по-селянському, і груди розхристані.

— Вибачте, я так, по-простому... Але ж я селяк, і зостався ним...

«Доктор ідуть...» чомусь пригадалися мені побожні слова служника, коли Франко, вдягнений по-міському в англійське стареньке пальто й фетровий капелюх, з'являвся як науковий діяч у стінах Наукового товариства.

Там до столу, над рукописами, коректами, схилилася постать селяка у рамці «доктора», з докторською ерудицією, але з селянською заповідливістю до праці, з селянською терпеливістю до неї. Тут — вів мене «городом» до ганку «селюк» з виду, але в очах, в руках, в розмові така висока інтелігенція... І в кухні, куди він мене привів, коло широкої гарячої плити, з ложкою в руках. Вітав мене «доктор».

— Прошу дуже, сідайте біля вікна, там свіжіше. А я зараз закінчу: варю собі каву на ранок, кулешу на день та ще компот на десерт...

І Франко схилився над плитою, мішаючи ложкою в каструлі.

— Дивуєтесь, що?.. Я то-то всьо потрафлю зробити — я селянський син... Революціонерки-жінки відкидають домашнє господарство, та й я сам годен його одкинути для жінки, як гаразд жінці загигати в задимленій, чадній кухні та тим вбивати в себе людину, а іноді, як треба — для себе я це залюбки приймаю.

Закінчив та й почаствував мене кавою, під деревом на городі. В Галичині кожен садок звать «город», але цей дійсно скидався на звичайнісінький город. Дерев було обмаль, квітів — теж, та якісь прив'ялі... трохи грядок з городиною та досить бур'янів.

Ні, таки з поета не господар, думала я, дивлячись на цю пустку. Щодо жінки Франкової, то чула за неї як за людину трохи чудну, майже розумово хвору, а значить і нікому було подбати, лад робити коло сеї селянської «вілли».

Але кава була запашна і дуже мені смакувала. Сказала про це Франкові.

— А це навчила мене одна добра польська кобіта... от приходить тут до мене час від часу раз на два дні щось мені зварити. В суботу не приходить, прятас по-святочному в себе, а в неділю вже я сам їй не дозволяю — хай собі здорова святкує та й я при сьому маю свято. Люблю дуже, коли сам-один у цілій хаті. Ходжу собі, навколо анітелень. А тут думки різні. А тут душа звільняється ніби від своєї звичайної одежі і така легка, що летить в незнані світи... Отож вона, та добра кобіта, й навчила мене такої кави варити. У неділю не йду, бува, й до «Метрополю».

Довга, цікава була мені розмова того дня у Франка. Розповідав про свої дитячі роки, юнацькі роки. Цікавився моїм життям. Казав, що це дуже важка проблема — сполучити родинне життя, головне — діти, з революційною діяльністю чи з творчістю... Розповідав мені про сучасне галицьке культурне життя.

Отже, ще один раз мені довелося у нього побувати.

— Приведіть до мене вашу донечку,— попрохав він. І я два тижні згодом по першому моєму візитові знов, на цей раз вже по обіді, дзвоню біля знайомої хвіртки.

— А се така файна гостя... — бере він малу на руки, і вона ще не встигла перелякатися та зарепетувати своїм звичаєм (коли хто незнайомий, бува, бере її на руки, вона кричить), як Франко поставив її на землю, а сам — на грушу й починає трусити грушки. Мала захоплено дивиться на цю дивовижну річ і, ущасливлена, збирає грушки. Отже, перше знайомство вже зав'язалося, й мала не боїться. Вона сміливо йде на ганок — хоче кошеня впіймати, а кошеня тікає до хати. Того разу Франко не кликав мене до хати, але тепер, як побігло туди кошеня, за кошеням дитина, а я стою нерішуче на східцях ганку, він вказує на двері до хати:

— Прошу.

Це вже була справжня пустка — і та перша хата, що її ми пройшли — стіл, кілька стільців та на вікні машина до шиття — і та друга, що в ній спинилося кошеня й дитина, та й ми вже тут сіли. Це був кабінет Франковий: великий стіл; стара велика канапа, полиці, рипучі розхитані крісла і на кожному місці книги: і на канапі, на кріслах, на підлозі навіть.

Щоб мені сісти, довелось Франкові потурбувати два величезні томи. І на кожному місці — грубий шар порошу — де нога стала, де руку покладеш, так зараз там і чисто. На вікні — засохлі квіти в вазі, і тут же висять жилетка й пальто.

Мені це подобалось з моїм юнацьким нахилом протесту проти буржуазних витребеньків — блискучої натертої підлоги, тюлевих міщанських занавісок і таке інше; але воно, мабуть, не зовсім добре для здоров'я поетового було — і фізичного, й душевного — у цій похмурій пустці.

Хоч як радісно було мені у Франка бувати, та не наважувалася докучати йому й не вчачала ані до хати його, ані до приміщення Наукового товариства. І тому дуже тішилася, як доведеться коли зустрітися. Часом зустрінеш його, як стомлений, похилий, повертається «домів». Такий він ніби непомітний, загублений поміж цих кам'яних сірих будинків, але вже здалека пізнаю його. Йде задуманий, далекий

від вулиць. Впізнає, починає розмову, мабуть, щось від того, про що саме в задумі був.

Одного разу питає:

— Ви заміжні? А так, так — донечка ж у вас... О, треба вміти добре собі з сим раду давати... Це буває вельми важка справа. Особливо, як трафиться яке чудне подружжя... От моя жінка, приміром: вона часом годна сім мішків гречаної вовни нагородити... А ти слухай!.. Та й що... Думаєте, я що? Я собі мовчу... О, се треба вміти мовчати... се ціла наука... Сервус... Занесіть, може, ще що написали.

І повернув убік, «домів», серед пороху й пустки, такий мовчазний стриманий «робітник духу», що з діда-прадіда набув звичку тихо, терпляче, мовчки працювати, селяк в образі культурного, освіченого «доктора», цей дужий бунтар в громадському житті.

А вже коли довелося мені їхати, коли вже наше емігрантське становище скасувала революція 1905 року, так боляче було прощатися.

— Їдете? Таки вже й ви їдете?

Це було в січні 1906 року. Я трохи забарилася, з дітьми не так легко було рушити, довго довелося збиратися.

Це було в помешканні контори «Л. Н. Вісника». Там було кілька людей, і всі вони зацікавлено прислухалися, потім закидали мене різними питаннями та теж прощалися зі мною, так сердечно й доброзичливо.

— Радію, радію,— казав Франко,— але й заздрю вам: який широкий там перед вами світ. А в нас тут «Рутенія». Але пишіть нам: і листи, і щось інше. Взагалі, слово своє, тепер вільне слово, всі шлють нам з України...

Такий схвильований, такий зворушений був.

Це востаннє я бачила Франка. Хворого його я не бачила. І в моїй пам'яті він залишився ще повний сили, хоч і стомлений вже: «дух, що серце рве до бою, до широкого розвою» півва коло його стомленого чола, мудрого чола цього селяка-доктора.

1927 р.

Художня спадщина Н. Романович-Ткаченко жанрово різноманітна і досить велика за обсягом. Так сталося, що не все з написаного було надруковано. Архів письменниці зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, а частина матеріалів — у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

До Жовтня побачила світ єдина її збірка «Оповідання» (1911), до якої увійшли твори «Без обіду», «Маринине горе», «Кум». 1918 р. була видрукувана значно більша збірка — «Життя людське», яка містила 28 оповідань. Згодом окремими виданнями вийшли повісті «Чебрець-зілля» (1928), «Зінькова зірка» (1929), белетризовані спогади «Нас кличуть гудки. Записки революціонерки 900-х років» (1931).

Оповідання та повісті письменниці у 20—30-х роках користувалися популярністю серед читачів. Зокрема «Зінькова зірка» була занесена до списку рекомендованої літератури дітям. «Перші твори Н. Романович-Ткаченко, — писав, наприклад, В. Коряк 1926 р. у своїх «Нарисах з історії української літератури», — це модні колись поезії в прозі (писано їх 1904—1909 рр.) в дусі мініатюр Стефаніка. В дальших її творах відбився революційний час — «Розвіяні мрії», «Фанти», «Будиночок над кручею»... Громадське значення має її велика річ «Мандрівниця» — сторінка з життя революційного підпілля. Деякі її новелки виявляють вплив Коцюбинського» (с. 595).

Свого часу Н. Романович-Ткаченко вела неодноразові переговори з Державним видавництвом України про своє багатотомне видання. В одному з листів до його правління вона писала: «Маю матеріалу на п'ять томів — 50 др. аркушів. З них 23 вже видрукованого матеріалу, 27 — недрукованого: оповідання, п'єси». Тут же, в листі, занотовано чорновий план згаданого видання, який дає уявлення про творчий доробок письменниці: «Т. I і II — це та книга «Життя людське», що я її Вам дала, + 5 оповідань: «Удвох», «В зелений край», «Багаття палас», «Золота рибка», «Ні елін, ні юдей» (подаю їх зараз у копіях). Ще — «Нас кличуть гудки» — «Червоний шлях», 1929, XII.

Т. III. «Чорна Мафія» — копію даю + «Grüss aus Ukraine», «Червоний шлях», 1928 р.

Т. IV. «Чебрець-зілля» + «Із зеленої книжки», «Марко й Мара», «Вітри», «Шляхами огненними» — останні чотири речі друковані в «Червоному шляху».

Т. V. «Залізна стежка» — роман. Першу його частину, що йде до збірки «Восьме Березня» під назвою «Кондукторка Ярина» — надсилаю Вам завтра» (ЦНБ, ф. I, од. зб. 3531, с. 5).

Рукопис був переданий на рецензування, про що свідчить лист Ф. Якубовського до Н. Романович-Ткаченко від 8 липня 1930 р.: «Я майже закінчив роботу з Вашими творами. Вважайте, що коли Ви дістанете цю листівку, вже твори й передмова лягатимуть в ДВУ. Хотів би перед тим, як твори почнуть друкувати, дістати від Вас остаточний план, що в якому томі має йти. Мені неясно, наприклад, до якого тому стосується «Нас кличуть гудки».

Не знаю я й досі, що буде з «Мандрівницею». Я цю трилогію читав тільки в «ЛНВ». У теках, що я дістав з ДВУ, нема її. Що буде з «Чорною Мафією»? В «справах» В/лист про те, що Ви цей твір переробляєте. Більше нічого не знаю про його долю» (ЦНБ, ф. 121, од. зб. 152).

Пропонований читачеві однотомник вибраних творів Н. Романович-Ткаченко видається вперше. До нього увійшли найбільш значні твори, що друкувалися за життя письменниці.

Книгу впорядковано за жанрово-хронологічним принципом. Тексти наближено до норм сучасної української мови, із збереженням лексичних та стилістичних особливостей мови автора.

О П О В І Д А Н Н Я

О С І Н Ї

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1905, т. 32, кн. 12) разом з оповіданням «Фантазія» і «До мами» під спільною назвою «Три нариси»; підписане — Н. Романович.

Увійшло до збірки «Життя людське» (Черкаси, 1918).

Друкується за цим виданням.

Б О Г И Н Я Р Е В О Л Ю Ц І І

Фантазія

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1905, т. 32, кн. 12) під назвою «Фантазія»; підписане — Н. Романович.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

П О Х О Р О Н

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1906, т. 33, кн. 9) разом з оповіданням «Пам'яті Ольги Михайлівни Генкін» під спільною назвою «Із днів боротьби»; підписане — Н. Романович-Ткаченко.

Автограф зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1964.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

Р О З В І Я Н І М Р І І

Вперше опубліковано в журналі «Нова громада» (1906, № 1); підписане — Н. Романович.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

І З Д Н І В Б О Р О Т Ь Б И

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1906, т. 33, кн. 9) під назвою «Пам'яті Ольги Михайлівни Генкін».

Автограф зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка

АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1964. На першій сторінці вгорі рукою І. Франка написано загальний заголовок «Із днів боротьби» та прізвище автора — Н. Романович-Ткаченко.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

ЛІЛІЯ

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1908, т. 41, кн. 2).

Увійшло до збірника «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

В БЕЗМЕЖНУ ДАЛЕЧІНЬ

Вперше опубліковано у виданні: «Терновий вінок. Літературно-артистичний альманах. Під ред. Олекси Коваленка» (К., 1908, с. 59—62).

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

САШКО

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1908, т. 43, кн. 8).

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

ТУГА

Вперше опубліковано в журналі «Українська хата» (1909, № 3); підписане — Н. Романович.

Автограф зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 78, од. зб. 514.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

НА БАЛКОНІ

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1909, т. 47, кн. 7); підписане — Н. Романович.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

МІЙ ОСІННІЙ СПОЧИНОК

Вперше опубліковано в журналі «Українська хата» (1910, № 1); підписано — Н. Романович.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

А ДУХ ПЕРЕМОЖЕ КОЛИСЬ!

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1910, т. 51, кн. 9); підписане — Н. Романович. Автограф зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 78, од. зб. 515.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

...*Пам'ятаєш, у письменника говорить дівчина...*— йдеться про присвячену пам'яті Марусі Вітрової поезію у прозі І. Тургенєва «Поріг», яка в українському перекладі друкувалася в журналі «Життя і слово» (1897, т. 6, кн. 4), і раніше через цензурні умови не друкувалася в жоднім легальнім виданні.

БІЛЯ РОДИННОГО ВОГНИЩА

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1911, т. 54, кн. 6).

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

З ЛІТОПISУ МЕБЛЬОВАНИХ ПОКОЇВ ПАНІ БІЛЕЦЬКОЇ

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

НА ВОЛЮ!

Вперше опубліковано в журналі «Неділя» за 1912 р., ч. 29—30.

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

НА ЕТЮДИ

Нарис

Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1912, № 265) з підзаголовком «Нарис».

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

ПЕТРУСЬ, НІНУСЬ, ЮРУСЬ

З циклу «Біля родинного вогнища»

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (1912, т. 58, кн. 5).

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

...«*Вінок*» — ймовірно, йдеться про видання «Вінок Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів. Збірка з примітками М. Комарова» (Одеса, 1912).

...«*Молода Україна*» — часопис для дітей старшого та молодшого шкільного віку. Виходив у Києві 1906, 1908 — 1914 рр. як щомісячний додаток до журналу «Рідний край» (редактор О. Пчілка).

...«*Рідна хата*» — ілюстрований збірник для дітей. Зібрав Г. Коваленко.— Полтава, 1908.

БУДИНОЧОК НАД КРУЧЕЮ

Вперше надруковано в журналі «Дзвін» (1913, № 2).

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

ЛЕСЯ НЕМА

Вперше надруковано в журналі «Українська хата» (1913, № 2) під назвою «Акорди».

Увійшло до видання «Досвітні огні. Збірка поезії й прози до читання й декламації. Вид. 1 і 2. Упорядкував Б. Грінченко.— 3-є вид. Є. Череповського» (К., 1914, с. 467—468), а також до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

КАРПАТСЬКІ ЕТЮДИ

Складається з двох оповідань: «Добрий вечір» і «Вивчив сина».

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

ЖИТТЯ ЛЮДСЬКЕ

Увійшло до збірки «Життя людське».

Друкується за цим виданням.

П О В І С Т І

ЧЕБРЕЦЬ-ЗІЛЛЯ

Друкується за виданням: Н. Романович-Ткаченко. Чебрець-зілля.— К., 1928. Дата написання — 1927 р.

...партшкола — йдеться про учбовий заклад для підготовки партійних кадрів з робітників з метою проведення політосвітньої роботи, зокрема, на селі.

...Дальтон-план — система організації навчально-виховної роботи в школі, яка ґрунтується на принципі індивідуального навчання. Від назви м. Долтона (США), де його вперше застосовано.

...дні грізних військових подій, коли польське військо несподівано переможно почало тиснути Червону Армію до Києва, а потім і далі... — йдеться про події навесні 1920 р., коли 65-тисячна польська армія, озброєна Францією та Англією, без оголошення війни вдерлась на Україну. Під натиском переважаючих ворожих сил радянські війська залишили Київ на початку травня 1920 р.

... — Так головне, товариші, — московська конференція, новий курс на середняка... — йдеться про VIII з'їзд РКП(б), що відбувся в Москві 1919 р. На ньому було прийняте рішення про перехід від політики нейтралізації середнього селянина до політики міцного союзу з ним при опорі на бідноту й рішучій боротьбі з куркульством.

ЗІНЬКОВА ЗІРКА

Вперше опублікована в журналі «Плуг», 1928, № 7—8. Окремим виданням вийшла 1929 р. В архіві письменниці зберігається схвальна внутрішня рецензія на цей твір (ЦНБ, ф. I, од. зб. 3545).

...Діана — тобто Діана. Написання залишено в авторській інтерпретації, що відтворює вимову селян.

Вперше уривки публікувалися в журналі «Червоний шлях», 1926, № 2. В повному варіанті — «Червоний шлях», 1929, № 12. Окремим виданням вийшли 1931 р.

Друкується за виданням: Н. Романович-Ткаченко. Нас кличуть гудки. Записки революціонерки 900-х років.— Х., 1931.

...*книгозбірня Ідзіковського* — книгозбірня Ідзіковського Леона Вікентійовича (1827—1865), українського і польського видавця, засновника київської нотної фірми.

...*Віндельбанд* — Віндельбанд Вільгельм (1848—1915) — німецький філософ-ідеаліст. В своїх працях намагався подолати дуалізм філософії Канта шляхом суб'єктивізму. Закономірність як провідний принцип виключав з історичного пізнання і тим самим направляв своє вчення проти пізнання об'єктивних законів історичного процесу.

...*Дрейпер* — Дрейпер Джон Уільям (1811—1882) — народився в Англії, більшу частину життя провів у США, учений-філософ, автор численних праць з фізіології, хімії, фізики, а також з історії, в яких розвивав позитивістські ідеї. Розвиток суспільства пояснював біологічними закономірностями, ототожнював його з розвитком індивідуума.

...*Тун* — Тун Альфонс (1854—1886), німецький економіст, автор історії революційного руху в Росії.

...*Каутський* — Каутський Карл (1854—1938) — один з лідерів німецької соціал-демократії і II-го Інтернаціоналу, ідеології центрризму. В 80—90-х рр. під впливом К. Маркса і Ф. Енгельса був на позиціях наукового соціалізму, але згодом відійшов від марксизму.

...*Шалійге, шалійге...* — текст пісні лишається з деякими неточностями, допущеними автором.

«*Незаконна організація середньошкільників*» — назва одного з марксистських учнівських гуртків у Києві.

...*Спенсер* — Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський філософ-ідеаліст, соціолог, психолог, один із засновників позитивізму, представник органічної теорії суспільства.

...*Гетнер* — Гетнер Альфред (1859—1941) — німецький географ. Писав праці з країнознавства, історії та методології географії, яку зараховував до просторових наук; основне завдання вбачав у вивченні розміщення географічних об'єктів.

...*Рамбо* — Рамбо Альфред (1842—1905) — французький історик, іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (1876). Головні праці — з історії Росії (написані з ліберальних позицій).

...*Міньє* — Міньє Франсуа Огюст Марі (1796—1884) — французький буржуазний історик і ліберальний журналіст. Увійшов в історію суспільної думки головним чином завдяки своїй праці «Історія французької революції».

...*Вік* — тритомна антологія української літератури, присвячена століттю з часу виходу «Енеїди» І. Котляревського. Видана в Києві протягом 1901—1902 рр. 1-й т.— поезія, 2-й і 3-й тт.— проза.

...*Літературно-артистичне товариство* — громадське об'єднання митців і літераторів. Засноване 1895 р. Мало три відділи: літературний, музичний і художній. Товариство влаштовувало бесіди, читання, вечори, творчі конкурси, художні виставки, концерти, відзначало ювілеї видатних діячів культури. У діяльності товариства активну участь брали діячі російської та української культури: М. Соловцов, М. Рошин-Інсаров, О. Купрін, Леся Українка (в різний час читала в товаристві свої реферати «Два напрями в новітній італійській літературі», «Малоросійські письменники на Буковині», «Новітня суспільна драма», доповідь про творчість Г. Гейне), М. Лисенко, М. Старицький, М. Заньковецька, М. Садовський, Олена Пчілка. Літературно-артистичне товариство було закрито царським урядом 1905 р.

...*В. В. Водовозов* — Водовозов Василь Васильович (1864—1933), російський публіцист, юрист і економіст, автор статей з соціально-економічної і політичної історії. За участь в народницькому революційному русі кінця XIX ст. підлягав арештам та засланням. Заперечуючи різницю в інтересах робітничого класу, селянства і трудової інтелігенції в умовах капіталізму, виступав за створення єдиної «надкласової» партії трудящих. Погляди Водовозова В. І. Ленін характеризував як буржуазні.

...*І. М. Стешенко* — Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — український літературознавець і письменник буржуазно-ліберального напрямку. В період громадянської війни опинився в буржуазно-націоналістичному таборі.

...*Паульсен* — Паульсен Фрідріх (1846—1908) — німецький філософ, автор праць з історії філософії, етики та педагогіки. Робив спроби відродити філософію як метафізику, як загальну теорію дійсності.

...*Кунно Фішер* (1824—1907) — німецький історик філософії, гегельянець. Головна праця Фішера, яка стала справою його життя, — «Історія нової філософії» (1852—1877).

...*Надсон-пласун* — Надсон Семен Якович (1862—1887), російський поет. У творчості виявляються настрої прогресивної інтелігенції в епоху політичної реакції і кризи народницького руху. Песимістичні мотиви переплітаються з прагненнями до краси, свободи, щастя.

...*демонстрація 2 лютого...* — Після кривавих подій 9(22) січня 1905 р. розпочався страйк протесту на двох найбільших в той час заводах Києва: Південноросійському (тепер «Ленінська кузня») та заводі Гретера і Криванека (тепер «Більшовик»). Страйковий рух тривав і в лютому.

...*«зубатовщина»* — за іменем С. В. Зубатова, ініціатора однієї з форм боротьби царизму з російським робітничим рухом в 1901—1903 роках, різновиду «поліцейського соціалізму». Полягала в насадженні легальних робітничих організацій під контролем поліції, в яких проповідувалися ідеї бернштейніанства, «економізму» з метою відвернути робітників від політичної боротьби.

...*«Партія народної свободи»* — назва політичної організації, яка об'єднувала прихильників конституційної демократії.

...*«Союз робочих по металу»* — назва однієї з робітничих профспілок.

...*гапонівщина* — від імені Гапона Г. А. (1870—1906), священника, агента царської охоранки, організатора створених поліцією «Зборів російських фабрично-заводських

робітників Санкт-Петербурга», що мали на меті відвернути робітників від революційного руху.

...січний розстріл беззбройних робітників... — йдеться про розстріл робітничої маніфестації 9 січня 1905 р.

...булигінська Дума.— Скликання передбачалося законом від 6.VIII.1905. Проект булигінської Думи підготував міністр внутрішніх справ О. Г. Булигін. Згідно з законопроектом повністю усувалися від виборів робітничий клас і сільська біднота (як такі, що не мали належного майнового цензу); було позбавлено виборчих прав жінок, військово-службовців і молодь, що вчилася. Для селян встановлювалися чотириступеневі, а для поміщиків і буржуазії — двоступеневі вибори.

ДОКТОР ІВАН ФРАНКО

Малюнки зі споминів

Уперше опубліковано в журналі «Україна», 1927, кн. 4.

Друкується за цією публікацією.

...галицькі есдеки — члени Української соціал-демократичної партії в Східній Галичині реформістського спрямування (період діяльності — поч. XX ст.). Одним з її лідерів був М. Ганкевич (1869—1931).

...Наукове товариство — Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові (НТШ) — наукове товариство буржуазно-ліберального напрямку. Виникло 1893 року внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка (засн. 1873). Мало 3 секції: історико-філософську, філологічну, математико-природничо-медичну. В ті періоди діяльності секцій, коли в них брали участь передові діячі української культури І. Франко, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Павлик, та ін., наукове товариство мало прогресивний характер.

...Гнатюк — Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напрямку, академік АН УРСР (з 1924 р.).

...Спілка — Українсько-руська видавнича спілка — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові. Існувала до 1917 р. Видала понад 300 книжок. Активно пропагувала здобутки української літератури — твори М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного, В. Стефаніка. Головними засновниками й редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк.

...«Л. Н. Вісник» — «Літературно-науковий вісник», щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до складу його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

ЗМІСТ

Із днів боротьби. *Наталія Шумило* 5

ОПОВІДАННЯ

- Осінь 18
Богиня революції. *Фантазія* 20
Похорон 22
Розвіяні мрії 24
Із днів боротьби 37
Лілія 39
В безмежну далечінь 46
Сашко 50
Туга 54
На балконі 56
Мій осінній спочинок 64
А дух переможе колись! 68
Біля родинного вогнища 81
З літопису мебльованих покоїв
пані Білецької 85
На волю! 93
На етюди. *Нарис* 110
Петрусь, Нінусь, Юрусь
З циклу «Біля родинного вогнища» 116
Будиночок над кручею 129
Леся нема 143
Карпатські етюди
I *Добрий вечір* 144
II *Вивчив сина* 147
Життя людське 152

ПОВІСТІ

- Чебрець-зілля 158
Зінькова зірка 289

СПОГАДИ

- Нас кличуть гудки
Записки революціонерки 900-х років 326
Доктор Іван Франко
Малюнки зі споминів 385

П Р И М І Т К И 391

НАТАЛИЯ ДАНИЛОВНА
РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО

ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Рассказы

Повести

Воспоминания

Составление, подготовка текстов
Владимира Ивановича Тищенко

Предисловие, примечания
Наталии Никитичны Шумило

Портрет работы художника
Евгения Владимировича Матвеева

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Н. Д. Александренко*
Художне оформлення *В. С. Василенка*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *В. П. Іванченко*

Информ. бланк № 3861

Здано до складання 09.01.87. Підписано до друку 20.05.87.

Формат 60 × 84¹/₁₆. Папір офсетний № 1.

Гарнітура бодоні. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 23,25. Умовн. фарбовідб. 23,308.

Обл.-вид. арк. 27,988. Тираж 15 000 пр.

32-д 7-18 Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства

РВО «Поліграфкнига»

на Київській книжковій фабриці «Жовтень».

252053, Київ, Артема, 25.

Романович-Ткаченко Н. Д.

**Р69 Твори: Оповідання. Повісті. Спогади./Упоряд.
В. Тищенко; Передм., приміт. Н. Шумило.— К.: Дніпро,
1987.—399 с.**

В своїх творах українська радянська письменниця Наталя Романович-Ткаченко (1884—1933) розкриває психологію людини, яка перебуває на гребені революційних подій порушує питання жіночої емансипації, гармонійного поєднання особистого і громадського.

Р 4702590200—089
М205(04)—87 89.87

84Ук7-4

2 крб. 70 к.